Universitatea de Vest din Timișoara
Facultatea de Litere, Istorie, Filosofie și Teologie

QVAESTIONES ROMANICAE

CRIZE ÎN LUMEA ROMANICĂ. O ABORDARE MULTIDISCIPLINARĂ

Lucrările Colocviului Internațional
Comunicare și Cultură în Romania Europeană

XIII
3

EUV

QVAESTIONES ROMANICAE

XIII
CRIZE ÎN LUMEA ROMANICĂ. O ABORDARE MULTIDISCIPLINARĂ

Tomul 3
Istorie și studii culturale.
Muzică și teatru.
Carte și bibliotecă.

Coordonator: Valy CEIA

ISSN 2457-8436
ISSN-L 2457-8436

ISBN GENERAL 978-630-327-289-4
ISBN 978-630-327-292-4

DOI 10.35923/QR.13.03

Timișoara
Editura Universității de Vest

2026

Comitet onorific / Honorary Committee:
Sorin ALEXANDRESCU, Acad., Universitatea din București & Centrul de Excelență în Studiul Imaginii
Florica BECHET, Universitatea din București
Jenny BRUMME, Universitatea din Barcelona
Riccardo CAMPA, Acad., DHC, Institutul Italo-Latino American, Roma
Sanda CORDOȘ, Universitatea „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca
Ioana COSTA, Universitatea din București
José Manuel GONZÁLEZ CALVO, Acad., Universitatea din Extremadura, Cáceres & Academia Regală Spaniolă
Jukka HAVU, Universitatea din Tampere & Academia Regală Spaniolă
Michael METZELTIN, Acad., DHC, Universitatea din Viena
Adriano PAPO, Acad., DHC, Universitatea din Udine
Lăcrămioara PETRESCU, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași
Martin MAIDEN, Acad., DHC, Universitatea din Oxford

Comitet ştiinţific / Scientific Committee:
Sorin ALEXANDRESCU, Universitatea din București & Centrul de Excelență în Studiul Imaginii
Tamar APTSIAURI, Universitatea din Tbilissi
Georgiana I. BADEA, Universitatea de Vest din Timișoara
Laura-Eveline BĂDESCU, Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române
Florica BECHET, Universitatea din București
Tibor BERTA, Universitatea din Szeged
Frédérique BIVILLE, Universitatea „Lumière", Lyon
Mirela BORCHIN, Universitatea de Vest din Timișoara
Jenny BRUMME, Universitatea „Pompeu Fabra", Barcelona
Norberto CACCIAGLIA, DHC, Universitatea pentru Străini, Perugia
Giovanni CAPECCHI, Universitatea pentru Străini, Perugia
Ioana COSTA, Universitatea din București
Vasile DOCEA, Universitatea de Vest din Timișoara & Biblioteca Centrală Universitară „Eugen Todoran" din Timișoara
Monica FEKETE, Universitatea „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca
Katarzyna GADOMSKA, Universitatea Sileziană din Katowice
Alexandre GEFEN, CNRS – Universitatea Paris 3 – Sorbonne Nouvelle – ENS
José Manuel GONZÁLEZ CALVO, Universitatea Extremadura, Cáceres & Academia Regală Spaniolă
Jukka HAVU, Universitatea din Tampere & Academia Regală Spaniolă
Sébastien LEDOUX, Universitatea Paris 1 – Panthéon Sorbonne
Coman LUPU, Universitatea din București & Facultatea Pedagogică din Bratislava
Martin MAIDEN, Universitatea din Oxford
Laszlo MARJANUCZ, Universitatea din Szeged
Laura MESINA, Universitatea din București & Centrul de Excelență în Studiul Imaginii
Michael METZELTIN, Acad., DHC, Universitatea din Viena
Adriano PAPO, Universitatea din Udine și Centrul de Studii *Adria-Danubia*, Duino Aurisina, Trieste
Antonio PATRAȘ, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași
Lăcrămioara PETRESCU, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași
Elena PÎRVU, Universitatea din Craiova
Eleonora RINGLER PASCU, Universitatea de Vest din Timișoara
Mihaela Silvia ROȘCA, Universitatea de Vest din Timișoara
Leonardo SARACENI, Institutul Superior de Muzică „Francesco Cilea", Castrovillari
Oana SĂLIȘTEANU, Universitatea din București
Andreea TELETIN, Universitatea din București & Universitatea Sorbona, Paris 3
Libuše VALENTOVÁ, Universitatea Carolină din Praga
Estelle VARIOT, Universitatea Aix-Marseille, AMU
Leonard VELCESCU, CRESEM-CRHiSM, Universitatea „Via Domitia" din Perpignan
Violeta ZONTE, Universitatea de Vest din Timișoara

QVAESTIONES ROMANICAE

XIII

CRIZE ÎN LUMEA ROMANICĂ. O ABORDARE MULTIDISCIPLINARĂ

Tomul 3

Istorie și studii culturale.
Muzică și teatru.
Carte și bibliotecă.

Actele Colocviului Internațional *Comunicare și cultură în Romania europeană* (ediția a XIII-a)
Papers of the International Colloquium *Communication and Culture in Romance Europe* (the 13th edition)

Coordonator / Coordinator:
Valy CEIA

Secretari de redacție / Editorial Assistants:

Ana-Maria AVRĂMUȚI
Daniel HAIDUC

Comitet editorial / Editorial Board:

Valy CEIA
Ioana Mia IUGA
Simona REGEP
Manuela ZĂNESCU

TIMIȘOARA
EDITURA UNIVERSITĂȚII DE VEST DIN TIMIȘOARA
2026

Responsabilitatea privind conţinutul ştiinţific al materialelor revine în întregime autorilor.

Orice corespondenţă se va adresa la/Please send mail to:

Universitatea de Vest din Timișoara
Bd. Vasile Pârvan nr. 4, Timișoara 300 223, România
Facultatea de Litere, Istorie, Filosofie şi Teologie
Centrul de Studii Romanice din Timișoara (CSRT), sala 410

E-mail: ciccre@e-uvt.ro, valy.ceia@e-uvt.ro
Web: ciccre.uvt.ro

Quaestiones Romanicae. XIII: *CRIZE ÎN LUMEA ROMANICĂ. O ABORDARE MULTIDISCIPLINARĂ*

Coordonator: Valy Ceia

Tomul 1: Conferințe plenare. Limba și literatura latină. Limba română. Literatura română.
Tomul 2: Limba și literatura franceză. Limba și literatura italiană. Limba și literatura portugheză. Limba și literatura spaniolă. Traductologie și intercomprehensiune.
Tomul 3: Istorie și studii culturale. Muzică și teatru. Carte și bibliotecă.

Timișoara
Editura Universității de Vest din Timișoara EUVT
2026

ISSN: 2457-8436
ISSN-L: 2457-8436

ISBN GENERAL: 978-630-327-289-4
ISBN: 978-630-327-292-4

DOI: 10.35923/QR.13.03

2026

Cuprins

Istorie și studii culturale * *History and Cultural Studies* ..……...…9

Adina BAYA, Jurnalismul românesc în era crizelor multiple* (Romanian Journalism in the Era of Multiple Crises).....10

Vasile DOCEA, Pașaportul fals rezolvă criza politică. Povestea documentului de călătorie al prințului Carol de Hohenzollern (1866) * (A fake passport solves a political crisis. The story of Prince Carol of Hohenzollern's travel document to Romania (1866).....20

Alexandru FODOR, Reflectarea conceptului de criză în viața confesională a Banatului de Caransebeș-Lugoj.* (The Concept of Crisis Reflected in the Confessional Life of the Banate of Caransebeș-Lugoj).....32

Donato FORENZA, Tutela dei Sistemi Paesaggistici e Ambientali e Protezione del Territorio in Italia * (Protection of Landscape and Environmental Systems and Territory Protection in Italy) 44

Nicolae HURDUZEU, Criza Imperiului Roman, Biserica și lumea romanică în Evul Mediu timpuriu* (The Crisis of the Roman Empire, the Church, and the Romanic World in the Early Middle Ages).....58

Eusebiu NARAI, Între alegeri „corecte" și preluarea integrală a puterii. Activitatea Regionalei Banat a Partidului Comunist Român în timpul campaniei electorale (iunie-noiembrie 1946). Studiu de caz: context și structuri organizatorice * (Between the „correct" choices and the complete takeover of power. The activity of the Banat Region of the Romanian Communist Party during the election campaign (June-November 1946). Case study: context and organizational structures).....65

Laurențiu NISTORESCU, Dacia și Imperiul în criză * (Dacia and the Empire in crisis).....76

Radu PĂIUȘAN, Aspecte ale reformei agrare în Banat în anul 1945* (Aspects of the agrarian reform in Banat in 1945).....93

Leonard-Denis PĂUȘAN-BARNA, Comuna Radomirești în cel de-Al Doilea Război Mondial – Jertfa eroului necunoscut din Călinești: Scărișoreanu Floarea * (Radomirești village in World War II. The sacrifice of the unknown hero from Călinești: Șcărișoreanu Floarea).....106

Vasile RĂMNEANȚU, Dezbaterea „Declarației Partidului Muncitoresc Român din aprilie 1964" în regiunea Banat. Reacții oficiale și neoficiale * (Debating the Romanian Workers' Party Declaration of April 1964 in the Banat Region: Official and Unofficial Reactions).....115

Maria SUBI, *Hebraica Veritas*: Conciliul Apostolic din Ierusalim (Faptele apostolilor 15) – rezolvarea ebraică a unei crize ecleziale * *Hebraica Veritas*: The Apostolic Council of Jerusalem (Acts 15) – The "Hebrew" Resolution to an Ecclesial Crisis).....134

Mihaela VLĂSCEANU, O abordare conceptuală asupra artei sacre ca vehicul al ideologiei politice în Banatul sec. al XIX-lea – atelierul sculptorului tirolez Josef Runggaldier din St. Ulrich/Val Gardena * (Sacred Art as a Vehicle of Political Ideology in 19th-Century Banat: A Conceptual Study of the Workshop of Tyrolean Sculptor Josef Runggaldier from St. Ulrich/Val Gardena).....150

Muzică și teatru * *Music and Theatre*……*173*

Nicolae Mihai BRÂNZEU, Opera Română din Sibiu între aspirație culturală și criză instituțională * (The Romanian Opera in Sibiu Between Cultural Aspiration and Institutional Crisis) 174

Gloria GRAVINA, Criticità della fruizione contemporanea dell'opera lirica nei teatri. Dalla sapienza acustica artigianale all'egemonia tecnologica * (Critical issues in contemporary enjoyment of Opera in theaters. From artisanal acoustic wisdom to technological hegemony).....183

Gabriela Diana MATEI, Criza identității muzicale în lumea romanică a secolului XX * (The crisis of musical identity in the Romance world of the 20th century) 198

Patricia NEDELEA, Crize în lumi romanice imaginare: alterități periculoase în Roma și Veneția lui Shakespeare. O perspectivă comparativă * (Crises in imaginary Romanic Worlds: Dangerous Alterities in Shakespeare's Rome and Venice. A Comparative Perspective)……..205

Adriana DE SERIO, Adrian KOREK, Il Movimento in Musicoterapia per Attori: un percorso di ricerca tra le criticità del Mondo Romanzo * (Movement in MusicTherapy for Actors: a research path among the critical issues of the Romance World) 214

Adriana DE SERIO, Simona NEGRU, Plasticità Iconiche nelle criticità del Mondo Romanzo: il Teatro Musicale in Musicoterapia per la Disabilità * (Iconic Plasticity in the criticalities of the Romance World: Musical Theatre in Music Therapy for Disability) 232

Violeta-Simona ZONTE, Criza justiţiei şi justiţia crizei în drama shakesperiană *Neguţătorul din Veneţia* * (The Crisis of Justice and the Justice of Crisis in Shakespeare's play *The Merchant of Venice*).....246

Carte și bibliotecă * *Book and Library*.....*255*

Karin DITTRICH, Influenţa crizelor şi a măsurilor politice şi de control din perioada comunistă asupra editurilor din România * (The influence of the crises and the political and control measures during the communist period on publishing houses in Romania) 256

Mihai A. PANU, Funcțiile cunoașterii în epoca neîncrederii: Considerații asupra crizelor discursului științific* (The Functions of Knowledge in an Age of Distrust: Considerations on the crises of scientific discourse).....268

Recenzii * *Reviews*.....*277*

Teodor AMARANDEI, Metamorfozele formei de fugă în spațiul modernității și postmodernității.....278

Mihăiță-Silviu BALUȚĂ, O contribuție valoroasă la istoriografia dobrogeană…….....282

Ani-Rafaela CARABENCIOV, Concertul pentru orgă şi pian al lui Dinu Lipatti…….....288

Alexandru FODOR, Un general acuză: o nouă istorie a Revoluției din decembrie 1989.....291

Laurențiu NISTORESCU, Mutații instituționale în Romania lui Alexios I Comnenul.....300

Leonard-Denis PĂUȘAN-BARNA, *Prințesele roșii* – cotidian și ideologie în comunism…….....303

Gabriela VLAHOPOL, Reevaluarea paradigmei vocale haydniene: o analiză morfologică și stilistică a vocii de sopran.....307

QVAESTIONES
ROMANICAE XIII

Istorie și studii culturale

History and Cultural Studies

DOI: 10.35923/QR.13.03.01

Adina BAYA
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Jurnalismul românesc în era crizelor multiple

Abstract: (Romanian Journalism in the Era of Multiple Crises) The multiple types of crisis affecting Romanian journalism reflect the profound transformations it has undergone in the post-communist period, as well as the international developments in the media market in the digital age. Loss of credibility, chronic economic problems, political interference in newsrooms, corruption, and fierce competition from social media platforms are just a few of the major challenges questioning the very essence of the journalistic profession today. This paper aims to review the evolution of the Romanian media landscape through three distinct stages: the 1990s, characterized by emerging pluralism and acute political interference; the 2000s, marked by the rise of media trusts and ownership concentration; and the post-2010 period, defined by digitalization, economic precariousness, and deprofessionalization. The use of the concept of ”permacrisis” highlights how the multiple types of crisis affecting this field are interlinked, impacting its role as a pillar of democratic society. Despite this challenging context, the study examines resilience and innovation strategies in journalism, exemplified by good practices in independent media outlets such as Recorder.ro, which redefines the importance of audience relationships in its business model, community building, editorial transparency, and adherence to solid ethical values.

Keywords: *Romanian journalism, media crisis, permacrisis, alternative journalism, independent journalism, resilient journalism.*

Rezumat: Crizele multiple ce afectează jurnalismul românesc actual reflectă transformările profunde prin care a trecut acesta în perioada postcomunistă, dar și evoluțiile internaționale ale pieței media în era digitală. Pierderea credibilității, problemele economice cronicizate, interferențele politice în redacție, corupția și competiția acerbă din partea platformelor social media reprezintă doar câteva dintre marile provocări ce pun sub semnul întrebării esența profesiei jurnalistice în acest moment. Lucrarea de față își propune o trecere în revistă a evoluției peisajului mediatic românesc prin trei etape distincte: anii ’90, cu pluralismul în formare și interferențele politice acute; anii 2000, cu apariția trusturilor media și concentrarea proprietății; și perioada post-2010, caracterizată prin digitalizare, precaritate economică și deprofesionalizare. Folosirea conceptului de „permacriză” subliniază cum multiplele crize care afectează acest domeniu se interconectează, afectându-i rolul de pilon al unei societăți democratice. În ciuda acestui context dificil, lucrarea examinează și strategii de reziliență și inovare în jurnalism, exemplificate prin exemplele de bune practici oferite de canale media independente precum Recorder.ro, care redefinește importanța relației cu publicul în modelul de afaceri abordat, a construirii unei comunități de susținători, precum și a transparenței editoriale și a adeziunii la valori deontologice solide.

Cuvinte-cheie: *jurnalism românesc, criza mass-media, permacriză, jurnalism alternativ, jurnalism independent, reziliență în jurnalism.*

Introducere

În ultimele trei decenii, jurnalismul românesc a traversat o serie de transformări profunde, de la perioada de tranziție de la controlul autoritar al pieței media din timpul comunismului la evoluția tehnologică accelerată a începutului de secol actual și impactul ei fără precedent asupra conținutului editorial și asupra normelor ce definesc profesia jurnalistică. Caracterizat de o scădere drastică a credibilității, de dificultăți economice cronicizate, de interferențe politice și cazuri de corupție, dar și de o deprofesionalizare ce s-a acutizat în contextul asaltului venit din partea *social media*, jurnalismul românesc de astăzi reflectă adesea dificultăți de consolidare a unui discurs editorial cu adevărat independent și care ține cont de valori deontologice esențiale. În ciuda unui aparent pluralism și a unei varietăți în ceea ce privește oferta de canale mediatice și conținut editorial, în ultimii ani organizații de monitorizare a peisajului media, precum *Reporters sans frontières* sau *Centrul pentru jurnalism independent* semnalează o scădere drastică a libertății presei. Pe fondul ingerințelor politice în redacții, al unei legislații insuficient aplicate și al campaniilor de dezinformare frecvente și agresive, practicarea acestei profesii ridică o listă tot mai lungă de provocări.

În acest context marcat de suprapunerea și intensificarea unor crize multiple, conceptul de „permacriză" oferă o descriere adecvată a jurnalismului românesc actual, reflectând precaritatea structurală și vulnerabilitățile profesiei. Lucrarea de față își propune o cartografiere a trecutului recent al pieței media românești, cu accent pe caracteristicile fiecărei decade de la liberalizarea acesteia până în prezent. Scopul acestui demers este oferirea unei viziuni de ansamblu asupra evoluției fenomenului media și, implicit, a profesiei jurnalistice în România, precum și creionarea etapelor ce au dus la multiplele crize actuale din acest domeniu. Pornind de la ideea că situațiile de criză funcționează adesea ca un catalizator pentru inovație și dezvoltare, partea a doua a lucrării își propune explorarea unor posibile soluții sau strategii de reziliență pe care unele canale media le-au găsit pentru a răspunde acestei „permacrize", precum și discutarea viabilității lor pe termen lung.

Peste trei decenii de mass-media românească postcomunistă

În cei peste treizeci de ani scurși din momentul în care mass-media românească a trecut de la un sistem controlat total de stat, marcat de cenzură și proliferarea propagandei comuniste, la liberalizarea pieței și dezvoltarea pluralismului mediatic, s-au înregistrat o serie de transformări profunde. De la eliberarea de sub controlul autoritar și până la actuala situație fragilă, marcată de o „permacriză" ce amenință exercitarea funcției fundamentale a presei într-o societate democratică, peisajul mediatic a trecut prin mai multe etape ce vor fi rezumate în cele ce urmează. Cele trei perioade distincte analizate prin prisma dinamicilor și provocărilor lor specifice sunt (i) anii '90 și tranziția la diversitate publicistică, pluralism de opinie și la noi modele economice, (ii) anii 2000 și apariția „mogulilor" de presă, și (iii) perioada de după

2010, marcată de digitalizare, precaritate economică, deprofesionalizare și criză de credibilitate.

Anii ’90: De la presa controlată de stat la pluralism mediatic

După Revoluția din 1989, mass-media românească a intrat într-un proces complex de tranziție, eliberându-se oficial de cenzura exercitată de statul comunist, care dominase întregul sistem media până atunci prin controlul strict al conținutului jurnalistic și reducerea lui la propagandă. Totuși, această libertate câștigată nu a fost completă sau stabilă de la bun început, tendințele de interferență politică în departamentele editoriale ale publicațiilor rămânând puternice în primii ani post-revoluționari, când noile regimuri aflate la putere au încercat să controleze presa incomodă și critică la adresa lor. Așadar, mass-media din anii ’90 a fost marcată de două tendințe principale: pe de o parte o deschidere spre pluralism și diversificare a conținutului jurnalistic, iar pe de altă parte o persistență a intervențiilor politice explicite sau subtile (Gross 1996).

În această perioadă, piața media a cunoscut o creștere accelerată și spectaculoasă, manifestată prin apariția unui număr impresionant de publicații, cu tiraje uriașe. În vreme ce în anul 1989 existau oficial 495 de publicații periodice, până la finalul lui 1990 acest număr a explodat la 1444, ajungând la 1932 până în anul 2000 (Gross 1996; Baya 2009). Această expansiune fără precedent indică o efervescență a pieței media odată cu punerea bazelor democrației, în care apariția și diversificarea numeroaselor proiecte jurnalistic semnala o nevoie socială puternică de informare liberă după decenii de cenzură comunistă. Ideea aceasta e susținută și de tirajele presei scrise la începutul anilor ’90: ziare precum *România liberă* și *Adevărul* vindeau cantități enorme de exemplare zilnic, cel dintâi atingând în jur de 1,2 milioane și cel de-al doilea, două milioane, în 1990. După această evoluție accelerată în primul deceniu post-revoluționar, piața presei scrise s-a stabilizat la tiraje mai modeste, cotidianul *Libertatea* fiind cel mai bine vândut în 2000, cu aproximativ 250.000 exemplare (Gross 1996; Baya 2009).

În ciuda acestei efervescențe aparente și a apetitului evident al publicului pentru presă necenzurată, mass-media românească s-a confruntat cu probleme structurale majore care i-au limitat calitatea și independența în anii ’90. Privatizarea instituțiilor media a fost incompletă și adesea întârziată, publicații precum *Scânteia* menținându-și o parte din vechea structură de personal, iar subvențiile de stat au continuat să fie o componentă importantă a finanțării, ceea ce crea dependențe și vulnerabilități economice. Cadrul legislativ pentru mass-media era încă incert și ambiguu, lipsind norme clare pentru funcționarea unei piețe media libere și competitive, ceea ce conducea la un model de afaceri deficitar și neadaptat la cerințele libertății de expresie și pluralismului editorial (Gross 1996; Petcu 2000).

O problemă aparte în acest context era monopolul Televiziunii Române asupra pieței audiovizuale la începutul anilor ’90, instituția fiind supusă unor presiuni politice considerabile și reflectând adesea interesele celor aflați la putere, ceea ce limita

pluralismul și accesul publicului la o varietate reală de perspective. Televiziunea publică devenise, astfel, un canal al relatărilor influențate politic, reflectând cel mai clar legătura dintre puterea politică și mass-media în primii ani postcomuniști (Gross 1996). Această situație a creat un paradox: pe de o parte se manifesta o efervescență a pieței media, prin apariția unor publicații și canale noi, diverse, iar pe de altă parte exista o continuitate a influenței și controlului politic asupra conținutului și direcției editoriale. Acest paradox a definit începutul anilor ’90 ca o fază de tranziție în care mass-media s-a reinventat după zeci de ani de cenzură, dar nu a reușit să se emancipeze pe deplin ca o forță independentă și critică față de noua putere politică, fenomen explicat parțial și de mecanismele economice și politice încă nedezvoltate complet în România acelei epoci.

Lansarea *ProTV* în 1995 a reprezentat un moment semnificativ în acest context, fiind primul canal de televiziune privat care a rupt monopolul televiziunii publice și a introdus un nou model de jurnalism, axat mai puternic pe divertisment, dar și pe pluralitatea opiniilor politice. *ProTV* și-a câștigat rapid popularitatea prin inovații editoriale și o grilă diversificată de programe, creând o nouă generație de consumatori media, cu așteptări și pretenții diferite de cea anterioară, influențând decisiv dezvoltarea ulterioară a mass-mediei românești (Marincea 2021).

Anii 2000: Consolidarea trusturilor media și a „mogulilor”

Perioada anilor 2000 a fost a marcat o trecere accelerată de la modelul tradițional de presă postcomunistă către o industrie dominată de logica comercială, precum și de tehnologiile digitale aflate în stadiu emergent. Această evoluție rapidă a impus schimbări fundamentale, atât la nivelul structurii proprietății, cât și al modului de funcționare a canalelor media. Creșterea pieței de publicitate a devenit principalul motor financiar al mediului jurnalistic românesc, pe model occidental: dacă în 2004 aceasta era estimată la circa 225 de milioane de euro, în 2007 ea a urcat la 320 de milioane de euro, ajungând la 701 milioane în 2023 (Baya 2009; Initiative Romania 2024). Această dependență de publicitate a schimbat prioritățile editoriale, punând în prim plan conținutul atractiv pentru sponsori și diminuând autonomia editorială, fapt ce a facilitat alunecarea către tabloidizare și comercializare excesivă a știrilor, dar și vulnerabilizarea editorială sub presiunea intereselor economice.

O altă trăsătură esențială a acestei decade este apariția și consolidarea unor „moguli media”, proprietari influenți care au preluat controlul asupra pieței și redacțiilor prin concentrarea capitalului mediatic. Printre cei mai notabili se disting Adrian Sârbu (trustul *MediaPro*), Dan Voiculescu (trustul *Intact*), Sorin Ovidiu Vântu (trustul *Realitatea Media*), Dinu Patriciu (trustul *Satiricon / Adevărul*) și Michael Ringier (trustul *Ringier*). Apariția acestor „moguli media” a marcat o reconfigurare profundă a peisajului mediatic, marcată de trecerea de la o pluralitate numerică a canalelor mediatice la o concentrare a puterii informaționale într-un număr restrâns de entități private, deseori cu interese politice sau economice controversate, după cum semnalează literatura academică și investigațiile jurnalistice (Baya 2009).

Privatizarea pieței media, deși necesară pentru desprinderea definitivă de sistemul centralizat anterior, a avut efecte ambivalente: pe de o parte a profesionalizat unele segmente ale presei, aducând investiții și standarde profesionale occidentale, dar pe de altă parte a dus la apariția dependenței de capital și influență politică, cu riscul de a reduce diversitatea editorială și de a transforma presa în instrument pentru interesele unor grupuri restrânse. Această concentrare a proprietății, pe fundalul unei piețe de publicitate crescânde, a generat o polarizare între trusturi dominante și presă independentă sau locală, deseori marginalizată și fragilă din punct de vedere economic (Baya 2009).

În plus, apariția noilor tehnologii digitale a contribuit la diversificarea mijloacelor de informare, la o globalizare rapidă a mediilor de informare și la intensificarea concurenței pentru atenția publicului. Platformele online au stimulat distribuția rapidă a informației, dar au amplificat fenomenul de fragmentare a audienței și dependența conținutului jurnalistic de algoritmi informatici.

Un punct critic al acestei decade a fost anul 2008, când criza financiară globală a avut un impact puternic asupra pieței media românești, accelerând declinul presei tradiționale prin reducerea semnificativă a bugetelor de publicitate și închiderea unor publicații importante. Scăderea tirajelor și a veniturilor din publicitate au forțat numeroase redacții să recurgă la restructurări și concedieri masive sau chiar să își înceteze activitatea, în special în domeniul presei tipărite. În plus, în această perioadă, presa românească a început să resimtă o tabloidizare accentuată și o scădere a calității jurnalismului, accentuată de presiuni economice, interferențe politice și creșterea dependenței față de surse alternative de finanțare (CJI 2009).

După 2010: Digitalizare, precaritate economică, deprofesionalizare, criză de credibilitate

Anii 2010 au adus o acutizare a tendințelor manifestate anterior: deși aparent peisajul mediatic românesc părea variat și marcat de pluralism în ceea ce privește varietatea canalelor și a conținutului jurnalistic, realitatea era că o serie de canale media-cheie se aflau sub controlul direct sau indirect al unor oameni de afaceri cu interese politice puternice, fapt confirmat de rapoarte internaționale precum cel realizat de *Freedom House* (2019). Această concentrare a proprietății mediatice a facilitat utilizarea canalelor media ca instrumente de influență politică, adesea prin mecanisme netransparente sau finanțări corupte, consolidând din ce în ce mai mult o atmosferă de neîncredere publică față de presă. De asemenea, partidele sau liderii politici aflați la guvernare au investit masiv în promovarea imaginii lor prin canale mediatice ce le ofereau relatări favorabile, acuzând concomitent mass-media independentă sau de opoziție de practici propagandistice, lucru ce a accentuat polarizarea pieței și a publicului, creând adesea un climat conflictual în spațiul comunicării publice (ActiveWatch 2019).

Un efect major al acestei situații a fost erodarea credibilității presei, vizibilă atât prin scăderea audiențelor, cât și a încrederii generale în jurnalism. Fenomenul a fost

agravat de dinamica pieței: din rațiuni economice, mari canale media precum *ProTV* și *Digi* și-au închis studiourile locale, reducând semnificativ prezența jurnalismului de proximitate (ActiveWatch 2019). În plus, expansiunea rapidă a presei online, cel mai adesea gratuită și dependentă de venituri publicitare provenite de pe platforme digitale, a contribuit la micșorarea și restructurarea afacerilor media tradiționale, generând un peisaj cu tot mai puține redacții mari și tot mai puțini jurnaliști angajați cu contracte de muncă sau normă întreagă (Lugmayr & Dal Zotto 2016). În locul lor a apărut practica angajărilor temporare și cu contracte pe cantitatea de conținut mediatic livrat, limitând astfel responsabilitatea atât pentru angajatorii din domeniul media, cât și pentru jurnaliști, și cultivând instabilitatea. Situația a dus rapid la o deprofesionalizare accentuată: salariile jurnaliștilor au scăzut, siguranța locului de muncă s-a diminuat dramatic, iar presiunea de adaptare la noi platforme, formate și cerințe digitale determinate de avansul tehnologic accelerat a devenit constantă (Lugmayr & Dal Zotto 2016). Rezultatul, resimțit și azi, este o presă fragilă structural, economic și profesional, expusă la riscuri de influență, manipulare sau chiar dispariție. La finalul celor peste trei decenii de la liberalizarea presei, așadar, spațiul mediatic actual din România se definește printr-un pluralism aparent, dar și printr-o profundă criză de credibilitate, independență și profesionalizare, implicațiile fiind resimțite pe termen lung în funcționarea democratică a societății.

De la criză la „permacriză” în mass-media actuală

Normalizarea unei stări de criză, vizibilă pe multiple paliere ce afectează profesia jurnalistică, poate fi analizată prin prisma conceptului de „permacriză” folosit de Alina Pop și Filip Alexandrescu (2023) pentru a studia multiplele crize mediatizate ale anilor 2020. „Permacriza” redefinește practicile și climatul comunicării mediatice din România, transformând criza într-o constantă a discursului public, spun autorii. În această paradigmă, crizele economice, pandemia, instabilitatea politică și războiul din Ucraina nu reprezintă doar episoade temporare, ci factori structurali permanentizați care modelează atât percepțiile colective, cât și funcționarea cotidiană a mass-media (Pop & Alexandrescu 2023).

Criza permanentizată amplifică și vulnerabilitățile structurale ale profesiei jurnalistice, dezvoltate în cele trei decenii anterioare și explicate în secțiunea precedentă a acestei lucrări. Precaritatea financiară, subfinanțarea cronică și dificultatea găsirii unor modele de afaceri care să asigure deopotrivă sustenabilitate și independență editorială forțează redacțiile să adopte soluții de compromis, ceea ce limitează autonomia jurnaliștilor și favorizează conținutul superficial sau dependența de surse oficiale și de *social media*. În plus, deprofesionalizarea mediului jurnalistic conduce la migrarea specialiștilor spre alte profesii și la erodarea capacității critice a presei, făcând spațiul mediatic mai vulnerabil la dezinformare, manipulare și polarizare. Toate aceste provocări sunt strâns legate și de starea libertății presei. Rapoarte recente ale unor organizații ce se ocupă cu monitorizarea acesteia atrag atenția asupra faptului că libertatea de exprimare și independența jurnaliștilor din România au

fost serios afectate de presiuni politice, economice și instituționale (Reporters sans frontières 2024). Obstacole precum refuzul sistematic al autorităților de a furniza informații publice, cenzura directă sau indirectă, dar și practica autocenzurii, afectează profund funcționarea mass-mediei, iar scăderea indicilor ce descriu libertatea presei în ultimii ani reprezintă un indicator al încetinirii procesului de consolidare a democrației, arată un studiu pe această temă semnat de Silviu-Petru Grecu și Horia-Costin Chiriac (2024). Presiunile economice se manifestă printr-un control indirect asupra conținutului editorial (contracte de publicitate acordate preferențial și retragerile unor sponsori în caz de relatări nefavorabile), iar cele politice implică limitarea accesului la informație, în ciuda unei legislații care permite acest lucru, sau intimidarea jurnaliștilor prin metode directe și indirecte, cum ar fi intentarea de procese în justiție. De asemenea, competiția cu *social media* și criza de credibilitate contribuie la proliferarea dezinformării și la scăderea încrederii publicului în capacitatea presei de a reflecta într-un mod obiectiv și relevant realitatea (Grecu & Chiriac 2024).

Declinul libertății presei românești în ultimii ani nu este o tendință izolată, el reflectând o situație internațională tot mai îngrijorătoare, conform organizației *Reporters sans frontières*. Rapoartele anuale emise de aceasta indică o deteriorare constantă în ultimele două decenii. În 2025, pentru prima dată în istoria Indexului mondial al libertății presei, condițiile pentru practicarea jurnalismului sunt considerate „dificile" în peste jumătate din țările evaluate, iar mai puțin de un sfert dintre state oferă un climat satisfăcător pentru o presă liberă. Această regresie este determinată în mare măsură de presiunea economică, care a atins un nivel critic în multe țări, forțând o serie de redacții, mai ales independente, să se închidă. În plus, interferențele politice și deteriorarea cadrului legislativ subminează la rândul lor autonomia editorială, iar creșterea concentrației proprietății media și influențele din partea patronatelor restrâng pluralismul și diversitatea opiniilor. Nu în ultimul rând, amenințările și violențele împotriva jurnaliștilor au crescut, determinând un climat de nesiguranță profesională sporită (Reporters sans frontières, 2025). În cazul concret al României, raportul arată o plasarea pe locul 55 în clasamentul mondial, ce descrie un peisaj media aflat între „dificil" și „problematic". Luând în considerare o sumă de factori ce afectează funcționarea sistemului mass-media și a profesiei jurnalistice – contextul politic, cadrul legislativ, contextul economic, cel sociocultural și siguranța jurnaliștilor –, raportul concluzionează că, deși peisajul mediatic pare divers și pluralist, el este marcat de lipsa transparenței finanțării, mai ales din fonduri publice, precum și de dificultăți economice și de scăderea credibilității. Principalele probleme concrete identificate de raport se rezumă la (i) ingerințele puterii politice în presă, adesea camuflate de lipsa de transparență a finanțării instituțiilor media, (ii) politizarea Consiliul Național al Audiovizualului, (iii) discursul agresiv al unor politicieni populiști contra jurnaliștilor, (iv) o legislație insuficient aplicată și o creștere a numărului de procese abuzive intentate jurnaliștilor, (v) campanii de dezinformare, în special în contextul actual al războiului din Ucraina, și (vi) situații de hărțuire a jurnaliștilor (Reporters sans frontières 2024).

Concluziile raportului se află în concordanță cu cele ale unor organizații naționale ce monitorizează domeniul media, cum ar fi *Centrul pentru Jurnalism Independent*, care semnala faptul că, în 2020, „principala problemă cu care presa din România a trebuit să se confrunte a fost lipsa transparenței guvernamentale transformată în politică de stat" și că pandemia a provocat un proces accelerat de vulnerabilizare a instituțiilor media, crescând instabilitatea lor financiară și dependența de surse de venit controversate (CJI 2021). De asemenea, această organizație mai semnalează o schimbare de atitudine a politicienilor față de presă în ultimii ani, într-o notă nefavorabilă democrației: „politicienii par să fi uitat că presa este reprezentantul interesului public, că jurnaliștii pun întrebări în numele cetățenilor" și „...există o dispoziție tot mai redusă a mediului politic de a răspunde la întrebările jurnaliștilor", pentru că „politicienii au învățat că pot comunica pe conturile de Facebook sau se pot duce în niște emisiuni la televizor unde spun ce vor, cu niște moderatori care nu sunt jurnaliști și nu fac o muncă jurnalistică" (CJI 2021). Tendința mutării discursului politic în *social media*, unde nu există întrebări incomode din partea jurnaliștilor și consolidarea unei imagini pozitive a politicienilor e mai ușor de făcut decât în mass-media „clasică", s-a acutizat în special timpul campaniei electorale din 2024, când un candidat complet absent de la principalele dezbateri electorale televizate, dar cu o prezență atent orchestrată pe TikTok, a obținut cele mai multe voturi. Conform unei anchete a Serviciului Român de Informații, campania a exploatat algoritmii platformelor de social media pentru creșterea rapidă a popularității, fiind asociată cu interferența unui alt actor statal în alegerile din România (Digi24 2024).

Posibile strategii de reziliență a jurnalismului

În ciuda unei „permacrize" aflate într-un proces constant de acutizare în ultimii ani, există exemple pozitive de reziliență pe piața media, prin inovarea modelelor economice ce susțin redacțiile, a formatelor editoriale și a interacțiunii cu publicul țintă. Exemplul de bune practici ale publicației de jurnalism video de investigație *Recorder.ro* demonstrează că inovația instituțională, bazată pe obținerea de finanțări din partea cititorilor (*crowdfunding*), absența cenzurii editoriale impuse de finanțatori privați sau politici, dar și dialogul transparent cu publicul, poate duce la o revitalizare a funcției de catalizator social a presei.

Încadrat în sfera jurnalismului „alternativ" sau „independent", *Recorder.ro* este un studiu de caz privind decuplarea de la mecanismele economice centralizate și politizate, bazate pe venituri din publicitate, ale mass-media de mare tiraj (*mainstream*), bazându-se o varietate de donatori și oferind în schimb materiale relevante pentru interesul public. La o primă vedere, accesul la finanțare directă din partea comunității conferă proiectului *Recorder.ro* autonomie reală, favorizează diversificarea temelor abordate, umplând golurile lăsate în urmă de mass-media *mainstream*, și susține integritatea editorială, diminuând riscul autocenzurii sau al presiunilor comerciale. De asemenea, menținerea unei relații strânse cu publicul, transparentizarea deciziilor editoriale și explicarea motivațiilor din „culisele" redacției

sporesc încrederea și contribuie la consolidarea unui spațiu de tip civic, în care publicul e invitat să participe activ. Într-un context de „permacriză", unde presa convențională pare incapabilă să răspundă prompt din cauza dependenței de contracte publicitare și de influențe instituționale, și beneficiază de încrederea a doar 27% din populație (TVRInfo 2024), un astfel de model pare viabil. Evoluția pozitivă a publicației *Recorder.ro* de la înființarea în 2017 – prin creșterea redacției și diversificarea conținutului editorial – pare să susțină ideea jurnalismului de acest gen ca o posibilă strategie de reziliență. Dar este acest tip de jurnalism cu adevărat sustenabil și poate fi reprodus pe o scară mai largă? Eșecul financiar al unor publicații cu obiective similare, cum a fost *Decât o revistă*, arată că jurnalismul independent poate stimula inovația și reformarea practicilor profesionale, dar are nevoie de susținere structurală din partea societății pentru a evita repetarea eșecurilor din sistemul media *mainstream*. Principalele limite ale jurnalismului independent în contextul „permacrizei" includ fragilitatea sustenabilității financiare, dificultatea atragerii de resurse constante în condițiile unei inevitabile „oboseli" a donatorilor sau a fluctuațiilor economice. Nu în ultimul rând, sub umbrela termenului de „alternativ" sau „independent" se refugiază și proiecte editoriale care nu au legătură cu jurnalismul de bună calitate, promovând interesele politice și economice ale unor grupuri restrânse sau acționând ca diseminatoare de știri false (Baya 2023). Așadar, succesul unor canale precum *Recorder.ro* poate fi privit cu un optimism moderat, ca o posibilă strategie de supraviețuire pentru canalele media în contextul „permacrizei", dar care are nevoie de susținere structurală pentru a putea fi extins.

Concluzii

Schimbările profunde prin care a trecut mass-media după 1989 relevă evoluția de la un sistem aflat complet sub controlul statului la o piață liberalizată, urmată de o creștere accelerată a tirajelor și a numărului de canale mediatice, iar ulterior de efectele corozive ale apariției noilor tehnologii și trecerii de la presa tipărită la cea online, și apoi de impactul major al competiției venite din partea *social media*. Recenta perioadă de „permacriză", caracterizată de o suprapunere a unor situații multiple de criză – economică, de credibilitate, a valorilor profesionale și etice – a dus la o acutizare a tendințelor dezvoltate în deceniile anterioare și la o degradare constantă a libertății presei și a independenței editoriale. Precaritatea financiară, ingerințele politice și digitalizarea pun sub semnul întrebării însăși esența profesiei jurnalistice și a conexiunii ei cu funcționarea unei societăți democratice, oglindind tendințe globale alarmante, după cum semnalează diverse organizații internaționale. Dar dincolo de toate aceste aspecte, actuala criză s-a dovedit a fi și un teritoriu fertil pentru dezvoltarea unor strategii de reziliență prin reinventarea modelelor economice și a formatelor editoriale de către canale media independente. Exemplele de bune practici oferite de publicații precum *Recorder.ro*, bazate pe finanțare din partea cititorilor, pe dialog permanent cu publicul, pe transparență și pe fidelizare, oferă repere optimiste pentru regândirea rolului social al presei. Rămâne, însă, esențială susținerea structurală a

domeniului jurnalistic, prin cadrul legislativ și implementarea lui eficientă, pentru ca acesta să redevină un pilon autentic al democrației.

Referințe bibliografice

ActiveWatch. 2009. *Libertatea presei în Romania: 2008*, disponibil online: https://media.hotnews.ro/assets/document/2010/05/3/7193917-0.pdf, ultima accesare: 14 noiembrie 2025.

ActiveWatch. 2019. *Libertatea presei în Romania: 2018-2019*, disponibil online: https://activewatch.ro/documents/212/Raport_FreeEx_2018-2019_yhjbeM7.pdf, ultima accesare: 14 noiembrie 2025.

Baya, Adina. 2009. *The Concentration of Media Ownership in Romania: Supporting or Challenging Pluralism and Media Freedom?* București: Institutul European.

Baya, Adina. 2023. *Alternative Journalism in Romania: Crossing Professional Boundaries and Rethinking Newsroom Culture*, . în "Crossing Borders in Digital Media Communication: Romanian Trends and Practices", coord. Adina Baya și Ileana Rotaru. București: Ed. Tritonic.

Centrul pentru Jurnalism Independent (CJI). 2021. *Jurnalismul în 2021: o cursă cu obstacole și cu tot mai puțini câștigători (raport)*, disponibil la: https://cji.ro/jurnalismul-in-2021-raport/, ultima accesare: 14 noiembrie 2025.

Digi24. 2024. *SRI: Activitatea conturilor de TikTok în campania lui Călin Georgescu, coordonată de un actor statal. Ce bani a cheltuit*, în „Digi24", disponibil la: https://www.digi24.ro/stiri/actualitate/politica/sri-activitatea-conturilor-de-tiktok-in-campania-lui-calin-georgescu-coordonata-de-un-actor-statal-ce-bani-a-cheltuit-3033359, ultima accesare: 14 noiembrie 2025.

Freedom House. 2019. *Romania: Freedom in the World 2019*, disponibil online: https://freedomhouse.org/country/romania/freedom-world/2019, ultima accesare: 14 noiembrie 2025.

Grecu, S.-P. & Chiriac, H.-C. 2024. *Libertatea presei în România: o analiză critică a ultimului deceniu*, în „Technium Social Sciences Journal", Vol. 66, p. 181-191, disponibil online: https://www.techniumscience.com.techniumscience.pluscommunication.eu/index.php/socialsciences/article/view/12171/4616, ultima accesare: 14 noiembrie 2025.

Gross, Peter. 1996. *Mass Media in Revolution and National Development: The Romanian Laboratory*. Ames, Iowa: Iowa State University Press.

Initiative România. 2024. *Media Fact Book 2024, Initiative: Piața locală de media va ajunge la valoarea record de 762 de milioane de euro până la finalul acestui an*, în „IQads", 17 iunie, disponibil online: https://www.iqads.ro/articol/68465/media-fact-book-2024-initiative-piata-locala-de-media-va-ajunge-la-valoarea, ultima accesare: 14 noiembrie 2025.

Lugmayr, A., & Dal Zotto, C. 2016. *Media Convergence Handbook - Vol. 1. Journalism, Broadcasting and Social Media Aspects of Convergence*. Springer Verlag.

Marincea, Adina. 2021. *A Century of Struggles for a 'Free Press': Media Capture in Romania from National Communism to Capitalism. Any Way Out?*. în "Three Decades Later – The Media in South East Europe after 1989", coord. Nikoleta Daskalova și Hendrik Sittig. Konrad-Adenauer-Stiftung.

Petcu, Marian. 2000. *Tipologia presei românești.* Iași: Institutul European.

Pop, A. & Alexandrescu, F. 2023. *De la criză la „permacriză" în comunicarea mediatică din România*, în „Sociologie Românească", Vol. 22, Nr. 1, p. 99-115.

Reporters sans frontières. 2024. *Romania*, disponibil online: https://rsf.org/en/country/romania, ultima accesare: 14 noiembrie 2025.

Reporters sans frontières. 2025. *RSF World Press Freedom Index 2025: economic fragility a leading threat to press freedom*, disponibil online: https://rsf.org/en/rsf-world-press-freedom-index-2025-economic-fragility-leading-threat-press-freedom, ultima accesare: 14 noiembrie 2025.

TVRInfo. 2024. *Reuters Institute Digital News Report: România – 27% încredere în presă – cel mai scăzut nivel*, în „TVRInfo", disponibil la: https://tvrinfo.ro/reuters-institute-digital-news-report-romania-27-incredere-in-presa-cel-mai-scazut-nivel-tvr-in-topul-increderii/, ultima accesare: 14 noiembrie 2025.

DOI: 10.35923/QR.13.03.02

Vasile DOCEA
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Pașaportul fals rezolvă criza politică. Povestea documentului de călătorie al prințului Carol de Hohenzollern (1866)

Abstract: (A fake passport solves a political crisis. The story of Prince Carol of Hohenzollern's travel document to Romania (1866)) The passport with which Prince Carol of Hohenzollern traveled to Romania in the spring of 1866 was a forged document. Although it was issued by the police authorities of the Swiss canton of St. Gallen, as a result of the influence exerted by Minister Arnold Otto Aepli, the document contained false information (regarding the holder's identity and the purpose of the journey) and was issued to a person who, under normal circumstances, was not entitled to apply for it. Without this passport, however, Prince Carol would not have been able to undertake the journey to the country that had chosen him as its sovereign so swiftly, and Romania's historical trajectory would certainly have been different, probably darker. The main actors who contributed to the issuance of the document—the Swiss minister Aepli, Prince Carol, and his father, Prince Karl Anton of Hohenzollern-Sigmaringen—each had their own motivations, acted with full awareness, and never regretted committing the forgery. The entire story of Prince Carol of Hohenzollern's Swiss passport is an example of how, at times, utilitarian motivations prevail over legal principles.

Keywords: *Carol I of Hohenzollern-Sigmaringen, constitutional monarchy, Arnold Otto Aepli, Weinburg, Switzerland Romania.*

Rezumat: Pașaportul cu care a călătorit prințul Carol de Hohenzollern spre România în primăvara anului 1866 era un document fals. Deși a fost eliberat de poliția cantonului elvețian St. Gallen, ca urmare a influenței exercitate de ministrul Arnold Otto Aepli, documentul conținea date false (identitatea deținătorului și scopul călătoriei) și a fost eliberat unei persoane care, în condiții normale, nu avea dreptul să îl solicite. Fără acest pașaport, însă, prințul Carol nu ar fi putut să întreprindă rapid călătoria spre țara care îl alesese ca suveran, iar parcursul istoric al României ar fi fost desigur altul, probabil mai întunecat. Principalii actori care au contribuit la emiterea documentului – ministrul elvețian Aepli, prințul Carol și tatăl acestuia, principele Karl Anton de Hohenzollern Sigmaringen – au avut fiecare propria motivație, au acționat în cunoștință de cauză și nu au regretat niciodată comiterea falsului. Întreaga poveste a pașaportului elvețian al prințului Carol de Hohenzollern este un exemplu al felului în care, uneori, motivațiile de tip utilitarist prevalează asupra principiilor juridice.

Cuvinte-cheie: *Carol I de Hohenzollern Sigmaringen, monarhia constituțională, Arnold Otto Aepli, Weinburg, Elveția, România.*

Prolog

Atunci când a fost ales domn al României, în 1866, prințul Carol a sosit în noua sa patrie cu un pașaport elvețian. Căci prințul german, originar din principatul Hohenzollern Sigmaringen, avea nevoie de un pașaport pentru a călători la București, se înțelege de la sine. Dar de ce elvețian? Și cum a reușit să îl obțină?

Întregul complex de fapte asociate momentului „venirii dinastiei Hohenzollern”[1], precum și contextul intern românesc și cel european aferente sunt cunoscute astăzi. Ele au fost atât de frecventate de istorici, în general, de biografii regelui Carol I în special, încât simpla înșiruire a referințelor bibliografice ar ocupa câteva pagini bune. Renunț la reproducerea acestei liste, deoarece rândurile de față nu au scopul de a analiza (pentru a câta oară?) acel întreg complex de evenimente, ci doar un aspect particular al biografiei regelui Carol I. Totuși, pentru a înțelege mai bine lucrurile, voi schița în continuare contextul internațional în care s-a desfășurat episodul „pașaportului elvețian”.

În primăvara anului 1866, după ce domnitorul Alexandru Ioan Cuza a fost obligat să abdice, coaliția care s-a instalat la putere și care reprezenta aproape toate orientările politice din țară l-a chemat pe prințul german Carol de Hohenzollern Sigmaringen să preia conducerea statului. Proiectul unei noi legi fundamentale, care se afla în dezbaterea Adunării Constituante și care avea să fie adoptată abia la începutul lunii iulie, acorda șefului statului poziția unui monarh constituțional cu atribuții și prerogative relativ extinse.

Contextul politic european din primăvara anului 1866 era destul de complicat. Reprezentanții celor șapte mari puteri europene s-au întrunit la Paris, într-o conferință, care urma să decidă asupra soartei „Principatelor Unite”, deoarece îndepărtarea domnitorului Cuza readucea în discuție ideea separării. Pe de altă parte, relațiile dintre Prusia și Austria, cele două mari rivale din spațiul german, se deterioraseră atât de mult, încât un război între cele două puteri părea inevitabil. Guvernul austriac nu vedea cu ochi buni venirea la conducerea României a unui Hohenzollern, membru al dinastiei din Prusia rivală. Prințul Carol, ofițer în armata Prusiei, risca să fie arestat atunci când ar fi traversat teritoriile Imperiului Austriac. Desigur, putea alege rute ocolitoare, de exemplu, pe mare, prin Mediterana și Marea Neagră, apoi pe Dunăre, până la Galați. Ori prin nord, prin Rusia. Acestea, însă, dincolo de faptul că erau la rândul lor riscante, ar fi întârziat extrem de mult ajungerea „prințului străin” la București. Iar de viteza cu care putea străbate acea distanță depindea însuși succesul operațiunii și, în ultimă instanță, soarta poporului care îl alesese să-i fie domn.

[1] Expresia reproduce, așa cum cititorul avizat al acestor rânduri își dă seama de îndată, un fragment din titlul unui mai vechi dar încă valoros volum de documente semnat de Paul Henry, *L'Abdication du Prince Cuza et l avenement de la dynastie de Hohenzollern au trone de Roumanie*, Librairie Felix Alcan, 1930.

Pașaportul, din perspectiva beneficiarului

Soluția aleasă de prințul Carol, sfătuit de tatăl său, principele Carol-Anton, a fost călătoria incognito spre București, direct prin teritoriul inamic al casei de Habsburg. Să reținem că atât soluția, cât și felul în care ea a fost pusă în aplicare sunt descrise de protagonistul însuși, în primul volum al „Memoriilor" sale, publicat cu aproape trei decenii mai târziu (Kremnitz 1894, 33-42). Acest fragment al memoriilor avea să fie folosit apoi ca principală sursă de inspirație de către biografii regelui.

Întorcându-ne la călătoria din 1866, se cuvine să menționez că ascunderea identității reale a prințului Carol era cheia succesului. Persoana care străbătea teritoriul inamic nu trebuia să sugereze nimic în legătură cu identitatea sa reală, nici ca ar fi membru al unei case princiare, nici că ar fi originar din vreunul din statele germane, cu atât mai puțin că ar fi ofițer în armata Prusiei. Iar în această deghizare, pașaportul elvețian a fost piesa de bază.

Tocmai pentru a obține pașaportul elvețian, prințul Carol a ales, spre a călători de la Düsseldorf (reședința de atunci a familiei sale) la București, o rută ocolitoare, prin Elveția. A plecat din Düsseldorf în 11 mai (stil nou) și a sosit în Zürich, cu trenul, în ziua următoare, pe la ora două după-amiaza și a tras la un han. Marile hoteluri, în care putea sa fie recunoscut, trebuiau evitate. Era însoțit de doi oameni de încredere ai tatălui său, consilierul Friedrich von Werner și baronul Karl von Mayenfisch, precum și de doi servitor (Kremnitz 1894, 34). Problema pașaportului încă nu era rezolvată, iar tensiunea acelor momente transpare din memoriile viitorului rege:

> „În Zürich, seara a fost petrecută în discuții despre problema pașaportului. Domnul von Werner vrea să îi scrie landamanului[1] Aepli în St. Galen; acesta cunoaște familia prințului încă din Weinburg, unde îi fusese oaspete, iar principele Karl Anton tocmai i s-a adresat în scris în problema pașaportului. Dar pentru a evita pericolul unei indiscreții, s-a luat hotărârea de a nu-i scrie landamanului, ci doar de a întreba prin intermediul telegrafului, când poate fi contactat în St. Gallen. Conform răspunsului primit, acesta poate fi contactat mâine în Zürich, unde se va afla în trecere" (Kremnitz 1894, 35).

Așa cum vom vedea ai jos, Aepli susține că ar fi primit telegrama înainte de ora 4 după-amiaza și că, în răspunsul său telegrafic, înștiința că sosește în seara aceleiași zile (12 mai) la Zürich și că poate fi contactat deîndată la hotelul unde va trage.

În continuare, lucrurile decurg în conformitate cu așteptările prințului. Pe 13 mai, conform memoriilor sale (pe 12 mai seara, conform însemnărilor lui Aepli lui Aepli), cei doi însoțitori se întâlnesc în Zürich cu landamanul, care îi invită peste două zile la St. Galen, între timp el urmând să încerce sa rezolve problema. Zis și făcut: pe 15 mai dimineața, prințul Carol și consilierul von Werner se întâlnesc cu Aepli, de data aceasta în clădirea guvernului cantonal din St. Galen, unde înaltul funcționar elvețian le înmânează fiecăruia câte un pașaport. În memoriile sale, regele Carol I notează că

[1] Ministru al justiției în guvernul cantonal.

întâlnirea aceasta a fost secretă (Kremnitz 1894, 38). Noi, astăzi, am putea adăuga: a fost atât de secretă, pe cât a permis locul întâlnirii!

In orice caz, întreaga problemă trebuia tratată cu discreție, deoarece prințul urma să călătorească incognito. Numele înscris în pașaport era „Karl Hettingen", iar scopul: „călătorește la Odessa pentru afaceri" (Kremnitz 1894, 38). Acestea, deci, erau cele trei componente ale pașaportului care asigurau deghizarea purtătorului său: cetățenia elvețiană, numele fals și scopul călătoriei. Trei informații false, folosite cu bune intenții de către înaltul funcționar elvețian, pentru a servi unui scop nobil, dar totuși false.

În memoriile sale, regele Carol I caută să atenueze culpa lui Aepli, prin două argumente. Primul se referă la o proprietatea pe care familia sa o avea în Elveția, chiar în cantonul St. Galen. Este vorba de domeniul și castelul Weinburg, deținut în acel moment de tatăl tânărului prinț, Acest castel, cu domeniul aferent, asupra căruia mă voi opri mai amănunțit în capitolul următor, i-ar fi dat prințului Carol dreptul la un pașaport elvețian. Chiar dacă am admite că, în virtutea proprietății asupra castelului Weinburg, principele Karl Anton, tatăl tânărului prinț, ar fi fost îndreptățit să solicite pentru el însuși un astfel de pașaport, lucrul acesta nu i s-ar fi cuvenit fiului, care nu mai era minor și nici sub tutela părintelui și care nu deținea pe numele său nicio proprietate în Elveția. Al doilea argument se referă la numele înscris în pașaport, Karl Hettingen. Acesta nu ar fi chiar atât de fals, din moment ce tatăl său avea și un alt castel, numit Hettingen, aflat în Hohenzollern. Am putea adăuga noi, astăzi, că în epocă era un obicei ca membri ai înaltei aristocrații europene să călătorească incognito, sub nume inspirate de diferite toponime. Însă nici deținerea unor proprietăți, nici obiceiul de a crea pseudonime pornind de la denumirile acestora nu anulează evidența și anume că în pașaport era înscris, în mod fals, un alt nume decât cel real. Și că landamanul Aepli a emis sau a contribuit substanțial la emiterea unui astfel de pașaport.

Pașaportul, din perspectiva emitentului

Odată stabilit acest lucru, rămâne să ne întrebăm de ce a făcut-o. Ce îl va fi îndemnat/motivat/stimulat pe ministrul de justiție din St. Gallen să comită ceea ce, după toate aparențele și folosind terminologia actuală, este un fals în acte? În istoriografia românească nu există, din câte cunosc, un răspuns clar la această întrebare. Nu există, de altfel, nici întrebarea formulată ca atare, deși ea este extrem de importantă, odată ce se referă la împrejurările care au asigurat călătoria prințului Carol și urcarea acestuia pe tronul României. Găsim, în cel mai bun caz, referințe vagi la relația apropiată dintre landaman și principele Karl Anton, referințe care se sprijină pe fragmentul din memoriile regelui, citat mai sus, în care se arată că Aepli fusese oaspetele familiei princiare la Weinburg. Altfel spus, dacă ne bazăm pe biografiile regelui și pe istoriografia citată, nu aflăm un răspuns satisfăcător la întrebarea formulată mai sus.

Totuși, un răspuns există. El a fost dat de însuși Arnold Otto Aepli, într-un text prin care explică felul în care a acționat în problema pașaportului prințului Carol. Textul respectiv, intitulat „Însemnările lui Aepli despre eliberarea unui pașaport pentru prințul Carol de Hohenzollern", datat 19 mai 1866, deci la doar câteva zile de la consumarea

faptelor, a fost publicat de către Johannes Dierauer (1842-1920), istoric și fost director al bibliotecii orășenești din St. Gallen, în 1904 (Dierauer 1904, 95-101). Fragmente au fost reproduse mai târziu într-o biografie a lui Aepli, semnată de Hans Hiller (Hiller 1953, 186). Ambele texte au fost neglijate, în general, atât de istoricii care s-au ocupat de viața și activitatea regelui Carol I, cât și de cei care au studiat începuturile monarhiei constituționale în România. Deoarece broșura editată în 1904 de Dierauer a devenit o raritate bibliofilă (personal am reușit să o consult doar la Biblioteca Universității din Zürich, care deține un exemplar, în anul 2009), reproduc în continuare întregul conținut al „Însemnărilor" lui Aepli din 19 mai 1866:

„Pe 12 mai ar fi urmat să încep, ca președinte al asociației generației 1816, sărbătorirea jubileului împreună cu colegii mei. Intenționam ca după-amiaza să plec la Zürich, să-mi petrec noaptea acolo, iar a doua zi să merg la Mülhausen, prin Basel. Seara urma să mă întorc la Basel, iar luni, 14 mai, să plec spre casă, prin Waldshut și Zürich. Cei mai mulți din leatul meu au plecat după-amiaza cu trenul. Eu i-am putut urma abia seara, la cinci și jumătate, cu ultimul tren, deoarece am mai avut treburi de rezolvat.

Între timp, înainte de ora 4, am primit în biroul meu o depeșă din Zürich: «Vă găsesc oare acasă mâine dimineață, în drumul meu spre Weinburg, sau oriunde sunteți? Von Mayenfisch». Nu cunoșteam persoana expeditorului, dar din contextul în care era vorba de o călătorie la Weinburg, am bănuit că este vorba de cineva din anturajul principelui de Hohenzollern. Am răspuns telegrafic de îndată, că voi călători la Zürich deseară, iar după ora 9 pot să fiu găsit la Hotel Baur.

Abia ajuns în Zürich, am fost înștiințat imediat că doi domni mă așteaptă în încăperea de lângă sala de mese. După ce m-am dus în cameră și mi-am lăsat bagajul, m-am îndreptat spre încăperea de lângă sufragerie, foarte curios să aflu ce se dorește de la mine. Când am intrat, am găsit trei[1] domni, așezați la o masă rotundă din apropierea ușii. Unul dintre ei, un domn mai în vârstă cu mustață, care mă scruta vizibil încordat, mi-a părut a fi domnul von Mayenfisch. Privindu-l direct, am făcut câțiva pași spre el, în timp ce el s-a ridicat, s-a îndreptat spre mine și mi s-a adresat pe numele meu. Era Mayenfisch. Cel de-al doilea domn s-a ridicat și el. Era ceva mai în vârstă, purta o mustață blondă și mi-a fost prezentat ca fiind consilierul de cancelarie von Werner. Cei doi domni mi-au comunicat că doresc să aibă o discuție cu mine, însă m-au rugat ca, în acest scop, să mergem în camera mea. I-am condus îndată într-un mare salon gol aflat chiar alături de dormitorul meu, am închis toate ușile și i-am poftit să se așeze la o masă aflată în mijlocul încăperii.

În timp ce domnul von Werner îmi înmâna o scrisoare a principelui de Hohenzollern adresată mie, mi-au comunicat în șoaptă că prințul Carol, cel de-al doilea fiu al principelui, a acceptat alegerea sa de către poporul român ca principe al celor două

[1] Într-o notă la acest text, editorul Johannes Dierauer consideră că „trei" este o eroare și că Aepli ar fi vrut să scrie „doi" (Johannes Dierauer (ed.), *Korrespondenz...*, p. 95, nota 3). Din cele ce urmează reiese, desigur, că au fost două persoane.

principate dunărene unite și că are intenția să călătorească într-acolo fără întârziere. Deoarece se teme, însă, că dacă ar călători cu identitatea de principe și ar fi recunoscut ca atare, nu i s-ar permite traversarea Austriei, el dorește să obțină un pașaport din St. Gallen, care i-ar permite trecerea nestingherită. Dacă nu ar obține un asemenea pașaport, atunci ar fi obligat să-și continue călătoria prin Constantinopol, lucru pe care el dorește să îl evite, din diferite motive. Un pașaport asemănător ar trebui eliberat pentru domnul von Werner. Domnul von Mayenfisch deține un pașaport diplomatic prusian pe numele său. Scrisoarea principelui confirma ceea ce mi-a fost comunicat verbal. El îmi solicita urgent să fac posibilă călătoria fiului său, iar pentru aceasta făcea referire nu doar la propria sa dorință, ci și la dorința românilor, care sperau ca, prin acceptarea alegerii, să iasă din starea lor de decădere, precum și din situația politică dificilă cauzată de statele vecine. Față de aceste considerații, eu mă aflam într-o mare dificultate. Pe de o parte, exista presiunea unei rezolvări rapide, pe de altă parte stătea în cale nu doar planificata mea călătorie, ci și dificultatea de a elibera efectiv astfel de pașapoarte, având în vedere că doar eu puteam să fiu inițiat în acest secret. Era de neconceput să mă întorc în ziua următoare la St. Gallen și să-mi las baltă colegii de generație, nu doar pentru că ar fi bătut la ochi dacă m-aș fi întors prea repede la St. Gallen, ci și din cauză că petrecerea deja programată să se desfășoare la Mühlhausen nu ar mai fi putut să aibă loc, deoarece pașaportul colectiv, valabil pentru tor grupul colegilor, a fost eliberat de legația Franței pe numele meu, la intervenția domnului cancelar Schiess. Apoi nu îmi suna prea bine ideea de a elibera un pașaport pentru «domnul Werner, comerciant, care călătorește la Odesa», în care prințul Carol să fie înscris ca fiu al său. În sfârșit, mi-ar fi fost imposibil, cu toată bună-voința, să dispun poliției cantonale, cu propria mea autoritate, să pregătească un pașaport pentru o persoană sau mai multe, care nu erau cunoscute defel și pentru care nu se putea prezenta niciun act de identitate. Cu toate acestea, mă simțeam obligat față de principe [Karl Anton de Hohenzollern Sigmaringen], deoarece, cu doar un an în urmă, acesta m-a recomandat față de miniștrii și funcționarii guvernamentali din Ministerul Comerțului și din Ministerul Afacerilor Externe ale, astfel încât a fost posibil să îndeplinesc dificila misiune în chestiunea Lukmanier. Atât de obligat, încât mi s-a părut necesar să fac posibilă acțiunea, care în sine era una lăudabilă. Le-am exprimat domnilor speranța că voi putea să fac rost de pașapoarte, dacă voi reuși să mă implic personal, dar că nu mă voi putea întoarce în St. Gallen înainte de luni seara (14 mai). Apoi ne-am înțeles ca luni seara, după sosirea trenului de Waldshut, unul dintre ei se va afla la gară, unde se vor putea discuta detaliile.

Cu aceasta ne-am despărțit. Eu m-am dus la colegii mei de generație, care tocmai terminaseră de cinat. Întors în cameră, am ars scrisoarea de la principe, așa cum a dorit domnul von Werner. Acesta se temea că, scrisoarea putea ajunge, împotriva voinței mele, în mâini străine și astfel secretul ar fi fost dezvăluit. Am făcut-o fără plăcere. Scrisoarea era foarte emoționantă și atingea și problema germană în ansamblu. După cum scris principele, «ori ne aflăm în ajunul unui război al popoarelor, ori în preziua unei noi ere a păcii». Speranța în organizarea unui congres, la care lucra mai cu seamă împăratul francez, încă nu a dispărut.

Nu am dormit aproape întreaga noapte, deoarece a trebuit să mă ocup de sarcina care mi-a fost încredințată.

În dimineața următoare, la ora 5, am plecat împreună cu colegii de generație. În Olten am citit o telegramă din București, publicată de *Neue Züricher Zeitung*, conform căreia prințul ar fi acceptat alegerea. Crezusem că lucrul acesta încă nu se aflase acolo. Călătoria cu colegii mei a decurs bine. Pe parcursul acesteia, mi-a devenit clar că nu puteam obține pașapoartele fără a-l iniția în acest secret pe șeful departamentului poliției, prezentându-i deschis întreaga problemă. Eram ferm hotărât să prezint acest lucru drept o condiție a continuării ajutorului meu.

La întoarcere, în gara din Zürich, l-am găsit pe domnul von Werner, cu care am plecat îndată, însoțindu-l spre hanul *Zum Schwert*. I-am împărtășit punctul meu de vedere. El a fost de acord imediat, iar eu mi-am dat seama curând că el și însoțitorii săi deja planificaseră pe mai departe desfășurarea problemei. Urma să fie eliberat un pașaport pentru el, pe numele său adevărat, Friedrich Werner, particular, din Thal și un altul pentru prinț, sub numele Carl Hettingen, particular, din Thal. Prințul era îndreptățit să poarte acest din urmă nume, deoarece familia sa deținea castelul Hettingen și era un lucru cunoscut, că peroanelor de rang princiar, atunci când călătoresc incognito, le este permis să își ia nume după proprietățile lor. Pe de altă parte, pentru noi el nu era un prinț, ci pur și simplu un particular. Deși era străin, totuși, ca proprietar de pământ în canton și deoarece a locuit el însuși mai multe luni aici, i se putea elibera un pașaport. În acest caz nu exista nici pericolul creșterii numărului de persoane care, pornind de la astfel de documente, ar fi devenit apatrizi în raport cu cantonul, în cazul în care li s-ar fi retras cetățenia, pericol care apare atunci când sunt eliberate pașapoarte pentru persoane care nu sunt cetățeni ai cantonului. În consecință, am căzut de acord ca domnii să călătorească deseară cu același tren la St. Gallen și să se prezinte a doua zi dimineața, la ora 9 la biroul meu. Eu speram ca, până atunci, să pot rezolva problema împreună cu colegul meu, consilierul guvernamental Steiger. Așa s-a și întâmplat. În St. Gallen, unde domnii au dorit să nu fie recunoscuți, s-au cazat, la sfatul meu, la hanul *Zur Linde*. Domnul von Mayenfisch tocmai plecase spre München.

Pe data de 15 mai, dimineața la opt și jumătate, i-am prezentat situația domnului Steiger, iar acesta, cu solicitudine, a fost de acord să ajute. La ora 9, în încăperea mea din clădirea guvernului, și-au făcut apariția prințul, pe care eu nu îl văzusem deloc până atunci, și domnul von Werner.

Aici a fost discutată problema în continuare. Prințul, un tânăr amabil, de 26 de ani, mi-a spus că intenționează, îndată ce intră în Valahia, să trimită un curier la București, pentru a-și anunța sosirea. În același timp, va trimite mesaje la Constantinopol și la St. Petersburg, pentru a aduce la cunoștința celor două curți, că nu intenționează să schimbe nimic din raporturile Principatelor cu Poarta. Intrarea sa în Principate va însemna un *fait accompli*, prin care speră că va rezolva definitiv problema controversată a alegerii sale. Nu m-am putut abține să observ că și-a asumat o sarcină dificilă, nu doar în privința modului în care gândește să ducă la bun sfârșit călătoria, ci și raportat la poziția sa ulterioară. Am mai completat că trebuie să depună mult efort, pentru a ajunge în raporturi bune cu Rusia și că Serbia îi va fi un vecin agitat. Primul lucru l-a confirmat; despre Serbia a făcut observația că va fi un vecin bun. Domnul von Werner părea să privească viitorul cu ceva îngrijorare. Domnul Steiger i-a condus pe cei doi domni în încăperea

poliției cantonale, în care le-au fost înregistrate semnalmentele și le-au fost pregătite pașapoartele. Prințul l-a primit pe al său, e numele Carl Hettingen, particulat din Thal, raionul Unterrheinthal, pentru călătorie la Odesa; domnul von Werner l-a primit pe numele Friedrich Werner, particular din Thal, cu domiciliul în Thal, pentru călătorie în Germania, Austria și la Odesa. Probabil că domnii și-au înscris scopurile călătoriei în mod diferit, deoarece și-au propus ca în timpul călătoriei să se separe, pentru a nu da de bănuit că sunt împreună. Pașapoartele au fost plătite de domnul von Werner cu câte 1,5 franci, conform taxei. Eu am refuzat bacșișul pe care au vrut să îl ofere jandarmului care a adus pașapoartele. Domnul von Werner mi-a încredințat un plic sigilat, care conținea o scrisoare către împăratul napoleon, având înscrisă adresa principelui, cu rugămintea de a o trimite în mod secret la Düsseldorf. Se temea că, dacă ar fi pus plicul la poștă, cineva i-ar fi recunoscut scrisul pe adresă și, astfel, trecerea sa prin St. Gallen ar fi fost dezvăluită. De asemenea, mi-a înmânat o mapă învelită în stofă, cu observația că ea conține acte care nu pot fi luate în călătorie, din cauză că exista pericolul să fie deschisă la vămi. Plicul și mapa urma să le trimit principelui la Düsseldorf.

După ce pașapoartele au fost înmânate, ne-am despărțit în modul cel mai cordial. Eu i-am urat prințului mult noroc în importanta sa călătorie. Apoi domnii și-au luat rămas bun și de la domnul consilier guvernamental Steiger, care i-a spus prințului, așa cum avea să-mi dezvăluie ulterior, că ar fi preferat să rămână principe de Hohenzollern, decât să devină suveran al Principatelor Dunărene.

După plecarea lor, i-am scris un bilet principelui, în care i-am relatat în puține cuvinte, că prințul și domul von Werner au plecat de la mine, dotați cu documentele dorite și că am fost însărcinat de către cel din urmă să ii trimit plicul. Am adăugat că, în conformitate cu instrucțiunile primite de la domnul von Werner, voi trimite mapa după-amiaza, cu poșta.

Prințul mi-a spus, că speră ca duminică, 20 mai, să fiu înștiințat telegrafic despre sosirea sa în București. Deja sâmbătă dimineața, pe 19 mai, am primit o depeșă de la Baziaș, expediată pe 18 mai la ora 11: «Nu putem pleca mai departe spre Odessa înainte de duminică. Înștiințați-i pe părinții mei. Hettingen». I-am trimis depeșa principelui, la Düseldorf, dimineața la ora 9, însoțită de un scurt text" (Dierauer 1904, 95-101).

Din acest fragment destul de lung, transpare efortul ministrului elvețian de a justifica felul în care a procedat cu ocazia eliberării pașaportului. Avea studii juridice serioase și o practică îndelungată în administrație, așa încât nu putem bănui că ar fi acționat în necunoștință de cauză.

Relația dintre Arnold Otto Aepli și principele Karl Anton de Hohenzollern

Într-adevăr, Aepli îi rămăsese îndatorat principelui Karl Anton, care i-a înlesnit ministrului elvețian o serie de întâlniri cu omologi din Prusia, inclusiv cu cancelarul Otto von Bismarck. Recomandările lui Karl Anton, membru al Casei regale a Prusiei și fost președinte al guvernului din Berlin, aveau o greutate considerabilă. În epocă se

iscase o controversă aprinsă, cu serioase mize economice, dar și strategice, în legătură cu construcția căii ferate care urma să străbată Alpii elvețieni, pentru a face legătura cu Italia. Două mari proiecte se confruntau: unul prevedea străpungerea Alpilor prin trecătoarea Gothard, celălalt avea în vedere trecătoarea Lukmanier, situată ceva mai spre est. Niciunul dintre proiecte nu putea să fie realizat fără atragerea de finanțări externe, atât din partea statelor interesate, cât și din sfera privată. „Proiectul Lukmanier" era preferat de cantonul St. Gallen, dar și de Bavaria, în timp ce „proiectul Gothard" favoriza ducatul Baden și Franța. Decisivă era poziționarea Prusiei și cea a Italiei.

Disputa între taberele susținătorilor celor două proiecte a ajuns la paroxism în toamna anului 1865. Arnold Otto Aepli era un partizan al „proiectului Lukmanier" și, cu sprijinul Comitetului de inițiativă al proiectului, dar și cu încuviințarea guvernului cantonal din St. Gallen, a plecat în noiembrie la Berlin, pentru a convinge guvernul Prusiei sa se alăture proiectului. Reușise să obțină două scrisori de recomandare din partea principelui Karl Anton de Hohenzollern Sigmaringen, una către Bismarck, cealaltă către ministrul comerțului, contele Itzenplitz. Deși a fost bine primit la Berlin, misiunea lui nu a avut succes. Prusia își formulase deja, alături de Italia, preferința pentru „proiectul Gothard" (Hiller 1953, 182-184).

În primăvara anului următor, principele Karl Anton i-a cerut, la rândul său, un serviciu: un pașaport pentru fiul său. La început, Aepli a fost destul de rezervat, atitudine pe care o putem deduce din două surse. Prima este regele Carol I, care, în memoriile sale, atunci când scrie despre prima întâlnire a celor doi însoțitori ai săi cu Aepli, la Zürich, în ziua de 13 mai, ne relatează că demnitarul elvețian le-ar fi vorbit acestora despre dificultatea rezolvării problemei, deoarece nu el se ocupa de pașapoarte, ci un coleg al său, care are în subordine departamentul poliției (Kremnitz 1894, 35). Cea de-a doua este Aepli însuși, care, la început, s-a arătat rezervat față de planul prințului Carol de a călători prin Austria și că i-a recomandat acestuia să aleagă ruta maritimă, până în Rusia, de unde ar fi urmată să se îndrepte spre România (Hiller 1953, 186). Până la urmă, cu toate rezervele, pașaportul, completat în termenii doriți de beneficiar, a fost eliberat. Datoria față de principe trebuia plătită.

În toată această ecuație, destul de complicată, a pașaportului, rămâne să mai lămurim împrejurările în care Principele Karl Anton de Hohenzollern l-a cunoscut pe Arnold Otto Aepli. Am amintit mai sus că principele îl invitase pe Aepli la reședința princiară de la Weinburg, în toamna anului 1865, ocazie cu care cei doi s-au cunoscut. Weinburg este așezat în satul Thal, care aparține de comuna Rheineck, în cantonul St. Gallen. Proprietatea fusese cumpărată încă din 1817 de bunicul principelui Karl Anton, principele suveran Anton Alois, de la un mare comerciant elvețian, Michael Schiess din Herisau. Acesta din urmă a reconstruit, pe la 1800, castelul reședință și a dat proprietății numele „Weinburg" (Mayerhaus s.a., 13-14). La un an după ce a achiziționat proprietatea, principele Anton Alois i-a făcut-o cadou nurorii sale, prințesa Antoinette (născută Murat) (Seigel s.a., 14-15). De la aceasta, Weinburg a ajuns în posesia fiului ei, principele Karl Anton, tatăl regelui Carol I al României.

Karl Anton a transformat Weinburg în reședința de toamnă preferată a familiei. Aici a invitat, de-a lungul timpului, personalități remarcabile și oameni politici influenți (Zingeler 1911, 18). În limbajul de astăzi, am putea spune că era un bun specialist în relații publice. Miniștrii cantonului în care era amplasată proprietatea nu puteau lipsi din lista invitaților. Iar Arnold Otto Aepli nu era un ministru oarecare. Studiase dreptul la universitățile din Heidelberg, Berlin și Zürich (Hiller 1953, 39), apoi a avut o bogată carieră juridică, administrativă și jurnalistică în cantonul St. Gallen, dar și la nivelul confederației. S-a implicat în toate marile dezbateri ale epocii, de la problemele constituționale și cele legate de relația dintre biserică și stat, până la chestiunile economice, cele legate de construirea infrastructurii căilor ferate și la cele culturale. Era una dintre cele mai proeminente figuri publice ale epocii.

La rândul său, Aepli înțelegea avantajele potențiale ale bunelor relații cu marea aristocrație europeană. Așa a început, deci, relația dintre cei doi, care avea să joace un rol hotărâtor în călătoria fiului principelui Karl-Anton, în primăvara anului următor.

Epilog

Astăzi, la mai bine de un secol și jumătate, când putem privi cu detașare atât personajele dramei din 1866, cât și faptele lor, putem concluziona, fără urmă de îndoială, că pașaportul elvețian al prințului Carol a fost un fals. Deși era eliberat de autoritatea competentă, Departamentul de Poliție al cantonului St. Gallen, documentul suferea de două vicii majore. Înainte de toate, el a fost eliberat în favoarea unei persoane neîndreptățite. Prințul Carol de Hohenzollern nu era cetățean al cantonului St. Gallen (nici al vreunui alt canton elvețian). Proprietatea de la Weinburg, care, eventual, i-ar fi dat dreptul la un pașaport emis de cantonul în care era situată, nu îi aparținea lui, ci tatălui său. Apoi, în document au fost introduse informații false cu privire la numele, domiciliul și scopul călătoriei posesorului, cu intenția ascunderii identității acestuia.

În emiterea falsului au fost implicate câteva persoane, care au acționat cu bună știință: din partea germană, principele Karl Anton de Hohenzollern, doi consilieri ai săi, von Mayenfisch și von Werner, precum și fiul său Carol, proaspăt ales domn al Principatelor Unite; din partea elvețiană, în primul rând Arnold Otto Aepli, dar și Eduard Steiger, ambii membri ai guvernului cantonului St. Gallen. Circumstanțele care au contribuit la emiterea documentului fals au fost, înainte de toate, relațiile dintre principele Karl Anton și ministrul Arnold Otto Aepli, așa cum au fost ele descrise mai sus. Este vorba, fără doar și poate, de relații de ordin personal. Faptul că cele două personaje avuseseră sau încă aveau poziții oficiale, publice, nu înseamnă nicidecum că emiterea pașaportului fals a fost o „afacere de stat”. Din punct de vedere strict formal, Aepli și Steiger s-au folosit de instrumentele pe care poziția lor oficială le oferea, altfel spus au abuzat de funcțiile lor, pentru emiterea documentului în cauză. Explicațiile pe care caută să le ofere regele Carol I în memoriile sale și Aepli în textul pe care l-am citat ceva mai sus invocă eventuale circumstanțe atenuante, însă ele nu înlătură fondul problemei, adică faptul că pașaportul era fals.

Consecințele acestui „abuz” au fost uriașe și, în funcție de unghiul din care privim lucrurile, ele pot fi considerate pozitive sau negative. Austriecii păcăliți de deghizarea prințului Carol, vor fi văzut întreaga poveste în culori sumbre, cel puțin atunci, în vremea consumării faptelor și imediat după aceea. Prințul Carol, însă, devenit domn al României și datorită acelui pașaport, nu a regretat niciodată gestul. Documentul i-a permis să călătorească în noua sa patrie, al cărei monarh avea să devină pentru aproape o jumătate de secol. O domnie foarte lungă, despre care istoricii, în general, consideră că a fost una de succes, cu efecte pozitive asupra țării.

Nici Arnold Otto Aepli nu a regretat fapta din mai 1866. De altfel, el avea să păstreze o bună relație atât cu principele Karl Anton, cât și cu fiul acestuia, regele Carol I al României. Devenit în 1883 ministru plenipotențiar al Elveției la Viena, Aepli avea în aria sa de competență și România și Serbia. În această calitate, în mai 1886, el a venit în România, la București, pentru a negocia un tratat comercial. În ziua de miercuri, 21 mai, regele Carol I nota în jurnal: „…Ora 3 primit pe ministrul plenipotențiar elvețian Aepli, cel care, în urmă cu 20 de ani, mi-a dat pașaportul pentru România. A venit să negocieze convenția comercială” (Docea 2007, 440). O astfel de însemnare, în jurnalul extrem de laconic al regelui, însemna că monarhul nu a uitat nicio clipă gestul din 1866 al lui Aepli, oricât de controversat ar fi acesta.

În Elveția, chiar și în zilele noastre, cazul pașaportului fals încă mai are resursele unui „subiect de presă”. Între altele, în 2009, ziarul „St. Galler Tagblatt” publica un articol cu titlul „Un ministru din St. Gallen, falsificator de pașapoarte?” (App 2009). Autorul, Rolf App, reia argumentele care circumstanțiază falsul, încercând să-i găsească scuze ministrului elvețian. Din punct de vedere juridic, însă, astfel de scuze sunt inutile. Ele își găsesc rostul doar în măsura în care întreaga problem este judecată din punct de vedere politic. Actorii implicați au avut în fața ochilor, înainte de toate, efectul politic al gestului lor. Întreaga afacere a „pașaportului fals” este un exemplu al felului în care, uneori, argumentele de tip utilitarist se află mai presus de cele juridice[1].

Referințe bibliografice

App, Rudolf. 2009. *Ein St. Galler Regierungsrat als Passfälscher?*, în „St. Galler Tagblatt”, 6 februarie.

Dierauer, Johannes (ed.). 1904. *Korrespondenz zwischen Arnold Otto Aepli und Karl Anton von Hohenzollern 1864-1884,* St. Gallen: Zollikofer.

Docea, Vasile. 2007. *Jurnal*, vol. I, *1881-1887*. Carol I al României. Îngrijirea textului, traducere și note de Vasile Docea, Iași: Polirom.

Hiller, Hans. 1953. *Landammann Arnold Otto Aepli (1816-1897). Sein Wirken in Bund und Kanton*, St. Gallen: Verlag der Fehr'schen Buchhandlung.

Kremnitz, Mite, 1894. *Aus dem Leben König Karls von Rumänien. Aufzeichnungen eines Augenzeugen*, vol. I, Stuttgart: Verlag der J.G. Cotta'schen Buchhandlung.

[1] O variantă în limba germană a acestui articol a fost publicată sub titlul *Der Schweizer Pass. Die Geschichte des Reiseausweises von Prinz Karl von Hohenzollern (1866)*, în Andrei Corbea, Rudolf Gräf (ed.), *Kulturtransferproyesse im postimperialen Umfeld. Deutsche Spreache und Kultur im Rumänischsprachigen Raum um das Schwellenjahr 1918*, Hartung-Gorre Verlag, Konstanz, 2025, p. 403-417.

Mayerhans, Stefan. s.a. *Der «Hof unterm Stein» wird Landschreiberei, în 500 Jahre «Hof unterm Stein» (Marienburg Rheineck),* s.l.

Seigel, Rudolf. s.a. *Die Weinburg wird Sommersitz der Fürsten von Hohenzollern, în 500 Jahre «Hof unterm Stein»* (Marienburg Rheineck), s.l.

Zingeler, Karl Theodor. 1911. *Karl Anton Fürst von Hohenzollern. Ein Lebensbild nach seinen hinterlassenen Papieren*, Stuttgart und Leipzig: Deutsche Verlags-Anstalt.

DOI: 10.35923/QR.13.03.03

Alexandru FODOR
(Școala doctorală de Științe Umaniste, Universitatea de Vest din Timișoara)

Reflectarea conceptului de criză în viața confesională a Banatului de Caransebeș-Lugoj

Abstract: (The Concept of Crisis Reflected in the Confessional Life of the Banate of Caransebeș-Lugoj) For the Highland Banat, the 1552-1658 interval coincided with the existence of the Banate of Caransebeș-Lugoj. An autonomous administrative unit with a predominantly Romanian elite, the Banate of Caransebeș-Lugoj represents a special case in the late medieval and early modern history of Romania, which has long been insufficiently researched by Romanian historiography. Confessionally speaking, this period is characterized by a diversifying religious landscape under the Reformation's impact. The present paper aims to analyze how the concept of crisis is reflected in the confessional landscape of the Banate of Caransebeș-Lugoj. The period was marked by the aggressive push of Calvinism by the authorities, as well as by the Catholicism's counteroffensive (manifested in particular through the activity of the Jesuits). Despite scoring some success among the elites, the two denominations failed to gain significant support among the Orthodox majority of the population. Orthodoxy has had its own crisis, manifested in the jurisdiction conflict between the Ecumenical Patriarchate of Constantinople and the Serbian Patriarchate of Peć. Also discussed is the short-lived attempt by the ban Toma Turnea to impose Unitarianism, as well as the continued practice of the Hindu religion among the Roma community, as suggested by sources such as Giovanandrea Gromo. Therefore, a confessional life characterized by crisis at multiple levels, both inter- and intra-confessional. The approach is based on a comparative and qualitative research of the information provided by documents and narrative sources, without neglecting the academic literature on this topic.

Keywords: *the Banate of Caransebeș-Lugoj, Calvinist proselytism, Jesuits, Patriarchate of Peć, confessional life.*

Rezumat: Pentru Banatul montan, intervalul 1552-1658 a coincis cu existența banatului de Caransebeș-Lugoj. Unitate administrativă autonomă cu o elită preponderent românească, banatul de Caransebeș-Lugoj reprezintă o apariție aparte în spațiul românesc medieval și premodern, mult timp insuficient cercetată de istoriografia română. În plan confesional, amintita perioadă se caracterizează prin diversificarea peisajului religios sub impactul Reformei. Articolul de față își propune să analizeze reflectarea conceptului de criză în peisajul religios al banatului de Caransebeș-Lugoj. Perioada a fost marcată de promovarea agresivă a calvinismului de către autorități, precum și de contraofensiva catolicismului (manifestată în special prin activitatea iezuiților). În ciuda unor succese înregistrate la nivelul elitelor, cele două confesiuni nu au reușit să se impună în rândul majorității ortodoxe a populației. În ceea ce privește ortodoxia, aceasta și-a avut propria criză, manifestată prin conflictul pentru jurisdicție dintre Patriarhia Ecumenică de la Constantinopol și Patriarhia sârbă de la Peć. Este discutată, de asemenea, și efemera tentativă de impunere a unitarianismului sub banul Toma Turnea, dar și practicarea în continuare a religiei hinduse în rândul comunității țiganilor, așa cum sugerează surse ca Giovanandrea Gromo. Așadar, o viață confesională caracterizată prin criză la multiple niveluri, inter- și intraconfesional. Demersul se bazează pe cercetarea comparativă și calitativă a informațiilor oferite de documente și izvoare narative, fără a neglija literatura de specialitate pe această temă.

Cuvinte-cheie: *Banatul de Caransebeș-Lugoj, prozelitism calvin, iezuiți, Patriarhia de la Peć, viață confesională.*

Banatul de Caransebeș-Lugoj reprezintă în continuare o temă puțin cunoscută publicului larg. În ceea ce îi privește pe specialiști, subiectul a fost insuficient analizat raportat la importanța sa în istoria spațiului românesc în perioada medievală târzie și modernă timpurie. Aceasta nu înseamnă că nu s-au realizat studii de specialitate dedicate, dar există încă în continuare multe aspecte care necesită aprofundare. Banatul de Caransebeș-Lugoj a funcționat în perioada 1552-1658 ca unitate administrativă și militară cu statut autonom în cadrul principatului Transilvaniei. Alături de Transilvania propriu-zisă și de așa-numitele *părți ungurești* (ce corespund Crișanei, Sătmarului și Maramureșului), era una dintre cele trei componente ale principatului. Precursorul său a fost vechiul banat de Severin, unitate militară de frontieră a regatului medieval al Ungariei înființată în secolul al XIII-lea. Intensificarea expansiunii otomane începând cu deceniul trei al secolului al XVI-lea[1], a dus la reorganizarea banatului de Severin pe structura comitatelor Caransebeș și Lugoj, proces finalizat în 1552. Acesta a fost, așa cum se cunoaște, momentul anexării de către otomani a Timișoarei și Banatului de câmpie, respectiv al recunoașterii suzeranității Porții de către Caransebeș și Lugoj.

Începe astfel o perioadă de aproximativ un secol în care Banatul montan dezvoltă o identitate specifică ce îi conferă o poziție aparte în spațiul românesc. Două au fost motivele care au permis o astfel de evoluție. În primul rând preponderența elementului etnic românesc, atât din punct de vedere numeric[2], cât și al statutului său social. Banatul de Severin a fost constituit pe structura celor opt districte autonome românești din Banatul montan, ale căror privilegii au fost recunoscute în mai multe rânduri de regalitatea maghiară. Apare astfel elita locală românească ce reprezintă un caz aparte pentru spațiul românesc vest-carpatic. Sunt sugestive în acest sens denumirile de *Valahia Cisalpină* (Holban et al. 1970, 316) sau *Valachia citeriore* (Holban et al. 1971,

[1] Urcarea pe tron a lui Soliman I Magnificul (1520-1566) a reprezentat o schimbare majoră față de politica externă a celor doi predecesori imediați ai săi. Bunicul său, Baiazid al II-lea (1481-1512) a dus o politică relativ pașnică (pentru standardele Porții din acea perioadă), mulțumindu-se cu anexări minore, precum cetățile moldovene Chilia și Cetatea Albă (care au adus Marea Neagră în integralitate sub control otoman) sau o serie de fortărețe venețiene din Moreea (Coron, Modon, Durazzo). Motivele acestei rețineri stau pe de o parte în șantajul exercitat de puterile europene care îl aveau în custodie pe fratele său (prințul Djem, fugit în Occident după pierderea luptei pentru succesiune la tron, decedat în 1495), iar pe de altă parte în personalitatea sultanului (pe lângă dependența de opiu, era lipsit de energia și calitățile militare ale tatălui său, Mahomed Cuceritorul). În schimb, Selim I (1512-1520) a avut o politică expansionistă agresivă, orientată însă spre lumea islamică (cucerirea sultanatului mameluc sau preconizatul război cu Iranul safavid). În esență, pentru spațiul românesc, domnia lui Soliman Magnificul a reprezentat o intensificare a expansiunii otomane la o scară nemaivăzută de la domnia lui Mahomed Cuceritorul.

[2] Spre deosebire de Banatul de câmpie, ce prezenta o structură etnică foarte eterogenă (cu zone predominant românești, maghiare sau sârbești din punct de vedere etnic), Banatul montan avea o populație majoritar românească. Datele înregistrate de trimișii papali însărcinați cu colectarea dijmei arată pentru secolul al XIV-lea o proporție de aproape 50% catolici raportat la numărul de așezări atestate pentru Banatul de câmpie, în timp ce pentru Banatul montan proporția era de aproximativ 90% ortodocși (Magina, Magina 2023, 211). Bineînțeles, aceste date nu reprezintă un indicator absolut asupra ponderii exacte a fiecărei etnii, ele reconstituind doar situația confesională. Relevantă din acest punct de vedere este existența elitei nobiliare românești de confesiune catolică (ulterior protestantă), respectiv a ortodocșilor sârbi refugiați la nord de Dunăre după cucerirea otomană.

105), folosite de surse contemporane (precum Giovanandrea Gromo și Ferrante Capeci) atunci când se referă la banatul de Caransebeș-Lugoj. În al doilea rând, amplasarea strategică a banatului la intersecția a două spații culturale distincte: Occidentul latin catolic și Răsăritul greco-slav ortodox. Pentru perioada banatului de Caransebeș-Lugoj (secolele XVI-XVII) avem în cazul ambelor spații culturale o serie de transformări ce duc la o diversificare a peisajului religios și cultural al Banatului montan. Dintre acestea, cel mai mare impact l-a avut, firește, Reforma, secolul al XVI-lea fiind martorul unei evoluții ireversibile din punct de vedere al ruperii unității confesionale a spațiului catolic. Succesul Reformei în Transilvania (și implicit Banatul montan) a determinat contraofensiva catolică pornită după conciliul de la Trento. În ceea ce privește lumea ortodoxă, mutațiile au fost de mai mică amploare. Cu toate acestea, consolidarea prezenței otomane în Europa centrală și de sud-est a avut efecte vizibile. Pe de o parte, apar influențele islamice în zonă (Banatul de câmpie), pe de altă parte deciziile politice ale Porții își vor pune amprenta asupra raporturilor de putere din lumea ortodoxă. Cea mai importantă a fost, firește, reînființarea Patriarhiei sârbe de la Peć (Ipek). Pe termen lung, competiția dintre diversele facțiuni confesionale s-a transpus și în planul educației, oferind cadrul propice unei vieți culturale efervescente. Pe acest fond a înflorit în secolul al XVII-lea fenomenul umanismului bănățean care va da o serie de oameni de cultură remarcabili, formați atât în mediul catolic, cât și în cel calvin. Umaniștii bănățeni, proveniți din rândul elitei locale românești, vor avea un rol major în dezvoltarea conștiinței naționale românești. Din această perspectivă ei pot fi considerați precursorii Școlii Ardelene. Aceasta este principala contribuție a Banatului montan la evoluția societății din spațiul românesc în perioada medievală și modernă timpurie. Se poate lesne deduce, în aceste condiții, importanța deosebită a acestei regiuni și implicit a cercetărilor dedicate ei.

Însă aceste realizări nu au apărut din senin și nici nu au fost rezultatul unei evoluții line și constante. Au fost efectul unei concurențe acerbe, marcată de semnificative tensiuni în plan confesional. Această stare conflictuală ne îndreptățește să considerăm perioada secolelor XVI-XVII (adică a existenței banatului de Caransebeș-Lugoj) drept una de criză. Ceea ce ne aduce la scopul cercetării de față. Studiul își propune să analizeze felul în care conceptul de criză este reflectat în viața religioasă a banatului de Caransebeș-Lugoj atât în cadrul diverselor confesiuni, cât și în raporturile dintre ele. Bineînțeles, o cercetare dedicată vieții religioase a banatului de Caransebeș-Lugoj necesită schițarea cadrului general al situației confesionale de la nivelul formațiunii statale căreia îi aparținea banatul. Așadar, pe lângă inerentele considerații introductive privitoare la metodologie, surse și stadiul cercetării, studiul va face o sumară expunere a principalelor evoluții care au avut loc în plan religios în principatul Transilvaniei în perioada analizată.

Înainte de toate, însă, se impune definirea concretă a conceptului de criză. Termenul provine din limba greacă, de la cuvântul *krisis* (*κρίσις*) care înseamnă *decizie* sau *punct de cotitură*. De-a lungul timpului au fost enunțate multiple definiții ale conceptului. Subiectul în sine este vast și ar putea constitui tema unor studii de

specialitate. Din diversele surse consultate, noi am optat să reproducem în cele ce urmează două astfel de definiții ce privesc problema din punct de vedere lingvistic și sociologic. Acestea sunt, de altfel, și cele mai relevante pentru cercetarea noastră. Conform *Dicționarului explicativ al limbii române* din 2009 (Coteanu, Mareș 2009, 332) criza reprezintă o „fază în evoluția unei societăți marcată de mari dificultăți (economice, politice, sociale etc.); perioadă de tensiune, de tulburare, de încercări (adesea decisive) care se manifestă în societate". *Dicționarul de sociologie* din 1998 o consideră drept:

> „Perioadă în dinamica unui sistem caracterizată prin acumularea accentuată a dificultăților, izbucnirea conflictuală a tensiunilor, fapt care face dificilă funcționarea sa normală, declanșându-se puternice presiuni spre schimbare. Criza reprezintă manifestarea unor dificultăți temporare sau cronice ale modului de organizare a unui sistem, exprimând incapacitatea acestuia de a funcționa în modalitatea existentă. Ieșirea din criză se face fie prin schimbarea structurală a sistemului, fie prin modificări importante adaptative ale structurii sale. Criza este cel mai adesea declanșatorul procesului de schimbare a organizării unui sistem; ea motivează schimbarea. Dacă schimbarea nu este posibilă, criza poate duce la dezagregarea sistemului" (Zamfir, Vlăsceanu 1998, 144).

După cum se observă din analiza celor două pasaje, caracteristicile conceptului de criză pot fi aplicate cu ușurință pentru a descrie peisajul confesional al banatului de Caransebeș-Lugoj din perioada funcționării sale.

Din perspectivă metodologică, studiul se bazează pe analiza comparativă a informațiilor furnizate de izvoarele scrise, caracterul cercetării fiind unul cu precădere calitativ. Demersul de față este, așadar, unul de tip pozitivist. El se încadrează astfel în registrul cercetărilor dedicate istoriei factuale, deși prezintă o vizibilă componentă de istorie conceptuală. Prin natura sa, este o temă care se bazează în principal pe izvoarele scrise, relevanța descoperirilor arheologice fiind una limitată. Aceasta în special din cauza preponderenței lemnului ca material de construcție în perioada luată în discuție.

În ceea ce privește sursele, ele pot fi grupate în două categorii. Pe de o parte avem izvoarele narative, cele relevante pentru tema de față putând fi regăsite în volumele II și III ale seriei *Călători străini despre Țările Române* (Holban et al. 1970; Holban et al. 1971). Ele oferă o serie de mărturii foarte utile asupra situației religioase din Banatul montan. Printre ele trebuie remarcată relatarea lui Giovanandrea Gromo, soldat italian aflat în serviciul lui Ioan Sigismund în perioada 1564-1567. Gromo a vizitat regiunea și a lăsat o descriere detaliată. Gromo dă dovadă de subiectivism, având tendința să prezintă într-o lumină cât mai favorabilă tot ceea ce ține de stăpânul său, inclusiv teritoriul. Cu toate acestea informațiile lui sunt în general credibile, un argument în favoarea relatării sale fiind acela că el a vizitat efectiv teritoriul Banatului montan. Alte surse contemporane care oferă informații deosebit de utile sunt misionarii iezuiți care au activat în diverse momente în regiune. Cei mai notabili dintre aceștia sunt Antonio Possevino și Valentin Lado. Categoria documentelor cuprinde o gamă

largă de acte precum donații, testamente, numiri în funcții ecleziastice, acte de chemare ca martor sau de încheiere a unor tranzacții. Majoritatea documentelor referitoare la viața confesională a banatului de Caransebeș-Lugoj au fost publicate de-a lungul timpului în diverse culegeri de documente. Menționăm în acest sens colecția Hurmuzaki (Hurmuzaki 1897; Hurmuzaki 1910) sau eforturile de dată mai recentă ale lui Costin Feneșan (Feneșan 1981).

Așa cum am menționat anterior, banatul de Caransebeș-Lugoj este o temă încă insuficient cercetată în istoriografia română. Această stare de fapt este, de altfel, reflectată și în literatura de specialitate. În ceea ce privește istoriografia maghiară lucrurile stau și mai puțin încurajator. Deși istoriografiei maghiare pozitiviste a sfârșitului de secol XIX și începutului de secol XX i se datorează mai multe lucrări valoroase despre istoria Banatului, interesul istoricilor maghiari s-a disipat în mare măsură după pierderea Banatului de către Ungaria. Aceasta nu înseamnă că nu s-au făcut progrese în stadiul cercetării în ultimele decenii. Un excelent studiu al vieții confesionale din Banat și al transformărilor prin care a trecut ea în secolele XVI-XVII îi aparține lui Adrian Magina (Magina 2011). El a explorat dinamica relațiilor dintre diversele comunități religioase din Banat sub impactul Reformei și al apariției Islamului în regiune. Tot A. Magina, împreună cu Livia Magina, s-au ocupat de realizarea secțiunii dedicate Banatului medieval din recenta sinteză de istorie a Banatului coordonată de Ioan Bolovan și Rudolf Gräf (Magina, Magina 2023). Impactul Reformei asupra populației românești, în special din punct de vedere cultural, a fost studiat și în recenta lucrare a istoricului maghiar Levente Nagy (Nagy 2021). Nu în ultimul rând, trebuie menționat efortul lui Dragoș-Lucian Țigău, autorul primei și singurei (până acum) încercări de a realiza o monografie a banatului de Caransebeș-Lugoj, rămase din păcate nepublicată (Țigău 1995)[1].

Viața confesională a banatului de Caransebeș-Lugoj a fost influențată în mod semnificativ de impactul Reformei. Inclusiv pe teritoriul Transilvaniei au început să câștige teren diferitele confesiuni protestante. Astfel, începând cu secolul al XVI-lea dominația de până atunci a catolicismului ca religie de stat este înlocuită de existența a patru confesiuni recepte: catolică, luterană, calvină și unitariană. Ca și până atunci confesiunea ortodoxă era doar tolerată. Dintre cele trei națiuni recunoscute în principat, maghiarii au devenit preponderent calvini, deși existau și catolici și unitarieni. În cazul secuilor a predominat de asemenea calvinismul, cu toate că exista și o comunitate unitariană. Tot în cadrul secuimii va apărea secta sabatarienilor, o comunitate inițial unitariană care a evoluat spre iudaism. Aceasta va fi aspru persecutată de autorități. În sfârșit, sașii au adoptat în număr mare luteranismul. În ceea ce privește ortodoxia, trebuie spus că statutul de tolerat pe care îl aveau credincioșii, prezenta și unele avantaje, în special pentru iobagii români. Astfel, ei erau scutiți de la plata dijmei, care

[1] Dorim să mulțumim pe această cale domnului Dragoș-Lucian Țigău pentru deosebita amabilitate de a ne pune la dispoziție manuscrisul lucrării sale *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552-1688)* prin intermediul domnului Adrian Magina.

era percepută de Biserica Catolică (și mai târziu și de cele protestante) de la enoriașii lor (Nagy 2021, 12).

După cum se poate intui din această prezentare sumară, cea mai bine plasată confesiune în noul peisaj religios era cea calvină. Ea a fost susținută și de către familia Zápolya în perioada cât s-a aflat la conducerea Transilvaniei, fiind o utilă contrapondere catolicismului promovat de rivalii lor Habsburgi. Această ascensiune a calvinismului a fost încetinită de prezența la putere a familiei Báthory, care înclina spre catolicism. Știm că sub Ștefan Báthory a fost înființat colegiul iezuit de la Cluj. Tutorii lui Sigismund Báthory au fost iezuiți, iar principele Andrei Báthory era totodată cardinal. La maturitate, el s-a implicat în războaiele antiotomane ale Ligii Creștine. Acțiunile familiei Báthory au fost însă insuficiente pentru a împiedica triumful calvinismului care se impune ulterior.

În secolul al XVII-lea, Transilvania se impune ca putere regională antihabsburgică. Cu toate că Tratatul de la Speyer din 1570 a marcat renunțarea lui Ioan Sigismund la titlul de rege al Ungariei și recunoașterea stăpânirii sale în Transilvania și Partium de către Habsburgi, în realitate principii Transilvaniei se considerau în continuare moștenitorii regatului medieval al Ungariei și au acționat ca atare. Această politică a fost dublată și pe plan religios, prin adoptarea calvinismului ca religie de stat. Calvinismul a fost puternic sprijinit de principi, care urmăreau să creeze o biserică calvină națională puternică (Magina 2011, 91). Eforturile bisericii calvine au vizat convertirea, iar acolo unde nu se putea, subordonarea instituțională a ierarhiilor bisericești non-calvine. Strategia a reușit cu unitarienii, dar și cu ortodocșii din Transilvania (Magina 2011, 93-34). Acesta ar fi în linii mari contextul general în care s-a desfășurat viața religioasă în banatul de Caransebeș-Lugoj. Vom încerca în continuare să punctăm aspectele esențiale în ceea ce privește existența și activitatea diverselor confesiuni în Banat din această perioadă.

Bineînțeles, cea mai veche și răspândită confesiune din regiune este cea ortodoxă. Este religia majorității românilor, cu excepția elitelor, și a sârbilor. Acest lucru este confirmat și de relatarea lui Gromo, care spune despre români că „legea și religia lor este cea greacă” (Holban et al. 1970, 320).

Consemnările documentare ale prezenței ortodocșilor în Banatul montan sunt numeroase. Se cunoaște existența unei biserici ortodoxe în Lugoj, datorită însemnărilor de mână făcute între 1631 și 1698 pe diverse cărți de cult ce au fost dăruite respectivului lăcaș bisericesc (Țigău 1995, 140). Alte dovezi în acest sens sunt menționarea unui „Michael popa locuitor din Caransebeș” în calitate de martor într-un proces (1566), menționarea cimitirului bisericii sârbești din oraș (1579), donarea unui *Tetraevangheliar* coresian din 1561 de către lugojeanul Ianăș bisericii ortodoxe (1631), menționarea unui Dimitrie preot al bisericii din Lugoj la 1635 sau menționarea unui preot din Ohaba, „discreto Michaele praesbiterio” (Magina 2011, 94-95). La acestea se mai pot adăuga relatările franciscanului Serafim Kun, precum și ale lui Marino de Bonis și Giovanni Derventa.

Există de asemenea un document emis de Ioan Sigismund în 10 aprilie 1562 prin care principele îi anunța pe preoții din Hațeg și Caransebeș de înlocuirea episcopului Gheorghe de Geoagiu cu Sava (Hurmuzaki 1911, 578). Pe 5 octombrie 1571, Ștefan Báthory confirmă numirea călugărului Eftimie („honorabilis Euphthymie calugeri") ca vlădică al românilor (Hurmuzaki 1911, 647-648). O scrisoare din 3 august 1572 a aceluiași Ștefan Báthory către locuitorii din Bistrița menționează că respectivul Eftimie („Euphtimiam presbyterum wallachum") a fost consacrat la Pécs de către patriarhul Macarie, urmând să păstorească Transilvania și părțile ungurești (Hurmuzaki 1911, 653). O lună mai târziu, fratele său Cristofor, emitea un ordin prin care cerea să fie respectată autoritatea noului episcop Eftimie (Hurmuzaki 1911, 653-654). Dragoș-Lucian Țigău vede în aceste numiri dovada faptului că banatul de Caransebeș-Lugoj se afla sub jurisdicția mitropoliei Ardealului. În acest timp Banatul de câmpie se afla în subordinea Patriarhiei sârbe de la Peć, reînființată în 1557. Banatul montan va fi integrat și el structurii de la Peć în 1690 (Țigău 1995, 141). Revenind la numirile discutate anterior, Adrian Magina le consideră o încercare a Patriarhiei sârbe de a prelua controlul mitropoliei Ardealului printr-un compromis. Acest compromis presupunea integrarea Banatului montan în jurisdicția mitropoliei ardelene în schimbul numirii unui prelat sârb în funcție. Practic, o strategie de tip cal troian din partea ierarhiei sârbe. El remarcă faptul că acest Sava era primul episcop ortodox din Transilvania care primește autoritate asupra Banatului. Situația s-a păstrat și peste un deceniu cu ocazia numirii lui Eftimie, inaugurat după cum am văzut, la Peć. Această evoluție vine pe fondul încercării de apropiere de Biserica sârbă a principilor Báthory ce căutau un posibil aliat împotriva reformaților în lumea ortodoxă. Intransigența Bisericii sârbe va duce la reorientarea lui Báthory spre Patriarhia Ecumenică de la Constantinopol și la înlocuirea lui Eftimie cu mai maleabilul Cristofor (1574). Din acest moment, după cum concluzionează A. Magina, Banatul nu mai face parte din mitropolia Ardealului până la numirea lui Sava Branković, sârb și el, în 1656. În cadrul ierarhiei sârbe, Banatul montan este subordonat ierarhului din Bocșa, iar din 1592 episcopului de Vârșeț. Apartenența ecleziastică la Biserica sârbă este în opinia lui A. Magina principalul motiv pentru care politica de integrare instituțională în subordinea Bisericii calvine nu a putut fi aplicată ortodoxiei din banatul de Caransebeș-Lugoj (Magina 2011, 96-97). Astfel, spre deosebire de mitropolia Ardealului care se afla în jurisdicția Patriarhiei Ecumenice de la Constantinopol, Banatul montan era subordonat Patriarhiei sârbe de la Pécs. Coroborând informațiile oferite de surse, putem reconstitui istoricul subordonării ecleziastice a ierarhiei ortodoxe din banatul de Caransebeș-Lugoj. Inițial, ea a fost parte a mitropoliei Ardealului, mai exact a episcopiei de Geoagiu). Pe parcursul secolului următor, biserica ortodoxă din Banatul montan a alternat perioadele în care se afla sub autoritatea mitropoliei Ardealului (1562-1574 și 1656-1690) cu cele în care era subordonată direct Patriarhiei sârbe prin intermediul eparhiilor sârbe din zonă. Așadar, perioada secolelor XVI-XVII este marcată în banatul de Caransebeș-Lugoj de rivalitatea acerbă dintre Patriarhiile de la Constantinopol și Pécs, tranșată în favoarea celei de-a doua. Diferența dintre cele două Patriarhii era că cea de la Constantinopol

era mai dispusă la concesii în privința politicii de integrare instituțională în subordinea Bisericii Calvine, în timp ce sârbii aveau o poziție intransigentă[1]. Efectul a fost că ortodoxia bănățeană a rămas mult timp sub influența culturală sârbă, una deosebit de conservatoare. În orice caz, actul emis de voievodul Cristofor prin care cerea să fie respectată autoritatea lui Eftimie, sugerează că aranjamentul a provocat nemulțumiri pe plan local. Aceasta arată că, cel puțin la început, clerul român s-a opus activ acestei subordonări față de ierarhia sârbă.

Biserica catolică a avut o situație ingrată în această perioadă, fiind principala victimă a Reformei și în special a agresivei propagande calvine. O situație aparte s-a petrecut în 1564 în urma unui conflict între catolicii și calvinii din Caransebeș. Decizia din 21 ianuarie a Dietei de la Sighișoara stipula utilizarea alternativă a bisericii de către cele două culte (Hurmuzaki 1897, 559). În realitate, calvinii au fost avantajați de acest compromis. Preotul oficial al bisericii era cel calvin. Situația s-a menținut până în 1622, când catolicii au refuzat să mai frecventeze respectiva biserică, începând să se întrunească la domiciliul unuia dintre ei, deși nu aveau preot. Lucrurile s-au rezolvat după demersurile repetate făcute de comunitatea catolică din oraș pe lângă principele Gabriel Bethlen. Printr-un document din 8 iulie 1624 recunoaște catolicilor dreptul de a beneficia de un preot și de a ține slujbele într-o locuință particulară, însă cu condiția renunțării de către catolici la orice drepturi asupra imobilului bisericii și de a-l plăti pe pastorul calvin (Magina 2011, 101). Revelatoare este și donația lui Ioan Sigismund către Ludovic Fiat (6 mai 1566) care avea ca obiect „locum desertum Schole papistarum" din Caransebeș (Hurmuzaki 1897, 593).

Avem, de asemenea, mărturiile misionarilor iezuiți. Antonio Possevino, G. Campani și Valentin Lado se lamentau unanim în ceea ce privește lipsa preoților catolici, cu toate că mai existau enoriași. Lado relata chiar că a fost nevoit să învețe limba română pentru a putea predica localnicilor (Holban et al. 1970, 557-558; Holban et al. 1971, 78, 120-121). Totuși, numărul credincioșilor catolici era în continuare semnificativ, fiind estimat la circa 10000 de către misionarul franciscan Ștefan Szentandrássy, viitor episcop de Transilvania, la 1600, ceea ce indică faptul că majoritatea nobilimii și elitei urbane rămăsese catolică. Într-adevăr, comiții și vicecomiții de Severin, dar și majoritatea juzilor primari nu au renunțat la catolicism (Magina 2011, 99-100). Preponderența numerică a acestora și statutul lor privilegiat au contribuit decisiv, alături de activitatea misionarilor, la supraviețuirea catolicismului în banatul de Caransebeș-Lugoj.

Situația s-a îmbunătățit temporar în timpul guvernării familiei Báthory, când a fost permisă venirea în regiune a unei misiuni iezuite (1583). Misiunea a fost expulzată de către Dietă în 1588, cu acceptul lui Sigismund Báthory. Sigismund a fost nevoit să facă această concesie în schimbul recunoașterii sale ca fiind major (și prin urmare apt de a domni singur) de către Dietă. Ulterior, Sigismund a autorizat sosirea unei misiuni franciscane care a activat în perioada 1600-1604. Pierderea de către Habsburgi a

[1] Pentru o discuție aprofundată asupra fenomenului Reformei în Banat vezi Magina 2011, 81-116.

controlului politic în zonă i-a fost fatală și acesteia. O nouă misiune iezuită, condusă de George Buitul, a fost aprobată de către Gabriel Bethlen pe 28 septembrie 1625, tot la presiunile comunității catolice locale (Magina 2011, 101). Și această misiune a fost, la rândul ei, desființată în 1642.

În ceea ce privește proprietățile catolice, ele au continuat să existe după cum o dovedesc o serie de consemnări documentare, precum cazul unor călugări din Caransebeș care vindeau o grădină la 31 martie 1642 lui Ștefan Kun (Fenești 1981, 175-176). Motivul invocat este reprezentat de greutățile materiale („obligați de nevoi", după cum menționează actul). Formularea referitoare la călugării catolici („Catholicus Paterek") ce au luat „asupra lor obligațiile celorlalți călugări și tulburători", sugerează că este vorba despre franciscani, rămași după plecarea iezuiților. În privința greutăților invocate, este posibil ca la mijloc să fie nevoia de lichidități pentru finanțarea școlii catolice. Este atestată, de asemenea, și existența unei biserici catolice la Lugoj (Țigău 1995, 142).

Misionarii catolici, și în special iezuiții, s-au lovit atât de ostilitatea calvinilor, cât și a ortodocșilor care de multe ori preferau să apeleze la otomani pentru a le pune bețe în roate. În esență, strategia catolicilor se axa pe două paliere. Primul era reprezentat de școală, care avea un rol vital în formarea de noi credincioși în rândul tinerelor generații. O parte importantă a acestui demers era folosirea limbii române. Bineînțeles, s-a depus efort și pentru tipărirea cărților religioase. Al doilea palier era implicarea comunității în ceremonii și publice sociale și religioase, precum sărbătorile și evenimentele de viață (botezuri, căsătorii), lucruri care ajutau la consolidarea sentimentelor religioase și la disciplinarea socială a credincioșilor (Magina 2011, 106).

Per ansamblu, realizările Contrareformei în Banatul montan sunt dificil de evaluat în termeni categorici de succes sau eșec. Dacă ne referim la recuperarea calvinilor sau convertirea ortodocșilor, rezultatele au fost relativ modeste. Aceasta în ciuda unor succese inițiale, obținute în special de George Buitul. Spunem modeste pentru că nu s-a reușit în banatul de Caransebeș-Lugoj eliminarea protestantismului, așa cum s-a întâmplat spre exemplu cu partea sudică a Țărilor de Jos (actuala Belgia) în aceeași perioadă. S-a reușit însă menținerea comunității catolice într-o poziție avantajoasă, în ciuda șicanelor la care era supusă de calvini. A mai realizat, de asemenea, reformarea comunității în spiritul deciziilor Conciliului de la Trento.

Principala noutate adusă de Reformă în regiunea banatului de Caransebeș-Lugoj a fost ascensiunea calvinismului. Am amintit deja conflictul avut cu catolicii chiar de la apariția lor în oraș (1564), soluționat prin decizia Dietei de folosire alternativă a lăcașului catolic de cult.

Prozelitismul calvin a fost deosebit de activ, folosind o gamă variată de strategii atât coercitive, cât și de atragere. În prima categorie se regăsea persecutarea catolicilor și ortodocșilor, inclusiv prin confiscări de averi și îndepărtarea preoților recalcitranți. În ceea ce privește metodele de atragere, printre ele putem menționa folosirea limbii române la slujbele religioase (hotărâtă de sinodul de la Aiud din 1569), tipărirea de cărți religioase precum *Palia de la Orăștie* (1582) și *Catehismul calvinesc* (1648), înființarea

de școli confesionale. De altfel, toate aceste măsuri sunt sintetizate în actul de numire a noului mitropolit al Ardealului din 22 septembrie 1640, în care i se impuneau o serie de condiții în exercitarea funcției sale. Pe lângă cele amintite anterior, i se mai cerea simplificarea ritualului religios prin renunțarea la lumânări, la miruire și tămâieri, simplificarea ritualurilor de înmormântare și eliminarea a ceea ce era numit superstiții populare precum Rusaliile, jocurile hoinărești sau cultul icoanelor (Țigău 1995, 143). Aceste „superstiții populare" au și constituit, de altfel, un impediment pentru calvinism în atragerea ortodocșilor. Calvinismul se adresa unui mediu mai rațional, punând accent pe adevărul revelat de Biblie și de catehisme. Astfel, rigurozitatea dogmatică pe care o promova calvinismul era prea puțin compatibilă cu amintitele superstiții populare. Iezuiții, în schimb, au știut să speculeze mentalitățile tradiționale (precum frica de diavol sau de fantome) și să le folosească pentru convertiri (Magina 2011, 107). De altfel, iezuiții aveau experiență în a se adapta unor medii culturale foarte diferite, așa cum au făcut spre exemplu în misiunile desfășurate în Extremul Orient. Astfel, așa cum remarcă A. Magina, cele două confesiuni au urmărit să-și fidelizeze adepții și să construiască o identitate confesională specifică. În cazul catolicilor, aceasta s-a concretizat prin implicarea activă a comunității cu participări la evenimente religioase și sociale, respectiv controlarea practicilor devoționale, toate în spiritul tridentin al Contrareformei. În cazul calvinilor, accentul a fost pus pe promovarea rigurozității dogmatice și a literaturii catehetice (Magina 2011, 111).

Calvinismul a beneficiat de sprijinul autorităților atât din principat, cât și pe plan local. Am văzut deja decizia Dietei din 1564. Majoritatea banilor de Caransebeș-Lugoj din această perioadă au fost adepți ai calvinismului. Pe lângă faptul că finanțau existența școlilor calvine și tipărirea cărților religioase reformate, ei au reprimat dur misiunile catolice. Paul Nagy a interzis accesul iezuiților în Lugoj sub spectrul pedepsei capitale. La rândul său, Acațiu Barcsay a interzis franciscanilor să construiască o biserică în 1644 (Magina 2011, 100). Tot el i-a expulzat pe iezuiți din Slatina Timișului patru ani mai târziu. De asemenea, o parte a elitei nobiliare din Banatul montan a fost calvină. În general, elita de vârf a banatului de Caransebeș-Lugoj era calvină, în timp ce amintitul eșalon secund a rămas catolic. Existau însă și situații aparte în cadrul aceleiași familii, cu membri aparținând unor confesiuni diferite. Este și cazul familiei nobiliare Găman. Este cunoscut testamentul calvinei Margaretei Găman din 2 octombrie 1600, care îl menționa printre martorii prezenți la redactare pe „domnul Paul Kovácsházi, predicator al Lugojului" (Feneșan 1981, 119). Nepoata sa, catolica Margareta Găman, lăsa prin testament bani bisericii și școlii catolice din Alba Iulia (Magina 2011, 99).

Unitarianismul a fost mai puțin întâlnit, deși a avut la un moment dat o serie de adepți în elita conducătoare, inclusiv banul Toma Turnea (1577-1585). Unitarianismul este consemnat de iezuiții Possevino și Lado, care utilizează termenul de „arian" pentru a-l descrie (Holban et al. 1970, 557-558; Holban et al. 1971, 120-122). Conform lui Possevino (care a vizitat regiunea în 1583), Turnea a încercat să promoveze agresiv unitarianismul. Unitarianismul a fost combătut atât de catolici, cât și de calvini,

nereușind să se impună pe termen lung în regiune. În ceea ce privește cea de-a patra religie receptă a Transilvaniei, luteranismul, acesta nu a constituit un factor notabil în Banat. Motivul este, desigur, lipsa unei comunități germane în zonă, luteranismul fiind o confesiune specifică popoarelor germanice.

Un detaliu interesant ni-l oferă Gromo atunci când descrie comunitatea țiganilor. El spune că „ei se trag din India, și mai trăiesc încă până în timpul de față în religia țării lor de baștină deși mărturisesc pe față religia creștină" (Holban et al. 1970, 338). Acest lucru indică practicarea în secret (mai mult sau mai puțin, din moment ce un observator străin ca Gromo este la curent cu acest aspect) a religiei hinduse. Este drept că e discutabil în ce măsură erau cu adevărat practicanți ai ritualurilor hinduse, însă rămâne valabilă existența unei comunități de adepți ai unei religii necreștine.

Așadar, peisajul religios al banatului de Caransebeș-Lugoj era dominat de calvinism la vârful piramidei sociale și politice, respectiv de ortodoxie, în ceea ce privește marea masă a populației. Marele perdant al acestei epoci este catolicismul. Perioada se remarcă prin două campanii de prozelitism energice. Pe de o parte, propaganda calvină susținută de către autorități, inclusiv de la nivelul principatului. Pe de altă parte, Contrareforma catolică în care rolul principal l-au jucat iezuiții. Cele două tabere au folosit strategii diferite în vederea construirii unei identități confesionale care să atragă și populația românească ortodoxă. Calvinii au pus accent pe folosirea limbii române la slujbele religioase, pe învățământul confesional bazat pe predarea dogmelor religioase și pe publicarea literaturii catehetice. Catolicii au preferat să se adapteze specificului local și au încercat să atragă comunitatea prin participarea la evenimente sociale și religioase, precum și prin învățământul centrat cu precădere pe predarea științelor umaniste. În ceea ce privește ortodoxia, aceasta a fost ferită de ingerințele Bisericii de stat calvine din Transilvania, grație afilierii jurisdicționale față de Patriarhia sârbă de la Peć. Cu toate că nu este un aspect de prim-plan, este interesantă situația comunității țiganilor dacă avem în vedere observația lui Gromo referitoare la practicarea în secret a hinduismului. Chiar dacă nu putem ști cu certitudine în ce măsură respectau ei cu strictețe preceptele religiei hinduse, acest amănunt nu face decât să îmbogățească și mai mult peisajul religios divers al Banatului montan. După cum vedem, numitorul comun al evoluției acestor confesiuni distincte este dinamica conflictuală în care se înscriu, una care este reflectată foarte bine în conceptul de criză. Avem criză în lumea ortodoxă, pe de o parte din cauza prozelitismului calvin și catolic, iar pe de altă parte în cadrul rivalității pentru jurisdicție ecleziastică dintre Constantinopol și Peć. Putem vorbi indiscutabil de criză în cazul catolicismului nevoit să se adapteze și să treacă la contraofensivă pe fondul Reformei și al persecuțiilor calvine. Chiar dacă s-a aflat în cea mai mare parte a timpului într-o poziție privilegiată, nici calvinismul nu a scăpat de propriile sale momente de criză, așa cum o dovedesc persecuțiile suferite în timpul scurtei tentative de impunere a unitarianismului sub banul Toma Turnea. Această stare de criză se manifestă atât în cadrul diverselor confesiuni, cât și în raporturile dintre ele. Într-un sens mai larg, viața confesională a banatului de Caransebeș-Lugoj este caracterizată de tensiunile produse de amplele transformări ce

au avut loc în perioada respectivă. Prin schimbările determinate de aceste tensiuni, ea reflectă în mod incontestabil trăsăturile specifice ale conceptului de criză așa cum este el definit.

Referințe bibliografice

Coteanu, Ion, Mareș, Lucreția. 2009. *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a revăzută și adăugită. București: Editura Univers Enciclopedic Gold.

Fenești, Costin. 1981. *Documente medievale bănățene (1440-1653)*. Timișoara: Editura Facla.

Holban, Maria, Alexandrescu-Dersca Bulgaru, M. M., Cernovodeanu, Paul. 1970. *Călători străini despre Țările Române*, vol. II. București: Editura Științifică.

Holban, Maria, Alexandrescu-Dersca Bulgaru, M. M., Cernovodeanu, Paul. 1971. *Călători străini despre Țările Române*, vol. III. București: Editura Științifică.

Hurmuzaki, Eudoxiu de. 1897. *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. II, partea 5. București: Stabilimentul grafic I. V. Socecu.

Hurmuzaki, Eudoxiu de. 1911. *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. XV, partea 1. București: Atelierele grafice SOCEC & Comp.

Magina, Adrian. 2011. *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500-1700)*. Cluj-Napoca: Editura Academiei Române.

Magina, Adrian, Magina, Livia. 2023. „Banatul medieval (1000-1715)". În *O istorie a Banatului. Compendiu*, ediția a II-a revizuită și adăugită, eds. Bolovan, Ioan, Gräf, Rudolf. Cluj-Napoca: Editura Academiei Române – Editura Școala Ardeleană.

Nagy, Levente. 2021. *Reforma la români: un fenomen de transfer cultural în secolele XVI-XVII*. Oradea: Editura Ratio et Revelatio.

Țigău, Dragoș-Lucian. 1995. *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552-1688)*, disertație de masterat. București: mss.

Zamfir, Cătălin, Vlăsceanu, Lazăr. 1998. *Dicționar de sociologie*. București: Editura Babel.

DOI: 10.35923/QR.13.03.04

Donato FORENZA
(Accademia Pugliese delle Scienze, Università degli Studi di Bari)

Tutela dei Sistemi Paesaggistici e Ambientali e Protezione del Territorio in Italia

Abstract: (**Protection of Landscape and Environmental Systems and Territory Protection in Italy)** In the year 2000, in Florence (Italy), the European Landscape Convention was defined by the member States of the Council of Europe. The definition of "landscape" takes on an innovative vision and broad meaning of "socio-environmental perception" of the population aware of its role as complex variable capable of determining historical-cultural and diachronic processes in environmental systems. Methods. The historical-cultural conception of landscape is interconnected with the principle of "Landscape Theory System". A complex perspective is developed, in which Analysis of Landscape-Architecture-Cultural Heritage becomes an axiomatic historical-cultural foundation of ecosystemic territory that integrates with the multisensory landscape, in which each person perceives places in historical-temporal configurations. The complexity of the interaction patterns between each intelligent living being and the relative images of subjective spaces is inserted into a variable context of a System of historical-cultural and ecological representations characterized by hierarchical correlations of which the landscape is a determining multifaceted in the polydimensionality that constitutes a sustainable matrix as a paradigmatic historical-environmental-landscape System. Conclusions. It's possible to scan evolutionary levels of Protection in Systems: matter, plants, animals, men, energy, constructive thought and immaterial thought. These elements are fundamental for the Environment System that characterizes the Landscape System, for each Territory System. For each Landscape System, to regenerate the concept of co-evolution in the historical-environmental-landscape and Nature Matrix, it is necessary to implement Redevelopment Projects for an innovative Culture of Land Protection and Sustainability in Italy and in the legislative-ecological-anthropic-social structure of the Integrated Landscape Protection System (SiPrIP).

Keywords: *History-Landscape, Territory-Environment, Culture, Territory/Protection, Architecture-Landscape.*

Riassunto: Introduzione. Nell'anno 2000, nel processo storico-culturale dell'Italia, in Firenze, fu definita la Convenzione Europea del Paesaggio dagli Stati membri del Consiglio d'Europa. La definizione "paesaggio" assume una visione innovativa ed ampio significato di "percezione socio-ambientale" della popolazione cosciente del proprio ruolo di variabile complessa capace di determinare processi storico-culturali e diacronici nei Sistemi Ambientali. Metodi. La concezione storico-culturale di paesaggio è interconnessa con il principio di "Sistema di Teoria del Paesaggio". Si sviluppa un'ottica di realtà olistica complessa, in cui l'Analisi del Paesaggio, dell'Architettura e dei Beni culturali diventa fondamento storico-culturale assiomatico di territorio ecosistemico che si integra con il paesaggio "plurisensoriale", in cui ogni persona percepisce i luoghi in configurazioni storico-temporali. La complessità dei pattern dell'interazione tra ogni essere vivente intelligente e le relative immagini degli spazi soggettivi è inserita in un contesto variabile di Sistema di rappresentazioni storico-culturali ed ecologiche caratterizzate da correlazioni gerarchiche di cui il paesaggio è un poliedrico determinante nella polidimensionalità che costituisce una matrice sostenibile quale paradigmatico Sistema storico-ambientale-paesaggistico. Conclusioni. E'possibile scandire livelli evolutivi della Tutela in Sistemi: materia, vegetali, animali, uomini, energia, pensiero costruttivo e pensiero immateriale. Tali elementi sono fondamentali per il Sistema Ambiente che connota il Sistema Paesaggio, per ogni Sistema Territorio. Per ogni Sistema di Paesaggio, per rigenerare la concezione di coevoluzione nella Matrice storico-ambientale-paesaggistica e della Natura occorre

implementare Progetti di Riqualificazione per una innovativa Cultura della Tutela del Territorio e della Sostenibilità in Italia e nella struttura legislativa-ecologica-antropica-sociale del Sistema di Protezione Integrata del Paesaggio (SiPrIP).

Parole-chiave*: Storia-Paesaggio, Territorio-Ambiente, Cultura, Tutela/protezione-territorio, Architettura-paesaggio.*

Introduzione

La Cultura Ambientale, la Cultura dei Sistemi della Cura della bellezza e la Tutela dei Sistemi Paesaggistici e Ambientali (SiPAm) possono essere considerati innovativi elementi cardinali nelle attività di Valorizzazione e Pianificazione di Difesa dell'Ambiente e del suolo, di Architettura del paesaggio, di Ecologia e Progettazione ambientale e di Cultura della Vita. Il patrimonio culturale di una nazione comprende anche le tradizioni orali, il linguaggio, le arti dello spettacolo, le pratiche religiose, riti e feste trasmessi da una generazione all'altra; tali valori inestimabili rappresentano dimensioni interconnesse con la Cultura del Genius Loci, che conserva tutta la sua potenza spazio-temporale. In Italia, in vari periodi storici, lo Stato ha provveduto a specifici interventi. Per salvaguardare questo patrimonio intangibile l'Unesco ha adottato nel 2003 la Convenzione per la Salvaguardia del patrimonio culturale immateriale, ratificata dall'Italia nel 2007. Nella lista rappresentativa del patrimonio culturale immateriale sono già presenti 14 elementi italiani. Lo straordinario "Sistema Bel Paesaggio Italiano" e il Made in Italy sono preziosi elementi fondamentali e attrattori strategici internazionali anche nell'ambito dello Sviluppo sostenibile e biologico del turismo, degli scambi tra le popolazioni del Pianeta, e in particolare con l'area del Mediterraneo e con il Sistema euro-asiatico.

Lo straordinario paesaggio italiano costituisce la matrice poliedrica di un unico Sistema Ambientale-paesaggistico ricco di Biodiversità, implementando dimensioni della complessità spazio-temporale, che si armonizzano nella Storia dell'Uomo e dell'Arte, fondendosi con recenti innovativi approcci multidisciplinari sostenibili. Nello scenario dei processi storico-culturali cosmopoliti del Pianeta, la Bellezza italiana ed il Sistema Paesaggio - Ambiente sono presenti con 61 Beni dichiarati patrimonio dell'UNESCO (Organizzazione delle Nazioni Unite per l'Educazione, la Scienza e la Cultura), che, tra le sue attività, si occupa anche di nominare i "Patrimoni mondiali dell'Umanità", ovvero i siti di eccezionale importanza sotto il profilo culturale o naturalistico che meritano di essere protetti. La definizione di "patrimonio mondiale" nasce nel 1972, quando l'UNESCO adotta la Convenzione per la protezione del patrimonio culturale e naturale per salvaguardare i siti di "eccezionale valore universale." L'Italia è lo Stato caratterizzato dal maggior numero di siti UNESCO del mondo, con un totale di 61 siti riconosciuti fino al 2025, che presentano "Beni culturali, naturali e paesaggi culturali", annoverati quali testimonianze pregevoli, nei secoli, di ricchezza storica e naturale. Tali siti includono: - città varie d'arte, tra le quali Roma,

Firenze, Venezia, Napoli, Palermo; - siti archeologici come Pompei; - paesaggi e meraviglie naturali come le Dolomiti: - "paesaggi culturali" come la Costiera Amalfitana e i famosi Trulli di Alberobello in Puglia. La ripartizione dei siti UNESCO in Italia (al 2025) concerne: 59 siti culturali; - 5 siti naturali, tra cui le Dolomiti e l'Etna; - 8 paesaggi culturali, come la Val d'Orcia e le Colline del Prosecco di Conegliano e Valdobbiadene. L'Italia detiene il primato mondiale per numero di patrimoni UNESCO, e continua ad aggiungere nuovi siti che testimoniano la sua storia millenaria e la sua bellezza naturale. I riconoscimenti recenti che hanno consolidato il primato italiano includono: - la Via Appia. Regina Viarum (60° sito, iscritto nel 2024), che ripercorre l'antico tracciato romano; - la Sardegna: Domus de Janas (61° sito, iscritto tra il 2024 e il 2025), un sistema di tombe ipogee risalenti al Neolitico e all'Età del Rame. L'Italia è seguita in questa classifica mondiale dalla Cina (60 siti) e dalla Germania (55 siti). Oltre ai siti materiali, il nostro Paese presenta alcuni elementi peculiari iscritti nella lista del Patrimonio Culturale Immateriale, come l'Arte del pizzaiolo napoletano e la Dieta Mediterranea. La famosa lista, strumento principale della Convenzione, comprende siti culturali e naturali, tra i quali si annoverano beni archeologici riferibili a diverse civiltà, complessi monumentali, ville e dimore storiche, centri storici grandi e piccoli, paesaggi culturali, oltre a vulcani, sistemi montuosi e antiche foreste.

Per consentire la fruibilità ecologica e turistica dei territori e la Valorizzazione Sostenibile, tutti i Sistemi Paesaggistici e Ambientali (SiPAm) necessitano di appositi "Piani con Programmi innovativi e integrati" per la Protezione dell'Ambiente, la Tutela del Paesaggio e della Biodiversità, in connessione con la Cultura della Sostenibilità. I suddetti Piani, che costituiscono Programmi operativi e fattori urgenti e indilazionabili, in sinergia con la Sostenibilità Regionale ESG, dovrebbero essere implementati ed attuati entro il 2030. La sostenibilità mediante le matrici scientifiche ESG (Environmental, Social, Governance) è il pilastro fondante della pianificazione strategica dei territori interessati per il ciclo degli anni 2021-2027, fortemente orientata al raggiungimento degli obiettivi dell'Agenda ONU 2030. Occorre, pertanto, per i SiPAm, innovare le prassi per lo sviluppo dell'importante settore economico e scientifico della Cultura e della Geografia del Turismo e della Tutela del paesaggio. L'Uomo, la società, gli EE. PP. e la Ricerca devono rispettare le differenti normative e prevedere le innovative dimensioni delle strutture della Gestione dei Sistemi Ambientali del Pianeta, e in osservanza dell'Ecologia della Vita quotidiana, in equilibrio con le specie che abitano la Terra e i territori in cui vivono.

Governance, Bellezza e Salvaguardia del paesaggio

Il paesaggio italiano è ricchissimo di straordinari centri storici, borghi millenari e di poliedriche textures del territorio, e presenta luoghi caratterizzati da valenze multiformi della Cultura, dell'Architettura, della Biodiversità, e da un armonico connubio di identità locali aggregate da una mirabile rete di genti che assurgono al ruolo polisemico di simboli tra arte, agricoltura, tradizioni e saperi remoti, capaci di

enucleare la polidimensionalità del Genius loci. Pertanto, occorre redigere, e attuare un Piano nazionale di riqualificazione e ristrutturazione di centri storici, borghi, periferie e del territorio rurale e forestale, con particolare attenzione ai comuni ubicati in territori collinari e montani, alle vulnerabili zone costiere e agli impatti delle attività industriali e turistiche. Tali elementi ambientali ed antropologici svolgono un ruolo prezioso di dimensioni poliedriche e assi fondamentali economici per la rinascita della «Salvaguardia del Paesaggio e dei Centri storici dell'Italia» (SaPaCIt).

In Italia, il paesaggio è tutelato e regolamentato principalmente dal Codice dei beni culturali e del paesaggio (Decreto Legislativo 22 gennaio 2004, n. 42), che costituisce la normativa organica di riferimento che disciplina la tutela e la valorizzazione del paesaggio, definendo i beni paesaggistici, i piani paesaggistici e le procedure di autorizzazione (Art. 134 e seguenti). Questo Decreto ha assorbito la Legge 8 agosto 1985, n. 431 (Legge Galasso) che con urgente normativa ha esteso i vincoli paesaggistici a intere categorie di beni (fiumi, boschi, montagne, coste) e introdotto i Piani Paesaggistici regionali. La competenza in materia è concorrente tra lo Stato (tutela) e le Regioni (valorizzazione e pianificazione territoriale), come stabilito dall'art. 117 della Costituzione. Il paesaggio, regolamentato dal D.L. vo n. 42/2004, è in connubio con i Beni Architettonici. Le valenze territoriali, le tradizioni e i saperi immateriali, costituiscono patrimoni immensi e identificano tesori inesauribili di bellezza e di cultura in grado di fornire slancio economico-produttivo al Paese. Inoltre, riteniamo che la Pianificazione Ecologica del Territorio e del Paesaggio, la Rigenerazione dei piccoli centri antichi montani e collinari, la Valorizzazione del Paesaggio (ValPa), la Cultura del territorio e la Cultura della Landscape Economy, possano sinergicamente determinare nuove linee programmatiche utili alla tutela del Paesaggio e dei centri storici dell'Italia. Le misure di interventi sistemici per la difesa di borghi e centri storici dal sisma, dai rischi ambientali, e la necessità del mantenimento della biodiversità per ripristinare la complessa frammentazione del paesaggio, la difesa del suolo, Protezione delle foreste dagli incendi e dalle avversità, e l'innovazione della governance, costituiscono gli elementi indilazionabili per la ripresa della Cultura nel nostro Paese e per la sostenibilità di principi vitali: Economia ed Etica, Ecologia e Prevenzione, Educazione e Resilienza. Nelle attività di Protezione del Territorio in Italia, di Difesa del suolo, nella Progettazione ambientale e nell'Architettura, la riconquista della percezione di «naturalità», e dell'armonia della bellezza dei Giardini pubblici urbani e dei Boschi urbani, è fondamentale per realizzare efficaci strategie di «Difesa del consumo del suolo e di rigenerazione urbana». Inoltre, il fertile connubio naturalità-armonia contribuisce al recupero dei valori sociali dell'Uomo, della consapevolezza antropologica della Natura nelle città e alla riscoperta dei canoni della bellezza. Le opere, in tali ambienti, devono essere progettate con i criteri della «Progettazione Paesaggistico-Ambientale Integrata» e devono essere considerate quali dimensioni spaziali per benessere collettivo, dialogo armonico Uomo-Natura, connessione Uomo e Sistema urbano-rurale tra energie umane e spirituali. Preziosi Sistemi Ambientali, ricchi di biodiversità quali i Parchi naturali e le

aree protette, Giardini storici e Parchi Urbani, che costituiscono, nel nostro Paese, ecosistemi ed ecomosaici che scandiscono Sistemi Paesaggistici e Ambientali ed affascinanti paesaggi evoluti permeati da straordinaria bellezza, devono essere tutelati da Piani specifici di "Protezione Uomo-Ambiente"; essi devono essere considerati insostituibili, poiché sono fattori fondamentali assiomatici, da rispettare, per la Tutela della Salute dell'Uomo, delle città e delle metropoli. Nella complessità sociale dei processi storico-culturali e diacronici dei Sistemi Ambientali, inoltre, gli studi sui Boschi-Giardini Urbani e gli «spazi verdi urbani e cinture verdi» dimostrano che tali strutture costituiscono preziose Reti Ecologiche, con i boschi, con i servizi di mobilità del territorio, e contribuiscono al Miglioramento della Qualità della Vita. In primis si tratta di implementare una nuova «Cultura del paesaggio» a vasta scala territoriale. La gestione ecosistemica, la cura scientifica, artigianale, a misura d'uomo, e la dimensione creativa del paesaggio delle Zone a verde e dei parchi naturali, in connubio con la manutenzione attiva dei giardini urbani pubblici e privati, dei boschi urbani, dei boschi e delle zone rurali vincolate, devono, in primis, permeare l'armonia tra arte e cultura, la sostenibilità urbana e ambientale, e le molteplici esigenze delle funzioni poliedriche del paesaggio. Nell'ottica di tali funzioni e valenze polisemiche, si citano, in sintesi, alcune dimensioni poliedriche dell'architettura dei sistemi paesaggistici e forestali: estetiche, psicologiche, spirituali, terapeutiche, culturali, protettive, biologiche, biosferiche, agricole, forestali, produttive, economiche, architettoniche, polivalenti. Nelle aree a verde, nei boschi, nei giardini e nei parchi, si possono creare naturalmente le condizioni per lo sviluppo di emozioni, che promuovono produttive relazioni interpersonali, e creano un nuovo gradiente di solidarietà; inoltre, determinano energie che alimentano empatia, amicizia, forme di ausilio e cooperazione. Secondo recenti ricerche presso la Cornell University, si ritiene che, sebbene i sentimenti siano personali e soggettivi, il cervello umano li trasforma in un codice standard, che tende a rappresentare, oggettivamente, le emozioni nei diversi sensi, e, sovente, crea situazioni positive. Quando si entra in un armonico scenario paesaggistico (giardino e/o ecosistema boscato), si percepiscono nuove energie: sembra di immergersi in un'atmosfera polidimensionale peculiare, corredata da notevoli suggestioni; talvolta, sembra di camminare in un «mondo vibrazionale diverso», misterioso, che elicita ricchezza emozionale. Si tratta, comunque, di una «fonte», non solo di presenze biologiche e di valenze naturalistiche, ma anche di straordinarie sollecitazioni multisensoriali. Vari studiosi evidenziano che avere uno stato d'animo positivo influisce positivamente sui processi percettivi e tende ad ampliare, letteralmente, il campo visivo. Ecosistemi verdi, peculiari giardini e paesaggi, possono fornire importanti contributi all'uomo e all'ambiente. Rilevanti studi scientifici sul miglioramento della Qualità della Vita (QdV), gardentherapy, tutela della Biodiversità, etica del paesaggio, hanno fornito preziosi inputs per implementare le conoscenze in riferimento alla HRQL (Heath Related Quality of Live), cioè alla Qualità della Vita Relativa alla Salute. È opportuno far rilevare che nell'immaginario collettivo è vivo il fascino dello straordinario, della polidimensionalità del *genius loci*, della magia della

continuità delle tradizioni, di luoghi e dimore affascinanti, dell'Arte nel Paesaggio, di boschi che evocano purezza; si tratta di peculiari referenti simbolici che ricercano, talvolta, la totalità della natura, mater primigenia correlata ai miti; sovente, è possibile identificare significati allegorici densi di spiritualità; in alcuni siti si fondono simboli della materia che compone il cosmo. Inoltre, nella creazione interdisciplinare di Parchi e giardini si riscontrano elementi di magnificenza; in altre ecotextures, le risorse naturali, in connubio con l'Ordine della Natura delle piante e degli alberi, risvegliano l'armonia dei ritmi e della poesia, riscoprendo la bellezza dell'inesauribile composizione e combinazione della vegetazione e delle materie presenti; viene fornito, in altri casi, un piacere estetico che si avvicina alla ricostruzione moderna, alla fantasia della contemporaneità e alla creatività dell'Arte. La straordinaria penisola Italia e la terminale penisola Puglia, sin dall'antichità, hanno ospitato illustri pensatori, artisti, e popolazioni provenienti da varie zone del Pianeta, costruendo una notevole varietà di usi e costumi, che hanno determinato tradizioni e nuovi Sistemi di gestione anche di preziosi territori, che meritano particolare conservazione e valorizzazione integrata. La regione Puglia merita particolare attenzione. La Puglia, una tra le regioni più ricche di Biodiversità in Italia, situata al lembo dello stivale italico, e fortezza del Mediterraneo, è dotata di paesaggi multiscenici caratterizzati da textures ricche di eterogeneità ecosistemica, dalla penisola del Salento a Lesina: le variabilità delle morfologie degli uliveti e delle zone rurali dei territori raccontano incredibili eventi della storia. Da tempo, per la poliedricità paesaggistica, e virtù ambientali e storiche, la Puglia è stata denominata dal National Geographic quale "regione più bella del mondo" e può vantarsi di essere appellata "Best value travel destination in the world". Molteplici interventi antropici e naturali hanno modellato scrigni di bellezza in colline e zone montane, alternando a preziose pianure incastonate fra coltivazioni pregiate, fino alle zone costiere, uliveti millenari che devono essere protetti, vigneti pregiati in rapida espansione, e boschetti con importanti presenze di specie Quercus, con elevata rarità botanica e lussureggiante vegetazione mediterranea; dai Sistemi del paesaggio del Gargano, dalle multiformi terre interne alle peculiarità della steppa mediterranea delle Murge, e all'entroterra della Basilicata, si perviene al mare, anche in presenza di torrenti, lame e gravine, che rimembrano fenomeni carsici e trasformazioni ambientali.

Aspetti normativi e Sistemi Paesaggistici e Ambientali

Nell'anno 2000, nel processo storico-culturale dell'Italia, in Firenze, fu definita la Convenzione Europea del Paesaggio (CEP) dagli Stati membri del Consiglio d'Europa che ha determinato nuovi sviluppi legislativi. La CEP, adottata dal Consiglio d'Europa nel 2000, è risultata un valido strumento internazionale, concernente anche la cultura e la tutela del territorio e del paesaggio. La CEP è stata ratificata dall'Italia con la Legge 14/2006, e ha ampliato il concetto di paesaggio, definendolo non solo come bene eccezionale da tutelare, ma come parte del territorio vissuto dagli abitanti. La Convenzione è caratterizzata da una poliedricità di intenti che hanno implementato una struttura capace di creare ruoli innovativi nella Storia del Paesaggio

e nella Landscape Economy. La CEP ha fornito le basi per la formulazione di principi utili per la Scienza del Paesaggio. Inoltre, la Pianificazione paesaggistica, già prevista nel 1985 (L. Galasso), con il D. leg.vo n. 42/2004, assume notevole interesse pubblico e di Pianificazione territoriale-paesaggistica. La Storia del Paesaggio è un sintomatico fattore di nuove dimensioni di consapevolezza per la conservazione e la valorizzazione culturale, a scala regionale e locale, di paesaggi e luoghi. Nell'ordinamento giuridico italiano, e nel contesto della legislazione ambientale, i processi di pianificazione paesaggistica hanno riguardato Regioni, Enti vari e organizzazioni territoriali, sia nella fase di consultazione che in quella di orientamento e nella Scienza dell'Urbanistica. Con la normativa D. leg.vo n. 42/2004, la definizione "paesaggio" assume una visione innovativa ed ampio significato di "percezione socio-ambientale" da parte della popolazione cosciente del proprio ruolo di variabile complessa, capace di determinare processi storico-culturali e diacronici nei Sistemi ambientali. Tra le leggi e le fonti normative vanno inseriti: - la Costituzione Italiana (Art. 9), che sancisce il principio fondamentale che la *"Repubblica tutela il paesaggio e il patrimonio storico e artistico della Nazione";* - il D.P.R. 13 febbraio 2017, n. 31, che regola l'autorizzazione paesaggistica semplificata per interventi di lieve entità, snellendo le procedure per modifiche minori in aree vincolate. In Italia, sono state introdotte recenti modifiche agli art. 9 e 41 della Costituzione, con la Legge Costituzionale n.1/2022. Nella versione originaria dell'art. 9, che rientra nella sezione dei principi fondamentali, rilevanti appaiono i seguenti due dettati: "*1. La Repubblica promuove lo sviluppo della cultura e la ricerca scientifica e tecnica. 2. Tutela il paesaggio e il patrimonio storico e artistico della Nazione"*. In febbraio 2022, è stato aggiunto il terzo comma, che recita: "*3. Tutela l'ambiente, la biodiversità e gli ecosistemi, anche nell'interesse delle future generazioni. La legge dello Stato disciplina i modi e le forme di tutela degli animali"***.** In osservanza alle normative, l'aggiunta del terzo comma contribuisce indubbiamente al miglioramento della Qualità della Vita e alla Tutela dell'Ambiente. Le modifiche introdotte nel nostro ordinamento si armonizzano con la normativa europea della Carta di Nizza, che rappresenta la Carta dei diritti fondamentali dell'Unione Europea, e con il PNRR. Bisogna contribuire alla Qualità della Vita, migliorare la qualità del paesaggio e pianificare positivi obiettivi per raggiungere gli esiti di Sostenibilità ambientale previsti in Agenda 2030. I vari esponenti dei settori di competenza devono operare con interesse scientifico e adottare metodologie integrate, così come anche previsto nel TFUE-Trattato sul funzionamento dell'Unione Europea, all'art. 191, e nel PNRR. Innovative "Strategie per la promozione della Tutela del paesaggio e del Turismo ecosostenibile" devono evolversi in sinergia con iter scientifici di "Sistemi del paesaggio e Educazione alla sostenibilità", e in sinergia con il Piano Nazionale di Ripresa e Resilienza.

Rigenerazione paesaggistica, Sistemi di Verde Urbano e Boschi Urbani

La rigenerazione ambientale e paesaggistica in Italia costituisce un problema di coevoluzione nella Cultura della Teoria del Paesaggio e nella complessa Matrice

storico-ambientale-paesaggistica e della Natura e, pertanto, occorre implementare Progetti di Riqualificazione per una innovativa Cultura della Tutela del Territorio e della Sostenibilità in Italia e nella struttura legislativa-ecologica-antropica-sociale del Sistema di Protezione Integrata del Paesaggio (SiPrIP) mediante vaste Zone di Ecosistemi di aree verdi. Sistemi di Verde Urbano, Boschi Urbani e Foreste urbane costituiscono una fonte mirabile e sostenibile di Rigenerazione ambientale e sociale rilevante per la società e per le popolazioni di città e metropoli che presentano una scarsa entità di zone a verde per abitante. Occorre una nuova percezione per la Pianificazione ecologica delle Zone a verde urbano con la Foresta Urbana. Per le città capoluogo di regione bisogna intervenire per creare una nuova coscienza per il rispetto dell'ambiente urbano, iniziando con l'Educazione alla Conservazione del Verde urbano e dei suoi ecosistemi. Si fa presente che molti «giardini» sono considerati Beni Ambientali e Culturali ai sensi del D. L.vo 42/2004. È necessario organizzare mostre di arte visiva ed altre iniziative culturali nelle aree a verdi esistenti per animare culturalmente il rapporto zone verdi / cittadino. Un altro asse fondamentale è considerato il trinomio «Ecologia, Verde urbano e Cultura ambientale», che richiede molte energie organizzative. Pertanto, occorre effettuare la revisione delle aree destinate a Verde urbano di città con oltre 5.000 abitanti. Nei Comuni adiacenti al territorio di città con oltre 20.000 abitanti è opportuno: - verificare la situazione degli ecosistemi; l'analisi territoriale e la revisione paesaggistica delle Reti Ecologiche; - effettuare, mediante la Pianificazione Ecologica delle Zone Verdi, vaste fasce di zone boscate; - creare Cinture di Verde urbano e periurbano, con valenza territoriale, intercomunale e comprensoriale, in armonia di fruizione con i comuni limitrofi. Inoltre, per le città con oltre 50.000 abitanti è opportuno rivedere gli standard urbanistici e le condizioni dei parametri dell'inquinamento ambientale prevedendo, per la salvaguardia ambientale, «Piani di attuazione di Foreste urbane e periurbane». Il nuovo concetto di «Bosco urbano e qualità della vita» può creare rilevanti fattori per il miglioramento della salute per i cittadini e diminuire l'impatto antropico sugli ecosistemi forestali. La protezione degli ecosistemi boscati è indispensabile per la valorizzazione dei fattori paesaggistici, naturalistici, culturali e ricreativi, anche nel tessuto urbano e negli ambienti periurbani. Va inoltre ribadito che l'approccio ecologico, economico e sociale, secondo gli ESG deve salvaguardare le risorse genetiche e il rischio di inquinamento biologico. Queste azioni possono contribuire notevolmente al miglioramento della Qualità della Vita sia a livello individuale che della collettività.

Architettura del paesaggio e Valorizzazione dei territori montani e collinari

La Tutela del paesaggio, della Biodiversità, delle foreste e dei boschi urbani, deve diventare un servizio ecosistemico insostituibile per il Belpaese e per il Mezzogiorno, ed in particolare nei comuni montani e collinari. L'Italia, con i suoi 30.132.858 ettari, è caratterizzata in prevalenza, per il 41,6% del territorio, da zone collinari (12.543.385 ha), dal 35,2% di zone montuose (10.611.208 ha), mentre le zone

pianeggianti costituiscono il 23,2% del territorio (9.978.265 ha). Le suddivisioni in *montagna, collina* e *pianura,* nelle quali vengono classificati i comuni italiani, sono catalogate in base al livello altimetrico ed a peculiari valenze fiscali. Le zone di montagna si caratterizzano per la presenza di *masse rilevate* alte più di 600 metri nell'Italia settentrionale, e più di 700 metri nell'Italia centro-meridionale e insulare; l'Italia collinare presenta masse rilevate di altitudine inferiore alle due soglie summenzionate; la pianura è in generale caratterizzata dalla *assenza di masse rilevate*. Occorre la protezione integrata del prezioso territorio italiano, ricco di immensi giacimenti ambientali e culturali, di prodotti agricoli e alimentari unici al mondo. Il paesaggio e i boschi sono Beni ambientali culturali (D. L.vo 42/2004), e quindi come tali vanno tutelati. Oltre al rispetto di tutti gli innumerevoli vincoli (salvaguardia ambientale; vincolo idrogeologico, paesaggistico, naturalistico, urbanistico, sismico, archeologico; difesa dagli inquinamenti; ed altri), l'ecosistema bosco ed i «Boschi Urbani» costituiscono notevoli entità ed hanno valore di relazione polisemica spazio-temporale; essi sono ecosistemi dotati di peculiarità bioecologiche e paesaggistiche capaci di sviluppare immense potenzialità della Landscape Economy, ed è meritoria l'attenzione per la protezione integrata e la riqualificazione ambientale e paesaggistica, anche mediante una normativa ad hoc, per la creazione di un «*Osservatorio di Tutela del Paesaggio, Etica ambientale e Qualità della Vita*». Occorre assicurare la Gestione sostenibile delle infrastrutture e delle risorse naturali, in armonia con la solidarietà e la continuità esistenziale del *Patrimonio di Cultura e Bellezza*. Bisogna tutelare la Salute delle popolazioni e l'attuazione dell'art. III-29 del *Progetto di Trattato,* che prevede una Costituzione per l'Europa.

Etica, Progettazione ambientale e Difesa del Suolo

Giardini storici e Parchi Urbani, Parchi naturali, aree protette ed ecosistemi forestali, nel Belpaese, determinano paesaggi di straordinaria bellezza, che devono essere tutelati con la Progettazione integrata ambientale e la Difesa del Suolo, che devono essere acquisite mediante nuove professionalità da formare ad hoc. Il potenziamento della Formazione ambientale, delle Accademie e Associazioni scientifiche, dei Centri di Studio, in connubio con la Ricerca Scientifica, contribuisce al recupero dei valori dell'Uomo, della Natura, e alla riscoperta dei canoni dell'Etica della bellezza. La riconquista del senso di «naturalità» e dell'armonia della bellezza, a partire dalla Protezione di Boschi e Foreste e dei «Boschi urbani», è fondamentale anche per la Pianificazione della Difesa del Suolo e delle Risorse idriche. Queste azioni possono contribuire al Miglioramento della Qualità della Vita individuale e della collettività. Le opere devono essere progettate con i criteri della Progettazione Paesaggistico-Ambientale Integrata (PPAI) e dell'Architettura del paesaggio, e devono essere considerate quali dimensioni spaziali per la ricerca di un incontro tra esseri umani e natura, tra energie umane e spirituali, per il mantenimento della sostenibilità delle risorse. È inderogabile la realizzazione concreta della Pianificazione della Protezione Civile comunale, provinciale e regionale, con particolare attenzione a Difesa

del Suolo e Tutela delle Risorse idriche, Protezione del paesaggio, e con l'attuazione dell'Educazione ambientale, paesaggistica e forestale, attivata in tutte le scuole. L'armonia tra Natura e Uomo è sempre più ricercata in Boschi, Foreste, Verde Urbano, Boschi Urbani e Giardini: tali preziosi ambienti sono ricchi di biodiversità e rappresentano punti di riferimento importanti per l'Educazione Ambientale e la Ricerca Scientifica. Inoltre, essi costituiscono servizi ecosistemici di notevole valenza per le Smart City, per la *green-economy*, per la mobilità e il miglioramento della Qualità della Vita. Nel nostro Paese occorre, inoltre, una nuova cultura per la Vita e per la Tutela della Biodiversità.

Tutela del paesaggio e Difesa del Territorio

In data 4 novembre 2026 si celebra il sessantesimo anno dell'alluvione di Firenze, verificatosi il 4 novembre 1966, e si ricorderà l'attività necessaria per la ricostruzione. Gli eventi calamitosi in territorio rurale ed in ambito urbano devono essere oculatamente evitati.

Nel territorio agro-forestale, per le differenti peculiarità, è opportuno prevedere «zonazioni paesaggistiche» che devono garantire la gradualità indifferibile della «manutenzione attiva» del suolo e del soprassuolo vegetazionale; pertanto, è necessario che le Linee guida di innovativi *Piani ecologici di protezione integrata del paesaggio (PEPS)* focalizzino l'attenzione sul range di variabilità del gap della vulnerabilità suolo-paesaggio, indotto dalla complessità di specifici fattori di «disturbo paesaggistico» (evento climatologico, alluvione, incendio, sisma, attacco parassitario, frana, inquinamenti, impatti antropici, etc.) su un determinato ambiente/paesaggio definito da un ambito territoriale (regione, provincia, comprensorio, comunità montana, comune). Il grado di stabilità ambientale degli ecosistemi costituenti il sistema paesaggistico è correlato con il grado di biodiversità esistente nella composizione delle differenti specie vegetali e animali e con altri parametri fisici, biologici e climatici.

L'analisi dell'eterogeneità delle caratteristiche della vulnerabilità del sistema suolo-paesaggio, correlata con il sistema territorio/ambiente, è da considerarsi base indifferibile per i processi analitici della Pianificazione della Difesa del Suolo e del Paesaggio interconnessi tra la Pianificazione Ecologica del Territorio, la Pianificazione Ecologica del Paesaggio, la sostenibilità di vaste aree del paesaggio urbano, rurale e forestale, e la Tutela della Biodiversità. In molti ambiti territoriali e urbani d'Italia, la mancanza di specifici «*Piani Ecologici di Protezione del Paesaggio*» (*PEPS*) e la carenza di manutenzione attiva e di previsione di finanziamenti per la prevenzione ritardano lo sviluppo armonico dell'ottimizzazione della gestione di risorse per la Difesa del Suolo e per l'ambiente da tutelare; tali ostacoli inducono, sovente, meccanismi selettivi capaci di innescare inputs di notevole pericolosità ecosistemica, elevando l'instabilità del territorio e delle popolazioni.

Dimensioni innovative e Ingegneria del paesaggio

Nel contesto della Pianificazione Integrata del Paesaggio delle regioni italiane occorre rivedere e rinaturalizzare ecologicamente il Sistema di interconnessione tra le Zone periferiche, le zone periurbane e le aree rurali. La Progettazione Ambientale Integrata riveste un ruolo determinante, e riteniamo urgente implementare nuove progettazioni ambientali sostenibili nel Sistema Città – Territorio – Ambiente (S-C-T-A). L'implementazione di Progetti innovativi è necessaria soprattutto nel Sistema complesso Città/territorio e, pertanto, occorrono: rilevanti capacità di attuazione (nazionale, regionale, comunale) di Pianificazione Integrata del Paesaggio (PInPa); recupero del patrimonio edilizio e ambientale esistente (sia pubblico che privato); restauro e riqualificazione di sistemi urbani e periurbani; rigenerazione di edifici (privati e pubblici), degli habitat e di territori interconnessi. In tale contesto è necessario prevedere interconnessioni sistematiche con la protezione sostenibile del Sistema Edificio-Città-Periferia (S-E-C-P), che, a sua volta, è correlata con: valenze analitiche della produzione avanzata in relazione ai sistemi uomo-città-territorio; Pianificazione della manutenzione e gestione della riqualificazione delle Aree a verde; Rigenerazione urbana e del Verde urbano, Risparmio dell'uso del suolo e delle aree a verde periurbano, e valorizzazione urbana; servizi urbani e metropolitani in correlazione con le nuove tecnologie. Proponiamo Piani di Ingegneria e Cultura del Paesaggio, Piani di Ecologia del Territorio. In tale sistemica, indubbiamente la protezione della Qualità della Formazione Avanzata è il fondamento di una cospicua risorsa di sviluppo integrato e di Landscape Ecology e Landscape Economy, apportando innovazione non solo alla Sostenibilità, alla Salute del Pianeta e alla percezione identitaria di Ingegneria del Paesaggio (quale Bene Comune), ma anche alle politiche di Tutela della Biodiversità, di Difesa del Suolo e di Rigenerazione Urbana e territoriale. La Cultura Ambientale è una componente rilevante per lo sviluppo del Paese.

Innovazione, Smart Environment ed Educazione Ambientale

La gestione del territorio può essere fondata sulle leggi dell'Ecologia e dell'Economia. Le città intese quali ecosistemi urbani, il territorio rurale, i boschi e le aree protette naturali, costituiscono un continuum di equilibri bioecologici, la cui conservazione è indispensabile per la continuità della Vita. La pianificazione della protezione dell'ambiente e del paesaggio, pertanto, deve essere realizzata, a vari livelli di interazione, in armonia, e prioritariamente alla gestione delle risorse del pianeta. La continuità sostenibile dei processi interattivi di pianificazione ecologica del territorio deve essere basata sulla dinamica della rinnovabilità delle risorse e della perpetuità degli equilibri e degli scambi energetici, necessari ai processi evolutivi degli spazi biogeografici. La Gestione ecologica e razionale del territorio (Gerat) può realizzarsi mediante programmi e strumenti di pianificazione che prevedano la Conservazione della Natura ed assicurino l'equilibrio bioecologico degli ecosistemi urbani, territoriali e forestali; tale gestione, definita per ambiti amministrativi del territorio, e delle sue risorse (Gerat), deve avvenire mediante Piani ecologici di assetto compatibile (Peac)

con gli obiettivi della valorizzazione delle risorse agricole, alimentari e forestali, secondo linee metodologiche tese alla conservazione e non allo «sfruttamento».

La Conservazione della Natura, la Protezione del paesaggio (urbano e agro-forestale), ed il Riassetto del territorio, possono essere considerati tra i settori interdisciplinari fondamentali ed insostituibili per la difesa dell'ambiente, dell'Uomo, e per garantire la funzionalità degli ecosistemi del pianeta; inoltre, mediante l'Educazione Ambientale Integrata (EdAI), è necessario rivedere il ruolo dell'Uomo quale creatore di risorse ed inventore di flussi di energia.

Riqualificazione del territorio, Biodiversità e Formazione

Occorre intervenire metodologicamente per ambiti di riqualificazione dei sistemi paesaggistici per la salvaguardia della Biodiversità e per la Valorizzazione del paesaggio. Il miglioramento della qualità della vita nelle città e nel territorio costituisce un obiettivo mirato in connubio con la riqualificazione ambientale e paesaggistica. Nel contesto della tutela della Biodiversità e della intensificazione della ecosostenibilità è richiesta una innovativa dimensione della Pianificazione integrata del paesaggio interconnesso con il bioterritorio; in tale sistemica la Progettazione Ambientale Integrata riveste un ruolo determinante per la protezione degli ecosistemi per: – risparmio dell'uso del suolo; – corretto impiego delle aree a verde, della valorizzazione urbana e dei servizi. Tali fattori devono correlarsi a: – nuove tecnologie, smart city e ottimizzazione dei servizi ecosistemici; – tutela agro-forestale. È indilazionabile creare relazioni innovative con la protezione sostenibile del «sistema bioterritorio-periferia-città»; tale sistema è correlato a: – valenze analitiche della produzione in relazione ai sistemi uomo-città-territorio rurale; – Pianificazione della manutenzione, gestione della riqualificazione di aree verdi con Rigenerazione urbana e rurale; – Riqualificazione del Paesaggio. Pertanto, l'Autore formula e propone il Master RIPAE, nel quale sono previsti metodi di livelli avanzati di conoscenze dei sistemi urbano-ambientali e agro-forestali, complesse interazioni ed elevata consapevolezza, da acquisire mediante l'Educazione Ambientale Integrata, la Cultura della Tutela della Biodiversità, ecoproduzione di organismi edili ed efficienza energetica su vasta scala. Il Master RIPAE, per la peculiare articolazione poliedrica, rappresenta un utile ed innovativo percorso formativo europeo.

Conclusioni

La complessità dei pattern dell'interazione tra ogni essere vivente intelligente e le relative immagini degli spazi soggettivi è inserita in un contesto variabile di Sistema di rappresentazioni storico-culturali ed ecologiche caratterizzate da correlazioni gerarchiche di cui il paesaggio è un poliedrico determinante nella polidimensionalità che costituisce una matrice sostenibile quale paradigmatico Sistema storico-ambientale-paesaggistico. Nelle opere di Protezione del paesaggio è necessario che la Percezione della bellezza e dell'Armonia assumano ruolo di scienza e sistema. Pertanto è fondamentale ottimizzare risorse umane, creatività, materiali, *know how* e armonia

della bellezza. E' possibile scandire livelli evolutivi della Tutela in Sistemi: materia, vegetali, animali, uomini, energia, pensiero costruttivo e pensiero immateriale. Tali elementi sono fondamentali per il Sistema Ambiente che connota il Sistema Paesaggio, per ogni Sistema Territorio. Per contribuire alla conoscenza dei principi cardinali della Tutela della Biodiversità, del Paesaggio, e della fruibilità turistica del territorio, in armonia con i principi della Sostenibilità, e per informare, educare l'Uomo e sensibilizzare l'attenzione delle Comunità, si ritiene di evidenziare la necessità di implementare nuovi Studi & Ricerche sui temi dei Sistemi ambientali e del Creato.

Per ogni Sistema di Paesaggio, per rigenerare la concezione di coevoluzione nella Matrice storico-ambientale-paesaggistica e della Natura occorre implementare Progetti di Riqualificazione per una innovativa Cultura della Tutela del Territorio e della Sostenibilità in Italia e nella struttura legislativa-ecologica-antropica-sociale del Sistema di Protezione Integrata del Paesaggio (SiPrIP).

La concezione storico-culturale di paesaggio è interconnessa con il principio di "Sistema di Teoria del Paesaggio". Si sviluppa un'ottica di realtà olistica complessa, in cui l'Analisi del Paesaggio, dell'Architettura e dei Beni culturali diventa fondamento storico-culturale assiomatico di territorio ecosistemico che si integra con il paesaggio "plurisensoriale", in cui ogni persona percepisce i luoghi in configurazioni spazio-temporali e storico-temporali.

Riferimenti bibliografici

Assunto, Rosario. 1973. *Il paesaggio e l'estetica.* Napoli: Gianni Editore.

Barrett, Marilyn. 2001. *Creating Eden. The garden as a healing space*. Lincom: Universe.

Bateson, Gregory. 2001. *Mente e natura.* Milano: Adelphi Edizioni.

Bottero, Bianca. 1993. *Progettare e costruire nella complessità*. (a cura di). Napoli: Liguori.

De Serio, Adriana, Forenza, Donato. 2016. *Environmental Ethics and Pedagogy for the Landscape Redevelopment,* in "International Journal for Infonomics (IJI)", vol.9, issue 2, pp. 1152-1155.

EEA. 2006. *La sovracrescita urbana in Europa.* EEA Briefing 04.

Forenza, Donato. 1992. *Vegetation fires and landscape in mediterranean environment: a method for evaluation of tendency to agro-forest landscape variability by forest fires caused*, in "Proceedings of International Symposium on The Future of Mediterranean Landscape", Montecatini, International Association Landscape Ecology, Reg. Toscana, EE.VV.

Forenza, Donato. 1994. *Feux de forêt et habitat: proposition métodologiques pour la planification antiincendies*, in "Forêt méditerranéenne", XV, 2, 209-213, Marseille.

Forenza, Donato, Ragno, Domenico, et Al. 1999. *Boschi di Puglia.* Regione Puglia, Bari: Ed. Levante.

Forenza, Donato. 2006. *Nuovi contributi nella pianificazione ecologica e sostenibile del paesaggio agricolo e forestale*, XXII, 1:28 – 31. Foggia: Ed. Bastogi.

Forenza, Donato. 2010. *Aspetti della Pianificazione ecologica del paesaggio e Tutela delle sue risorse*, in "Sicurezza e Ambiente", n. 3 (18-19). Lodi (MI): St. Lodigraf.

Forenza, Donato. 2013. *Valenze della landscape economy, difesa del suolo e pianificazione ecologica del territorio*, in "FareAmbiente Magazine", n.5 (52-57). Milano: Ed. Media Box94.

Forenza, Donato. 2013. V*alorizzazione del paesaggio e cultura della protezione ambientale,* in "Economia e Cultura", n. 3 (34-145). Bari: CC.II.AA.

Forenza, Donato. 2013. *Elementi di pianificazione paesaggistica e valorizzazione delle risorse forestali e rurali*, in "FareAmbiente Magazine", n. 6 (48-53). Milano: Ed. Media Box94.

Forenza, Donato. 2013. *Connessioni tra Architettura del paesaggio, Forestazione urbana, Landscape economy e Biodiversità*, in "FareAmbiente Magazine", n. 7 (64-68). Milano: Ed. Media Box94.
Forenza, Donato. 2013. *Tutela del paesaggio, Difesa del suolo e pianificazione ecologica del territorio: nuove dimensioni di valorizzazione*, in "FAI Magaz. Basilicata", A. XXII, n. 23 (18-19), Potenza.
Forenza, Donato. 2014. *L'Albero è vita,* in "La Nostra Voce", Anno XXXV, n.15-16. Molfetta (BA): Ed. S. Domenico.
Forenza, Donato. 2014. *Osservazioni su Tutela del paesaggio e Pianificazione della difesa del suolo*, in "FareAmbiente Magazine", n. 8 (58-62). Milano: Ed. Media Box94.
Forenza, Donato. 2014. *Il manager ambientale e formazione integrata nei processi interattivi tra paesaggio, ambiente e foresta*, in "FareAmbiente Magazine", n. 9 (56-60). Milano: Ed. Media Box94.
Forenza, Donato. 2014. *Ingegneria del paesaggio, architettura del territorio ed educazione ambientale e forestale*, in "FareAmbiente Magazine", n. 10 (38-42). Milano: Ed. Media Box94.
Goleman, Daniel. 2011. Intelligenza emotiva: Che cos'è e perché può renderci felici. Milano: BUR.
INFC. 2005. *Inventario Nazionale delle Foreste e dei Serbatoi Forestali di Carbonio*. Roma: MiPAAF, Ispettorato Generale CFS, CRA, Istituto Sperimentale per l'Assestamento Forestale e per l'Alpicoltura.
MiBAC. 2000. *Conferenza nazionale per il paesaggio*, in "Atti". Roma: Cangemi.
Matassino, Donato, et al. 2011. *Biodiversità prospettica*, in "ARS", n.128:23-28.
Mc Harg, Ian. 1989. *Progettare con la natura*. Padova: F. Muzzio Editore.
Norberg-Schulz, Christian. 1979. *Genius Loci: Paesaggio, Ambiente, Architettura.* Milano: Mondatori Electa.
Pardi, Giorgio. 2001. *Tecnologia e paesaggio*. *Il progetto compatibile.* Firenze: Alinea.
Turri, Eugenio. 2014. *Semiologia del paesaggio italiano.* Venezia: Marsilio.

DOI: 10.35923/QR.13.03.05

Nicolae HURDUZEU
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Criza Imperiului Roman, Biserica și lumea romanică în Evul Mediu timpuriu

Abstract: (The Crisis of the Roman Empire, the Church, and the Romanic World in the Early Middle Ages) The crisis faced by the Roman Empire in the 3rd century AD culminated in its division and, subsequently, the fall of the Western Roman Empire. Western Europe was fragmented by migratory peoples who temporarily dominated various regions. The disappearance of theWestern Roman Empire did not mean the complete disappearance of its cultural legacy. The Church, and implicitly Christianity, was the bond that linked the Roman past to the European future, which rose anew from the empire ashes. The Christian Church proved to be the only institution capable of uniting around it the national heterogeneity and regional and cultural diversity of the former empire, using Latin as a communication vehicle. Through the Christianization of migratory peoples, the Church imposed cultural uniformity, particularly regarding shared values, religious architecture, and the observance of major religious holidays like Easter and Christmas. Schools established around monasteries also contributed to the preservation of linguistic traditions and the promotion of Latin in administration, the writing of religious texts, and liturgy. Latin language thus became a symbol of unity and adaptability, shaping the linguistic, social, and identity framework of the first Christian millennium in Europe. This had significant implications for the formation and development of Romance languages.

Keywords*: Church, crisis, Romanic peoples, Middle Ages, Latin language.*

Rezumat: Criza cu care se confruntă Imperiul roman în secolul al III-lea d.Hr. va culmina cu divizarea sa și apoi cu căderea Imperiului Roman de Apus, vestul Europei fiind fărâmițat de popoarele migratoare care vor domin vremelnic diverse zone ale acestuia. Dispariția Imperiului Roman de Apus nu a însemnat și completa dispariție a moștenirii sala culturale, Biserica și implicit religia creștină fiind cele care vor fi liantul care va lega trecutul roman și viitorul european renăscut din propria cenușă a imperiului. Biserica creștină s-a dovedit a fi singura instituție capabilă să coaguleze în jurul său, prin intermediul limbii latine ca vehicul de comunicare, eterogenitatea populară și diversitatea regională și culturală a fostului imperiu. Prin creștinarea populațiilor migratoare, Biserica va impune o uniformizare culturală mai ales în ceea ce privește o serie de valori comune, arhitectura religioasă precum și respectarea principalelor sărbători religioase Paștele și Crăciunul. Școlile înființate în jurul mănăstirilor vor contribui și ele la păstrarea tradițiilor lingvistice și la impunerea limbii latine în administrație, scrierea textelor religioase precum și-n liturghie. Limba latină devine astfel un simbol al unității și adaptabilității, contribuind la modelarea lingvistică, socială și identitară a Europei primului mileniu creștin cu implicații majore asupra formării și dezvoltării limbilor romanice.

Cuvinte-cheie: *biserica, criza, popoare romanice, Evul Mediu, limba latină.*

Imperiul Roman a avut o influență covârșitoare asupra istoriei teritoriilor de pe cele trei continente pe care le cuprindea în granițele sale, însă începând cu secolul al III-lea a început să se confrunte cu o serie crize care-i vor marca major parcursul ulterior. Aceste crize au fost atât externe, cât și interne, marcând tranziția de la o epocă de stabilitate la una a instabilității și declinului ireversibil al Romei (Jones 1964, 1034-1039), crize care vor culmina cu divizarea imperiului în cele două părți de Răsărit și de Apus și apoi cu dispariția celui din urmă.

A fost un cumul de factori **politici** (fragmentarea politică marcată de succesiuni rapide la tron și de războaie civile), **militari** (invaziile migratorilor au subminat unitatea imperială și au slăbit autoritatea centrală, reforma târzie a armatei romane, sistemul defensiv roman deficitar), **economici** (creșterea fiscalității pentru întreținerea armatei și administrației, decăderea urbană (Jones 1964, 1040-1043) și a economiei bazată pe munca sclavilor, prăbușirea comerțului - degradarea infrastructurii logistice – drumuri, porturi – va afecta atât mișcările rapide de trupe cât și comerțul) și **sociali** (creșterea inegalităților sociale, revolte ale populațiilor din imperiu vor accentua prăbușirea socială și coeziunea politică) care implicit au atras după ei și o decădere **culturală** a societății.

Orașele, ca simboluri ale prosperității și ale interacțiunilor comerciale, vor devenit treptat incapabile să susțină populațiile numeroase și infrastructurile complexe. În aceste condiții, migrarea către mediul rural nu a fost doar o alegere, ci o necesitate dictată de insecuritatea crescută din orașe și de atacurile frecvente ale migratorilor. Ruralizarea orașelor prin retragerea populației bogate în mediul rural, în zone ferite de rutele migrațiilor vor duce la apariția unor structuri sociale noi diferite de cele ale administrației romane.

Vestul Europei va fi fărâmițat de popoarele migratoare care vor domina vremelnic diverse zone ale acestuia. Acum apar în scenă lideri locali care vor substitui autoritățile imperiale, incapabile să mai asigure securitatea unor zone din Imperiu, acești lideri revendicând autoritatea asupra teritoriilor și populațiilor locale din zona respectivă. Deși aceste noi entități vor intra în conflicte unele cu celelalte, cultura romană și limba latină au fost punțile de legătură între aceste entități noi. Pe măsură ce triburile migratoare au ocupat fostele teritorii romane, creștinismul a devenit un element de unificare culturală între populațiile indigene și cuceritori.

Reformele lui Dioclețian și Constantin cel Mare au încercat să stabilizeze imperiul, dar au accentuat birocratizarea și dependența de armată (Brown 2022, 50). Edictul de la Milano din 313, prin care era recunoscută libertatea religioasă a creștinilor a deschis drumul către statutul dominant al religiei creștine transformând-o treptat într-o religie de stat. Această transformare religioasă a avut implicații culturale profunde, înlocuind tradițiile romane cu un set de valori bazate pe solidaritatea comunitară și moralitatea creștină, marcând tranziția către o identitate europeană emergentă.

Dispariția Imperiului Roman de Apus în 476 nu a însemnat și completa dispariție a moștenirii sale culturale (Marrou 1977, 135-138), Biserica și implicit religia creștină vor fi liantul care va lega trecutul roman și viitorul european renăscut din cenușa

imperiului. Biserica va deveni principalul factor de coeziune al unei lumi fragmentate. Pe măsură ce Imperiul Roman s-a fragmentat, latina vulgară - limba vorbită de soldați, coloniști și populația comună - a început să evolueze în moduri distincte în diferite regiuni. Această dezvoltare va da naștere limbilor romanice de mai târziu.

În Evul Mediu timpuriu (sec. V–X), viața oamenilor era controlată destul de strict de Biserica aflată în plin proces de reformare și consolidare, societatea medievală fiind o reflectare degradată (Minois 2021 297) a împărăției lui Dumnezeu. Omul creștin medieval al primului mileniu era educat în spiritul respectării poruncilor Bisericii, aceasta fiind calea prin care oamenii-și puteau asigura mântuirea pentru a accede la viața veșnică.

De altfel, lipsa unei puteri politice efective în Occident, în perioada migrațiilor, face ca în realitate singura autoritate existentă să fie cea a Bisericii care se va implica treptat în încoronarea suveranilor, inclusiv barbari, pe care dorea să-i domine prin convertire devenind mediatori între populația romanizată și noile elite barbare, Biserica încorporând astfel și instituția monarhică. Ea a păstrat nu doar moștenirea spirituală, ci și elementele administrative și culturale ale Romei (Marrou 1977, 149-153). Această reușită s-a datorat foarte bunei organizări a clerului pe care-l regăsim la toate nivelurile societății. Biserica va reuși acest lucru datorită faptului că ajunsese suficient de consolidată, ghidată de disciplină, principii și reguli. Preoții erau recrutați din aproape toate categoriile sociale, fapt care face ca această soluție să nu ducă la transformarea clerului într-o castă, aceștia fiind întâlniți pe lângă toate categoriile sociale, de la cea a servului, până în preajma regelui (Guizot 2000, 118).

Biserica s-a dovedit a fi singura instituție capabilă să coaguleze în jurul său, prin intermediul limbii latine ca vehicul de comunicare, eterogenitatea populară și diversitatea regională și culturală a fostului imperiu de apus (Ullmann 1955, 14). Sub patronajul Bisericii se va produce o creație literară care va încorpora mentalitatea religioasă creștină. Într-o lume marcată de haos și incertitudine, religia creștină a oferit oamenilor un sentiment de apartenență și de securitate spirituală. Structurile bisericești au devenit pilonii centralizatori în comunități, contribuind la stabilizarea societății prin valori comune și practici religioase. Adoptarea creștinismului de către elitele migratoare regionale a consolidat rolul Bisericii ca instituție de bază (Aries, Duby 1994, 276), capabilă să mențină o formă de coerență în mijlocul fragmentării generale. În această perioadă ceremoniile de cult se înmulțesc și se diversifică, scopul fiind convertirea regilor barbari și supunerea lor față de Biserică.

Din sinteza dintre moștenirea romană, structurile ecleziastice și aportul populațiilor germanice s-a născut ceea ce istoricii numesc *lumea romanică* a Evului Mediu timpuriu (Rouche 1981 201). Regatele germanice – vizigoții în Spania, francii în Galia, longobarzii în Italia – au adoptat instituții romane și credința creștină, adaptându-le propriilor structuri tribale. Convertirea regilor germanici la creștinism, cum a fost Clovis, regele francilor, în anul 496, a consolidat alianțele dintre Biserică și noile elite politice. Carolingienii, prin alianța dintre tron și altar, au încercat să reconstituie idealul imperial într-o formă creștină, consolidând conceptul de *Respublica*

Christiana (Le Goff 1970, 117). Biserica a servit ca liant între diferitele comunități, contribuind la integrarea culturală și politică a regiunilor romanice, iar prin creștinarea populațiilor migratoare, va impune o uniformizare culturală mai ales în ceea ce privește o serie de valori comune, arhitectura religioasă precum și respectarea principalelor sărbători religioase Paștele și Crăciunul. Școlile înființate în jurul mănăstirilor vor contribui și ele la păstrarea tradițiilor lingvistice și la impunerea limbii latine în administrație, scrierea textelor religioase precum și-n liturghie. Mănăstirile au funcționat ca centre de alfabetizare și refugii ale științei antice, contribuind la formarea unei noi sinteze culturale între romanitate și barbarie (Le Goff 1970, 179) Episcopii au devenit lideri locali, iar mănăstirile au servit drept centre de învățământ, în care studiul se făcea în limba latină. În mănăstiri vor fi decorate manuscrise cu miniaturi elaborate, vor fi copiate o serie de texte antice valoroase dar se vor scrie și importante tratate de teologie și de filosofie. Rămâne dificil de înțeles clar contextul social al scribilor, cei care-și scriau de mână. De exemplu Hradulf în unele dintre manuscrisele sale, pur și simplu se declară *cancellarius,* este *cancellarius Fuldensis* în altele, deși nu se descrie ca fiind *clericus* decât în anul 814, apoi *scolasticus* în același an și în 822 s-a înregistrat ca subdiacon și doar în anul 834 nu a semnat ca presbiter (McKitterick 1989, 129).

Potrivit concepției medievale, practica scrisului slujea pentru mântuirea sufletului, în această perioadă scrisul este considerat sfânt, fie și numai pentru că Dumnezeu a scris Tablele Legii (Curtius 2000, 361). Mentalitatea medievală va induce ideea că scrisul are o geneză mistică (Marino 1991, 81), fiecare învățăcel a fost convins să-și însușească limbajul Bisericii, puterea spirituală tinzând să cuprindă puterea temporală (Guizot 2000, 110-111). În acest sens, cartea devine *sacra pagina,* polul spiritual al culturii umane, ordinea spirituală încercând să acapareze toate dezvoltările posibile ale gândirii umane. În contextul economic și social al vremii, putem să considerăm cartea în primul rând ca un simbol al bogăției, cărțile fiind o comoară în adevăratul sens al cuvântului (McKitterick 1989, 134-146). În timp, predicile și manualele teologice au fost adaptate pentru a fi înțelese de populațiile locale, influențând vocabularul și structura lingvistică a dialectelor latine aflate în evoluție, pregătind terenul pentru formarea limbilor romanice.

Este cunoscut faptul că Biserica creștină deținea aproape în totalitate monopolul scrierii iar direcția dată de reprezentanții Bisericii va influența mentalitățile vremii, aceasta fiind singura instituție capabilă să preia administrația imperială datorită organizării sale ierarhice foarte stricte (Hurduzeu 2024, 40). Legile și religia erau strâns asociate, unitatea religiei fiind văzută ca o condiție obligatorie pentru uniformitatea legii (Fontana 2003, 43), dominarea societății rurale europene neputându-se altfel realiza. Ca atare, Biserica va fi cea care va dicta inclusiv modul de organizare a spațiului privat, a comportamentelor, inclusiv a atitudinilor bărbaților față de femei (Ariès, Duby 1995, 102).

Prin statutarea rolului celor care *se roagă*, în societate, Biserica ajunge să contribuie puternic la modelarea și dezvoltarea societății medievale (Guizot 2000, 53).

Creația literară a vremii va transpune scenic teologia creștină (Zamfirescu, Dolinescu 1970, 172), cultura clericală încercând să elimine cultura folclorică, schimbându-i radical semnificația. Bariera ridicată de cultura clericală în fața culturii folclorice este una deliberată, conștientă, provenită din neînțelegerea și ignoranța clerului, a cărui formație intelectuală nu-i permite să accepte cultura folclorică, aceasta pătrunzând destul de târziu în cultura occidentală începând cu secolul al XI-lea (Le Goff 1986, 14). În aceste condiții, viața omului medieval timpuriu se derula într-un univers alcătuit din cele trei trepte ale religiei creștine: Iad–Pământ–Cer, având de ales între o viață cumpătată, care să-i asigure fericirea cerească după moarte și tentațiile lumești care l-ar putea prăvăli în întunericul Iadului (Hurduzeu 2024, 44).

Dacă la începuturile Evului Mediu viața culturală medievală gravita în jurul a două centre: mănăstirea și castelul, treptat reapare și al treilea centru, orașul, care va influența decisiv viața culturală medievală. Curiozitatea orășenimii burgheze și mai târziu a poporului care nu înțelegea limba latină crește, și apare treptat o literatură scrisă în limba populară. Încă de la finele secolului al VIII-lea, în anul 794, sinodul de la Frankfurt susținea că *Dumnezeu e adorat în toate limbile* ... (Le Goff 2005, 166). Conciliul de la Tours din 813 îi invita pe predicatori să predice în limba vulgară, astfel încât oamenii să poată înțelege ce anume li se spune, acesta fiind momentul în care limbile vernaculare (cuv. *verna* în antichitate însemna *sclav*) încep să evolueze în vestul Europei, formând în jurul anului 1000 ansambluri lingvistice, dintre care s-au distins limbile romanice, provenite din limba latină (Le Goff 2005, 167). Poemele epice, poezia lirică și romanele de curtenie erau destinate nobilimii laice și încep să fie scrise în franceză, provensală, italiană, spaniolă, catalană sau germană (Manolescu, 1974, p. 271). Treptat literatura va fi scoasă din latență și se va dezvolta, având ca bază de plecare Antichitatea (Marino 1991, 116), organizându-se în jurul valorii centrale sacre și culturale. Încă din Evul Mediu Timpuriu pe teritoriul Franței se răspândește mitul originii troiene a francilor, prin aceste istorii legendare europenii dorindu-și să-și atribuie o altă origine în fața grecilor (bizantinilor). Inclusiv italienii medievali au adoptat această idee, pornind de la Eneida lui Vergilius (Le Goff 2005, 172).

Odată cu dezvoltarea orașelor, acest tip de literatură se va dezvolta acolo unde influența Bisericii era mai scăzută ca de exemplu în sudul Franței (Drimba 1990, 491). Prin această adaptabilitate lingvistică, Biserica a păstrat elemente ale culturii clasice în noile identități regionale emergente. O parte a nobilimii se va muta temporar sau permanent în orașe și începe să-și diversifice activitățile. Odată cu răspândirea cărții prin multiplicare, nobilii sunt invitați să învețe din cărți, Biblia fiind prototipul cărții totale (Marino 1991, 94) care face inferioară orice alt tip de carte. Pietatea medievală timpurie a îmbrăcat mai multe forme până spre sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea, fiind un amalgam de elemente creștine și credințe magice adaptate nevoilor dogmei (Platon, Rădvan, Maleon 2010, 187). La începutul secolului al X-lea epoca barbarilor se apropie de final, invaziile barbarilor de la nord sau din sud fiind oprite, viața rătăcitoare încetează iar starea morală a omului începe să se schimbe, se atașează de locurile pe care trăiește (Guizot 2000, 74).

În contextul așteptărilor eschatologice ale anului 1000 (Wallace-Hadrill 1996, 145), Biserica își intensifică munca de educare și control, credincioșii fiind prinși într-o rețea de gesturi rituale care va pune bazele unei revoluții culturale, pregătind supremația Occidentului asupra unui Orient măcinat de conflicte interne, lupte dinastice iar oamenii sunt chemați la cruciadă pentru a-i converti sau nimici pe păgâni (Le Goff, Schmitt 2002, 239).

Putem afirma că în Evul mediu timpuriu limba latină a fost în custodia Bisericii, a funcționat ca element de coeziune culturală, religioasă și administrativă într-o Europă profund fragmentată, fiind utilizată în liturghie, administrație și în redactarea textelor religioase și împreună cu comunitățile locale a pregătit terenul pentru apariția limbilor romanice moderne. Fiecare regiune a modelat limba latină conform propriei identități culturale și sociale, ducând la o diversitate lingvistică care reflectă moștenirea romană, dar și adaptarea acesteia la noile realități ale Europei medievale. În secolele VII–X, Europa era compusă din regate cu limbi și dialecte variate: franci, anglo-saxoni, longobarzi, vizigoți, slavi occidentali. Latina a devenit limba universală a elitei intelectuale, depășind diferențele etnice și teritoriale.

Latina a fost un liant între trecutul roman și viitorul medieval. Unul dintre motivele centrale pentru care latina a supraviețuit și s-a consolidat a fost caracterul său sacral în ritualurile Bisericii. Limba latină populară, transformată treptat în idiomuri romanice, a devenit liantul unei civilizații creștine în plină formare. Ea a fost utilizată nu doar pentru a transmite tradiții, ci și pentru a crea o formă de identitate comună, bazată pe valori creștine. Adesea, textele religioase scrise în latină cuprindeau atât elemente vechi, cât și adaptări moderne, reflectând diversitatea culturală a comunităților respective. Această dualitate a fost esențială pentru supraviețuirea limbii, întrucât a permis integrarea ei în toate sferele vieții sociale, de la educație la administrație.

Rolul Bisericii în primul mileniu a fost esențial, aceasta a folosit latina pentru a crea o punte între elitele educaționale și populațiile rurale, a jucat rolul de mediator între vechea ordine romană și noile realități barbare, asigurând continuitatea culturală și morală. Clerul, fiind cel mai bine educat grup social al perioadei medievale, a fost mediatorul cultural și spiritual al vremii, a avut un rol crucial în educarea comunităților, iar școlile monastice și episcopale au fost pilonii acestui efort. În acest fel, Biserica nu doar că a conservat moștenirea culturală romană, dar a și facilitat tranziția acesteia către comunitățile emergente din Europa, asigurând transmiterea moștenirii romane către generațiile viitoare, limba latină devenind un simbol al unității și adaptabilității unei civilizații în schimbare.

Un alt aspect remarcabil este contribuția literaturii religioase la formarea unei identități culturale comune. Imnurile și rugăciunile liturgice, precum și textele teologice, au fost vehicule de coeziune spirituală, inspirând limbajul și expresiile noilor comunități emergente.

Transformarea latinei dintr-o limbă imperială într-o limbă religioasă și educațională a avut implicații majore asupra dezvoltării lumii și a limbilor romanice.

În acest context, latina a devenit o punte între trecutul imperial și viitorul medieval, între elita educată și masele populare. Această limbă a fost mai mult decât un mijloc de comunicare; ea a fost cheia pentru înțelegerea și transmiterea valorilor, tradițiilor și cunoștințelor unei lumi în continuă transformare. Astfel, latina a fost un liant între comunități diverse, o relicvă a trecutului adaptată nevoilor prezentului, demonstrând capacitatea unei civilizații de a renaște din propria criză. Pe măsură ce latina vulgară evolua în limbile romanice (franceză, italiană, spaniolă, română, etc.), latina clasicizată rămânea limba prestigiului intelectual. Astfel, Europa occidentală a ajuns să funcționeze într-un regim diglosic: latina (limbă de cultură, autoritate, religie) și vernacularele (limbi ale comunicării cotidiene). Diglosia a permis conservarea tradiției culturale latine până când limbile vernaculare au început să fie utilizate în scris începând cu secolul al XI-lea.

Așa cum latina nu a dispărut odată cu prăbușirea Imperiului Roman, ci s-a transformat, devenind un simbol al unității și adaptabilității, rămânem cu speranța că și astăzi într-o societate care trece dintr-o criză în alta, o instituție asemeni Bisericii din primul mileniu va ghida societatea pe baza trioului managerial disciplină, principii și reguli, pornind de la moștenirea culturală comună care poate fi o sursă de regenerare și continuitate între trecut și viitor.

Referințe bibliografice

Aries, P., Duby, G. 1994. *Istoria vieții private*, vol. 1. București: Editura Meridiane.

Ariès, P., Duby G. 1995. *Istoria vieții private,* vol. 3. București: Editura Meridiane.

Brown, P. 2022. *Geneza Antichității Târzii*. București: Editura Humanitas.

Curtius E.R. 2000. *Literatura și Evul Mediu latin -excursuri-*. București: Editura Univers.

Drimba O. 1990. *Istoria culturii și civilizației*, vol. 3. București: Editura Științifică.

Fontana, J. 2003. *Europa în fața oglinzii.* Iași: Editura Polirom.

Guizot, F. 2000. *Istoria civilizației în Europa.* București: Editura Humanitas.

Hurduzeu, N. 2024. *Influențe biblice în romanul cavaleresc*, vol. 1. Brăila: Editura Istros.

Jones, A.H.M. 1964. *The Later Roman Empire, 284–602*, vol. 2. Oxford: Editura Basil Blackwell.

Le Goff, J. 1970. *Civilizația Occidentului medieval.* București: Editura Științifică.

Le Goff, J. 1986. *Pentru un alt Ev Mediu*. București: Editura Meridiane.

Le Goff, J. 2005. *Evul Mediu și nașterea Europei*. Iași: Editura Polirom.

Le Goff, J., Schmitt, J-C.2002. *Dicționar tematic al Evului Mediu Occidental.* Iași: Editura Polirom.

Manolescu, R. 1974. *Societatea feudală în Europa Apuseană*. București: Editura Științifică.

Marino, A., 1991. *Biografia ideii de literatură*, vol. 1. Cluj-Napoca: Editura Dacia.

Marrou, H-I. 1977. *Décadence romaine ou antiquité tardive?*. Paris: Editura du Seuil.

McKitterick, R. 1989. *The Carolingians and the Written Word*. Cambridge: Editura Cambridge University Press.

Minois, G. 2021. *Istoria Evului Mediu.* București: Editura Nemira.

Platon A-F., Rădvan L., Maleon B-P. 2010. *O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu*. Iași: Editura Polirom.

Rouche, M. 1981. *L'Europe des invasions*. Paris: Editura Fayard.

Ullmann, W. 1955. *The Growth of Papal Government in the Middle Ages*. London: Editura Methuen.

Zamfirescu, I., Dolinescu, M.1970. *Istoria literaturii universale*. București: Editura Didactică și Pedagogică.

Wallace-Hadrill, J. M. 1996. *The Barbarian West: 400–1000*. Editura Wiley Blackwel.

DOI: 10.35923/QR.13.03.06

Eusebiu NARAI
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Între alegeri „corecte” și preluarea integrală a puterii. Activitatea Regionalei Banat a Partidului Comunist Român în timpul campaniei electorale (iunie-noiembrie 1946). Studiu de caz: context și structuri organizatorice

Abstract: (Between the „correct” choices and the complete takeover of power. The activity of the Banat Region of the Romanian Communist Party during the election campaign (June-November 1946). Case study: context and organizational structures) Ever since the period of illegality (December 1924-August 23, 1944), the Banat Regional of the Communist Party of Romania („rechristened” the Romanian Communist Party, at the first National Conference held legally, between October 16-21, 1945) was made up of four county organizations: Arad (based in the town of the same name), Timiş-Torontal (based in Timisoara), Caraş (with residence in Oraviţa, but the position of Reşiţa, as an industrial city, was also strengthened from an administrative point of view) and Severin (with residence in Lugoj). Against the background of the strengthening of its positions and at the national level, through the increasingly strong influence exercised within the government of „wide democratic concentration”, presided over by the leader of the Plowing Front (the main ally of the communists, in the world of the villages), dr. Petru Groza, P.C.R. he tried his best to legitimize himself in the „eyes” of the electorate within the Banat Region. For this purpose, well defined by the way, the Regional Banat of P.C.R. carried out an intense activity during the longest electoral campaign in the history of Romania (about 5 and a half months), a fact reflected in the activity reports of the sections. Administrative (mainly, Financial Resort), Staff, Mass Organizations, Organization and Training, Politcal Education, Popular Education, etc. Added to these are the activity reports issued by the Party Publishing House, which are equally interesting. Beyond slogans and commitments, quite numerous, one can intuit, sometimes easily, the real situation of the P.C.R. at the level of the Banat Region, the rather low popularity and the reported organizational deficiencies. But, unfortunately, the „dice” had been thrown, and the Bloc of Democratic Parties (the new alliance „patronized” by the P.C.R.) will „win” the elections with a comfortable majority, preparing the „assault” on the last „redoubt”: the monarchy. After one year, one month and 11 days after the falsified elections, King Michael (Mihai) I was forced to abdicate and the Romanian People's Republic was proclaimed.

Keywords: *Bloc of Democratic Parties, Romanian Communist Party, Banat, Arad, Timiş-Torontal, Caraş, Severin.*

Rezumat: Încă din perioada ilegalităţii (decembrie 1924-23 august 1944), Regionala Banat a Partidului Comunist din România („rebotezat” Partidul Comunist Român, la prima Conferinţă Naţională desfăşurată în legalitate, în intervalul 16-21 octombrie 1945) era alcătuită din patru organizaţii judeţene: Arad (cu reşedinţa în localitatea omonimă), Timiş-Torontal (cu reşedinţa la Timişoara), Caraş (cu reşedinţa la Oraviţa, însă poziţia Reşiţei, ca oraş industrial, se consolida şi din punct de vedere administrativ) şi Severin (cu reşedinţa la Lugoj). Pe fondul întăririi poziţiilor sale şi la nivel naţional, prin influenţa tot mai puternică exercitată în cadrul guvernului „de largă concentrare democratică”, prezidat de liderul Frontului Plugarilor (principalul aliat al comuniştilor, în lumea satelor), dr. Petru Groza, P.C.R. încerca, din răsputeri, să se legitimeze şi în „ochii” electoratului de pe cuprinsul Regionalei Banat. În acest scop, bine definit de altfel, Regionala Banat a P.C.R. a desfăşurat o intensă activitate în timpul celei mai lungi campanii electorale din

istoria României (circa 5 luni şi jumătate), fapt reflectat şi în rapoartele de activitate ale secţiilor: Administrativă (cu precădere, Resortul Financiar), Cadre, Organizaţii de Masă, Organizare şi Instructaj, Educaţie Politică, Educaţie Populară, etc. La acestea se adaugă rapoartele de activitate emise de Resortul Editura Partidului, la fel de interesante. Dincolo de lozinci şi angajamente, destul de numeroase, se poate intui, uneori cu uşurinţă, situaţia reală a P.C.R.-ului la nivelul Regionalei Banat, popularitatea destul de redusă şi deficienţele organizatorice semnalate. Însă, din păcate, ,,zarurile" fuseseră aruncate, iar Blocul Partidelor Democratice (noua alianţă ,,patronată" de P.C.R.) va ,,câştiga" alegerile cu o majoritate confortabilă, pregătind „asaltul" asupra ultimei ,,redute": monarhia. După un an, o lună şi 11 zile de la alegerile falsificate, Regele Mihai I era silit să abdice şi se proclama Republica Populară Română.

Cuvinte-cheie: *Blocul Partidelor Democratice, Partidul Comunist Român, Banat, Arad, Timiş-Torontal, Caraş, Severin.*

Anul 1946. Situaţia internă:

Pe plan intern, situaţia părea că se normalizează. În urma deciziei Celor Trei Mari (I.V. Stalin – U.R.S.S., Harry Truman – S.U.A. şi Clement Attlee – Marea Britanie), precum şi a miniştrilor de Externe ai statelor enumerate anterior (Viaceslav Molotov – Uniunea Sovietică, James F. Byrnes – Statele Unite şi Ernest Bevin – Regatul Unit), la data de 7 ianuarie 1946, în guvernul procomunist de la Bucureşti, condus de dr. Petru Groza, s-a admis intrarea câte unui reprezentant al Partidului Naţional Ţărănesc (Emil Haţieganu) şi Partidului Naţional Liberal (Mihail Romniceanu), în calitate de miniştri secretari de stat fără portofoliu. Deşi era o simplă cosmetizare a cabinetului, deoarece influenţa exercitată de Partidul Comunist era la fel de puternică, iar exponenţii celor două partide „istorice" erau din eşalonul secund, această aşa-numită remaniere guvernamentală marca sfârşitul ,,grevei regale", începută de Mihai I în 20-21 august 1945, pornind de la premisa caracterului ilegitim al cabinetului Groza. Se obţinuse, totuşi, o reducere, cel puţin temporară, a cenzurii presei şi a atacurilor la adresa formaţiunilor politice de opoziţie, promiţându-se, în egală măsură, organizarea de alegeri libere şi democratice în cel mai scurt timp posibil (Scurtu 2011; Durandin 1998).

Ca un efect aproape imediat al remanierii cabinetului Groza, acesta a fost recunoscut, la data de 5 februarie 1946, atât de Marea Britanie, cât şi de Statele Unite ale Americii, ambele state reluând, în aceeaşi zi, legăturile diplomatice cu România. Uniunea Sovietică recunoscuse acest guvern procomunist la câteva zile de la declanşarea ,,grevei regale" şi îi sugerase lui Petru Groza, preşedintele Consiliului de Miniştri (în acelaşi timp, şi preşedinte al Frontului Plugarilor, aliatul Partidului Comunist Român din mediul rural), să rămână „la postul său", deoarece se bucură de încrederea Moscovei, care îl va susţine în mod necondiţionat. Era o nouă etapă clară a amestecului sovietic în treburile interne ale României, după cea în urma căreia P. Groza a fost impus în fruntea unui cabinet ,,de largă concentrare democratică", la 6 martie

1945, la intervenţia directă şi brutală a lui Vâşinski, trimisul special al dictatorului de la Kremlin, Iosif Vissarionovici Stalin (Scurtu/Buzatu 1999; Cioroianu 2013a).

Comuniştii români îşi adaptează strategia, constituind o nouă alianţă, electorală şi politică, denumită *Blocul Partidelor Democratice*, la 17 mai 1946. Din B.P.D. făceau parte: Partidul Comunist Român, Partidul Social Democrat (de fapt, aripa Rădăceanu-Voitec, procomunistă, care îl izolase şi îl exclusese – din propriul partid – pe preşedintele acestuia, Constantin-Titel Petrescu, şi pe apropiaţii săi), Frontul Plugarilor, Partidul Naţional Liberal – Gheorghe Tătărescu, Partidul Naţional-Popular (format în ianuarie 1946, pe „osatura" Uniunii Patrioţilor), Partidul Naţional Ţărănesc – Anton Alexandrescu (o facţiune insignifiantă a P.N.Ţ.-ului condus de Iuliu Maniu) şi Comitetul Democratic Evreiesc. Evident, la fel ca Frontul Naţional Democrat (format în septembrie 1944), B.P.D.-ul era controlat, în totalitate, de P.C.R. (Scurtu 2010; Cioroianu, 2013b).

La scurt timp, aşteptările aliaţilor occidentali s-au dovedit simple iluzii: cenzura presei, a radioului şi a publicaţiilor, în general, a revenit în forţă; activitatea partidelor politice de opoziţie, la nivel local şi central, a fost perturbată; reprezentanţii, din guvern, ai P.N.Ţ. şi P.N.L. nu au primit, decât sporadic, informările necesare; propaganda B.P.D.-ului era omniprezentă; noua lege electorală (iulie 1946) prevedea desfiinţarea Senatului şi enumera o serie de categorii excluse de la procesul de votare; alegerile fuseseră amânate de mai multe ori, stabilindu-se, ca dată finală, 19 noiembrie 1946, în speranţa unei acumulări de capital politic pentru B.P.D. şi, în primul rând, pentru P.C.R.; reprezentanţii sovietici în România continuau să controleze, din umbră sau în mod făţiş, activitatea cabinetului Groza şi să îi „îndrume" pe exponenţii Partidului Comunist. Ca atare, „la 27 mai 1946, guvernele SUA şi Marii Britanii au adresat o *notă* guvernului român, semnată de reprezentanţii lor la Bucureşti, în care se protestează împotriva încălcării democraţiei". De pildă, „cele două guverne atrag atenţia asupra abuzurilor, a încălcării libertăţilor şi frecvenţei violenţei şi sunt nemulţumite de nepromulgarea legii electorale şi de restrângerea libertăţii de exprimare". Din păcate, anglo-americanii aveau posibilităţi limitate de influenţare a vieţii politice din România, sovieticii bucurându-se de „partea leului" în „afacerile" româneşti (Pop 2018; Berindei 2008).

La 1 iunie 1946 erau executaţi, la Jilava, mareşalul Ion Antonescu, împreună cu Mihai Antonescu, Constantin Z. (zis Piky) Vasiliu şi Gheorghe Alexianu, condamnaţi la moarte de Tribunalul Poporului, format în primăvara aceluiaşi an. La procesul „lotului" Antonescu, etichetat, cu precădere, în presa Partidului Comunist şi a „sateliţilor" săi politici, drept „proces al marii trădări naţionale", s-a încercat identificarea viitoarelor capete de acuzare pentru liderii opoziţiei (Iuliu Maniu – P.N.Ţ. şi Constantin I.C./Dinu Brătianu – P.N.L.), dar şi pentru tânărul suveran al României, Mihai I. Evident, gestul lui Iuliu Maniu de a strânge mâna mareşalului Antonescu, la sfârşitul procesului, a pecetluit soarta preşedintelui P.N.Ţ., condamnat la închisoare pe viaţă în toamna anului următor (Giurescu 2008; Sălăgean 2013).

La 13 august 1946, ,,delegaţia română la Conferinţa de Pace de la Paris şi-a expus punctul de vedere", solicitând ,,recunoaşterea calităţii de cobeligerantă, modificarea unor clauze economice şi adeziunea la principiile Cartei ONU". Niciuna dintre solicitări nu a fost acceptată, ţării noastre impunându-i-se, printre altele, ,,plata unor despăgubiri de război înrobitoare". Doar termenul de plată al despăgubirilor (sau ,,reparaţiilor") a fost prelungit de la 6 la 8 ani, nu şi cuantumul acestora (Ioniţă 2001; Stan 2016). Aşadar, România era pusă pe ,,picior de egalitate" cu alţi ,,sateliţi" ai Axei care luptaseră alături de Germania nazistă până la sfârşitul conflagraţiei mondiale (Ungaria, Bulgaria, Slovacia), nerecunoscându-se aportul substanţial al acesteia la scurtarea războiului cu cca. 6 luni şi la înfrângerea forţelor Axei.

Primele alegeri parlamentare postbelice din România, desfăşurate în ziua de 19 noiembrie 1946, declarate ,,libere şi nestingherite", au fost, în realitate, falsificate, cu acordul Moscovei, de cabinetul Groza, care a anunţat, cu o întârziere inexplicabilă, victoria Blocului Partidelor Democratice. Blocul obţinuse, conform datelor oficiale, între 77% şi 79,86% din voturi. Cu toate că, la aceste alegeri, au putut participa şi categoriile socio-profesionale interzise în perioada interbelică (magistraţii, notarii publici şi militarii activi), din motive lesne de înţeles, merită consemnată şi o premieră aproape absolută: toate femeile majore, fără nicio discriminare (mai ales raportată la nivelul ştiinţei de carte) şi-au putut exercita dreptul de vot (Giurescu 1981; Scurtu 2007; Giurescu 2003).

În data de 29 noiembrie 1946 a avut loc *şedinţa extraordinară a Comitetului Executiv al P.N.Ţ.-Iuliu Maniu*, la care s-a analizat desfăşurarea alegerilor şi rezultatele lor. Şi fruntaşii P.N.L.-Dinu Brătianu au avut o întâlnire similară, concluzia fiind aceeaşi: alegerile fuseseră falsificate în mod grosolan, cu ,,binecuvântarea" Moscovei. În consecinţă, candidaţii aleşi, ca deputaţi, pe listele P.N.Ţ.-Maniu şi P.N.L.-Brătianu au refuzat să participe la lucrările noului Parlament unicameral al României, mandatele lor fiind invalidate. Trebuie precizat faptul că celălalt partid de opoziţie, P.S.D. Independent, condus de Constantin-Titel Petrescu (fostul aliat al comuniştilor), nu reuşise, conform datelor oficiale, să atingă ,,pragul" electoral de 2%, necesar pentru accederea în Parlament (C.C. Giurescu/Dinu C. Giurescu 1975; Hitchins 2023; Fătu 1968).

Remanierea cabinetului Groza, survenită la sfârşitul anului 1946, aducea, în atenţia opiniei publice interne şi internaţionale, existenţa unor ,,defecţiuni" în cadrul coaliţiei guvernamentale. Reprezentanţii Partidului Naţional-Popular şi ai Partidului Naţional Ţărănesc – Anton Alexandrescu fuseseră eliminaţi din cabinet, pe fondul slabei implicări a formaţiunilor lor politice în campania electorală, în favoarea Blocului Partidelor Democratice, aceştia rămânând să sprijine cabinetul Groza de pe băncile Parlamentului. De fapt, la o analiză atentă a conducerii P.C.R., se constatase că mulţi lideri locali şi chiar centrali ai celor două partide aveau un trecut ,,dubios" (cu vaste legături cu partidele de extremă-dreaptă din perioada interbelică) şi că îi îndemnaseră pe membrii simpli să voteze cu opoziţia (T. Georgescu 2000; Focşeneanu 1998; Bărbulescu, Deletant, Hitchins 2023).

Între timp, la 20 decembrie 1946, a fost etatizată Banca Naţională a României, ,,primul pas în preluarea controlului comunist asupra pârghiilor economice". Vor urma şi alte măsuri, în cursul anului 1947, care vor pregăti naţionalizările din anii 1948-1950, în sectorul industrial, comercial, financiar-bancar, al asigurărilor şi serviciilor, etc. Nimic nu anticipa, însă, colectivizarea agriculturii, demarată în primăvara anului 1949 (V. Georgescu 1989; Biagini 2012).

Regionala Banat a P.C.R.: date statistice

La data de 15 iulie 1946, *Comitetul Regional Banat al P.C.R.*, cu sediul în Timişoara, era alcătuit din 21 de membri: Drăgan Ilie, Petrea A. Apostol, Stanciu Emil, Dalea Mihai, Budescu Ştefan, Kali Ioan, Jifcovici Mirco, Pirău Ioan, Juhasz Ludovic, Costinschi Olivia, Bodnar Maria, Murgulescu Ilie, Coriolan Drăgulescu, Ivanici Toma, Cuedan (în realitate Cuvejdan) Petre, Lonciar Carol, Bogdan Ioan, Raica Iancu, Baş Florian, Elias Alexandru (Ciont) şi Stana Teodor (S.JANT, fond *P.C.R.-C.R.B. (1944-1947)*, d. 33/1946, f. 128). Dintre aceştia, Dalea fusese cel care pledase, la nivelul judeţului Caraş, pentru deportarea etnicilor germani în Uniunea Sovietică, în vederea refacerii ,,marelui vecin de la răsărit", profund afectat de luptele din Al Doilea Război Mondial. Murgulescu şi Drăgulescu erau cadre didactice la Politehnica din Timişoara, Drăgulescu ajungând, la un moment dat, chiar academician, fiind un chimist renumit. Se constată diversitatea meseriilor, dar uniformitatea discursului radical al tuturor membrilor Comitetului Regional Banat al P.C.R.

În cursul anului 1946, Secţia Cadre a Comitetului Regional Banat al P.C.R. era formată din 10 membri: secretar – Dalea Mihai; instructori – Ciobanu Ioan, Corin Aurel, Crişan Gheorghe şi Sloboda Ioan; funcţionari – Fischhoff Irina, Benkö Elena, Neuss William, Szobotka Ghizela şi Magyar Fülöp Terezia (SJANT, fond *P.C.R.-C.R.B. (1944-1947)*, d. 33/1946, f. 129). Aşadar, cele 4 femei din cadrul secţiei erau funcţionare, în timp ce instructorii erau, cu toţii, bărbaţi. Se remarcă prezenţa lui Dalea, în funcţia de secretar, având autoritate şi printre membrii de rând ai acestei formaţiuni politice. Din punct de vedere etnic, cel puţin 5 membri sunt minoritari, chiar 6: germani (două femei), maghiari (două femei) şi slovaci (o femeie şi un bărbat). Cel puţin până în 1956-1958, internaţionalismul proletar definea politica P.C.R., care considera că lupta de clasă ,,se ascute", aşa cum anunţase ,,tătucul" Uniunii Sovietice, I.V. Stalin, încă din anii '30.

În acelaşi an, Secţia de Organizare şi Instructaj din cadrul Comitetului Regional Banat al P.C.R. avea 5 membri: secretar – Petrea A. Apostol; instructori – Pricop Gheorghe, Cotoară Severin şi Dima Gheorghe; funcţionară – Fischer Renée (SJANT, fond *P.C.R.-C.R.B. (1944-1947)*, d. 33/1946, f. 130). Secţia menţionată mai sus era dominată, din punct de vedere etnic, de români, cu excepţia funcţionarei, al cărei nume ne duce cu gândul la un strămoş provenit dintr-o provincie franceză sau cu populaţie mixtă, franco-germană. Cel puţin în cazul acesteia, în pofida originii sale etnice, nu fusese pusă ,,pe lista neagră", la fel ca şi conaţionalii săi, mulţi deportaţi în U.R.S.S.

sau internaţi în diverse lagăre de pe cuprinsul României, pentru a presta muncă obligatorie.

Secţia Administrativă a aceleiași Regionale era compusă din 2 membri: Delman Bella (instructoare responsabilă) şi Salamon Nicolae (instructor). De asemenea, Resortul Financiar era format din 2 membri: Eisig Beniamin (instructor responsabil) şi Borsos Rozalia (dactilografă). În schimb, Resortul Intendenţă era alcătuit din 4 membri: Bergmann Gheorghe (responsabil), Belgrader Stefan (funcţionar), Breitmann Mihai (angajat) şi Mitru Horia (angajat). Resortul Contabilitate-Casierie era constituit din 3 membri: Philipp Margareta (funcţionară), Salamon Sofia (funcţionară) şi Mahler Ecaterina (funcţionară). Comisia Economică era, la rândul ei, compusă din 3 membri: Ghidernic Mihai (responsabil), Berman Alexandru (secretar) şi König Nicolae (secretar) (SJANT, fond *P.C.R.-C.R.B. (1944-1947)*, d. 33/1946, f. 131). La secţiile, resorturile şi comisiile enumerate anterior se constată preponderenţa „elementului" minoritar evreiesc, german şi maghiar, fapt explicabil, aproape cert, prin apartenenţa la anumite categorii socio-profesionale a acestor membri.

Secţia Organizaţii de Masă a Comitetului Regional P.C.R. Banat era alcătuită din 10 membri: Budescu Ştefan (responsabil – Secţia Organizaţii de Masă); Basch Emeric (instructor – Sindicate, Apărarea Patriotică, Organizaţia Sportului Popular); Csaki Ioan (instructor – Uniunea Populară Maghiară, Slavi, Comitetul Democratic Evreiesc, Uniunea Sindicatelor din Industrie şi Comerţ – prescurtat U.S.I.C., Sindicatul Micilor Meseriaşi-Patroni – abreviat S.M.M.P.); Stana Teodor (instructor – Frontul Plugarilor, Cooperativa, Sindicatele agricole, Centrele de maşini); Tomici Eleonora (instructoare la Resortul Feminin); Drăgan Vilma (instructoare la Resortul Feminin – Federaţia Democrată a Femeilor din România, prescurtată F.D.F.R.); Maratzy Mara (instructoare la Resortul Feminin – Regionala Sindicală); Cimponeriu Ecaterina (instructoare la Resortul Feminin – F.D.F.R.); Stein Gizela (instructoare la Resortul Feminin – F.D.F.R.); Iacob Margareta (dactilografă) (SJANT, fond *P.C.R.-C.R.B. (1944-1947)*, d. 33/1946, f. 132). Şi la această secţie se poate lesne observa o prezenţă consistentă a „elementului" minoritar, dar şi a celui feminin, datorită rolului important pe care îl juca atât Resortul Feminin din cadrul Regionalei Banat a P.C.R., cât şi Federaţia Democrată a Femeilor din România, aflată tot sub „patronajul" comuniştilor. De asemenea, se constată faptul că unele formaţiuni politice româneşti din cadrul cabinetului Groza (Frontul Plugarilor şi Apărarea Patriotică), organizaţii ale minorităţilor naţionale (U.P.M., Uniunea Asociaţiilor Culturale Democrate Slave, Comitetul Democrat Evreiesc), câteva sindicate din sectoare-cheie ale economiei, etc. erau considerate simple organizaţii de masă ale Partidului Comunist, mulţi membri ai acestora fiind, concomitent, şi membri ai P.C.R.

În cursul anului 1946, *Comitetul Judeţean P.C.R. Timiş-Torontal* avea următoarea structură:

1) ***Biroul Comitetului Judeţean:*** secretar – Budescu Ştefan; responsabil Secţia Organizatorică – Klein Mihai; responsabil Secţia Cadre – Ciobanu Ioan; responsabil Secţia Politică – Jivcovici Mirco; responsabil Secţia Sindicală – Leniş Victor;

responsabil Secţia Tineret – Hăşmăşan Ioan; responsabilă Secţia Femei – Bodnar Maria; responsabil Secţia Ţărănească – Lungu Dumitru; responsabilă Secţia Administrativă – Dellmann Bella; 14 membri, printre care figurau prof. Murgulescu Ilie, Drăgan Olimpiu, Ciont Elias, Franţescu Caius, etc. (SJANT, fond *P.C.R.-C.J.T.-T. (1944-1947)*, d. 6/1946, f. 1).

2) ***Secţiile Comitetului Judeţean:*** *Secţia Organizatorică* – Klein Mihai (responsabil) şi 10 membri; *Secretariat* – Cădăreanu Iosif (responsabil); *Secţia Cadre* – Ciobanu Ioan (responsabil) şi 5 membri; *Secţia Educaţie Politică* – Jivcovici Mirco (responsabil) şi 14 membri; *Secţia Sindicală* – Leniş Victor (responsabil) şi 2 membri; *Secţia Tineret* – Hăşmăşeanu Ioan (responsabil) şi 2 membri; *Secţia Ţărănească* – Lungu Dumitru (responsabil) şi 2 membri; *Secţia Femei* – Bodnar Maria (responsabilă) şi 4 membri; *Secţia Administrativă* – Salamon Nicolae (responsabil) şi un membru (SJANT, fond *P.C.R.-C.J.T.-T. (1944-1947)*, d. 6/1946, f. 1-2).

3) ***Sectoarele:*** *Sectorul I* – Georgescu Mircea (secretar) şi 4 membri; *Sectorul II* – Cristeţiu Ioan (secretar) şi 5 membri; *Sectorul III* – Aşteleanu (secretar) şi 4 membri; *Sectorul IV* – Blagoev Milorad (secretar) şi 5 membri; *Sectorul C.F.R.* – Zemcenco Alexandru (secretar) şi 3 membri; *Plasa Centrală* – Pop Iosif (secretar) (SJANT, fond *P.C.R.-C.J.T.-T. (1944-1947)*, d. 6/1946, f. 3).

4) ***Comitetul C.F.R.:*** Ciocan Nicolae (secretar politic) şi 4 membri (SJANT, fond *P.C.R.-C.J.T.-T. (1944-1947)*, d. 6/1946, f. 4).

5) ***Comitetul de Partid al Plasei Jimbolia:*** Kovacs Izidor (secretar politic) şi 4 membri (SJANT, fond *P.C.R.-C.J.T.-T. (1944-1947)*, d. 6/1946, f. 4).

6) ***Comitetul de Partid al Plasei Recaş:*** Radneanţu Emil (secretar politic) şi 3 membri (SJANT, fond *P.C.R.-C.J.T.-T. (1944-1947)*, d. 6/1946, f. 4).

7) ***Comitetul de Partid al Plasei Lipova:*** Negoescu Grigore (secretar politic) şi 4 membri (SJANT, fond *P.C.R.-C.J.T.-T. (1944-1947)*, d. 6/1946, f. 4).

8) ***Biroul Comitetelor de Întreprinderi:*** *Comitetul Atelierelor C.F.R.* – Chercioban Ştefan (secretar politic) şi 4 membri; *Comitetul de Partid Cartier I* – Salamon Nicolae (secretar politic) şi 4 membri; *Comitetul de Partid Cartier II* – Malcoci Ştefan (secretar politic) şi 4 membri; *Comitetul de Partid Cartier III* – Drechsler Ana (secretar politic) şi 4 membri; *Comitetul de Partid Cartier IV* – Pek Ana (secretar politic) şi 4 membri; *Comitetul de Partid Cartier V* – Lighezan Aurel (secretar politic) şi 4 membri (SJANT, fond *P.C.R.-C.J.T.-T. (1944-1947)*, d. 6/1946, f. 4-6).

9) ***Birourile celulelor Sectorul Cetate*** – existau 7 celule: *P.T.T.*, *Helicon*, *Cooperativa „Victoria”*, *„Horia”* (Ion Stoia-Udrea – secretar politic), *Facultatea de Ştiinţe*, *Primărie*, *Politehnica* şi *Chestura de Poliţie* (SJANT, fond *P.C.R.-C.J.T.-T. (1944-1947)*, d. 6/1946, f. 7).

10) ***Biroul Cartierului Sectorul I*** – 6 celule (A-F) (SJANT, fond *P.C.R.-C.J.T.-T. (1944-1947)*, d. 6/1946, f. 8).

11) ***Birourile celulelor de întreprinderi Sectorul I*** – 20 celule: *ITAS*; *Dura*; *Fadepa*; *Texta*; *IET*; *Dermachrom*; *Tanara, Fabrica de Bere* şi *Fabrica de Conserve*; *Florida* şi *Kawe*; *Pielăria Bănăţană*; *Fabrica de Lacuri, Rocca* şi *Fabrica de Săpun*;

Müller; *Dermata*; *Uzinele Bozsák*; *Fabrica Bănăţană de Mănuşi*; *ILSA I*; *ILSA II*; *Industria Română de Piele*; *Teba*; *Filt-A*; *Filt-B* (SJANT, fond *P.C.R.-C.J.T.-T. (1944-1947)*, d. 6/1946, f. 9-11).

12) ***Comitetul Local Sector II*** – *Biroul Comitetului de Sector* şi 14 celule: *Fabrica de Lanţuri*; *Kandia*; *Industria Fierului (Friedrich)*; *Mecher*; *Progres*; *Maco*; *Hammer & Ney*; *Herzog*; *Fabrica de Spirt-A*; *Fabrica de Spirt-B*; *Britania*; *Fabrica de Chibrituri*; *Fabrica de Zahăr*; *Ostmetal-Pantamet* şi *Schadiwetz* (SJANT, fond *P.C.R.-C.J.T.-T. (1944-1947)*, d. 6/1946, f. 12-13).

13) ***Comitetul Local Sector III*** – *Biroul Cartierului* şi biroul celulelor I-III (SJANT, fond *P.C.R.-C.J.T.-T. (1944-1947)*, d. 6/1946, f. 13-14).

14) ***Comitetul de Partid Cartierul IV*** – *Biroul Cartierului*, biroul celulelor I-III şi 4 celule: *Vignati Secoşan*; *Textila din Banat*; *Fratelia*; *Lemnarilor* (SJANT, fond *P.C.R.-C.J.T.-T. (1944-1947)*, d. 6/1946, f. 14).

15) ***Birourile celulelor organizaţiilor de mase*** – 7 celule: *Uniunea Patriotică*; *Apărarea Patriotică*; *Uniunea Femeilor Antifasciste din România (U.F.A.R.)*; *Frontul Plugarilor*; *Uniunea Populară Maghiară (U.P.M.)*; *Locală (Sindicală)*; *Tineretul Progresist (T.P.)* (SJANT, fond *P.C.R.-C.J.T.-T. (1944-1947)*, d. 6/1946, f. 15).

16) ***Birourile celulelor C.F.R.*** – 12 celule: *Atelierele* (celulele A-E); *Funcţionarii C.F.R.*; *Revizie-Vagoane*; *M.C.*; *T.C.*; *Depou*; *L.C.3*; *Economat* (SJANT, fond *P.C.R.-C.J.T.-T. (1944-1947)*, d. 6/1946, f. 16-17).

Aşadar, Comitetul Judeţean P.C.R. Timiş-Torontal avea numeroşi etnici slavi (cu precădere sârbi) şi maghiari, alături de germani şi evrei, fapt deloc surprinzător, corespunzând cu plurietnicitatea zonei. Trebuie remarcat faptul că mulţi sârbi se raliaseră Partidului Comunist Român, simpatizând, în egală măsură, cu Partidul Comunist Iugoslav şi având o serie de conexiuni cu partizanii comunişti din ţara vecină, conduşi de Tito, în jurul căruia se construise un veritabil mit, datorită curajului de a se opune forţelor Axei, într-un context total nefavorabil. De asemenea, în rândurile acestui comitet judeţean se vor regăsi şi unii intelectuali cu vederi de stânga, care se afirmaseră încă din perioada interbelică, însă ei se vor îndepărta treptat sau vor fi înlăturaţi în urma unor critici formulate la adresa liniei partidului.

Dintr-un raport al Comitetului Judeţean Timiş-Torontal al P.C.R. pe luna decembrie 1946 rezultă faptul că *Secţia Cadre* se putea mândri cu un număr tot mai mare de ,,tovarăşi" ***titraţi*** şi ***specialişti***, ceea ce înseamnă că o parte din intelectualii regiunii înţeleseseră ,,mersul" evenimentelor, în timp ce alţii doreau să-şi ascundă trecutul anticomunist, de multe ori legionar sau gogo-cuzist: 22 ingineri (*ITAS, Piele Bănăţană, ILSA, Textila, Romitex, P.T.T., Agr., Reg., Silvic, Electrocop*); 34 subingineri (*Progres, Centru Maşini, Camera Agricolă, C.F.R.*); 4 inspectori conducere C.F.R.; un director regional C.F.R.; un şef de personal C.F.R.; un şef de serviciu C.F.R.; 2 şefi de magazie C.F.R.; 2 şefi birou contabil C.F.R.; 2 casieri financiari C.F.R.; un referent tehnic C.F.R.; un referent administrativ C.F.R.; 24 avocaţi (*Apărarea Patriotică, Kandia, Cercul Militar*); 48 medici;15 farmacişti; 9 „droghişti" (vânzători într-o drogherie, adică într-un magazin în care se comercializau articole de

parfumerie şi de toaletă, precum şi unele preparate farmaceutice – (www.dexonline.ro/definitie.drogherie); 8 chimişti; 6 dentişti; 58 contabili; 4 procurişti; 64 profesori; 10 ziarişti; 5 funcţionari (cu examenul de bacalaureat promovat); 4 mari comercianţi; 31 comercianţi; 14 funcţionari superiori ş.a.m.d. (SJANT, fond *P.C.R.-C.R.B. (1944-1947),* d. 33/1946, f. 216-222).

La 13 septembrie 1946, Comitetul Regional Banat al P.C.R. avansa propunerile sale pentru funcţiile de preşedinţi şi supleanţi ai comisiilor electorale judeţene, dovedind faptul că reuşise să atragă, în rândurile sale, câţiva magistraţi importanţi: pentru judeţul Timiş-Torontal (reşedinţa: Timişoara) – preşedinte: consilierul Alexandru Georgescu-Vâlcea (Timişoara) şi supleant: consilierul Petru Budescu (Timişoara); pentru judeţul Arad (reşedinţa: Arad) – preşedinte: consilierul Nicolae Stănescu (Deva) şi supleant: consilierul Ioan Berov (Arad); pentru judeţul Caraş (reşedinţa: Oraviţa) – preşedinte: Nicolae Neagoe (prim-preşedintele Tribunalului Oraviţa) şi supleant: Aristide Monastirschi (preşedintele Judecătoriei Bocşa-Vasiovei); pentru judeţul Severin (reşedinţa: Lugoj) – preşedinte: Crăsnariu Sebastian (Judecătoria Caransebeş) şi supleant: Pranițchi Vasile (Judecătoria Lugoj) (SJANT, fond *P.C.R.-C.R.B. (1944-1947),* d. 2/1946, f. 292).

Extrem de relevantă pentru creşterea exponenţială a numărului membrilor P.C.R. de pe cuprinsul Regionalei Banat este un tabel cu date statistice, întocmit în noiembrie 1946. Deci, în luna alegerilor parlamentare, în Regionala Banat a P.C.R. erau consemnaţi 47.567 de membri, în creştere cu 2,38% faţă de luna anterioară: în judeţul Timiş-Torontal – 19.443; în judeţul Arad – 13.082; în judeţul Caraş – 8.258; în judeţul Severin – 6.784 (SJANT, fond *P.C.R.-C.R.B. (1944-1947)*, d. 26/1945, f. 40). Numărul relativ mare de membri din judeţele Timiş-Torontal şi Arad poate fi explicată şi prin populaţia mai numeroasă, însă, în cazul judeţului Caraş (raportat la judeţul Severin), în analiza efectuată se poate porni de la premisa existenţei unui sector industrial important, în vreme ce, în judeţul Severin, se constată prezenţa unor ţărani mijlocaşi şi chiar bogaţi, care priveau speriaţi spre perspectiva colectivizării terenurilor agricole, în cazul instaurării unui regim comunist „în toată regula”.

Pe categorii sociale, situaţia la nivelul Regionalei Banat se prezenta în felul următor: 23.769 muncitori (49,96%); 16.432 ţărani (34,52%); 3.202 mici meseriaşi şi mici comercianţi (6,73%); 1.141 intelectuali (2,39%); 2.849 funcţionari (5,98%); 174 militari (0,36%) (SJANT, fond *P.C.R.-C.R.B. (1944-1947),* d. 26/1945, f. 40). Muncitorii erau atraşi de lozincile lansate de „partidul proletariatului”, majoritatea ţăranilor săraci erau mulţumiţi că primiseră un lot de teren, micii meseriaşi şi micii comercianţi, precum şi funcţionarii, erau presaţi prin diverse măsuri administrative, însă intelectualii şi militarii preferau, în general, să stea deoparte şi chiar să critice, „din umbră”, acţiunile cabinetului Groza şi activitatea Partidului Comunist.

Pe sexe, numărul membrilor de partid din cadrul Regionalei Banat era de 37.933 bărbaţi (79,74%) şi 9.634 femei (20,26%) (SJANT, fond *P.C.R.-C.R.B. (1944-1947),* d. 26/1945, f. 40) Prezenţa unui număr relativ restrâns de femei poate fi explicat prin

păstrarea vechilor mentalităţi, dar şi printr-o eficienţă, destul de redusă, a propagandei de partid.

Pe naţionalităţi, Regionala Banat a P.C.R. număra 22.542 români (47,39%), 12.326 maghiari (25,91%), 3.068 evrei (6,44%), 7.235 slavi (15,21%), 1.777 germani (3,73%) şi 619 de alte naţionalităţi (1,30%) (SJANT, fond *P.C.R.-C.R.B. (1944-1947)*, d. 26/1945, f. 40). Aşadar, „elementele" minoritare însumau peste 52% din numărul membrilor de partid, ceea ce dovedea o anumită reticenţă a românilor faţă de această forţă politică promotoare a internaţionalismului proletar, sprijinită masiv de Moscova şi impusă cu ajutorul Armatei Roşii. Se încadraseră, totuşi, o serie de germani, unii dintre aceştia fiind social-democraţi şi antifascişti chiar şi în perioada interbelică, însă evreii nu se „înghesuiau" să se înscrie în rândurile P.C.R., pentru că mulţi dintre ei erau perfect conştienţi de intenţiile reale ale partidului, în plan economic, politic şi cultural, după preluarea integrală a puterii.

La nivelul Regionalei Banat, Partidul Comunist avea 59 de sedii, 4 comitete judeţene, 39 comitete de plasă, 11 comitete de sector, 28 comitete locale şi 35 comitete de organizare, 1.217 celule (320 de întreprinderi, 91 de instituţii, 102 de cartiere şi 704 de sate), o şcoală de cadre (cu 26 de elevi), 198 de instructori (10 de la Comitetul Central, 38 de la Regionala Banat, 129 de la comitetele judeţene şi 21 de la comitetele de plasă) (SJANT, fond *P.C.R.-C.R.B. (1944-1947)*, d. 26/1945, f. 40). Cu toate că se mai manifestă unele deficienţe, se poate constata o destul de bună organizare, caracterul birocratic al partidelor comuniste (indiferent de denumirea lor) fiind binecunoscut.

Concluzii

Aşadar, de la formaţiune „de buzunar", evitată şi chiar detestată de majoritatea populaţiei, Partidul Comunist Român devenise „marioneta" marelui „păpuşar" de la Moscova, I.V. Stalin, şi a partidului pe care îl conducea, cu o mână de fier: Partidul Comunist al Uniunii Sovietice.

Convingerea că stânga şi extrema stângă reprezintă viitorul omenirii, cel puţin în următorii 50 de ani, dar şi oportunismul, presiunile de toate felurile, precum şi o multitudine de alţi factori, au dus la creşterea numerică şi în rândurile Regionalei Banat a P.C.R., formaţiune politică dispunând de un spirit organizatoric şi de o propagandă agresivă care vor masca, în mare măsură, lipsa reală de popularitate a acesteia.

Referințe bibliografice

Bărbulescu, Mihai; Deletant, Dennis; Hitchins, Keith. 2023. *Istoria României*. Ediţie revăzută şi adăugită. Bucureşti: Editura Corint Educational.

Berindei, Dan. 2008. *Istoria românilor din paleolitic până în 2008: cronologie*. Bucureşti: Editura Cartex 2000.

Biagini, Antonello. 2012. *Istoria României contemporane*. În româneşte de Elena Dumitru. Târgu-Mureş: Editura Universităţii „Petru Maior".

Cioroianu, Adrian. 2013a. *Cea mai frumoasă poveste*. Volumul I (*Câteva adevăruri simple despre istoria românilor*). Bucureşti: Editura Curtea Veche.

Cioroianu, Adrian. 2013b. *Cea mai frumoasă poveste*. Volumul II (*Nu putem evada din istoria noastră*). Bucureşti: Editura Curtea Veche.
Durandin, Catherine. 1998. *Istoria românilor*. Iaşi: Editura Institutului European.
Fătu, Mihai. 1968. *1946 – din istoria politică a României contemporane*. Bucureşti: Editura Politică.
Focşeneanu, Eleodor. 1998. *Istoria constituţională a României (1859-1991)*. Bucureşti: Editura Humanitas.
Georgescu, Titu. 2000. *Istoria românilor*. Ediţia a 2-a, revăzută şi adăugită. Bucureşti: Editura Fundaţiei ,,România de Mâine".
Georgescu, Vlad. 1989. *Istoria românilor: de la origini până în zilele noastre*. Ediţia a 2-a, revăzută şi adăugită. Los Angeles (SUA): Editura ARA Publications (Academia Româno-Americană de Ştiinţe şi Arte).
Giurescu, Constantin C.; Giurescu, Dinu C. 1975. *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi*. Ediţia a 2-a, revăzută şi adăugită. Bucureşti: Editura Albatros.
Giurescu, Dinu C. (coordonator). 2003. *Istoria României în date*. Bucureşti: Editura Enciclopedică.
Giurescu, Dinu C. (coordonator). 2008. *Istoria românilor*. Volumul IX (*România în anii 1940-1947*). Bucureşti: Editura Enciclopedică.
Giurescu, Dinu C. 1981. *Istoria ilustrată a românilor*. Bucureşti: Editura Sport-Turism.
Hitchins, Keith. 2023. *România: 1866-1947*. În româneşte de George G. Potra şi Delia Răzdolescu. Ediţia a 6-a. Bucureşti: Editura Humanitas.
Ioniţă, Gh.I. 2001. *Istoria românilor de la 23 august 1944 până în prezent*. Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti.
Pop, Ioan-Aurel. 2018. *Istoria ilustrată a românilor pentru tineri*. Bucureşti: Editura Litera.
Sălăgean, Marcela. 2013. *Introducere în istoria contemporană a României*. Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană.
Scurtu, Ioan. 2007. *Istoria contemporană a României (1918-2007)*. Bucureşti: Editura Fundaţiei „România de Mâine".
Scurtu, Ioan. 2010. *Istoria românilor în timpul celor patru regi*. Volumul 4 (*Mihai I*). Ediţie revăzută şi adăugită. Bucureşti: Editura Enciclopedică.
Scurtu, Ioan. 2011. *Istoria românilor de la Carol I la Nicolae Ceauşescu. Culegere de studii*. Iaşi: Editura TipoMoldova.
Scurtu, Ioan; Buzatu, Gheorghe. 1999. *Istoria românilor în secolul XX (1918-1948)*. Bucureşti: Editura Paideia.
Stan, Apostol. 2016. *Istoria esenţială a României: din antichitate până astăzi*. Bucureşti: Editura Saeculum I.O.

Fonduri arhivistice

Arhivele Naţionale, Serviciul Judeţean Timiş, fond *Partidul Comunist Român – Comitetul Judeţean Timiş-Torontal (1944-1947)*.
Arhivele Naţionale, Serviciul Judeţean Timiş, fond *Partidul Comunist Român – Comitetul Regional Banat (1944-1947)*.

Webografie

www.dexonline.ro/definitie.drogherie, ultima accesare la 02.04.2025.

DOI: 10.35923/QR.13.03.07

Laurențiu NISTORESCU
(Centrul de Studii DacoRomanistice Lucus Timișoara)

Dacia și Imperiul în criză

Abstract: **(Dacia and the Empire in crisis)** Like any society of global dimensions, the Roman Empire is permanently marked by crises of functioning, which, depending on the response of the organized society, can manifest as crises of growth or vice versa. In the case of the Dacian periphery, only partially incorporated into the institutional and functional structures of the Empire, these crises are felt more acutely or more dimly, depending on the regional context and local manifestations of will. General crises, such as the one at the transition between the Nerva-Antoninian and Severan dynasties, also create windows of opportunity for local societies such as that of Dacia.

Keywords: *Roman Empire, Dacia, functional crisis, institutional structures, opportunities***.**

Rezumat: Ca orice societate de dimensiuni globale, Imperiul Roman este permanent marcat de crize de funcționare, care, în funcție de răspunsul societății organizate, se pot manifesta ca crize de creștere sau dimpotrivă. În cazul periferiei dacice, doar parțial încorporată în structurile instituționale și funcționale ale Imperiului, aceste crize se resimt mai acut sau mai estompat, în funcție de contextul regional și de manifestările locale de voință. Crizele generale, așa cum este și cea de la trecerea dintre dinastia Nerva-Antoniniană și cea a Severilor, creează totodată ferestre de oportunitate pentru societăți locale precum cea a Daciei.

Cuvinte-cheie: *Imperiul Roman, Dacia, criză funcțională, structuri instituționale, oportunități.*

Fațetele crizei din Imperiul Roman: anul de referință 192

În ultima zi a anului 192, la Roma era asasinat împăratul Marcus Aurelius Commodus, suveranul legitim al Imperiului Roman, pe care-l condusese din anul 180, de la moartea tatălui său, împăratul-filozof Marcus Aurelius. O dată cu Commodus, lua sfârșit și dinastia Nerva-Antoniniană, care se aflase la conducerea Imperiului începând din anul 96 și sub care suprastatul format în jurul Romei a atins apogeul dezvoltării sale, deopotrivă sub aspectul expansiunii teritoriale și a dezvoltării sale ca model civilizațional. Înlăturarea prin asasinat a liderului politic suprem de la Roma nu era, în sine, un fapt excepțional: în istoria de 219 ani de până atunci a Imperiului, dacă fixăm ca punct de start ascensiunea lui Octavian Augustus, opt dintre cei 18 împărați care s-au succedat de tron au sfârșit prin a fi asasinați sau prin sinucideri echivalente asasinatului. În cazul lui Commodus, însă, elementul de noutate l-a constituit faptul că,

în consecința dispariției sale, aristocrația romano-italică va pierde, în doar câteva luni, controlul asupra celei mai importante poziții decizionale din arhitectura politico-juridică a Imperiului Roman, o mutație care va pregăti terenul pentru strămutarea centrului decizional imperial în afara peninsulei[1].

La momentul asasinării lui Commodus, Imperiul Roman încorporase în arhitectura sa toate construcțiile politico-juridice de natură statală din bazinul euro-mediteraneean, întinzându-se pe aproape șase milioane de kilometri pătrați și atingând o populație de, probabil, 75 de milioane de locuitori[2]. Fie și doar datorită acestei stări de fapt, evenimentul petrecut înăuntrul unui palat din centrul Italiei a fost de natură să influențeze cursul istoriei la o scară cu adevărat globală. De altfel, asasinatul politic de atunci n-a fost un fapt izolat, ci un element al unei foarte ample și foarte complexe țesături de corelații cauzale, mutații structurale și, deloc în ultimul rând, proiecții ale unor viziuni diferite, deopotrivă individuale și colective, asupra căilor de evoluție a societății. Câteva dintre cele mai importante, din perspectivă structural-fenomenologică, au vizat în egală măsură corpul politic al Imperiului Roman și marile sale vecinătăți.

Criza de securitate

Pentru societățile care depășesc anumite praguri critice de evoluție, criza – înțeleasă ca dezechilibru funcțional – nu mai este un fapt excepțional, ci o formă de manifestare curentă. La orizontul finalului de secol II d.Hr., Imperiul Roman, o societate care acumula și genera resurse, experiențe și provocări, nu putea face excepție. Criza de securitate este, poate, palierul cel mai vizibil al crizei generale. În anul 166, după ce pusese capăt prin victorie unui război de șapte ani cu Imperiul Part de la frontierele din Orient (episod al unui conflict civilizațional preluat prin înglobarea celei mai mari părți a fostului *commonwealth* elenistic, care se va prelungi și după reconfigurarea statului parților în Imperiul Sasanid), Roma a fost pusă în situația de a-și redirecționa efortul militar la frontiera nordică, unde mai multe grupări germanice au declanșat operațiuni împotriva provinciilor imperiale. Principalii actori ai operațiunilor au fost marcomanii și quazii însă acestora li s-au asociat pe parcursul următorilor cinci ani și alte grupări germanice (chattii, chaucii, longobarzii, suebii, vandalii, bastarnii ș.a.), precum și sarmații iazygi și cei roxolani și, respectiv, costobocii și unele grupări

[1] Viitoarea capitală imperială, Constantinopolul, a fost edificată pe structura vechiului oraș portuar grecesc Byzantion, oraș pe care, în cursul războiului civil care a urmat asasinării lui Commodus, avea să-l distrugă întemeietorul noi dinastii, Septimius Severus (Dio Cassius, 72, 14, 3).

[2] Cifrele trebuie tratate mai degrabă ca ordine de mărime decât ca evaluări riguroase. În ceea ce privește teritoriul, nu putem ignora faptul că, la acel orizont de timp, conceptul de frontieră era mult mai fluid decât îl percepem astăzi (vezi și Whittaker 2008, 293-296). Similar, populația nu poate fi estimată decât în cadrul unor plaje probabilistice largi, atât datorită posibilităților administrative restrânse din epocă de evaluare demografică, cât și datorită interesului limitat pentru categoriile de populație de statut inferior (sclavi, deditici etc.) și, respectiv, a aspectelor de mobilitate a populației din perioada în cauză.

de daci liberi[1]. Anvergura atacurilor a motivat prezența efectivă pe front a împăraților Marcus Aurelius și Commodus[2] și schimbări semnificative în sistemul instituțional de gestionare militară a frontierei[3], ceea ce a antrenat și ample rearanjări ale ierarhiilor politice[4]. Marcus Aurelius va deceda pe front la 17 martie 180, în comandamentul său de la Vindobona, moment receptat de o parte a elitei politice și culturale romane ca fiind „coborârea de la un regat de aur la unul de fier și rugină" (Dio Cassius, 71, 36, 3-4), iar Commodus, în acel moment în vârstă de doar 18 ani, a fost pus în situația de a prelua puterea supremă în stat în timp ce coordona operațiunile militare. De reținut, acum are loc prima (și singura, până la reorganizarea administrativă patronată de Dioclețian) tentativă de a crea noi provincii imperiale prin expansiune teritorială de după decizia luată de împăratul Hadrian de a limita Imperiul într-un cadru spațial determinat: în speță, Sarmația și Marcomania[5].

Episodul războaielor marcomanice nu a fost singura provocare de securitate căreia Imperiul Roman a trebuit să-i facă față în perioada de transfer al puterii: la frontiera de nord a provinciei Britania, picții au atacat, fiind cu greu respinși[6], în vreme ce la frontiera africană, maurii (care încercaseră o invazie a Hispaniei în 169) au rămas liniștiți doar datorită unei demonstrații de forță. Câțiva ani mai târziu, în 183, provincia Dacia Augusti a făcut obiectul unor provocări militare, trupele romane care au restaurat ordinea fiind comandate de doi viitori împărați: Clodius Albinus și Pescennius Niger. Cel mai preocupant front rămânea însă cel din Orient, unde amintirea victoriei romane din 166 era asociată, pentru parți, cu cucerirea și devastarea capitalei Ctesiphon (Dio Cassius, 71, 2, 3). În pofida drasticei înfrângeri, Imperiul Part a evitat tulburările interne[7], ba chiar a reușit să-și aservească Armenia, printr-o uniune personală[8]. Reconsolidarea Imperiului Part ca mare putere va provoca militar Roma abia în anii

[1] Printre acestea pare să se fi aflat și gruparea de daci din câmpia banato-crișană, care va fi menționată mai târziu de către Ammianus Marcellinus sub eticheta de amicensi (vezi Dio Cassius, 72, 3, 3: *Același Sabinianus a supus și 12 mii de daci dintre cei din vecinătate...*).

[2] Commodus fusese asociat de tatăl său la domnie încă din anul 177.

[3] Reținem, dintre acestea, faptul că Marcus Aurelius este cel care aduce în Dacia, în anul 165, legiunea V Macedonica. Provincia Dacia Augusti fusese lăsată de către Hadrian cu o singură legiune, XIII Gemina, după ce succesorul lui Traian renunțase la teritoriile de la est de Olt și la cele de la vest de Apuseni.

[4] Un mare număr de protagoniști ai evenimentelor ce vor urma imediat după asasinarea lui Commodus – printre aceștia, Pertinax, Pescennius Niger, Clodius Albinus, Septimius Severus – au intrat în prima ligă a jocului politic în contextul războaielor marcomanice.

[5] Proiectul, inițiat în anul 179 de Marcus Aurelius (Whittaker 2008, 305), ca formă de rezolvare pe termen lung a crizei de frontieră manifestată prin războaiele marcomanice, va fi abandonat după moartea acestuia în anul următor, Commodus optând pentru pacificarea frontierei prin formula acordării *foedus*-ului.

[6] Commodus va încerca în anul 184 să restabilească frontiera inițială, dar o revoltă a trupelor legionare din Britania a împiedicat proiectul.

[7] La conducerea sa a rămas regele Vologases al IV-lea. Abia în anul 190, conducerea Imperiului Part va fi contestată, prin insurecția lipsită de succes a lui Osroes al II-lea, la moartea lui Vologases al IV-lea tronul revenindu-i fiului acestuia, Vologases al V-lea.

[8] Uniunea s-a produs în anul 180, în fereastra de oportunitate creată de problema succesiunii la Roma.

195-202, însă noul suveran de la Ctesiphon, Vologases al V-lea, nu va ezita să intervină în afacerile interne ale Imperiului Roman în contextul războiului civil din 193-194, susținând tabăra lui Pescennius Niger.

Criza de legitimitate

Împăratul Commodus este singurul dintre împărații dinastiei Nerva-Antoniniene care și-a dobândit dreptul la tron prin naștere[1] și nu, precum în cazul predecesorilor săi, printr-o adopție dictată de comandamentul evitării unei crize de succesiune[2]. În pofida acestui aspect, domnia sa a fost contestată cu o virulență de care n-a avut parte nici unul dintre predecesorii săi din galeria „bunilor împărați". La doar doi ani după preluarea tronului de la Roma ca singur suveran, Commodus s-a confruntat cu o tentativă de asasinat, conspiratorii făcând parte din anturajul imperial[3]. Un alt complot, în care a căzut victimă administratorul palatului imperial, Saoterus, va fi instrumentat la puțină vreme după cel dintâi de către prefecții pretoriului Paternus și Perrenis (*Historia Augusta, Commodus* 4, 1-10). În 184, în contextul inițiativei guvernatorului Ulpius Marcellus de a restabili frontiera cu picții, trupele din provincia Britania se răscoală și-l proclamă împărat pe legatul Priscus (Dio Cassius, 73, 10, 2), care refuză însă nominalizarea[4]. Între timp, relațiile împăratului cu ordinul senatorial se deteriorează până la nivelul reciprocei contestări politice, fapt ilustrat și de utilizarea de către Commodus a formulei de legitimare juridică *Populus Senatusque Romanus* în locul celei consacrate *Senatus Populusque Romanus* (Speidel 1993, 113). Corupția și jocurile de putere din jurul tronului, precum confruntarea din anul 190 dintre înalții demnitari Cleander (succesorul lui Saoterus în administrația palațială) și Papirius Dionysius (prefectul aprovizionării Romei) (Birley 2008, 189-190), își aduc și ele contribuția la șubrezirea poziției politice a lui Commodus. Complotul care avea să-i aducă sfârșitul –

[1] Ca fiu al împăratului-filozof Marcus Aurelius (161-180), care s-a bucurat de un prestigiu ridicat în rândul elitelor imperiale și a cultivat relații relativ armonioase cu ordinul senatorial.

[2] Traian, general de front, a fost adoptat de Nerva în anul 97, sub presiune militară, fără să existe vreun lignaj de rudenie. Hadrian și-a consolidat alianța personală cu Traian căsătorindu-se cu nepoata acestuia Sabina, fiind desemnat ca succesor la tron de văduva lui Traian, împărăteasa Plotina. Antoninus Pius a fost adoptat de Hadrian și numit succesor în 138, de asemenea fără să existe un lignaj de rudenie. Marcus Aurelius a fost adoptat de Antoninus Pius ca precondiție pentru propria sa adopție, fiind nepot al împărătesei.

[3] Printre complotiști se numărau Lucilla, sora lui Commodus, vărul Quadratus, precum și, direct sau indirect, cumnatul Pompeianus, consilier al tronului moștenit de la tatăl său (Dio Cassius, 71, 1, 3, 73, 4, 4-5).

[4] Incidentul va avea însă drept consecință schimbarea guvernatorului cu Pertinax, fost procurator financiar în Dacia și succesorul imediat al lui Commodus pe tronul Romei (*Historia Augusta, Pertinax* 3, 10). Commodus se mai confruntase cu o tentativă de uzurpare a tronului înainte ca tatăl său să-l asocieze la domnie, în anul 175, când o parte a trupelor imperiale din Siria s-au răsculat sub conducerea fostului guvernator Avidius Cassius, pe care Marcus Aurelius îl ridicase în 172 la rang de comandant suprem al trupelor romane din Orient, ca recompensă pentru înfrângerea răscoalei din Egipt (Birley 2001, 189).

la care au luat parte membri ai anturajului propriu[1], prefectul pretorian Laectus și un grup nedefinit de senatori[2] – s-a înscris și el, așadar, în suita confruntărilor dintre împărat și o parte însemnată a ordinului senatorial[3].

Criza social-economică

În cele două decenii de domnie a ultimilor doi Antonini, starea economică a Imperiului Roman n-a strălucit, ca să folosim un eufemism. În anul 169, moneda de argint, deja afectată cu opt ani mai devreme, este din nou puternic devalorizată ca urmare a epuizării tezaurului imperial în efortul de război din Orient și în consecința proliferării pandemiei de ciumă (Birley 2008, 169)[4]. Contactată în anul 165 de militarii aflați pe frontul din Orient, ciuma zisă antoniniană se răspândește în Imperiu, afectând mai ales marile aglomerări urbane (Eutropius, *Breviarum* 31, 6, 24). Pandemia pare să se stingă în anul 180, însă un nou val al ei va lovi în 189, cu și mai multă virulență: la Roma, bunăoară, se ajunge la o rată de mortalitate de 2.000 de oameni pe zi (Dio Cassius, 72, 14, 3-4). Pe acest fond, instalarea episodică a foametei nu are cum să surprindă. În anul 172, răscoala din Egipt, reprimată de Avidius Cassius, are ca motiv declanșator penuria de alimente. În 186, foametea și fiscalitatea ridicată provoacă în Gallia o răscoală țărănească, sub conducerea unui anume Maternus (Birley 2008, 188), iar în 189, confruntarea dintre demnitarii Cleander și Papirius Dionysius se desfășoară pe fondul penuriei de alimente din Roma și împrejurimi. Criza economică este agravată și de o serie de catastrofe de impact local și regional, așa cum sunt cutremurul devastator din estul Asiei Mici[5] și incendiul din Roma, din anul 189[6], dar mai ales invaziile din provinciile de frontieră[7]. Deloc surprinzător, în preajma anului 180, gradul de îndatorare a păturilor mijlocii ale populației imperiale devine atât de mare, încât, pentru a preveni tulburările sociale și a menține economia funcțională, Marcus Aurelius este nevoit să recurgă la o largă amnistie fiscală, anulând toate datoriile către fisc și trezorerie acumulate din ultimii 46 de ani (Birley 2008, p. 182).

Formal, toate aceste incidente nu contrazic imaginea de ansamblu a unei economii imperiale robuste la orizontul sfârșitului de secol II: o economie care impunea

[1] Precum amanta imperială Marcia, implicată anterior în înlăturarea și executarea demnitarului Cleander, sau Laetus, noul șef al administrației palațiale.

[2] O parte a complotiștilor se aflau deja în atenția serviciului imperial de informații, care ceruse împăratului aprobarea pentru condamnare (Dio Cassius, 73, 22).

[3] Senatul îl va declara inamic public port-mortem, însă atât Pertinax, cât și Septimius Severus (care va impune Senatului reabilitarea lui Commodus) se vor prezenta drept succesori ai politicilor commodiene.

[4] Criza financiară este atât de gravă, încât casa imperială scoate la licitație publică o parte a proprietăților sale.

[5] Seismul, petrecut în 178, a afectat mai ales orașul Smyrna.

[6] Incendiul va fi urmat de un amplu proces de reconstruire, dar și de decizia împăratului de a reboteza capitala cu numele *Colonia Commodiana*.

[7] În Dacia, spre exemplu, războaiele marcomanice au bulversat, printre altele, exploatările miniere de metal prețios.

în epocă nu doar prin dimensiunea sa, ci și prin gradul înalt de specializare[1] și inovare tehnologică, respectiv, prin ponderea monetarizării în ansamblul schimburilor de mărfuri și servicii. În spatele acestei aparențe de soliditate, însă, se acumulaseră numeroase dezechilibre care erau deja de natură să afecteze corpul social-politic. Disfuncționalitățile acumulate pe două paliere vor concura, de altfel, la configurarea viitoarei crize, cea zisă „a secolului III". Unul din aceste paliere este cel al cheltuielilor cu armata, care absorbea deja semnificativ mai mult de jumătate din resursele financiare ale statului încă din epoca Principatului[2]. Întrucât mulți dintre ocupanții tronului de la Roma și-au asigurat loialitatea trupelor prin majorări de solde, chiar și în condițiile în care acestea au fost însoțite de devalorizări monetare, ponderea costurilor cu armata în totalul sarcinii bugetare imperiale a crescut în detrimentul altor categorii de cheltuieli. Astfel, autoritatea supremă a Imperiului[3] și-a erodat propria capacitate de guvernare și, ca efect secundar, prin faptul că a pus resurse sporite la dispoziția categoriei socio-profesionale a militarilor (resurse asupra cărora, *nota bene*, își exercitau controlul mai mult sau mai puțin arbitrar comandanții din teren), a furnizat corpului militar mijloacele pentru ieșirea de sub autoritatea efectivă a puterii centrale. Un alt palier care a maximizat acumulările de disfuncționalități social-economice a fost cel al menținerii unor decalaje foarte mari de dezvoltare între provinciile imperiale, cu precădere între cele de periferie și cele centrale[4]. Imperiul Roman nefiind un stat centralizat *stricto sensu*[5], modul de stabilire și, mai ales de aplicare a sarcinilor economice (în sens larg) diferea de la o provincie la alta[6], iar pe deasupra, provinciile

[1] Spre exemplu, la Roma a fost consemnată, preponderent prin inscripții, existența a peste 260 de profesiuni distincte (Hopkins 2010, 196).

[2] În timpul împăratului Octavian Augustus, care operase o reducere a corpului militar de la circa 50 la 38 de legiuni (respectiv, de la circa 500 de mii la 300 de mii de militari legionari și auxiliari), statul roman cheltuia cu armata 640 de milioane de sesterți dintr-un total bugetar de un miliard (McLaughlin 2014, 16).

[3] Înțeleasă ca rețea instituțională, respectiv, cuprinzând pe lângă persoana împăratului și anturajul său administrativ de la Roma și pe cei 44 de guvernatori și 32 de procuratori din provincii (cifrele din perioada lui Antoninus Pius - Eck 2008, 267-268).

[4] O departajare fermă între provincii pe criteriul centralității – exceptând, desigur, statutul Italiei – nu poate fi făcută. În contextul pe care îl discutăm aici, considerăm ca aparținând periferiei (mai riguros, zonei de contact cu *Barbaricum*) provinciile dunărene și alpine (Dacia, Moesiile, Pannoniile, Noricum și Raetia) și, într-o măsură mai redusă, provinciile de la Rin, Dalmația și Tracia. Desigur, caracteristici specifice periferiei au și provinciile din Orient (cu o nuanțare în cazul Egiptului) și cele din Africa, însă condiția acestora excede demersului nostru.

[5] Până la reformele din perioada Aurelian-Dioclețian, fiecare provincie a Imperiului Roman constituia *de facto* un caz administrativ special, rezultat din modul în care fusese încorporată suprastatului imperial și în care se manifestase înăuntrul acesteia; similar, fiecare oraș și *civitas* dinăuntrul unei provincii constituia un caz distinct, modelat (cu certitudine mai mult decât în cazul provinciilor) și prin arbitrariul deciziilor imperiale.

[6] Spre exemplu, provinciile din proximitatea Dunării (Raetia, Pannoniile, Dalmatia, Dacia, Moesiile și Tracia) colectarea taxelor vamale (*portoria*) se făcea direct de către funcționarii imperiali și nu, precum în restul Imperiului, prin intermediul unor persoane private, ceea ce limita drastic utilizarea acestor fonduri pe plan local (Eck 2008, 285).

de la periferia imperială nordică intraseră în componența suprastatului Romei, de la început, cu deficite de dezvoltare majore, neestompate după trecerea a unul sau două secole de integrare[1]. Diferența specifică era însă făcută de statutul de provincii de frontieră, implicit confruntate cu starea de război, incluzând aici menținerea pe plan local a unui aparat militar supradimensionat în raport cu populația locală, frecventa instabilitate a vieții social-economice și, la vreme de operațiuni militare, distrugerile semnificative suportate deopotrivă de comunități, așezări și infrastructura provincială[2].

Anticipăm, dezechilibrele combinate din cele două paliere vor contribui major la modul în care se vor alinia provinciile, prin forțele armate staționate și elitele locale, la una sau alta dintre taberele războiului civil ce va urma după asasinarea lui Commodus și, ulterior, la manifestările specifice crizei secolului III d.Hr.

Criza culturală

Pe lângă provocările geopolitice și crizele interne, deopotrivă din sfera politicului și din cea social-economică, Imperiul Roman se confrunta la acel moment și cu o foarte complicată ecuație a confruntărilor de mentalitate. O mare parte a acesteia a luat forma competiției religioase, dar nu s-a rezumat la atât: preferințele lingvistice, diferitele formule ale rezistenței la romanizare și ceea ce astăzi este acoperit prin eticheta de „războaie culturale" s-au manifestat din plin în societatea imperială și, fatalmente, diferit, uneori radical diferit de la o provincie la alta. În timpul ultimilor doi Antonini, competiția culturală dintre latinitate și elenism a fost foarte vie, dar nu dramatică: Marcus Aurelius însuși s-a aliniat unui curent de legitimare a elenismului ca model cultural, exprimându-se ca filozof în limba greacă. Dar adeziunea sa n-a fost motivată doar de prestigiul academic al elenismului, ci a avut dimensiuni mult mai profunde: în anul 176, el și fiul său Commodus au fost inițiați în Misteriile Eleusine, chiar la Eleusis (Liebeschuetz 2008, 989), la întoarcerea victorioasă de pe frontul marcomanic, în spatele acestei opțiuni fiind de bănuit preocuparea de a-și consolida susținerea politică și materială[3]. Commodus a mers și mai departe, aderând, în jurul anului 180, deopotrivă la cultul lui Isis-Cybele și la cel al lui Mithras, religii orientale misterice care dobândiseră relativ recent o mare difuziune în cuprinsul Imperiului Roman, dincolo de provinciile de origine (Liebeschuetz 2008, 990)[4]. Chiar și fără

[1] Dacia, spre exemplu, a combinat dezavantajele unei distrugeri generale și în profunzime a moștenirii preromane în momentul cuceririi, cu statutul inferior al populației autohtone și dislocarea unei părți a potențialului militar în alte zone ale Imperiului, precum și (în prima sau primele două generații) cu o cezură fermă între colonişti și autohtoni, exprimată inclusiv prin faptul că noile așezări au fost constituite pe amplasamente distincte.

[2] După tulburările din anii 157-158 din Dacia Augusti (uzual considerate drept o răscoală locală), în provincie au fost impuse obligații fiscale suplimentare (Eck 2008, 282).

[3] Deși n-a neglijat religia tradițională romană, Marcus Aurelius a inovat și în ceea ce privește cultul imperial, fiind cel dintâi împărat care a invocat intervenția miraculosului în acțiunile sale (Liebeschuetz 2008, 989-990).

[4] Prezumăm (asupra acestui aspect nu există date sau studii relevante) că adeziunea la noile culte nu presupunea abandonarea celor anterioare, cel puțin în cazul casei imperiale, întrucât împăratul continua să

aceste adeziuni imperiale, cultele orientale modificaseră radical peisajul de credințe și manifestări religioase din Imperiu, multe dintre ele fiind preluate oficial de statul roman în contextul cuceririi regiunilor de origine (ca formă de legitimare a dependenței ținuturilor în cauză de Roma), deschizând (sau, precum în cazul cultului lui Serapis, el însuși expresie a coabitării de credințe greco-egiptene, accentuând) un proces de sincretism care părea soluția naturală într-o macrosocietate caracterizată de pluralismul religios.

Însă relația statului roman cu cultele religioase nu s-a limitat la formula de patronare a coexistenței. În cele mai multe cazuri, autoritatea statală intervenea, legal sau voluntarist, în viața confesiunilor, reglementând modul de manifestare al acestora[1], implicându-le în jocul politic ș.a.m.d. În același timp unele culte[2] au devenit ținta persecuțiilor, aplicate fie local și episodic, fie sistematic. Situația creștinismului este mai bine cunoscută, dat fiind faptul că, în pofida persecuțiilor, noua religie va cunoaște o proliferare fără precedent, pentru a deveni, la doar cinci generații după finalul dinastiei Nerva-Antoniniene, cultul dominant în Imperiul Roman. În timpul lui Marcus Aurelius, creștinismul atinsese o dezvoltare instituțională pan-imperială, cu numeroase episcopii în toate marile regiuni ale suprastatului (dar mai ales în provinciile orientale), stârnind ostilitate deopotrivă printre cultele acceptate și printre reprezentanții instituției statale datorită prozelitismului și, respectiv, al unei atitudini de frecventă nesupunere civică. În pofida unui apel al împăratului-filozof, formulat prin anul 170, la tratarea cu clemență a creștinilor și sclavilor[3], în timpul domniei sale au loc numeroase persecuții, mai ales la Roma (unde adepții noii credințe se refugiază în catacombe) și în Gallia (unde, în 177, sunt martirizați la Lyon 48 de creștini).

O vecinătate în metamorfoză: *Barbaricum*

Ansamblul de crize care provocau starea de fapt din Imperiul Roman la sfârșitul secolului II nu se oprea la frontierele imperiale. *Barbaricum*, vecinătatea fără organizare statală a așezământului imperial construit în jurul Romei[4], devenise la acest

deținâ și statutul de *pontifex maximus*. Reținem însă, cu rezervele de rigoare, și mențiunea din *Historia Augusta*, potrivit căreia Commodus „a profanat riturile lui Mithras" (*Historia Augusta,* s.v., 98, 5).

[1] Spre exemplu, Marcus Aurelius stabilește în anul 177 unele norme de desfășurare a riturilor pentru Serapis disjunct de celelalte ceremonii de la Pelusium (*Historia Augusta,* s.v. 23, 8)

[2] Sunt vizate mai ales cultele care nu admit intervenția statului în problemele de credință și cele care recurg la practici incriminate de legea civilă, însă jocul politic sau influența unor grupuri (frecvent, alte culte, dar nu numai) adaugă excepții.

[3] Apelul imperial certifică faptul că persecuțiile anticreștine deveniseră un fenomen larg răspândit în societatea romană. Marcus Aurelius însuși pare să nu fi nutrit indulgență față de creștini, pe care-i critica pentru înclinarea lor către martiraj (Marcus Aurelius, 11, 3); totuși, el se bucură de aprecierea unor scriitori creștini precum Tertullian.

[4] Avem aici în vedere componenta europeană a *Barbaricum*-ului, dar descrierea caracterizează toate vecinătățile Imperiului Roman, cu singulara excepție a Imperiului Oriental (Imperiul Part la orizontul de timp aici fixat, care se configurase însă în secolul II î.Hr. pe structura Imperiului Seleucid și se va reconfigura, în chiar consecința crizelor aici amintite, în Imperiul Sasanid).

orizont de timp un organism societal care se interconecta la cel imperial pe multiple paliere funcționale. Deloc surprinzător: vreme de mai multe secole, Roma își proiectase dincolo de *limes*-urile proprii deopotrivă puterea, civilizația și disfuncționalitățile, internalizând în schimb resurse și problematici noi.

Fatalmente eterogen ca organizare social-politică și compoziție etno-culturală, *Barbaricum*-ul din spațiul pe care astăzi îl desemnăm ca european încorpora totuși un areal mai unitar cel puțin sub aspect cultural-lingvistic: spațiul germanic. Aceasta era, de altfel, și percepția contemporaneității, care, prelungind tradiția imaginarului geografic ptolemeic, eticheta Germania Magna era atribuită întregului spațiu dintre malurile Balticii și fluviile Rin, Dunărea Superioară și, respectiv, Vistula (Ptolemaios, 2, 10). Roma contribuise ea însăși la această evoluție, deopotrivă prin împingerea comunităților germanice dincolo de „frontierele naturale" ale Rinului și Dunării Superioare și, respectiv, prin tradiționalul său sistem de gestionare a vecinătății, care a permis accesul comunităților în cauză la o înzestrare și o pregătire militară mai avansată, dar mai ales la acumularea resurselor economice necesare mobilizării pe termen lung și pentru campanii de anvergură[1]. Evident, au existat și alți factori în afara Romei, suficient fiind poate să amintim că în această perioadă importante grupări scandinave (conglomeratul goto-gepid mai ales) își aduc, prin strămutarea pe continent, propria contribuție la creșterea presiunii asupra conglomeratului germanic, pentru ca, în cele din urmă, să intre în coliziune cu Imperiul în mod distinct, într-o manieră insuficient lămurită până acum, care a implicat cu necesitate probabilist-statistică relații complicate cu comunitățile sarmatice și pan-dacice din proximitate. Episodul războaielor marcomanice din anii 166-180 constituise un prim exercițiu de acțiune sincronizată a comunităților germanice (deși nici pe departe a tuturor), singurii participanți negermanici la evenimente fiind sarmații iazygi și roxolani și, respectiv, costobocii.

Prin contrast, vecinătatea de la Dunărea Mijlocie și de Jos a Imperiului Roman se prezenta semnificativ mai puțin omogenă, fiind totuși dominată de două componente majore: lumea pan-dacică și cea pan-sarmatică. Cea dintâi, singura din întregul *Barbaricum* european care avea o experiență istorică de organizare statală anterior încorporării sale parțiale în Imperiu (prin provinciile Moesia Inferior și Dacia Augusti), continua să participe la configurarea vecinătății barbare mai ales prin formațiunile etno-politice ale carpilor și costobocilor, dar și printr-o suită de comunități periferice de mai mică anvergură, întinse de-a lungul frontierei occidentale a provinciei Dacia, din câmpia Tisei și până în Carpații Slovaciei (Ptolemaios, 3, 8-9). Sarmații dominau câmpiile de la Dunărea Mijlocie și Tisa (prin iazygi (Ptolemaios, 3, 7)), respectiv, stepele din nordul și nord-vestul Mării Negre, areal în care continuau să coexiste și grupări iranoide, germanice (în primul rând vandalii, bastarnii și, chiar de la acest orizont de timp, goții) și nu numai (Ptolemaios, 3, 5). Mai mult decât Germania Magna,

[1] Pe cursul Rinului au fost create, sub domnia împăratului Domitian, provinciile Germania Superior și Germania Inferior, populațiile autohtone de aici constituind în mod natural un releu de difuziune a elementelor civilizaționale romane în Germania Magna.

vecinătatea dunăreană a Imperiului a avut parte de reconfigurări dramatice de hegemonie (și, parțial, chiar de locuire), generate de migrațiile de pe axele Baltica – Dunăre și Asia Centrală – Europa, situație care a făcut ca relațiile dintre comunitățile macroregiunii și dintre acestea și suprastatul Romei să fie frecvent reconfigurate.

Nu în ultimul rând, periferiile nord-estice ale *Barbaricum*-ului european au cunoscut și alte prezențe, deopotrivă din spațiul de difuziune iranoidă și din încă necunoscuta, pentru romani, lume a bazinului Volgăi: veneți, gitoni, fini, anartofracți, arsieți, sudini, aorsi, bodini ș.a.m.d. (Ptolemaios, 3, 5), prea puține dintre aceste comunități făcându-se vizibile sub siglă proprie în evenimentele epocii și regiunii. Încă și mai puțin cunoscută era lumea Asiei Centrale, dar aceasta va lua contact deopotrivă cu Imperiul Roman și *Barbaricum*-ul european peste alte două secole.

Criza din Imperiu și Dacia

Să precizăm, de la bun început, că în acest peisaj, Dacia – indiferent că avem în vedere provincia Dacia Augusti sau ansamblul etno-demografic al Daciei Magna – nu constituie, decât în aspecte cu totul marginale, un caz particular. Vorbim despre un teritoriu de periferie imperială, o parte a frontierei dunărene a suprastatului Romei, care nu are nici dimensiunea, nici resursele, nici contextul pentru a se sustrage de la (sau cel puțin a estompa) influențele crizelor structurale mai sus-amintite. Intensitățile și formele de manifestare ale acestor secvențe sectoriale ale crizei generale sunt, fatalmente, particularizate local.

Criza și Dacia Romană

Episodul așa-numitelor războaie marcomanice a constituit, și pentru Dacia (provincia imperială propriu-zisă și vecinătățile sale etno-convergente[1]), fundalul fenomenologic al ansamblului de crize sectoriale manifestare în decursul domniilor ultimilor doi reprezentanți ai dinastiei Nerva-Antoniniene. Și nu avem aici în vedere doar implicațiile sistemice ale crizei de securitate, ci și de faptul că operațiunile și confruntările militare afectează nemijlocit teritoriile dintre Tisa, Nistru și Dunărea de Jos. Astfel, către sfârșitul anului 166, longobarzii și vandalii lacringi efectuează raiduri de amploare în provincia Pannonia (Kulikowski 2016, 51), ca și asupra unor formațiuni clientelare Imperiului Roman, precum marcomanii, sarmații iazygi și costobocii. Înfrângerea administrată de trupele imperiale locale nu este suficientă pentru a calma starea de lucruri de la frontieră, iar negocierile începute de guvernatorul Pannoniei nu au ca rezultat decât pacificări de scurtă durată, care creează ferestre de oportunitate pentru implicarea în conflict a altor grupări. În prim-planul ofensivei antiromane vor trece acum marcomanii, quazii și iazygii, iar zona frontului se mută de-a lungul Dunării Mijlocii și de Jos, cu episoade de excepțională pătrundere în adâncimea teritoriului

[1] Așa numiții daci liberi din bazinul Tisei (printre care și gruparea ce va fi cunoscută, două secole mai târziu, sub eticheta de amicensi – vezi Nistorescu 2015, 15-32, dar și cea din Carpații Nordici, pentru care va opera în generația următoare acel *interprex Dacorum* de la Brigetio), precum și costobocii (vezi și Popescu 2020, 75-78) și, respectiv, carpii.

imperial. Un asemenea episod l-a constituit campania costobocilor din anii 170-171, care – valorificând fereastra de oportunitate creată de angajarea trupelor imperiale în contracararea atacurilor iazyge de la Dunărea de Jos[1] - va afecta teritoriile dintre Carpații Orientali și Nistru[2], precum și provinciile Moesia Inferior, Thracia, Macedonia și Achaia/Grecia, epuizându-și forța combativă doar în vecinătatea sanctuarului de la Eleusis. Deși contraofensiva romană este încununată de succes în anul 175, când sunt pacificați (respectiv, înfrânți și readuși la statutul de formațiuni clientelare Imperiului) deopotrivă costobocii, iazygii, marcomanii și quazii, iar Marcus Aurelius lansează proiectul înființărilor unor provincii noi – Sarmația și Marcomania –, ostilitățile se vor relua în anul 177, prelungindu-se până în 179/180.

Câteva detalii merită să ne rețină atenția din perspectiva pe care o analizăm aici. Cel dintâi vizează una dintre cauzele declanșării crizei marcomanice, și anume faptul că ansamblul populațiilor din Germania Magna s-a aflat la acel orizont de timp sub o dublă presiune: din partea Imperiului Roman, care le-a restricționat mișcările pe aliniamentul Rin-Dunăre și le-a modificat dramatic modul de viață, respectiv, din partea populațiilor scandinave, care se antrenează tot atunci în migrație spre sud/sud-est. Principalele două grupări scandinave, anume goții și gepizii, vor deveni factori polarizatori ai unor noi crize de securitate în perioadele care vor urma, crize care vor avea la rândul lor în Dacia arealul privilegiat de manifestare. Un alt detaliu de mare însemnătate este faptul că desfășurarea în Dacia și vecinătățile sale imediate a unor operațiuni majore conexe crizei de securitate marcomanice va constitui platforma de ascensiune a unei ample suite de personalități și grupări de interese care vor juca roluri decisive în evenimentele și procesele din perioada de recul a crizei Nerva-Antoniniene și din succesiunea acesteia: așa este cazul cu viitorii împărați Publius Helvius Pertinax și Septimius Severus, precum și cu pretendenții Pescennius Niger și Clodius Albinus, generali nemijlocit implicați în operațiunile militare de la Dunărea Mijlocie și de Jos, mai ales primii doi dezvoltând în jurul lor (deopotrivă în armată, în populația provincială și printre formațiunile clientelare din Barbaricum) baze de loializare care se vor manifesta ca atare cel puțin de-a lungul următoarelor patru generații[3]. Fără a epuiza câtuși de puțin lista detaliilor de relevanță specială, amintim aici și de faptul că în contextul războaielor marcomanice își face simțită prezența acea grupare de daci liberi care va fi ulterior consemnată sub eticheta de amicensi: în anul 180, în contextul preparativelor pentru înființarea noii provincii Sarmația, guvernatorul Sabinianus

[1] Un efort militar considerabil, care va suprasolicita atât tezaurul imperial (Marcus Aurelius optând să obțină fonduri din vânzarea unor proprietăți pentru a nu fi nevoit să majoreze taxele), cât și efectivele armate (în lupte va cădea, printre alții, guvernatorul Marcus Claudius Fronto al Moesiei Inferior – Birley 2008, 171 și urm.).

[2] Campania costobocă a coalizat în jurul trupelor regatului lui Pieporus și contingente semnificative ale carpilor, alanilor, roxolanilor și peucinilor (Capitolinus, *Historia Augusta*, Marcus Aurelius, 22, 1-7).

[3] Evocăm în acest sens faptul că, după preluarea puterii supreme în stat, Septimius Severus îl va sanctifica pe Pescenius Niger (asasinat la 28 martie 193 - Campbell 2008, 2), dar și faptul că Regalianus, liderul secesionist regional din perioada 258-260, provine din această bază de loializare, fiind căsătorit cu fiica unui ofițer din anturajul lui Septimius Severus (Nistorescu 2016, 269-282).

încorporează (sau reîncorporează) în provincia Dacia Augusti o grupare de 12.000 de daci din vecinătate (Dio Cassius, 72, 3,3)[1].

Printre consecințele imediate ale epopeii marcomanice asupra Daciei Augusti s-a numărat și cea a creșterii gradului de militarizare a provinciei. Dacă Hadrian lăsase în provincia întemeiată de predecesorul său Traian numai o singură legiune, XIII Gemina, Marcus Aurelius va strămuta aici, în anul 168, și legiunea V Macedonica, stabilindu-i garnizoana la Potaissa (Protase 2010-b, 105 și urm.). Instalarea aici a legiunii V Macedonica a fost motivată de faptul, limpede pus în evidență în contextul războaielor marcomanice, că subunitatea administrativă cea mai expusă de pe întregul front dunărean era Dacia Porolissensis (Purece 2020, 433-434). Anterior, această legiune a staționat la Troesmis, unde fusese strămutată în 107 de la Oescus, Moesia, garnizoană în care rezidase începând din anul 6 d.Hr.; ca atare, aparatul său organizațional și, în egală măsură, trupa interconectau de peste șase generații cu mediul regional și etno-cultural geto-dacic de la Dunărea de Jos, areal din care erau recrutați unii dintre luptătorii săi[2] și în care se instalau, la finalizarea serviciului militar, o parte dintre veterani[3]. Deloc surprinzător, mecanismele de solidarizare ale aparatului militar cu, cel puțin, elitele provinciale se vor face resimțite în perioadele ce vor urma, mai cu seamă în timpul războiului civil ce a urmat asasinării lui Commodus și l-a adus la putere pe Septimius Severus și în perioada așa-numitei anarhii militare din secolul următor.

Surplusul de militarizare al unei provincii deja intens militarizată în virtutea statutului său de frontieră avansată a Imperiului i-a implicat inevitabil și pe autohtoni, diferența fiind că acum unele unități formate din recruți daci au operat foarte aproape de locurile de recrutare: este cazul, spre exemplu, cu *cohors II Aurelia Dacorum*, creată de Marcus Aurelius și instalată la Poetovio, în Pannonia Superior (Protase 2010-c, 150). Este mai puțin important dacă recruții daci ai unor asemenea unități sunt provinciali autohtoni sau daci liberi (în această a doua ipoteză, posibilitatea ca ei să fie mobilizați din rândul acelei comunități de daci pe care o va internaliza/reinternaliza guvernatorul Sabinianus la anul 180 fiind foarte ridicată); cert este că și într-un caz, și în celălalt,

[1] Textul original (*O ídios o Savinianós kai oi Dákes apó ta sýnora, péftontas apó ta spítia tous kai pigaínontas na voithísoun tous állous, katérrefsan, yposchómenoi óti tha tous dothoún merikés ektáseis sti Dakía, ti gi mas*) a primit, în FHDR I, p. 704-705, traducerea nu foarte riguroasă *Același Sabinianus a supus și douăsprezece mii de daci dintre cei din vecinătate, care fuseseră alungați din țara lor de baștină și erau gata să dea ajutor celorlalți, făgăduind că le va da pământ în Dacia noastră*. O traducere mai apropiată de sensul primar este *Același Sabinianus, în ceea ce-i privește pe dacii de la graniță care fuseseră alungați din casele lor și ar fi putut fi anexați celorlalți, le-a promis că-i va primi cu pământurilor lor în Dacia*. În contextul pregătirilor pentru înființarea provinciei Sarmația, această lectură dobândește validare ca exprimând temerea dacilor din mărginimea provinciei că vor fi lăsați la cheremul sarmaților – ceea ce, datorită abandonării inițiativei lui Marcus Aurelius de creare a noilor provincii, știm că s-a și întâmplat în cele din urmă.

[2] Așa par să stea lucrurile cu Valeriu Valens, fiul unui oarecare Iulius Dizzace, consemnat într-o inscripție din anul 162 de la Troesmis (Adam 2013, 126).

[3] Un exemplu în acest sens: comunitatea de *veterani et cives Romani consistentes canabas legionis V Macedonicae*, atestată epigrafic (ISM, V, 141, 135, 154) pe tipul lui Antoninus Pius chiar la Troesmis (Benea 2002, 102).

unitățile ridicate dintre autohtoni contribuie de asemenea la amplificarea mecanismelor de solidarizare regională. Redenumirea subprovinciilor Dacia Inferior și Dacia Inferior cu siglele Malvensis și Apulensis (Protase 2010, 51) pare să exprime, de asemenea (dar ipoteza trebuie tratată cu rezervă, în absența unor argumente suplimentare) o semnificativă mutație în relațiile locuitorilor cu autoritatea imperială.

În pofida dimensiunilor sale reduse (firesc, în comparație cu alte provincii imperiale) și a statutului său periferic, Dacia Augusti a resimțit din plin și criza de legitimitate. Efemerul împărat Helvius Pertinax, exponent al curentului legitimist[1], și-a construit importante conexiuni cu provincia Dacia Augusti încă din perioada în care a exercitat aici funcția de procurator financiar, poziție care i-a asigurat baza pentru ascensiunea politico-militară în anturajul casei imperiale, iar exercitarea ulterioară (între anii 175 și 179) a demnităților de guvernator provincial în Moesia Superior, Moesia Inferior și Dacia n-a făcut decât să adâncească aceste conexiuni (Birley 2005, 173; Bărbulescu 2010, 306). În cazul lui Pescennius Niger și al lui Clodius Albinus, concurenții lui Severus la revendicarea tronului imperial, conexiunea lor cu Dacia a fost superficială, restrânsă la participarea la campaniile militare din prima parte a domniei lui Commodus (Dumitrașcu 2010, 473). În schimb, Septimius Severus, cel care va câștiga războiul civil de succesiune și va institui o nouă dinastie, poziționându-se totuși în curentul legitimist, va beneficia la rândul său de conexiuni privilegiate cu regiunea dacică încă din 191, când va fi instalat guvernator al provinciei Pannonia Superior la ordinul lui Commodus: avându-și comandamentul la Carnutum, centru unde va fi proclamat împărat de trupele proprii (legiunea XIV Gemina) după asasinarea lui Pertinax, Severus pare să fi stabilit relații cu acea grupare de daci liberi din Carpații Nordici și bazinul Tisei Superioare, pentru care efectivele imperiale din regiune dispuneau, de altfel, de interpreți specializați[2]. Dacă nu știm care va fi fost natura acelor relații, avem însă certitudinea că dispozitivul militar din Dacia Augusti – alături de cele din Pannonii și Moesii – îi vor acorda sprijin până la victoria finală și chiar și după, beneficiind la rândul lor de recunoștința imperială a noii dinastii.

Criza și Dacia Barbară

Provincia Dacia constituie însă, la acest orizont istoric, doar una dintre componentele Daciei Magna: mai exact, acea parte care a fost integrată politic, administrativ și într-un grad în continuă creștere, etno-cultural, în ansamblul Imperiului Roman[3]. În imediata vecinătate a *limes*-urilor provinciei Dacia Augusti continuau să

[1] Ca și Septimius Severus mai apoi, Pertinax s-a poziționat ca apărător al ordinii de drept reprezentate de dinastia Nerva-Antoniniană și de împăratul asasinat Commodus. La data asasinatului, de altfel, Pertinax, era coleg de consulat cu Commodus (Birley 2005, 174).

[2] Atestați prin descoperirea de la Brigetio a mormântului lui M. Ulpius Celerinus, *interprex Dacorum.* (Dumitrașcu 2010, 473).

[3] Nu ne vom referi aici și la componenta sud-dunăreană, exprimat instituțional prin provincia Moesia Inferior, care a cunoscut o integrare mai timpurie cu un secol și era caracterizată, la orizontul de timp analizat, printr-un grad de romanizare semnificativ mai accentuat.

funcționeze cele două formațiuni politice rămase în afara ocupației imperiale – regatul costobocic și formațiunea carpilor -, ambele fiind antrenate în evenimentele conexe crizei marcomanice. În ceea ce-i privește pe costoboci, urmare a eșecului campaniei pe care au întreprins-o în anii 170-171 în teritoriile balcanice ale Imperiului, dar și a noilor amenințări cu care s-au confruntat (în particular, cele din partea vandalilor asdingi, stimulate sau nu de romani), formațiunea lor se va așeza sub protecția imperială, iar regele Pieporus își va trimite familia ca ostatecă la Roma (Bărbulescu 2010, 84)[1]. Slăbirea puterii costoboce nu va face decât să schimbe sigla sub care Imperiul Roman – și, în particular, provincia Dacia Augusti – va continua să cunoască amenințări de securitate: alături de asdingi și lacringi, acest sector de frontieră va fi încercat de buri, cotini, gepizi ș.a., cedând în cele din urmă, după o efemeră perioadă de consolidare sub primii doi reprezentanți ai dinastiei succesoare a Severilor[2].

În cazul carpilor, dimpotrivă, contextul crizei marcomanice pare să fi contribuit la o reconsolidare a puterii legendare a acestora, în primul rând prin completa și definitiva înlăturare din regiune a factorului bastarn, a căror prezență le afectase mișcările în secolele anterioare. Carpii vor începe să cunoască însă, începând de acum, avatarurile unei noi vecinătăți, cea a goților. Indiferent cum se vor fi configurat relațiile carpo-gotice în această perioadă, evoluția ulterioară a evenimentelor va demonstra că elementul carpic va rămâne un factor redutabil al ecuației politico-militare din nord-vestul Mării Negre, capabil să-și păstreze relevanța chiar și atunci când va opera în coaliții. Reținem prezumția că reapariția carpilor ca factor regional după ieșirea din scenă a costobocilor indică faptul că, o vreme, ei au acționat sub siglă costobocă (așa cum anterior operaseră sub siglă bastarnă sau în alianță cu bastarnii), pentru ca, după înfrângerea regatului lui Pieporus, să-și exercite ei hegemonia asupra unei coaliții mai ample[3].

Am amintit deja de situația dacilor mai mult sau mai puțin liberi din vestul și nord-vestul provinciei Dacia Augusti, care au resimțit din plin criza de securitate marcomanică. În afara acestora, a carpilor și costobocilor, la frontierele provinciei traianice (implicit și ale Imperiului) mai exista însă și o altă grupare asociată Daciei Magna: cea din Subcarpații de Curbură, Câmpia Română și de la nordul gurilor Dunării, continuatoare a Regatului Geției, cuceriți de Traian o dată cu căderea Sarmizegetusei și, până la Hadrian, anexați în virtutea vechilor delimitări politice la provincia Moesia (Ioniță 2010, 441). Intens locuite, teritoriile geților de la nordul Dunării de Jos se află sub o puternică influență imperială, constituind hinterlandul

[1] cf. CIL VI,1, 801. Regina Zia, soția lui Pieporus, își va găsi sfârșitul în capitala imperială, mormântul său fiind îngrijit de nepoții Natoporus și Drilgisa.

[2] În anul 213, aflat la Porolissum, împăratul Caracalla va organiza aici un proces împotriva regelui Gabriomarus al quazilor (Macrea 1969, 86). În generația următoare, Dacia va fi afectată de tulburările conexe anarhiei militare, cu consecințe nemijlocite asupra limes-ului nord-dacic.

[3] În anul 212, o asemenea alianță, atestată ca afectând grav limesul de la Porolissum (Blazejewski 2014, 58; Mocsy 2014, 198), în cuprinde pe carpi și vandalii asdingi, implicând prezumția că sub sigla carpilor se aflau și costobocii.

marilor orașe dunărene (aliniamentul Novae – Durostorum – Axiopolis – Carsium – Troesmis – Aliobrix – Noviodunum – Halmyris), dar și al salbei de fortificații de pe *limes alutanus* și *limes transalutanus*. În același timp, însă, presiunea exercitată aici de sarmații roxolani, cu sau fără agrementul imperial, este semnificativă; rămâne totuși de clarificat dacă, în ce grad și pentru ce intervale de timp această presiune s-a manifestat în registrul hegemoniei politico-militare, respectiv, ca o prezență efectivă în mijlocul autohtonilor a unor mase importante de roxolani. Istoria politică reține, mai cu seamă în contextul crizei de securitate marcomanice, tulburări importante ale ordinii cotidiene din regiune: invazia costobocică, operațiunile împotriva sarmaților roxolani, strămutarea legiunii V Macedonica de la Troesmis la Potaissa, pătrunderea în regiune a goților[1], antrenarea contingentelor militare provinciale în războiul de succesiune de după asasinarea lui Commodus. Totuși, geții rămân în anonimat[2], fapt care sugerează deopotrivă un deficit de organizare instituțională proprie și o aliniere la comportamentul general al provincialilor din Dacia și Moesia Inferior.

Referințe bibliografice

Adam, Elena. 2013. *L'origine des legionnaires de Mesie Inferieure. La V-e Legion Macedonica a Troesmis*, în „Studia Antiqua et Archaeologica" XIX, Iași, p. 115-131.

Aparaschivei, Dan. 2010. *Orașele romane de la Dunărea inferioară (secolele I-III p.Chr.).* Iași: Ed. Universității Al. I. Cuza.

Bărbulescu, Mihai. 2010. *Istoria politică*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru, „Istoria Românilor", vol. 2 „Daco-romani, romanici, alogeni", ed. a doua, revăzută și adăugită. București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică, p. 73-98.

Benea, Doina. 2002. *Integrarea provinciei Dacia în sistemul economic al Imperiului Roman*, în „Ephemeris Napocensis" XII, Cluj-Napoca, p. 99-111.

Birley, A.R. 2001. *Marcus Aurelius. A Biography*. Abingdon-on-Thames: Ed. Taylor & Francis.

Birley, A.R.2002. *Hadrian to the Antonines*, în Bowman, Allan K., Garnsey, Peter, Rathbone, Dominic, "The Cambridge Ancient History", vol. XI "The High Empire AD 70-192". Cambridge: Ed. Cambridge University Press, p. 132-194.

Blazejewski, Artur. 2014. *The beginnings of the Vandals settlement in the Danube area*, în "Studia Academica Sumenensia". Shumen: Ed. University of Shumen Press p. 51-64.

Bowman, Allan K., Garnsey, Peter, Rathbone, Dominic. 2008. *The Cambridge Ancient History*, vol. XI: *The High Empire AD 70-192*. Cambridge: Ed. Cambridge University Press.

Bowman, Allan K., Champlin, Edward, Lintott, Andrew, 2008-b. *The Cambridge Ancient History*, vol. X: *The Augustan Empire 43 BC - AD 69*. Cambridge: Ed. Cambridge University Press.

[1] O inscripție de la Motha (Arabia), datată la 28 februarie 208, consemnează prezența în garnizoanele romane din această zonă a unor goți, recrutați din nordul gurilor Dunării (Petolescu 2010, 188), ceea ce ne obligă să luăm în considerare o pătrundere mai timpurie a goților în spațiul viitoarei Gothii Getice.

[2] De consistenta lor prezență în regiune și la acest orizont de timp nu ne putem îndoi. Dincolo de atestarea arheologică a continuității culturale a autohtonilor, dispunem de numeroase atestări indirecte, dar cu precizia furnizată de documentul epigrafic. Spre exemplu, o inscripție de la Novae din generația imediat următoare dispariției lui Commodus (anul 227), certifică existența unei asociații a cultului dionisiac, cult dominant al populației autohtone dinăuntrul și dinafara provinciilor Moesia Inferior și Dacia Augusti. (Tomas 2015, 264; Aparaschivei 2010, 129).

Campbell, Brian. 2008. *The Severan Dinasty*, în Bowman Alan K., Garnsey, Peter, Cameron, Averil (ed.), "The Cambridge Ancient History", vol XII "The Crisis of Empire A.D. 193-337". Cambridge: Ed. Cambridge University Press, p. 1-27.

Dietmar, Kienast, Eck, Werner, Heil, Matthaus. 20017. *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt: Ed. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Dumitrașcu, Sever. 2010. *Dacia vestică și nord-vestică (sec. II-IV)*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru, *Istoria Românilor*, vol 2 „Daco-romani, romanici, alogeni", ed. a doua, revăzută și adăugită. București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică, p. 471-480.

Eck, Werner. 2008. *Provincial administration and finance*, în Bowman, Allan K., Garnsey, Peter, Rathbone, Dominic, "The Cambridge Ancient History", vol. XI "The High Empire AD 70-192". Cambridge: Ed. Cambridge University Press, p. 266-292.

Hopkins, Keith. 2010. *The Political Economy of the Roman Empire*, în Morris, Ian, Scheidel, Walter (ed), "Dynamics of Ancient Empire". Oxford: Ed. Oxford University Press, p. 178-204.

Ioniță, Ion. 2010. *Dacii liberi din Muntenia*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru, „Istoria Românilor", vol. 2 „Daco-romani, romanici, alogeni", ed. a doua, revăzută și adăugită. București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică, p. 439-454.

Kulikowski, Michael. 2016. *The Triumph of Empire: The Roman World from Hadrian to Constantine*. Cambridge, Massachusetts: Ed. Harvard University Press.

Liebeschuetz, J.H.W.G. 2008. *Religion*, în Bowman, Allan K., Garnsey, Peter, Rathbone, Dominic, "The Cambridge Ancient History", vol. XI "The High Empire AD 70-192". Cambridge: Ed. Cambridge University Press, p. 984-1008.

Macrea, Mihail. 1969. *Viața în Dacia Romană*. București: Ed. Științifică.

McLaughlin, Raoul. 2014. *The Roman Empire and the Indian Ocean: the Ancient World Economy and the Kingdoms of Africa, Arabia, and India*. Barnsley. South Yorkshire: Ed. Pen & Sword Military.

Mocsy, Andras. 2014. *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. New York: Ed. Routledge.

Nistorescu, Laurențiu. 2015. *Contribuții la identificarea etno-politică a limiganților lui Ammianus Marcellinus*, în „Acta Centri Lucusiensis" nr. 8B/2015. Timișoara: Ed. Centrul de Studii DacoRomanistice Lucus, p. 15-32.

Nistorescu, Laurențiu. 2016. *Momentul Regalianus în evoluția Romaniei Orientale*, în Strechie, Mădălina (coord.), „Războiul, arta zeilor și a eroilor" - Lucrările colocviului internațional Receptarea Antichității greco-latine în culturile europene, ediția a VIII-a, Craiova 28 mai 2016". Ed. Societatea de Studii Clasice din România - Filiala Craiova, Universitatea Craiova, Ed. Universitaria Craiova, p. 269-282.

Petolescu, Constantin C. 2010. *Dacia, un mileniu de istorie*. București: Ed. Academiei Române.

Petrescu-Dâmbovița, Mircea, Vulpe, Alexandru. 2001. *Istoria Românilor*, vol. 1 „Moștenirea timpurilor îndepărtate". București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică.

Popescu, Claudia S. 2020. *1850 de ani de la marea campanie balcanică a costobocilor*, în „Acta Centri Lucusiensis" nr. 8B/2020. Timișoara: Ed. Centrul de Studii DacoRomanistice Lucus, p. 75-78.

Protase, Dumitru, *Dacia Romană*. 2010. în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru, „Istoria Românilor", vol. 2 „Daco-romani, romanici, alogeni", ed. a doua, revăzută și adăugită. București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică, p. 35-72.

Protase, Dumitru, *Organizarea militară*. 2010-b. în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru, „Istoria Românilor", vol 2 „Daco-romani, romanici, alogeni", ed. a doua, revăzută și adăugită. București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică, p. 99-136.

Protase, Dumitru, *Populația*. 2010-c. în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru, „Istoria Românilor", vol. 2 „Daco-romani, romanici, alogeni", ed. a doua, revăzută și adăugită. București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică, p. 137-161.

Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru. 2010. *Istoria Românilor*, vol. 2 Daco-romani, romanici, alogeni", ed. a doua, revăzută și adăugită. București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică.

Purece, Silviu. 2020. *Riots in South-Carpathian Dacia after the Marcomannic wars?* în "Journal of Ancient History and Archaeology", vol. 7/1. Cluj-Napoca, p. 433-439.

Rădulescu, Adrian, Petolescu, Constantin. C. 2001. *Istoria Daciei de la Burebista până la cucerirea romană*, în Petrescu-Dâmbovița, Mircea, Vulpe, Alexandru, în „Istoria Românilor", vol. 1 „Moștenirea timpurilor îndepărtate", București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică, p. 655-724.

Speidel, M.P. 1993. *Commodus the God-Emperor and the Army*, în Journal of Roman Studies, vol. 83/1993, Ed. Society for the Promotion of Roman Studies, Ed. Cambridge University Press, p. 109-114.

Tomas, Agnieszka. 2015. *Liber Pater or Dionysus? The Evidence of the Bacchic Cult at Novae (castra et canabae legionis) and in its Hinterland*, în Tomas, Agnieszka (ed.), "Ad fines imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski ab amicis, collegis discipulisque dedicata". Warsaw: Ed. Warsaw University, p. 257-275.

Whittaker, C.R. 2008. *Frontiers*, în Bowman, Allan K., Garnsey, Peter, Rathbone, Dominic, "The Cambridge Ancient History", vol. XI "The High Empire AD 70-192". Cambridge: Ed. Cambridge University Press, p. 293-320.

Izvoare

*** *Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinens/Izvoare privind istoria României, vol. I De la Hesiod la Itinerariul lui Antoninus*, Iliescu, Vladimir, Popescu, Virgil C., Ștefan, Gheorghe (ed.), Ed. Academiei RPR, București, 1964.

*** *Istoria Augustă*, Iliescu, Vladimir (ed), Popescu, David, Drăgulescu, Constantin (trad.), Ed. Întreprinderea Poligrafică Cluj 1971.

Eutropius, *Breviarium*, Bird, H.W. (trad.), Ed. Liverpool University Press, Liverpool 1993.

Dio Cassius. *Istoria Romană*. traducere Piatkowski, A. Ed. Întreprinderea Poligrafică Cluj 1973, Ed. Științifică București 1977, Ed. Științifică și Enciclopedică București 1985.

Marcus Aurelius, *Gânduri către sine însuși/Ta eis heauton*, Bejan, Cristian (trad., ed.), Ed. Humanitas, București 2013.

Ptolemy, Claudius, *The Geography*, Popescu, David (trad., ed.), Ed. Dover Publications, Garden City, New York 1991.

DOI: 10.35923/QR.13.03.08

Radu PĂIUȘAN
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Aspecte ale reformei agrare în Banat în anul 1945

Abstract: (Aspects of the agrarian reform in Banat in 1945) An important measure in the field of ensuring the food needed by the population was the establishment of village stores and cooperatives, which sold products at acceptable prices for workers and their families. At the same time, the expropriation actions of goods and properties of common interest began. In terms of industrial production, some increases in production were noted in many factories in Timişoara and in the other industrial cities in Banat.

Keywords: *speculation, sabotage, supply, industry, agriculture, agrarian reform, Banat.*

Rezumat: O măsură importantă, în domeniul asigurării alimentelor necesare populaţiei, a fost înfiinţarea economatelor şi a cooperativelor săteşti, care vindeau produse la preţuri acceptabile pentru muncitori şi familiile lor. Totodată, au început şi acţiunile de expropriere a bunurilor şi proprietăţilor de interes comun. În planul producţiei industriale s-au constatat unele creşteri ale producţiei la foarte multe fabrici din Timişoara şi în celelalte oraşe industriale din Banat.

Cuvinte-cheie: *speculă, sabotaj, aprovizionare, industrie, agricultură, reformă agrară, Banat.*

În plan economic, începutul anului 1945 însemna continuarea eforturilor de susţinere a războiului pentru înfrângerea hitleriştilor. Autorităţile centrale făceau nenumărate apeluri la muncitori şi ţărani să continue munca şi chiar să mărească producţia.

În plan social, condiţiile de viaţă erau foarte grele, populaţia confruntându-se cu o speculă foarte puternică, dar şi cu lipsa celor necesare traiului.

Pentru a mai rezolva o parte din problemele populaţiei, la 15 ianuarie 1945 s-a deschis, la Timişoara, prima prăvălie *„Victoria”*, cu 10.000 de membri, ce aproviziona populaţia cu textile. Potrivit celor care au înfiinţat-o, aceasta era „doar o verigă dintr-un organism de luptă, pe teren economic, al maselor populare ce vor forma arma poporului, de luptă pentru democratizarea vieţii economice”.

Ca şi celelalte cooperative populare deschise sub egida Frontului Naţional Democrat, şi aceasta spera ca, prin colaborarea comitetelor de fabrică, se va reuşi obţinerea, de la fabricanţi şi producători, a cotelor necesare, eliminând, astfel, comerţul la negru.

În condiţiile în care mărfurile nu stăteau la dispoziţia cooperativelor, urma să se stabilească, de către comitetul de conducere a cooperaţiei, ce cantităţi va putea cumpăra, într-o lună, fiecare membru.

Pentru mărfurile de primă necesitate urmau să fie stabilite raţii, în aşa fel încât fiecare să obţină ceva (*Lb*, Timişoara, II, 104, 15 ianuarie 1945, 1).

Propaganda comunistă punea orice realizare pe seama F.N.D.-ului, ce nu doar vorbea, ci realiza în mod practic.

În domeniul agricol, situaţia – în satele bănăţene – nu era una foarte bună. Spre exemplu, în comuna Sârbova, din 1.700 lanţuri de pământ s-au însămânţat numai 150. În schimb, în comuna Macedonia, situaţia era mai bună: organizaţia ţărănească a Frontului Plugarilor şi-a mărit, considerabil, numărul de membri, iar din 3.200 de lanţuri de pământ s-au însămânţat, în medie, cam 50% (Picioruşi 1979, 399-400).

La Recaş, din 700 de lanţuri de pământ s-au însămânţat numai 100, iar 11 tractoare şi 100 de cai erau pregătiţi pentru campania de primăvară.

În comuna Ghilad, din 16.000 de lanţuri de pământ s-au însămânţat numai 1.600 lanţuri. Aici, însă, s-au naţionalizat bunurile rămase de la nemţi, precum şi moara, ce a trecut în patrimoniul comunei. În comuna Jădani, din 5.200 de lanţuri s-au însămânţat numai 200, iar, în comuna Giroc, situaţia însămânţărilor era la fel de proastă.

Dintre cauzele acestei situaţii fără precedent erau enumerate, în varianta autorităţilor, următoarele: sabotajul direct al fasciştilor şi al reacţionarilor, neglijenţa Ministerului Agriculturii şi Domeniilor.

În presa comunistă se propaga ideea că guvernul F.N.D. va aduce, din U.R.S.S., grâu pentru însămânţările de primăvară, în special în Banat, unde s-a suferit cel mai mult în urma „hoardelor nemţeşti" (SJANT, fond *Prefectura*, d. 87/1945, f. 174).

În martie 1945 a venit, la conducerea ţării, guvernul F.N.D. condus de preşedintele Frontului Plugarilor, dr. Petru Groza, care se declara ca susţinător al reformei agrare. Petru Groza declara că va aplica cea mai profundă reformă agrară de până atunci. Comuniştii şi aliaţii lor, prin organizaţiile din teritoriu, îi încurajau pe ţărani să preia iniţiativa de a împărţi pământurile ce li se cuvin de drept. Au apărut, din această cauză, nenumărate conflicte la sate, din cauza brutalităţii cu care operau ţăranii. Astfel, peste tot, s-au format comitete săteşti locale de împroprietărire. În aceste comitete intrau acei ţărani care nu aveau pământ sau cei care aveau până la 5 ha. (vezi Păiuşan 2020, 230-249). La baza creării acestor comitete de întreprindere stătea articolul 9 din legea înfăptuirii reformei agrare. Şi în Banat, în conformitate cu articolul 9, primarii de comune îi luau pe toţi ţăranii cu pământ puţin sau fără pământ, pentru a fi alese comitetele de împroprietărire. S-au făcut convocări pentru alegerea comitetelor în comune, după cum urmează:

- la 1 aprilie, în comunele: Chişoda, Utvin, Giroc.
- la 2 aprilie, în comuna Beregsău Mare.
- la 3 aprilie, în comunele Cerneteaz, Covaci, Dumbrăviţa.
- la 4 aprilie, în comuna Ghiroda Nouă.

Pe tot cuprinsul lunilor următoare au avut loc convocări pentru formarea comitetelor locale de împroprietărire. După constituirea comitetelor s-au discutat tabelele ce au fost alcătuite cu persoanele care nu aveau pământ sau aveau, dar puţin. La întocmirea tabelelor s-a ţinut cont de ostaşii de pe front, invalizii de război şi

văduvele celor căzuţi. Împroprietăririle urmau a se face cu pământ confiscat de la criminalii de război, şvabii fugiţi cu armatele hitleriste şi moşierii cu peste 50 de ha. Nici într-un loc, ţăranii nu s-au atins de pământurile bisericeşti. O parte din pământurile confiscate au fost destinate pentru instituţiile cu caracter public: şcoală, cooperativă, etc.

Concomitent cu împroprietărirea s-au fixat şi preţurile pentru pământurile date. Astfel, preţul era fixat la o sumă egală cu valoarea recoltei pe un an, plata urmând să se facă în 10 rate anuale către stat (Şandru 2000, 161-183).

Un exemplu elocvent despre cum s-au făcut împroprietăririle este cel din Viile Giarmata, unde comitetul sătesc, în frunte cu preotul satului, a împărţit pământurile şvabilor plecaţi şi ale celor ce au sabotat munca câmpului. Astfel, s-au împărţit 638 de lanţuri la 63 de ţărani. Fiecare a primit atât cât putea să muncească. Au mai rămas de împărţit 11.000 ha, din care 8.000 ha teren arabil.

O gravă problemă cu care se confruntau cei din Giarmata era că nu erau destui oameni care să muncească pământul. Astfel, s-a făcut apel la oameni din alte părţi, să vină să lucreze. Comitetul sătesc a ridicat caii şi tot inventarul agricol de la criminalii de război şi de la sabotori.

În comuna Grabaţ s-au repartizat între 16 şi 50 de jugăre. Aici era pământ destul, deoarece doar cele 80 de familii şvabi, ce s-au retras odată cu armata germană, deţineau între 5 şi 100 de jugăre, după inventarul agricol ce s-a preluat.

Totodată, s-a stabilit că, pentru ţăranii din alte părţi, se puneau la dispoziţie între 13 şi 20 de jugăre, după puterea de muncă şi numărul membrilor de familie.

În comuna Iecea Mare erau chemaţi ţăranii fără pământ din alte părţi, deoarece, de aici, au plecat 4 familii şi nu a mai rămas nimeni să muncească pământul (circa 200 de jugăre). O problemă cu care se confruntau ţăranii de aici era lipsa braţelor de muncă şi a animalelor de tracţiune.

În comuna Foeni, unde era situată una din moşiile familiei Mocioni, la 10 martie 1945 s-a trecut la împărţirea acesteia. Reprezentanţii F.N.D. au confiscat moşia pe motiv că proprietarul are moşii şi în alte părţi şi că principalul conac nu se află în comună. Cele 488 de jugăre ale moşiei Mocioni s-au împărţit în felul următor: la 38 de ostaşi câte 3 jugăre, la 10 ostaşi câte două jugăre, la 9 ostaşi câte două jugăre, la 9 ostaşi câte 1 ½ jugăre şi la 20 de ostaşi câte 1 jugăr. S-au mai dat: la 2 invalizi de război câte 3 jugăre şi la 58 de locuitori câte 3 jugăre. Inventarul agricol existent pe moşie a trecut în proprietatea comunei, pentru munca câmpului la plugari.

O altă mare moşie expropriată a fost cea a urmaşilor naţional-ţărănistului Ştefan Cicio-Pop, situată în comuna Chelmac (plasa Lipova). Ştefan Cicio-Pop era considerat, de membrii F.N.D.-ului, ca fiind unul dintre stâlpii „reacţiunii”. Au fost expropriate 200 de jugăre, care au fost împărţite la 300 de locuitori.

Exproprierea acestor moşii era dată ca exemplu de tărie a ţăranilor care fac reforma agrară.

Dacă în satele şi comunele bănăţene se desfăşura, cu intensitate, reforma agrară, în oraşe, în special în Timişoara, în fabricile mai mari, muncitorimea se lupta să obţină o serie de drepturi.

Astfel, la *Guban,* în cursul lunii martie 1945, muncitorii au primit halate, cei ce lucrau ziua – şorturi. Totodată, fabrica se obliga să se îngrijească de aprovizionarea angajaţilor cu cele necesare: lemne de foc, petrol, etc.

La fabrica *Mecher*, muncitorii au cerut şi primit: făină, chibrituri, cremă de ghete şi 3 kg de untură. La *Wantum*, muncitorii au obţinut o majorare de 40% la salariu (SJANT, fond *Comitetul,* d. 17/1945, f. 38)

La apelul lansat de guvernul F.N.D., adresat ţăranilor şi muncitorilor, de a mări producţia, li s-a răspuns pe măsură.

Dorind să se afle în fruntea acestei acţiuni, Partidul Comunist a indicat organizaţiilor Uniunii Tineretului Comunist ca, în această acţiune, să facă front comun cu toate organizaţiile „progresiste" ale tineretului din judeţul Timiş-Torontal (Uniunea Tineretului Socialist, Tineretul Plugăresc, Organizaţia Frontului Antifascist Slav al Tineretului, Organizaţia Tineretului Maghiar) pentru susţinerea armatei pe frontul antihitlerist (SJANT, fond *Comitetul,* d. 17/1945, f. 12)

Lucrând, zi şi noapte, pentru executarea – înainte de termen – a comenzilor pentru front, tinerii timişeni au îngrijit, în acelaşi timp, răniţii din spitale, s-au efectuat mii de ore de muncă patriotică, au participat la campania de însămânţări din primăvara anului 1945.

În cadrul campaniei de mărire a producţiei s-a evidenţiat organizaţia U.T.C. de la *Kandia*, care a sporit producţia cu 40%, fabrica *Mecher* – cu 50%, *Fabrica de Lanţuri* – cu 50%, *Dermata* – cu 100%, atelierele *Seseman* – cu 80%, *Uzinele Bozsak* – cu 50%, *Fabrica de Mănuşi* – cu 100%, *Atelierele C.F.R.* – cu 40-60%. (SJANT, fond *Comitetul,* d. 16/1945, f. 92) Tinerii muncitori de la cinci dintre întreprinderile amintite au executat, în intervalul martie-aprilie 1945, peste 25.000 de ore de muncă peste program, pentru executarea comenzilor pentru front.

În spitale, elevii şi elevele din U.T.C. au efectuat 1.263 ore de muncă, îngrijind soldaţii români şi sovietici răniţi, în perioada 1 martie-1 aprilie 1945.

Peste 300 de tineri au participat, în comunele Dumbrăviţa şi Chişoda, pentru a ajuta familiile văduvelor, orfanilor şi invalizilor de război la campania agricolă din primăvara anului 1945. Acelaşi lucru l-au făcut şi 56 de utecişti de la Atelierele C.F.R. Timişoara, care au lucrat o săptămână în comuna Periam, ajutând văduvele, orfanii şi invalizii de război la munca câmpului.

Tineretul a participat activ şi la campania agricolă din primăvară. Astfel, celula de partid de la organizaţia U.T.C. a mobilizat 1.811 tineri muncitori, elevi şi studenţi, care au cules – într-o săptămână – 200 de jugăre de pământ, au lucrat ca tractorişti, cu schimbul, arând şi însămânţând 440 de jugăre.

Profesorii şi studenţii anului II şi III ai Facultăţii de Agronomie au executat, în comuna Şandra, în zilele de 11-13 aprilie 1945, culesul porumbului de pe 71 de jugăre

şi transportul porumbului de pe 14 jugăre, precum şi a 15.000 kg de grâu, la gară, pentru nevoile frontului.

Tot în primăvara anului 1945 se înfiinţează primele brigăzi *„Gheorghe Gheorghiu-Dej”* şi *„Vasile Roaită”*, ale tinerilor ceferişti timişoreni, care vor participa intens şi la muncile agricole.

Ajutorul celor peste 12.000 de muncitori, dintre care majoritatea erau tineri din Timişoara, a făcut posibilă însămânţarea a 314.565 ha de pământ, realizată de ţărănimea bănăţeană în cinstea zilei de 1 mai 1945.

Pentru a încuraja soldaţii de pe front, autorităţile au decis să le întocmească acestora actele de proprietate asupra pământurilor. După terminarea acestora, generalul C. Vasiliu-Răşcanu, ce deţinea funcţia de ministru al Apărării Naţionale, a dorit să împartă, personal, pe front, actele.

Până la 15 aprilie 1945 s-a realizat 64% din planul de însămânţări, iar 16 din cele 26 de mari moşii au fost expropriate şi împărţite.

Pentru a-i ajuta pe ţărani la munca câmpului, echipe de muncitori voluntari de la uzinele Ferdinand şi Topleţ au muncit, zi şi noapte, la reparat tractoare şi unelte. Tot în acest scop s-au trimis, în judeţul Timiş-Torontal, 16 tractoare, iar alte 40 urmau să fie reparate şi trimise.

În primăvara şi vara anului 1945 nu au fost expropriate doar pământurile marilor proprietari, ci şi bunurile şi utilajele de care dispuneau proprietarii lor.

Când se efectua o astfel de expropriere, se întocmea un raport, în care erau inventariate bunurile. Iată, de exemplu, modul cum a fost întocmit *raportul de expropriere* de la Teodor Kleeman din comuna Săceni:

Denumirea maşinilor şi uneltelor agricole	**Numărul de bucăţi**	**Observaţii**
Maşină secerat cu 2 coase	1	stare bună
Maşină secerat cu 2 coase	1	stare bună
Maşină de semănat	1	stare uzată
Plug cu 3 brăzdare fără fiare	1	uzat
Tăvălug de lemn	1	uzat
Foi de grape de fier	3	stare bună
Ciur mare de vânturat	2	uzat
Ciur mare de vânturat	1	uzat
Maşină de tăiat iarbă cu 2 coase	1	uzat

Alt exemplu de expropriere a fost cea a lui Iosif Brück din comuna Săceni (*Lb*, Timişoara, II, 193, 29 aprilie 1945, 5):

Denumirea maşinilor şi uneltelor agricole	**Numărul de bucăţi**	**Observaţii**
Plug tractor 5 brăzdare	1	stare bună
Batoză pentru tractor** Hoffer **cu elevator	1	stare bună
Locomobil pentru batoză de treer	1	stare bună
***Maşină de semănat marca** Melicor*	2	stare bună
***Maşină de secerat** Mossey-Harris*	2	stare bună
Maşină de tăiat iarbă	2	uzată
Disc	1	uzată
***Maşină de semănat porumb** Stoper*	1	stare bună
Plug 2 brazde	2	uzată
Plug 1 brazdă	1	stare bună
Râşniţă pentru uruială	1	stare uzată
Tăvălug	1	uzată
Foi de grape cu fier	18	stare bună
Căruţă pentru 2 cai	1	uzată
Prăşitoare	2	uzată
Rariţă	1	uzată
Sanie pentru cai	1	stare bună
Maşină de semănat gunoi artificial	1	stare bună
Trior	1	stare bună
Batoză de porumb acţionată de mână	1	stare bună

O intensificare a activităţii s-a produs şi la Sindicatul Sanitar, unde s-au format echipe care au avut, ca şi sarcină, să cutreiere satele bănăţene Cerneteaz, Dumbrăviţa şi Buziaş, pentru a acorda asistenţă medicală şi medicamentele necesare. Bolnavii mai

grav au fost îndrumaţi la Spitalul Apărării Patriotice. Peste tot au fost înfiinţate consilii sanitare comunale. Medicii comunişti din Sindicatul Sanitar au făcut apel la toţi medicii de bună credinţă să ajute această muncă nobilă de ridicare a stării sanitare a păturilor ţărăneşti. (*Lb*, Timişoara, II, 193, 29 aprilie 1945, 6)

Pentru a recompensa pe cei ce se remarcau în întrecerile muncitoreşti, autorităţile F.N.D.-iste au instituit decoraţia *,,Eroii muncii”*.

O astfel de decoraţie a fost primită de 14 ţărani din judeţul Arad, iar festivitatea a avut loc în oraşul Arad.

La acest eveniment au participat cca 3.000 de plugari, în frunte cu 21 de călăreţi cu cai împodobiţi cu covoare şi flori, 4 boi înjugaţi la un plug reprezentând munca ţăranilor pe ogoare. În mijlocul coloanei ţărăneşti se găseau două tractoare, împreună cu anexele lor, ceea ce făcea faimă agriculturii de pe acele meleaguri.

După amiază, publicul s-a distrat la teatre şi în parcuri, unde organizaţiile Frontului Plugarilor de la Sâmbăteni au făcut cinste ţăranilor, cântând cântece şi jocuri ţărăneşti.

Cei 14 ţărani au depus o muncă neobosită în cele 14 plăşi de unde erau, pentru a nu rămâne nicio palmă de pământ neînsămânţat şi pentru ridicarea nivelului producţiei.

Pe lângă efortul depus pentru ajutorarea frontului şi a ţăranilor, muncitorii au reuşit, cu mare efort, să realizeze şi îndeplinească alte angajamente, cum ar fi înfiinţarea unor cantine şi cămine de zi pentru copii până la data de 1 mai 1945.

O astfel de realizare au reuşit şi muncitorii de la fabrica *Maco,* în colaborare cu Apărarea Patriotică. Ei au înfiinţat căminul unde copiii muncitorilor urmau să primească o educaţie bună de la personalul specializat la cursurile organizate de Apărarea Patriotică.

Realizarea cantinei lua o povară de pe umerii femeilor, ce, ajungând acasă de la lucru, vor putea să citească un ziar, o carte pentru a se instrui. Până atunci, femeile s-au dovedit a fi tot atât de vrednice precum bărbaţii. Dovada cea mai elocventă, în acest sens, era femeia sovietică.

Pe lângă munca desfăşurată, muncitorii dn fabricile timişorene se dedicau şi activităţilor cu caracter cultural. De exemplu, muncitorii de la fabrica *Florida* au înfiinţat un cor de femei, ce ţinea repetiţii două zile pe săptămână, şi au deschis şi o bibliotecă, înzestrată cu cărţi foarte frumoase în limbile română, maghiară şi germană, cu subiecte muncitoreşti, „pentru educarea tovarăşilor în spirit democratic şi muncitoresc”.

Cu ocazia concursurilor de 1 mai 1945, corul vorbitor al fabricii amintite a câştigat locul I. Pentru a ajuta acţiunea culturală a muncitorilor, directorul fabricii a donat suma de 150.000 lei.

În domeniul agriculturii, Banatul s-a confruntat cu o gravă problemă, cea a lipsei braţelor de muncă, ajungându-se la situaţia de a rămâne pământ nelucrat, atât în campania din toamna lui 1944, cât şi în primăvara lui 1945. Problema a fost cauzată, în mare parte, de plecarea şvabilor în trupele SS sau cu armatele germane în retragere. S-a pus, astfel, problema atragerii de colonişti în comunele unde era mare nevoie de braţe

de muncă, precum Lovrin, Liebling, Biled, Şandra şi Săcălaz. (*Lb*, Timişoara, II, 212, 23 mai 1945, 3)

În aceste comune, coloniştii au venit din judeţele Alba, Severin şi Satu Mare. Ei au primit pământ şi casele nemţilor plecaţi. La Şemlacul Mare au venit 10 familii din judeţul Dolj, ce au fost bine primite acolo unde suprafaţa de 3.000 de lanţuri de pământ aştepta să fie lucrată.

La data de 3 mai 1945 a fost promulgat un pachet de legi referitoare la reglementarea salariilor şi înfiinţarea economatelor, dar şi la alte probleme: reglementarea regimului preţurilor şi a circulaţiei mărfurilor; reprimarea speculei şi a sabotajului economic; înfiinţarea organelor de control cetăţenesc. După publicarea acestor legi care încurajau economatele şi cooperativele, au început acţiunile de lămurire a cât mai multor muncitori şi ţărani să se înscrie în acestea.

Era, astfel, publicat, în ziarul Partidului Comunist, un articol referitor la rolul cooperativei *„Victoria”*, şi anume acela de a lupta împotriva reacţiunii. Era evidenţiat faptul că această cooperativă avea rafturile pline de marfă, cu tot ce avea nevoie un om în materie de textile, împărţite just fiecăruia, la un preţ acceptabil. Totodată, angajaţii întreprinderii, în număr de 35, se recrutau din rândurile elementelor democratice, iar din accesul mare al cumpărătorilor se vedea cât de populară era *„Victoria”*. Dacă, la început, cooperativa a lucrat cu mărfuri dosite, ridicate de comitetele săteşti, de la 1 martie 1945 au început să efectueze cumpărături de la fabrici. Până în luna mai 1945 erau înscrişi 15.000 de membri, dar zilnic erau servite doar 400 de persoane. Conform noii legislaţii economice, 50% din produsele fabricilor trebuiau dirijate spre cooperative şi economate.

Un mare avantaj pentru agricultură a fost începerea, la 3 mai 1945, a funcţionării centrelor de închiriat maşini agricole în judeţul Timiş-Torontal. Au fost proiectate 43 de centre, dintre care 14 au trecut de la faza de proiect la realitate. Fiecare din cele 14 centre a fost înzestrat cu câte 30-45 de tractoare şi maşini agricole, anexe rechiziţionate de la proprietari, contra plată, din venitul realizat în urma închirierii la ţărani. Aratul şi grăpatul unui jugăr de pământ costa 5.000 lei; din această sumă se scădeau salariile şi combustibilul, iar restul se dădea la proprietar.

La fiecare centru de închiriat maşini agricole existau: un inginer agronom, mecanici pentru atelierul de reparaţii, un şef de echipă şi tractorişti necesari. În fiecare comună, sediu de centru de maşini, s-au înfiinţat cantine, dormitoare şi, pe cât posibil, băi pentru personal. Astfel de centre s-au înfiinţat la Becicherecul Mic, Cenad, Carani, Deta, Gătaia, Gottlob, Iecea Mare, Lenauheim, Săcălaz, Şandra, Sânnicolaul Mare, Satchinez, Tomnatic şi Variaş. (*Lb*, Timişoara, II, 219, 31 mai 1945, 3)

Pe lângă cele 14 centre de închiriat maşini agricole, la data de 7 iunie 1945 s-a deschis, şi la Teremia Mare, un astfel de centru. Acest centru avea, în dotare, tractoare, 6 maşini de treierat şi două maşini de secerat. Apoi, au fost înfiinţate, acolo, şi un atelier de tâmplărie, o şcoală de tractorişti cu 12 elevi şi era aproape gata şi cantina.

În ceea ce priveşte împroprietărirea în judeţul Timiş-Torontal, până la sfârşitul lunii mai 1945 se efectuase împroprietărirea în măsură foarte mică. Din cele 13 plăşi

ale judeţului, numai în trei s-a făcut, pe jumătate, reforma agrară. În alte 7 plăşi s-au expropriat mai puţin de jumătate din pământurile disponibile, iar în alte trei plăşi nu s-a făcut, deloc, reforma agrară şi ţăranii au rămas fără pământ.

În plasa Periam, din 17 comune, reforma agrară s-a aplicat doar într-una singură. (*Lb*, Timişoara, II, 250, 8 iulie 1945, 3)

În plasa Recaş s-a înfăptuit reforma agrară. Au fost împroprietăriţi ostaşii de pe front, văduvele, invalizii şi orfanii de război, precum şi ţăranii fără pământ. Suprafaţa totală, cu vii şi păduri, care s-a expropriat era de 14.900 de jugăre. Din această suprafaţă, 12.680 de jugăre era teren arabil, 1.574 de jugăre – fâneţe şi 806 jugăre – vie. Au fost rechiziţionaţi 369 de cai şi 32 de boi. Au fost, astfel, împroprietăriţi 2.226 de ţărani.

Cei ce nu au avut pământ au primit o suprafaţă de 5 jugăre. Au fost expropriate 18 tractoare, 14 batoze, 8 locomobile, 3 selectoare, 4 secerătoare, 19 vânturătoare şi 6 tăvăluguri.

În urma acestor rechiziţionări, în plasă a fost organizat un centru de închiriat maşini agricole. De asemenea, s-au luat măsuri pentru a se înfiinţa încă două centre în comunele Paniova şi Chizătău.

Lista ţăranilor îndreptăţiţi să primească pământ cuprindea 2.225 de persoane, ce au primit 11.130 de jugăre pământ arabil şi fâneţe pentru împădurit. Satul Mihai Viteazul a primit 682 de jugăre, sindicatele – 40 de jugăre, pentru pomicultură s-au dat 20 de jugăre, la silvicultură – 40 de jugăre, iar 900 de jugăre rămâneau în rezerva statului, pentru a se face eventuale completări acolo unde era nevoie.

Autorităţile F.N.D.-iste acordau o mare importanţă reformei agrare. Astfel, nu de puţine ori, prefectul judeţului Timiş-Torontal, dr. Valeriu Novacu, a fost prezent în diferite comune, la împărţirea loturilor de pământ, aşa cum a fost şi în cazul comunei Giroc.

În ceea ce priveşte mărirea producţiei în fabrici şi ateliere, la Atelierele C.F.R. Timişoara, conducerea a hotărât că acest lucru se poate realiza prin: împărţirea oamenilor în mai multe ture, acolo unde sunt puţine maşini, folosind, astfel, maşinile tot timpul; organizarea temeinică a lucrătorilor şi a muncii astfel încât factorul „timp” să fie folosit la maximum; aprovizionarea cât mai bună cu materiale.

În privinţa speculei, salariaţii ceferişti opinau că poate fi stârpită numai prin mărirea producţiei, consolidând cooperativele prin înfiinţarea economatelor şi aplicarea riguroasă a legilor economice ale guvernului.

În ceea ce priveşte mărirea producţiei în atelierele şi fabricile din Banat, acest lucru s-a văzut foarte bine cu ocazia prezentării raportului de 1 mai 1945, ziua oamenilor muncii.

Conform acestui raport, fabricile din Timişoara au ridicat producţia astfel: *Ilsa* – cu 30%, *Fadepa* – cu 20%, *Seda* – cu 40%, *Şirte* – cu 20%, *Dermachrom* – cu 100%, *Progres* – cu 30%, *Hammer şi Ney* – cu 14%, *Atlanta* – cu 34%, *Filt* – cu 100%, *Fabrica de Lanţuri* – cu 35%, *Prima Industrie Textilă* – cu 100%, *Teba* – cu 40%, *In şi Cânepă* – cu 20%, *Star* – cu 40%, *Prima Banat* – cu 100%, *Texta* – cu 100%,

Industria Textilă Banat – cu 25%, *Maco* – cu 32%, *Roca* – cu 20%, *Fabrica de Mănuşi* – cu 10%, *Prima Fabrică Textilă* – cu 40%.

În judeţul Caraş, minele de la Anina, diferite secţii de la Uzinele şi Domeniile Reşiţa (prescurtat, U.D.R.) şi Fabrica de Poduri au ridicat producţia până la 100%.

În domeniul agriculturii, în judeţul Timiş-Torontal funcţionau 30 de centre agricole cu 400 de tractoare, în judeţul Caraş (Narai 2000, 223) – două centre ce aveau 20 de tractoare, iar în judeţul Severin erau 4 centre cu 20 de tractoare.

În ceea ce priveşte aplicarea reformei agrare în judeţele Caraş şi Severin, aceasta era aproape desăvârşită, pe când, în judeţul Timiş-Torontal, nu exista o situaţie reală a pământului, acest lucru fiind pus pe seama sabotorilor şvabi, ce au pornit o adevărată campanie contra coloniştilor împroprietăriţi.

În domeniul economic, pentru combaterea speculei s-au întreprins 1.500 de acţiuni împotriva speculanţilor, au fost pornite 120 de procese de sabotaj, s-au descoperit şi confiscat mărfuri în valoare de peste 4 milioane de lei.

În judeţul Timiş-Torontal s-au înfiinţat 26 de cooperative, în Caraş – 29, iar în Severin – două, acestea având rolul de a raţionaliza distribuirea alimentelor.

Cooperativa *„Victoria”* din Timişoara avea 16.000 de membri şi peste 300 de milioane lei capital social, cu 7 prăvălii, aceasta constituind centrul în jurul căruia se dezvoltau cooperativele săteşti noi, iar cele vechi erau reactivate. (Păiuşan 2023, 482-483)

În domeniul agriculturii, pentru însămânţările de toamnă, Camera de Agricultură, spre a veni în ajutorul nevoiaşilor şi a celor colonizaţi în judeţul Timiş-Torontal, a blocat 520 de vagoane cu grâu, iar din partea Ministerului Agriculturii se vor primi alte 300 de vagoane de grâu.

În acest sens, primăriile comunale vor trebui să întocmească liste cu toţi nevoiaşii, pentru ca aceştia să poată primi cele necesare pentru însămânţare, în raport cu suprafaţa agricolă posedată. Grâul urma să fie tratat cu substanţe chimice, pentru a nu fi întrebuinţat în alte scopuri.

Totodată, Oficiul Economic Judeţean Timiş-Torontal a întocmit o fişă de consum, bazată pe stocul existent. Astfel, în judeţul Timiş-Torontal, dispunea de 44.500 de cai de talie mare şi de 4.500 de cai de talie mică, 11 boi de jug, 55.001 vaci de lapte, 1.400 de tauri de prăsilă, 60.200 de porci, 70.696 de scroafe şi vieri, 162.000 de oi, 18.186 de berbeci de prăsilă, 1.105.476 de păsări şi 71.349 de iepuri de casă. La aceste animale enumerate mai sus se adaugă, la oraşe şi în fabrici, 16.656 de cai şi 500 de boi.

Nutreţul necesar pentru animale constituie, în Banat, o problemă. Astfel, caii necesită, la recoltă nouă, 372 de vagoane orz, 365 de vagoane ovăz, 35 de vagoane porumb şi 330 de vagoane mei. La celelalte erau necesare: la boii de jug – 154 de vagoane de cereale, vaci – 11.000, la tauri – 43, porci şi scroafe – 3.333, oi – 195, berbeci – 27, păsări – 663, iepuri – 107, la caii de la oraşe – 165, boi – 6. În total erau necesare 1.330,5 vagoane de orz, 2.481 vagoane de ovăz, 4.893 vagoane de porumb, 330 vagoane de mei, rezultând un necesar de 9.035 vagoane de cereale.

În judeţul Timiş-Torontal s-au produs 3.218 vagoane de orz (un excedent de 1.315 vagoane), la ovăz s-au produs 1.729 vagoane (un deficit de 2.481 vagoane), la porumb s-au produs 8.445 vagoane (în deficit, deoarece cantitatea ajungea doar pentru hrana oamenilor).

În privinţa furajelor erau necesare 68.768 de vagoane, iar recolta era de doar 66.104 vagoane. Pentru acoperirea deficitului, Oficiul Economic Judeţean Timiş-Torontal a dat dispoziţii pentru strângerea ghindei, jirului şi frunzelor.

În comunele unde nu existau centre de închirieri maşini agricole, ţăranii se confruntau cu preţurile mari pe care le solicitau proprietarii de tractoare, pentru a le lucra pământul. Pentru rezolvarea acestor probleme, ţăranii se adresau, cu plângeri, prefectului judeţului respectiv, pentru a se lua măsuri împotriva celor consideraţi vinovaţi de acest lucru.

Altă problemă gravă cu care se confrunta populaţia în perioada postbelică era cea a aprovizionării ilegale, cu marfă, a magazinelor şi restaurantelor.

Un astfel de caz a fost şi la Buziaş, unde controlul prefectului a descoperit că măcelarii J. Kontar şi Jivu aprovizionau, zilnic, cazinoul central al băilor şi restaurantul de lângă baie cu sute de kilograme de carne. Carnea nevândută a fost confiscată, iar proprietarul cazinoului şi al restaurantului au fost internaţi în lagăr.

Un alt caz s-a petrecut la Sânandrei, unde moara din localitate a fost sigilată de autorităţi, însă, cu ocazia vizitei întreprinse de controlul prefectului, s-a constatat că moara a continuat să macine, iar sigiliul a fost rupt. Autorităţile locale, reprezentate de primar, notar şi şef de post, au răspuns că nu cunosc cine este autorul acestui sabotaj.

O gravă problemă în aprovizionarea populaţiei continuau să o constituie economatele. Cu toate că, la 3 mai 1945, s-a publicat legea înfiinţării economatelor, acestea, chiar după un an şi 4 luni, întâmpinau probleme cu aprovizionarea, la fel ca în primele zile după aplicarea legii. Una dintre cauze era că patronii, pentru a slăbi unitatea muncitorilor, au oferit avansuri individuale, pentru ca aceştia să se aprovizioneze pe cont propriu.

A avut loc o şedinţă a Comisiei Locale a Sindicatelor, în cadrul căreia delegaţii, pentru a găsi cauzele stării proaste a economatelor, au constatat că patronii, reprezentanţi ai Uniunii Generale a Industriaşilor Români, ce erau datori să creeze şi să aprovizioneze economatele pentru muncitori, au sabotat şi continuau acest lucru, nefăcând nimic, după 4 luni, pentru a aproviziona economatele la solicitarea guvernului.

În acelaşi timp, în fabrici, patronii au oferit avansuri muncitorilor, pentru a se aproviziona singuri.

Pentru a rezolva aceste probleme s-a cerut guvernului să înfiinţeze tribunale ale poporului, pentru a judeca speculanţii şi sabotorii, iar întreprinderile dovedite a fi sabotoare să fie trecute imediat sub controlul statului.

Pentru ajutorarea muncitorilor şi funcţionarilor, din cauza situaţiei economice grave, Comitetul Confederaţiei Generale a Muncii a hotărât următoarele: ajutorul de iarnă se va acorda tuturor salariaţilor, un salariu, cu toate accesoriile, la salariaţi, cu

luna, şi 208 ore cu toate accesoriile. Muncitorii şi funcţionarii ce aveau un salariu mai mic de 60.000 lei lunar, împreună cu alocaţia de scumpete şi ajutorul de copii, urma să fie completat până la suma de 60.000 lei, iar ajutorul de iarnă nu putea fi mai mic de 60.000 lei. La această sumă, patronul urma să mai adauge 19.000 lei, pentru ca şi aceasta să primească 60.000 lei. Salariaţii care nu aveau un salariu fix şi erau plătiţi cu remiză primeau un ajutor de iarnă în valoare de 60.000 lei. Totuşi, ajutorul de iarnă nu putea depăşi suma de 200.000 lei. Ucenicii urmau să primească, drept ajutor de iarnă, 208 ore, fără a se mai ţine seama de plafonul minim de 60.000 lei.

În domeniul agricol, Comisia Judeţeană Timiş-Torontal a emis, pentru comitetele de plasă şi comunale de reformă agrară, pentru autorităţile locale şi jandarmi, următoarele ***instrucţiuni***:

- Toate Comitetele de Reformă Agrară vor stabili un termen de 5 zile pentru lotul definitiv al îndreptăţiţilor şi coloniştilor, restul de teren neatribuit formând rezerva de stat.

- *Animalele de tracţiune* şi *inventarul agricol* se vor ridica astfel:

1. Se ridică, din comuna respectivă, caii şi inventarul mort, proporţional cu suprafaţa de teren ce este atribuită coloniştilor.

2. Animalele de montă şi de producţie nu se vor ridica, custodia lor revenind proprietarului.

3. Ridicarea de animale şi inventar se face cu proces-verbal în 4 exemplare, unul la cel expropriat, unul la custode, unul la primărie şi unul la Comitetul de Plasă.

4. Inventarierea a tot ce se expropriază se face odată pentru totdeauna. Tabelul se va întocmi acolo unde nu e întocmit, în cel mai scurt timp, fără a face perturbaţii în comună. Tot ce vor cumpăra expropriaţii, după întocmirea tabelului, le aparţine de drept şi nu mai poate fi expropriat.

5. Expropriaţii nu au voie să ascundă sau să înstrăineze sau să distrugă nimic din ceea ce e expropriabil; în consecinţă, vor fi socotiţi sabotori şi pedepsiţi ca atare.

6. După aplicarea procedurii de reformă agrară, terenul rămas disponibil, ce nu a fost distribuit coloniştilor şi celor îndreptăţiţi, va fi muncit de şvabi, ce sunt obligaţi să suporte taxe şi impozite, precum şi o arendă mică, echivalentă cu două impozite către stat, după fiecare jugăr, asigurând celor ce muncesc rezerve de stat că vor ridica recolta.

7. Toţi cei care au primit inventar viu şi mort în exploatare sunt obligaţi să-şi muncească terenul primit sub contract, sub sancţiunea de a pierde dreptul de întrebuinţare, colonizare şi aplicarea celor mai severe măsuri.

8. Comitetele de Reformă Agrară nu vor fi formate din colonişti, ci numai din băştinaşi îndreptăţiţi. Acolo unde nu sunt băştinaşi îndreptăţiţi, reforma agrară se va aplica de Comitetul de Reformă Agrară al comunei respective, la indicaţiile preşedintelui de plasă. (*Lb*, Timişoara, II, 303, 12 septembrie 1945, 3-5)

În plan economic, anul 1945 se evidenţiază prin înfăptuirea reformei agrare, a creării primelor centre de maşini agricole în Banat, dar şi prin măsurile luate de autorităţi contra speculanţilor. (Şandru 2000, 283, 301)

***

O măsură importantă, în domeniul asigurării alimentelor necesare populaţiei, a fost înfiinţarea economatelor şi a cooperativelor săteşti, care vindeau produse la preţuri acceptabile pentru muncitori şi familiile lor. Totodată, au început şi acţiunile de expropriere a bunurilor şi proprietăţilor de interes comun.

În planul producţiei industriale s-au constatat unele creşteri ale producţiei la foarte multe fabrici din Timişoara şi în celelalte oraşe industriale din Banat.

Referințe bibliografice

Narai, Eusebiu. 2000. *Aplicarea reformei agrare în judeţul Caraş în perioada 1945-1946*, în „Banatica", Reşiţa, tom 15 (II), p. 223.

Păiuşan, Radu. 2023. *Activitatea P.C.d.R. în sud-vestul României. 23 august-decembrie 1944.* Timişoara: Editura Universităţii de Vest.

Păiuşan, Radu. 2020. *Aspecte ale activităţii comuniste în Banat în anul 1945*, în „Quaestiones Romanicae", Szeged (Ungaria), Editura JATE Press, tom VIII/2, p. 230-249.

Picioruşi, Viorica. 1979. *Începuturi ale organizaţiei democratice ţărăneşti „Frontul Plugarilor"* în Banat, în „Tibiscus", Timişoara, tom V, p. 399-400.

Şandru, Dumitru. 2000. *Reforma agrară din 1945 în România*. Bucureşti: Editura Institutului Naţional pentru Studiul Totalitarismului.

Fonduri arhivistice

Serviciul Judeţean Timiş al Arhivele Naţionale, fond *Comitetul Judeţean P.C.R. Timiş-Torontal.*

Serviciul Judeţean Timiş al Arhivele Naţionale, fond *Prefectura judeţului Timiş-Torontal.*

Periodice

„Luptătorul bănăţean", Timişoara, 1945.

DOI: 10.35923/QR.13.03.09

Leonard-Denis PĂUȘAN-BARNA
(Școala doctorală de Științe Umaniste, Universitatea de Vest din Timișoara)

Comuna Radomirești în cel de-Al Doilea Război Mondial – Jertfa eroului necunoscut din Călinești: Scărișoreanu Floarea

Abstract: (Radomirești village in World War II. The sacrifice of the unknown hero from Călinești: Șcărișoreanu Floarea) World War II (1939–1945) is the largest and most complex armed conflict in human history, having a significant impact on the political, economic, social and cultural development of the 20th century. Waged on almost all continents and involving over sixty states, the war led to the loss of tens of millions of human lives and unprecedented material destruction. The confrontation was the result of a combination of historical, political and ideological factors, including the disastrous consequences of the Treaty of Versailles, the global economic crisis of the 1930s, the rise of totalitarian regimes in Europe and the expansionist policies promoted by Nazi Germany, Fascist Italy and Imperial Japan. The conflict began on 1 September 1939, with Germany's invasion of Poland, which led Great Britain and France to declare war. In the following years, the theater of war rapidly expanded to Europe, Africa, Asia, and the Pacific Ocean, and political alliances took shape around the two major military blocs: the Axis (Germany, Italy, Japan) and the Allies (Great Britain, the Soviet Union, the United States, France, and other nations).

Keywords: *War, Radomirești, conflagration, Germany, Romania.*

Rezumat: Al Doilea Război Mondial (1939–1945) reprezintă cel mai amplu și mai complex conflict armat din istoria umanității, având un impact semnificativ asupra dezvoltării politice, economice, sociale și culturale a secolului al XX-lea. Desfășurat pe aproape toate continentele și implicând peste șaizeci de state, războiul a dus la pierderea a zeci de milioane de vieți omenești și la distrugeri materiale fără precedent. Confruntarea a fost rezultatul unui cumul de factori istorici, politici și ideologici, printre care se numără consecințele nefaste ale Tratatului de la Versailles, criza economică mondială din anii ’30, ascensiunea regimurilor totalitare în Europa și politica de expansiune promovată de Germania nazistă, Italia fascistă și Japonia imperială. Conflictul a debutat la 1 septembrie 1939, prin invadarea Poloniei de către Germania, fapt ce a determinat Marea Britanie și Franța să declare război. În anii următori, teatrul de război s-a extins rapid în Europa, Africa, Asia și Oceanul Pacific, iar alianțele politice, s-au conturat în jurul celor două blocuri militare majore: Axa (Germania, Italia, Japonia) și Aliații (Marea Britanie, Uniunea Sovietică, Statele Unite, Franța și alte națiuni).

Cuvinte-cheie*:* *război, Radomirești, conflagrație, Germania, România.*

Introducere

Al Doilea Război Mondial a fost unul dintre cele mai devastatoare conflicte din istoria omenirii, cauzând mari pierderi de vieți omenești. Acest război nu a fost doar o confruntare militară, ci un eveniment care a schimbat pentru totdeauna ordinea

mondială. Lumea a fost împărțită în două tabere: Puterile Axei și Aliații. Cele două tabere principale au luptat nu doar pentru teritorii, ci și pentru ideologii opuse, ceea ce a transformat acest conflict într-un moment definitoriu al secolului XX. Cu un bilanț de zeci de milioane de victime și distrugeri fără precedent, războiul a schimbat definitiv echilibrul geopolitic al lumii, dând naștere unei noi ordini internaționale. Milioane de soldați și civili au fost afectați atât de lupte cât și de foamete și genocid. Acest război nu doar că a schimbat granițele lumii, dar a lăsat urme adânci în memoria colectivă a umanității. Pierderile umane datorate conflictului au lăsat milioane de familii îndoliate și devastate, schimbând iremediabil și structura demografică a multor țări. Războiul a redefinit brutalitatea conflictelor armate, transformând întreaga lume într-un câmp de suferință și distrugere. Ororile războiului au lăsat cicatrici adânci asupra societăților, schimbând cursul istoriei și ridicând întrebări dureroase despre natura umană și prețul conflictelor globale.

Din punct de vedere al României, foarte mulți țărani s-au înrolat pe front. Luptele au fost devastatoare, multe soții au rămas văduve și la rândul lor, copii lor au rămas orfani de război. În satele României, precum Călinești și comuna Radomirești, războiul a lăsat urme adânci în viața comunităților. Țăranii, oameni simpli și muncitori au fost chemați sub arme, lăsând în urmă gospodării, soții și copii fără să știe dacă se vor mai întoarce vreodată. Pe front, acești soldați au înfruntat condiții cumplite: foamete, frig, lipsa echipamentului adecvat și teroarea luptelor neîncetate. Pentru mulți, precum străbunicul meu, războiul nu a fost doar o datorie față de patrie, ci o sentință tragică. Căzut victimă în mijlocul acestui conflict nemilos, el a lăsat în urmă o familie îndurerată. Satul Călinești, ca și multe alte sate din România, a resimțit din plin pierderile umane, iar doliul a devenit o realitate comună.

Astăzi, memoria celor căzuți în război rămâne vie în aceste sate, unde monumentele eroilor și poveștile transmise din generație în generație, amintesc de sacrificiul suprem al celor care au luptat pentru țară. Străbunicul meu nu a fost doar o victimă a războiului, ci un simbol al unei generații întregi care și-a dat viața pe front, lăsând în urmă o țară îndoliată, dar demnă.

Impactul celei de-a doua conflagrații mondiale

Cea de a doua conflagrație mondială a început în anul 1939. Această vastă confruntare globală a provocat omenirii pierderi uriașe atât în vieți omenești cât și în bunuri materiale. Una dintre principalele cauze care au determinat acest măcel înspăimântător au fost doleanțele nesatisfăcute încheiate în tratatele de pace de la sfârșitul Primului Război Mondial, nemulțumind actorii participanți la prima mare conflagrație (Ciobanu, Șerban 2010, 5).

Adevărul este că motivele care au dus la izbucnirea marelui conflict sunt foarte multe. Cu toate acestea, persoana care l-a făcut inevitabil a fost una singură: Adolf Hitler. După ce Führerul a ajuns la conducerea Germaniei, războiul a început să se prefigureze. Circumstanțele care au făcut ca un om precum Hitler să preia puterea, să o mențină atâta timp și să profite de ocaziile care i s-au ivit la nivel mondial, au fost

inevitabile și mult mai complicate. Germania lui Hitler a fost considerată un baston puternic împotriva democrației, astfel că regimul autoritar impus de către Führer reprezenta o amenințare nu doar pentru unele state, ci pentru întreaga lume. Teama de comunism a fost o forță considerabilă în Europa interbelică și a împiedicat formarea oricărei alianțe între Aliații occidentali și Uniunea Sovietică, până când Hitler și-a arătat adevărata față de lider nemilos și totalitar (Havers 2015, 10-21).

Pentru cei care au fost martori la Armistițiul din 1918, perspectiva unui alt conflict major în Europa a fost o oroare atroce. În ciuda șocului pe care omenirea l-a suferit din cauza Marelui Război, a listelor interminabile de morți și răniți publicate în toate ziarele țărilor participante, Europa nu s-a bucurat nici măcar de 20 de ani de pace până la izbucnirea celui de Al Doilea Război Mondial (Havers 2015, 7).

Din punct de vedere al României, în perioada interbelică, România a adoptat o politică de neutralitate, dar aceasta a fost una instabilă și fluctuante influențată de schimbările geopolitice și presiunile externe. Politica de neutralitate, atât în 1914-1916 cât și în 1939-1940, a avut un caracter binevoitor față de Antanta, respectiv față de Aliați. Însă, în septembrie 1939, România, riscând represaliile Germaniei, a ajutat moral și material națiunea poloneză, ceea ce probează, încă o dată, atașamentul ei la tabăra Aliaților, la principiile dreptului internațional conform cărora o țară atacată trebuie să fie sprijinită. Față de Germania, neutralitatea, cel puțin în perioada ei declarată, din 6 septembrie 1939 - 29 mai 1940, nu a fost binevoitoare (Arhiva Ministerului Apărării Naționale, dosar 99/22, f. 149-230).

La începutul conflictului, în 1939, armata română avea în dotare 300.000 de carabine noi calibru 7,92 mm. care acopereau doar 30% din necesar și 3.500 mitraliere pentru 70% din nevoile de dotare (Stefcu 2022, 4).

În perioada ce a precedat izbucnirea celui de Al Doilea Război Mondial, România a rămas fidelă peste toate riscurile alianțelor dirijate de anglo-francezi, a inițiat multiple acțiuni menite să preîntâmpine pe plan general și mai ales local, extinderea agresiunii. Sunt cunoscute în această privință tentativele întreprinse pentru fortificarea Micii Înțelegeri și a Înțelegerii Balcanice, dar și sprijinirea eforturilor franco-britanice din martie-august 1939. După eșecul tratativelor de la Moscova și încheierea pactului de neagresiune sovieto-german din 23 august 1939, posibilitățile de acțiune ale României s-au redus brusc. Procesul izolării internaționale complete a țării a intrat în faza sa decisivă. Premierul român, Armand Călinescu, sesizând pericolele ce se profilau, consemna la 22 august 1939, în jurnalul său că ,,situația este foarte gravă". Aproape concomitent, în tabăra adversă, lucrurile erau apreciate identic: la 25 august 1939, însuși Adolf Hitler îi împărtășea lui Mussolini convingerea că România nu se mai afla în postura de a putea lua parte la vreun conflict împotriva Axei. Din păcate, precizarea Führerului a fosta adevărată în vederea participării României la conflict. România a fost silită cu precădere de împrejurările generale să devină aliata Axei la 22 iunie 1941 și să declare război trupelor sovietice. Această decizie a fost luată sub presiune de către regimul Antonescu care a dorit să recupereze teritoriile pierdute în

urma Pactului Ribbentrop-Molotov din 23 august 1939 și a renunțărilor teritoriale din 28 iunie 1940 (Buzatu, Florescu 1981, 9).

Al Doilea Război Mondial a fost una dintre cele mai mari conflagrații din istoria umanității, avându-și originile într-o serie de tensiuni geopolitice și economice care au escaladat în deceniile interbelice. După cum știm, un număr mare de germani nu au acceptat niciodată verdictul Primului Război Mondial și nu au așteptat o răsturnarea a termenilor Tratatului de la Versailles, ci la o renaștere a Reich-ul German sperând la o nouă rundă de lupte, care să asigure victoria Germaniei. Germania s-a simțit umilită în urma tratatului de la Versailles, dar acest climat de umilință și nemulțumirea populației a făcut să se nască și să crească extremismul în Germania, transformând-o într-un stat totalitar. Dictatorii ca Hitler sau Mussolini visau să refacă și să extindă granițele țărilor lor. În paralel, expansiunea Uniunii Sovietice și politica agresivă a Japoniei în Asia au contribuit la crearea unui climat internațional extrem de tensionat. În acest context global, România se afla într-o situație geopolitică delicată. După Marea Unire din 1918, țara noastră se confrunta cu multiple provocări, inclusiv cu revendicările teritoriale ale unor state vecine, cum ar fi Ungaria și Uniunea Sovietică. Aceste tensiuni au fost agravate în 1930, când mișcările extremiste și autoritate câștigau teren în Europa, iar România, condusă de regele Carol al II-lea se confrunta cu instabilitate internă și presiuni externe (Henig 2005, 68-69).

Situația comunei Radomirești

Al Doilea Război Mondial a adus multe lacrimi în lume și de acest mare rău nu a fost scutită nici comuna Radomirești. În satul Crăciunei, al treilea din comună, părintele Călăfeteanu Ionuț și cântărețul Lăpădatu Nicușor, împreună cu comunitatea satului, au reușit să ridice un monument în cinstea celor căzuți în cele două conflagrații mondiale. În comuna Radomirești ca și în multe alte localități din sudul și estul României, efectele războiului s-au resimțit prin lipsuri materiale, privațiuni și mai ales prin pierderi de vieți omenești. Tinerii din comună au fost trimiși pe front, iar familiile lor au suferit din cauza absenței celor dragi și a condițiilor grele de viață (Vînătoru, Vînătoru 2023, 155).

Datele despre înființarea comunei rămân incerte. Locuitorii sunt harnici, voinici, vioi și inteligenți, curați la față și veșminte. Ei desfac mari cantități de cereale la schelele din Turnu Măgurele și la gara din Roșiori de care sunt mai apropiați. Dintotdeauna pământul a reprezentat un element vital alături de aer și de apă, pentru-că el a fost și este sursa de hrană pentru toate generațiile ce s-au perindat pe fața lui. Radomirești, fiind un sat de câmpie a beneficiat din plin de pământ arabil, numai că el nu a fost repartizat uniform față de cei ce-l munceau și care aveau nevoie vitală de el. Dintotdeauna, pământul a fost împărțit inechitabil. Imediat după cel de Al Doilea Război Mondial, puterea de atunci a trecut la niște măsuri considerate de ei benefice pentru invalizii, orfanii și văduvele de război. Astfel, cei menționați plus urmașii celor dispăruți sau morți în cele două războaie mondiale li se vor acorda beneficii după starea

materială, profesiunea, vârsta, gradul de infirmitate, greutăți familiale și alte criterii (Vînătoru, Vînătoru 2023, 43-75).

Din punct de vedere al poziționării, locuitorii comunei considerau că Radomirești a fost binecuvântat de Dumnezeu. Comuna se găsește la intersecția a două drumuri comerciale care i-au favorizat dezvoltarea: Roșiori – Radomirești – Caracal, cu vechiul drum comercial ce cobora pe Valea Călmățuiului până la Dunăre, iar al doilea drum se găsește pe artera de cale ferată București – Craiova. Datorită acestei intersecții, comuna a devenit un punct de atracție pentru comercianți, călători și meșteșugari care de-a lungul decadelor au adus cu ei nu doar mărfuri, dar și idei, tradiții și cunoștințe. Drumurile comerciale care treceau prin Radomirești asigurau accesul către piețe importante din regiunile învecinate, ceea ce a dus la o dezvoltare economică continuă. În plus, aceste drumuri au avut un rol esențial în facilitarea mobilității populației, iar localnicii au fost capabili să-și valorifice produsele agricole, să aducă în comună produse din alte părți și să-și îmbogățească astfel traiul cu ajutorul comerțului și a meșteșugarilor. În ciuda marilor probleme aduse de al Doilea Război Mondial, care a afectat și această zonă, atât din punct de vedere economic și social, locuitorii comunei Radomirești au continuat să considere că poziționarea lor geografică le-a adus o binecuvântare divină, oferindu-le o oportunitate unică de a depăși dificultățile și de a prospera chiar și în cele mai grele momente. Această legătură cu drumurile comerciale nu doar că le-a asigurat un anumit flux economic, dar le-a și consolidat identitatea ca o comunitate interdependentă și deschisă spre schimburi externe (Vînătoru, Vînătoru 2023, 32).

Omagiu eroului Floarea Scărișoreanu

Dacă ar fi să vorbim despre victimele celui de Al Doilea Război Mondial, am ajunge rapid la concluzia că acest conflict a adus suferință incomensurabilă și pierderi enorme pentru milioane de oameni din întreaga lume. Războiul nu a afectat doar combatanții, ci a avut un impact devastator asupra întregii populații civile, indiferent de naționalitate, religie sau statut social. Victimele, prin jertfa lor și apărarea neamului românesc, sunt considerați eroi ai națiunii noastre și memoria lor merită cinstită și de generațiile viitoare. Așa a fost și străbunicul meu, Floarea Scărișoreanu, un erou căzut, un apărător al pământului românesc și un meșteșugar respectat atât de familie cât și de întreaga comună.

Floarea F. Scărișoreanu s-a născut în anul 1912, în satul Călinești din Comuna Radomirești, Județul Olt. Un gospodar respectat de vecini, de săteni și mai ales de prietenii cu care a copilărit și a colaborat pentru rezolvarea problemelor familiale și gospodărești. După căsătoria cu Ioana Scărișoreanu, originară din Călinești, au rezultat șase copii, dintre care trei au decedat la vârste fragede și trei au supraviețuit. La vârsta de 20 de ani a fost incorporat și a făcut armata la Cavalerie, Regimentul 3 Roșiori. După lăsarea la vatră a fost incorporat de mai multe ori până la începerea celui de Al Doilea Război Mondial. La data de 27 iulie 1941 în conformitate cu datele din arhiva M.Ap.N., Floarea F. Scărișoreanu a fost trimis pe front cu Regimentul 3 Roșiori. Împreună cu

curajoșii ostași români ai acestui regiment a participat la toate acțiunile de luptă duse în Transnistria, pe malul Nistrului, până la data de 6 iunie 1942, când a fost împușcat, căzând pe câmpul de luptă pentru apărarea gliei străbune și neamului românesc. Această zi a marcat un moment tragic, dar în același timp un simbol al curajului și al dăruirii totale față de țară. Multe dintre bătăliile din acea perioadă au fost sângeroase și obositoare, iar sacrificiile făcute de cei care au căzut pe front nu pot fi măsurate în cuvinte. Floarea Scărișoreanu a fost una dintre aceste victime, dar prin faptele sale de bravură și sacrificiu suprem, a devenit o legendă în rândul celor care l-au cunoscut și au luptat alături de el. La data de 6 iunie 1942, Floarea F. Scărișoreanu a fost șters din contoarele armatei, fiind declarat decedat pe front. În urma sa, acasă, au rămas o soție văduvă și trei copii orfani de război. Comunitatea din Radomirești, de unde provenea Floarea Scărișoreanu și-a pierdut un fiu de mare valoare, dar a păstrat mereu amintirea jertfei sale. Fiecare poveste transmisă mai departe despre el este o fărâmă din marea istorie a celor care în numele țării lor au luptat până la capăt. Chiar și astăzi, urmașii săi și localnicii din Radomirești îl onorează, păstrând viu spiritul eroismului său și al celor care asemenea lui au căzut pentru a apăra glia străbună (Vînătoru 2010, 171-172).

Cei ce au supraviețuit, s-au confruntat cu traume sfâșiitoare care la rândul lor provocau un întreg conflict în interiorul sufletului soldaților. Frica, durerea și groaza pe care soldații le-au experimentat pe câmpul de luptă lăsau urme adânci în sufletele lor, iar multe dintre aceste amintiri deveneau o povară greu de purtat. Uneori, soldații simțeau că singura cale de a supraviețui mental era să încerce să îngroape tot ce trăiseră, să apese asupra amintirilor și să pună deoparte. Unii soldați se afundau în tăcere, încercând să-și ignore durerile și suferințele, dar ochii lor trădau un gol adânc și o durere imposibil de exprimat. Alții, încercau să se elibereze de povara războiului, se îndreptau spre alcool sau alte modalități de a uita, doar pentru a descoperi că acest drum nu făcea decât să-i adâncească în singurătate și disperare. Cei care se întorceau acasă erau adesea transformați, iar revenirea la o viață normală devenea o provocare imensă. Cu toate acestea, memoria celor căzuți pe câmpul de luptă, a prietenilor și camarazilor pierduți, se află mereu în mintea celor care au supraviețuit. Deși cei întorși acasă, își doriseră atât de mult să uite evenimentele sângeroase ale războiului, amintirea celor trăite îi urmărea pentru tot restul vieții. Acesta era prețul suprem al unui război care nu cruța pe nimeni, nici măcar pe cei care reușeau să supraviețuiască (Lamberti, Fortunati 2009, 69).

Dacă ar fi să formulez o concluzie, aceasta nu ar însemna încheierea unei cercetări, ci mai degrabă o continuare a păstrării memoriei și a valorificării lecțiilor lăsate de Floarea Scărișoreanu. Amintirea lui, precum și a tuturor celor care au sacrificat totul în timpul celui de Al Doilea Război Mondial, trebuie să rămână vie în conștiința colectivă, nu doar ca un act comemorativ, ci ca o inspirație constantă pentru generațiile viitoare. Jertfele lor nu pot fi măsurate doar prin dimensiunea fizică a pierderilor, ci prin impactul moral și educațional pe care îl au asupra noastră. Astfel, păstrarea memoriei eroilor precum Floarea Scărișoreanu nu este doar o obligație morală, ci o responsabilitate pentru a înțelege și a preveni tragediile trecutului,

consolidând principiile de pace, dreptate și solidaritate în societatea contemporană. Al Doilea Război Mondial a lăsat o amprentă adâncă asupra întregii lumi și asupra fiecărei familii care a pierdut pe cineva în timpul acestei conflagrații. Soldații care au luptat și au supraviețuit au purtat cu ei nu doar răni fizice, ci și traume emoționale adânci, conflicte interioare între dorința de a uita și nevoia de a păstra vie memoria celor căzuți. Sacrificiul lor, precum și cel al străbunicului meu Floarea, nu trebuie uitate, iar amintirea lor trebuie transmisă generațiilor viitoare, pentru ca să înțelegem cu adevărat prețul plătit pentru libertate și pentru a nu repeta greșelile trecutului.

Referințe bibliografice

Buzatu, Gh., Florescu, I. Gh. 1981. *Al Doilea Război Mondial și România – O bibliografie*. Iași: Editura Academiei Republicii Socialiste România.

Ciobanu, N., Șerban, M. 2010. *Al Doilea Război Mondial – cea mai mare conflagrație a secolului XX*. București: Editura Academiei Oamenilor de Știință din România.

Havers, Robin. 2015. *Al Doilea Război Mondial – Europa 1939-1943*. București: Editura Corint.

Henig, Ruth. 2005. *The Origins of the Second World War 1933-1941*. London: Routledge – Taylor & Francis Group .

Lamberti, E., Fortunati. V. 2009. *Memories and Representations of War – The Case of World War I and World War II*. Amsterdam: Rodopi.

Sfetcu, N. 2022. *Contextul intrării României în al Doilea Război Mondial* în „Revista Cunoașterea Științifică", volumul 1, numărul 1 - septembrie.

Vînătoru, Mihai. 2010. *Și noi am fost acolo…la porțile cerului*. Slatina: Editura Themis Cart.

Vînătoru, M., Vînătoru D. 2023. *Monografia Comunei Radomirești, Județul Olt – 415 ani de atestare documentară (1606-2021)*. Slatina: Editura Episcopiei Slatinei și Romanaților.

Surse

Arhiva Ministerului Apărării Naționale, fond 5417, poziția 276, dosar 99/22.

Fig. 1: Floarea Scărișoreanu și nevasta sa Ioana Scărișoreanu (sursa imaginii: arhiva personală).

Fig. 2: Ultima fotografie a lui Scărișoreanu F. Floarea (după Vînătoru 2010, 171).

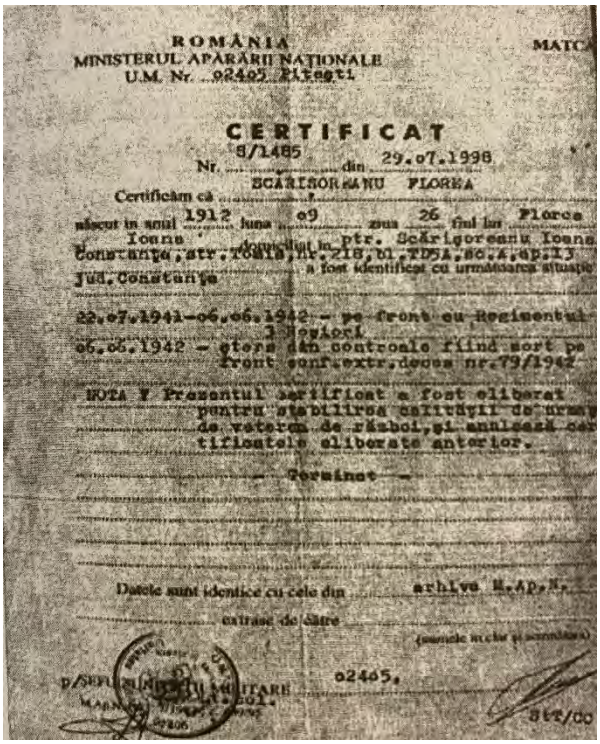

ROMÂNIA
MINISTERUL APĂRĂRII NAȚIONALE
U.M. Nr. 02405 Pitești

MATCA

CERTIFICAT

Nr. S/1485 din 29.07.1998

Certificăm că SCĂRIȘOREANU FLOREA

născut în anul 1912 luna 09 ziua 26 fiul lui Florea și Ioana domiciliat în ptr. Scărișoreanu Ioana Constanța, str. Tomis, nr. 218, bl. TD5A, sc. A, ap. 13 jud. Constanța a fost identificat cu următoarea situație

22.07.1941-06.06.1942 - pe front cu Regimentul 3 Regiori
06.06.1942 - șters din controale fiind scort pe front conf. extr. deces nr. 79/1942

NOTA: Prezentul certificat a fost eliberat pentru stabilirea calității de urmaș de veteran de război, și anulează certificatele eliberate anterior.

- Terminat -

Datele sunt identice cu cele din arhiva M.Ap.N.

extrase de către

(numele în clar și semnătura)

02405.

p/SEFUL SERVICIU MILITARE
Lt. col.

STT/CC

Fig. 3: Certificatul care atestă decesul pe front a lui Scărișoreanu (după Vînătoru 2010, 171).

DOI: 10.35923/QR.13.03.10

Vasile RĂMNEANȚU
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Dezbaterea „Declarației Partidului Muncitoresc Român din aprilie 1964” în regiunea Banat. Reacții oficiale și neoficiale

Abstract: (Debating the Romanian Workers' Party Declaration of April 1964 in the Banat Region: Official and Unofficial Reactions) The Plenary session of the Romanian Workers' Party in April 1964 represented an important moment in the history of the party, the "Declaration" drafted on this occasion expressing the party leadership's viewpoint regarding the Sino-Soviet conflict. At the same time, the principles that were to form the basis of the relations between the Romanian Communist Party and the other communist parties, as well as between the socialist countries, were set out; these principles aimed at removing Romania from Moscow's orbit. Following the Plenary session, meetings of party activists were held in all regions of the country, during which the content of the "Declaration" was debated and accepted by the participants. Within these meetings in the Banat Region, speakers criticized the policy of transforming Romania along Soviet lines in the 1950s, emphasizing that the Soviet model had negative consequences for Romanian economic, scientific, and cultural life. The attempt by the Soviet Union to create supranational bodies within the framework of the Council for Mutual Economic Assistance (CMEA) was also rejected, as this would have undermined Romania's independence. On the other hand, against the backdrop of the appearance of the "Declaration" and the launch of the process of liberalization of Romanian society, voices were heard calling for the abolition of socialist agricultural property and the return of land to the peasants, for the severing of relations with the USSR, and for the adoption of the Yugoslav model of socialist development. There also circulated news regarding the organization of multiparty elections; all these "rumors," as they were termed by the authorities, highlighting the fact that in the region communist ideas were not accepted by the entire population.

Keywords: *April 1964, Romanian Workers' Party Declaration, debates, reactions, Banat Region.*

Rezumat: Plenara Partidului Muncitoresc Român din aprilie 1964 a reprezentat un moment important din istoria acestui partid, „Declarația” elaborată cu acest prilej exprimând punctul de vedere al conducerii partidului față de conflictul sovieto-chinez. În același timp, au fost enunțate principiile care vor sta la baza relațiilor dintre Partidul Comunist Român și celelalte partide comuniste, ca și dintre țările socialiste și care urmăreau ieșirea României din orbita Moscovei. În urma Plenarei, au avut loc în toate regiunile țării, adunări cu activul de partid în care s-a dezbătut conținutul „Declarației” și care a fost acceptat de către participanți. În cadrul acestor adunări din Regiunea Banat, vorbitorii au criticat politica de sovietizare a României din anii 50 ai secolului al XX-lea, subliniindu-se că modelul sovietic a avut urmări negative asupra vieții economice, științifice, culturale românești. A fost respinsă și încercarea Uniunii Sovietice de creare a unor organisme supranaționale în cadrul CAER-ului, care ducea la știrbirea independenței României. Pe de altă parte, pe fondul apariției „Declarației” și a declanșării procesului de liberalizare a societății românești, s-au auzit voci referitoare la desființarea proprietății agricole socialiste și la înapoierea pământurilor țăranilor, la ruperea relațiilor cu URSS-ul și adoptarea modelului iugoslav de dezvoltare socialistă. De asemenea, a circulat știrea privitoare la organizarea de alegeri pluripartide, toate aceste „zvonuri”, cum au fost denumite de autorități, evidențiind faptul că în regiune ideile comuniste nu erau acceptate de întreaga populație.

Cuvinte-cheie: *aprilie 1964, Declarația PMR, dezbateri, reacții, Regiunea Banat.*

Plenara CC al PMR din 15-22 aprilie 1964 a reprezentat un moment important din istoria Partidului Comunist Român, documentul elaborat cu acest prilej ,,Declarația cu privire la poziția Partidului Muncitoresc Român în problemele mișcării comuniste și muncitorești internaționale" precizând punctul de vedere al comuniștilor români față de principalele probleme existente în cadrul mișcării comuniste internaționale și în primul rând vis-á vis de polemica deschisă sovieto-chineză. În același timp, erau subliniate principiile de politică externă ale României, dar și cele care trebuiau să stea la baza relațiilor dintre partidele comuniste (Croitor 2009, 291; Banu, Țăranu 2004, 30-291).

La sfârșitul Plenarei, liderul comunist român Gheorghe Gheorghiu Dej îi informa pe participanți că ,,Declarația" urma să fie dezbătută în cadrul organizațiilor de partid, ale celor de masă, școlilor de partid etc. (Banu, Țăranu 2004, 291), toate aceste întruniri având un caracter ,,închis", nefiind anunțate în presă. În ciuda măsurilor de precauție luate de către decidenții politici de la București, multe dintre subiectele discutate în aceste ședințe, au ajuns, prin diverse mijloace, să fie cunoscute la Kremlin, stârnind nemulțumirea liderilor sovietici față de modul cum acestea au fost tratate (Buga 2019, 120).

,,Planul de măsuri cu privire la dezbaterea Declarației adoptate de Plenara lărgită a CC al PMR din aprilie 1964" (datat 30 aprilie 1964) prevedea ca în perioada 6-13 mai să se desfășoare ședințele plenare ale comitetelor regionale ale PMR cu activul, la care urma să participe și activul comitetelor orășenești de partid-reședință de regiune.

Între 8-20 mai, aveau loc ședințele plenare ale comitetelor raionale și orășenești cu activul, iar între 15 mai și 10 iunie adunări generale deschise ale organizațiilor de bază cu participarea activului fără de partid.

De asemenea, CC al PMR trebuia să întocmească un plan de discutare a ,,Declarației" cu organizațiile de tineret, iar la cluburile și căminele culturale urma să fie citit textul ,,Declarației" (varianta prescurtată) în fața ,,oamenilor muncii" fără de partid.

În document se mai preciza că organele și organizațiile de partid aveau sarcina să se asigure că toți participanții la aceste adunări studiau, înainte de desfășurarea acestora, conținutul ,,Declarației" (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 1/1964, f. 111-112).

,,Repartizarea de sarcini a aparatului Comitetului Regional și orășenesc de partid în vederea prezenței și îndrumării tovarășilor care participă la Plenara din 12 mai 1964", prevedea realizarea prezenței obligatorii pentru toți participanții, fiind interzisă intrarea în incinta cinematografului ,,Capitol" (unde avea loc plenara) a celor care nu erau

invitați să participe la întrunire (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 9/1964, f.13).

Plenara lărgită comună a Comitetului regional Banat al Partidului Muncitoresc Român și a Comitetului orășenesc Timișoara al PMR a avut loc în ziua de 12 mai 1964, începând cu ora 9, cuvântul de deschidere fiind rostit de către Petre Blajovici, primul secretar al Comitetului Regional Banat al PMR.

La ea au participat conducători ai organelor de stat, organizațiilor de masă, directori de întreprinderi și instituții, cadre care își desfășurau activitatea în domeniile științifice și culturale, ilegaliști, redactorii publicațiilor din regiune, secretarii organizațiilor de partid din Timișoara, cadre didactice care predau științele sociale etc., la plenară participând Nicolae Ceaușescu, secretar al Comitetului central al PMR. (SJANT, fond Regional PCR Banat, d. 4/1964, f. 3).

În cuvântul său, I. Gluvacov referindu-se la problemele care priveau unitatea partidelor comuniste și muncitorești, a subliniat că PMR era singura formațiune politică ce își exprima îngrijorarea față de pericolul scindării mișcării comuniste (SJANT, fond Regional PCR Banat, d. 4/1964, f. 8).

În fața acestei situații, liderii comuniști români au întreprins o serie de demersuri concrete pentru a pune capăt polemicii dintre Partidul Comunist sovietic și cel chinez. În continuare, vorbitorul a respins teoria potrivit căreia existau partide comuniste superioare (cu referire la cel sovietic) și subordonate, relatând în acest sens că în octombrie 1963 regiunea a fost vizitată de către o delegație sovietică.

La sfârșitul vizitei gazdele au oferit „o masă tovărășească", unde au fost rostite toasturi. În cuvântarea sa, șeful delegației sovietice, ministrul învățământului din Republica Socialistă Federativă Rusă, a relatat că în localitatea Variaș a trecut pe lângă obeliscul ridicat în memoria militarilor sovietici morți în cel de-al Doilea Război Mondial, unde a văzut o bătrână lăcrimând, demnitarul sovietic subliniind că în acest mod poporul român își manifesta sentimentele de prietenie și recunoștință față de Uniunea Sovietică, a cărei armată a eliberat România, dar că „anumiți oameni" (trimitere la anumiți lideri de partid români n.a.) nu dau dovadă de astfel de sentimente.

Gluvacov arăta că prin aceste afirmații oaspetele sovietic a susținut că Armata Roșie avea meritul de a fi eliberat România de sub ocupația trupelor hitleriste, subapreciind rolul hotărâtor al factorilor interni. Drept urmare, în intervenția sa, Gluvacov a evidențiat prietenia dintre cele două partide și popoare, dar a subliniat că eliberarea țării se datora în primul rând „insurecției armate organizată și condusă de Partidul Comunist Român".

Polemica dintre cei doi a continuat, delegatul sovietic evocând un proverb potrivit căruia un bunic ținând pe genunchi un nepot neascultător îl atenționa pe acesta că atunci când o să crească mare o să înțeleagă mai bine sfaturile date și o să-i dea dreptate.

În replică, reprezentantul român i-a răspuns că nu este cazul României, că „nepotul e matur, gândește cu capul său fiind în stare să judece lucrurile și că nu în toate cazurile bunicul are neapărat dreptate".

Nicolae Ceaușescu a intervenit, precizând că „trebuia să spuneți că azi poporul român este copt și că nu a fost niciodată necopt”. Viitorul lider comunist român mai arăta că actul de la 23 august a fost înfăptuit de către poporul român sub conducerea Partidului Comunist Român, că armata română a avut o contribuție importantă în înfrângerea fascismului.

Ceaușescu a mai precizat că liderul sovietic Nikita Hrușciov a subapreciat forța Partidului Comunist Român, declarând că dacă trupele sovietice se retrăgeau din România, regimul comunist se va prăbuși, fapt ce nu s-a dovedit a fi real.

În continuarea intervenției sale, Gluvacov amintea faptul că în URSS au apărut mai multe lucrări și broșuri referitoare la cel de-al Doilea Război Mondial și în care rolul armatei române nu era amintit.

În încheierea expunerii sale, vorbitorul și-a arătat opoziția față de tendințele de creare a unor structuri supranaționale în cadrul CAER-ului, și care duceau la pierderea suveranității naționale a României (SJANT, fond Regional PCR Banat, d. 4/1964, f. 9-13).

În intervenția sa, Constantin Anderca, secretar al Comitetului regional PMR și președinte al Consiliului agricol, s-a referit la căile de trecere de la capitalism la socialism, care constituia, în acel moment, cea mai controversată chestiune din cadrul mișcării comuniste internaționale.

Evidențiind că în „Declarația” PMR se admitea existența celor două căi de trecere, pașnică și nepașnică, vorbitorul a subliniat că fiecare partid comunist avea dreptul de a-și alege strategia în acest sens, neexistând rețete unice, aduse din afară.

C. Anderca atrăgea însă atenția că nu trebuia absolutizată nici una dintre aceste căi, așa cum s-a întâmplat în cazul unor partide comuniste occidentale care susțineau calea pașnică de preluare a puterii politice în statele respective.

Demnitarul comunist a abordat, în continuare, problema amestecului sovietic în economia românească, subliniind că dacă liderii români ar fi fost de acord cu „sfaturile” Moscovei, agricultura ar fi avut pierderi.

Nicolae Ceaușescu a intervenit, informând Plenara în legătură cu una dintre vizitele lui Hrușciov în România, când după ce conducerea de partid și stat de la București i-a respins sugestiile legate de zootehnie, la mitingul care a avut loc, liderul sovietic a indicat necesitatea semănării „porumbului în pătrat”, fapt ce a constituit „un amestec inadmisibil” în treburile interne ale țării noastre. Secretarul C.C. al PMR a mai precizat că experiența sovietică respectivă a adus grave prejudicii economiei sovietice, Moscova fiind nevoită să importe porumb, vânzând pentru aceasta aur din depozitele sale (SJANT, fond Regional PCR Banat, d. 4/1964, f. 16-20).

În încheierea cuvântării sale, Anderca a criticat încercările de creare a organismele supranaționale din cadrul CAER-ului.

Gheorghe Cioară, membru supleant al CC al PMR, arăta că în cadrul CAER-ului unele state membre, precum Cehoslovacia, Republica Democratică Germania, urmăreau să obțină din partea partenerilor lor din organizație grâu, porumb, energie

electrică și chiar apă de irigat, plasând la schimb o serie de produse finite, care de multe ori s-au dovedit a fi deficitare din punct de vedere calitativ.

Nicolae Ceaușescu a intervenit din nou, precizând că multe dintre utilajele industriale importate de România din țările socialiste erau rămase cu mult în urmă față de evoluțiile din tehnologia mondială, iar în fața acestei situații, factorii decizionali de la București au hotărât să importe doar ceea ce era corespunzător din punct de vedere tehnic, căci „ne-am înzestrat cu destule vechituri".

Ceaușescu mai sublinia că dacă în industrie s-ar fi aplicat planul unic de dezvoltare prevăzut de către sovietici și de alți aliați ai acestora, România nu ar mai fi avut în acel moment fabrici în care să se realizeze tractoare, camioane, locomotive diesel.

În continuare, Cioară, secondat de către Ceaușescu, a informat participanții despre demersurile Moscovei, avându-i alături pe polonezi, de a crea un organ unic de planificare în interiorul CAER-ului, fără ca România să fie informată de această inițiativă.

Nicolae Ceaușescu, referindu-se la acest episod, evidenția că la consfătuirea organismului economic socialist din anul 1962, propunerea în acest sens, venită din partea polonezilor, a fost respinsă, fiind adoptat programul de diviziune a muncii, „care este în general bun", la baza lui aflându-se principiul colaborării reciproce.

Dar campania sovietică pentru înființarea organismelor suprastatale a continuat în toamna lui 1963, Cioară subliniind că Moscova nu putea să renunțe la metodele de constrângere în relațiile cu partenerii săi, Ceaușescu adăugând „Ca să rămână în istorie ca organizatori ai economiei mondiale socialiste" (SJANT, fond Regional PCR Banat, d. 4/1964, f. 21-25).

În expunerea sa, Dinculescu, adjunct al secției de știință a CC al PMR, a adus în discuție planul de integrare științifică și culturală a țărilor membre CAER. Vorbitorul relata că în urmă cu trei ani s-a desfășurat o consfătuire a reprezentanților Academiilor de științe din țările CAER, unde s-a propus „înființarea organelor unice de planificare și coordonarea planurilor de perspectivă a academiilor, folosirea în comun a potențialului științific și tehnic", deci „un fel de cazan comun pe linie științifică și tehnică".

În acest context, se prevedea înființarea de instituții științifice cu anumite profile doar în unele state, de exemplu la Varșovia urmând a fi creat un institut de fizică, România trebuind să contribuie în acest scop cu o cotizație mare ce putea fi folosită pentru a construi mai multe institute de acest fel în țară.

Se mai avea în vedere și o anumită specializare a revistelor științifice, consiliul de redacție urmând a fi alcătuit din membrii Academiilor de știință ale țărilor CAER, existând nu de puține ori și tendința ca Academiile din statele membre să constituie un bloc unitar în relațiile cu instituțiile similare din celelalte state socialiste sau democratice.

Exista, de asemenea, și un proiect referitor la alcătuirea comitetelor de coordonare în sectoarele științific, artă, cultură, precum și de tipărire de manuale

școlare comune (cele de matematică erau prevăzute a se tipări într-un anumit stat, de istorie în altul).

Totodată, s-a mai propus „o piață comună" a scriitorilor, apariția de reviste literare comune, iar în domeniul radiodifuziunii unificarea emisiunilor destinate străinătății, „unificarea metodelor de învățătură cu studenții străini", fiecare țară CAER urmând să primească studenți străini dintr-o anumită zonă geografică.

Nicolae Ceaușescu a adus în discuție modul cum era percepută în URSS istoria din perioada țaristă, subliniind că războaiele și ocupațiile țariste erau interpretate ca fiind acțiuni progresiste, politica externă a Rusiei țariste contribuind la dezvoltarea civilizației popoarelor respective. Ori „Este știut și cunoscut că au fost războaie de jaf. Acel regim era cel mai reacționar din Europa. În literatura rusă se încearcă de a se șterge caracterul reacționar al țarismului" conchidea liderul comunist român.

În discursul său, Ioan Avram (a devenit apoi ministrul construcțiilor de mașini și vice-prim ministru, n.a.), directorul general al Uzinei Constructoare de Mașini Reșița (U.C.M.) a relatat că a participat la o consfătuire CAER pe ramura construcțiilor de mașini, unde o serie de delegați din celelalte țări membre au urmărit să-și impună punctul lor de vedere, afișând o atitudine superioară față de reprezentanții români, afirmând că țara noastră nu avea capacitatea de a produce mașini sau utilaj petrolier, asemenea produse fabricându-se doar în Polonia, RDG, Ungaria sau Cehoslovacia (SJANT, fond Regional PCR Banat, d . 4/1964, f. 32-35).

În cuvântul său, Wiliam Steskal, directorul Regiunii Ministerului Afacerilor Interne, preciza că existau tendințe venite din partea unor oameni de știință și turiști, ce proveneau atât din unele țări occidentale, cât și socialiste, de a întreprinde acțiuni de spionaj pe teritoriul românesc

Nicolae Ceaușescu, intervenind, preciza că tehnicienii sovietici aflați în România erau instruiți de către organele de securitate din URSS să aibă grijă de documentele pe care le aveau asupra lor, astfel încât acestea să nu fie văzute de către omologii lor români.

În continuare, Steskal arăta că diplomații sovietici de la București menținеau legături strânse cu cetățenii sovietici care locuiau în România, în special cu soțiile unor români care s-au aflat la studii în Uniunea Sovietică (acestea păstrându-și cetățenia sovietică și după căsătorie), în urma informațiilor furnizate de către reprezentanții ambasadei sovietice fiind inoculate acestora o stare de neîncredere, de nesiguranță în privința viitorului lor în țara noastră.

Pe de altă parte, Ambasada sovietică a creat „un comitet al pașaportarilor sovietici", deosebit de activ după Plenara din aprilie, membrilor acestuia fiindu-le explicată situația creată în România, cerându-li-se să țină o legătură mai strânsă cu personalul Ambasadei, să se informeze reciproc „să aibă încredere că ambasada sovietică nu-i va părăsi în nici o împrejurare".

Deoarece unele dintre aceste persoane aveau funcții de răspundere în cadrul instituțiilor statului rămân, sovieticii au intrat în posesia unor informații privitoare la deciziile luate pe linie de partid și de stat, „încercând să întrețină o psihoză nefavorabilă

Republicii Populare România". Deplasându-se în țară (Timișoara, Cluj, Constanța, Galați etc), diplomații sovietici au luat legătura cu „oamenii lor", dându-le o serie de sarcini și folosindu-i pe unii în munca de informații.

Nicolae Ceaușescu a completat aceste date, subliniind că la Timișoara lucrătorii Ambasadei sovietice s-au întâlnit cu cetățence sovietice căsătorite cu români care au urmat studii în URSS, informându-le că vor avea tot sprijinul lor. O astfel de femeie a declarat că se va deplasa pentru a naște în Uniunea Sovietică, pentru ca fiul ei să-și păstreze cetățenia sovietică.

În continuarea Plenarei, Steskal sublinia că sovieticii priveau cu neîncredere și suspiciune partea română, grupurile de turiști care vizitau România erau informate că țara noastră era „o țară de țigani, mămăligari, inculți", având o economie catastrofală, un aliat de neîncredere, vizitatorii fiind sfătuiți să nu ia legătura cu cetățenii români pentru a nu fi supuși provocărilor. De asemenea, din informațiile obținute de către organele de securitate românești, grupurile de turiști sovietici erau însoțite de ofițeri de securitate.

Referindu-se la prezența consilierilor NKVD în structurile Securității, vorbitorul preciza că metodele folosite de aceștia au îngrădit exercitarea atribuțiilor regulamentare ale structurilor de comandă, „au diminuat capacitatea creatoare și inițiativele cadrelor noastre".

Totodată, consilierii sovietici au căutat să cunoască fiecare amănunt din activitatea organelor de securitate românești, uitând însă la plecarea lor din țară să „ne predea o serie de probleme", i-au jignit pe omologii lor români, i-au subapreciat, dând dovadă de neprincipialitate.

În același timp, sovieticii se amestecau în politica de cadre, erau interesați de modul în care se desfășurau ședințelor de partid, de obținerea de informații privitoare la viața internă de partid.

Referindu-se la aceste probleme, Nicolae Ceaușescu a dezvăluit Plenarei că liderul sovietic Nikita Hrușciov a fost informat de către conducere PMR (în cursul întâlnirilor la nivel înalt între cele două părți) despre activitatea agenturii sovietice în România, solicitându-i-se să „se pună ordine în această direcție".

Secretarul CC al PMR preciza că după actul de la 23 august, Moscova a trecut la organizarea pe baze noi a agenturii de spionaj, fiind folosiți în acest scop Ana Pauker, Vasile Luca, Iosif Chișinevschi, aceștia fiind agenți NKVD. Agentura, reorganizată, a fost pusă sub conducerea ofițerilor sovietici, „agentura care a continuat și continuă și până astăzi".

În fața prezentării de documente concrete privitoare la spionajul sovietic în România, Hrușciov și ceilalți conducători sovietici s-au arătat surprinși, deoarece nu s-au așteptat ca liderii români să cunoască lucrurile respective sau dacă aveau cunoștință de ele, Kremlinul credea că vor fi trecute sub tăcere.

În final, liderul sovietic a recunoscut faptul că cele prezentate corespundeau adevărului, că nu erau juste astfel de acțiuni de spionaj, dar a replicat arătând că dacă

nu recurgeau la astfel de acțiuni nu aveau cum să cunoască poziția României în CAER sau ce a vorbit Ion Gheorghe Maurer despre el.

Omologii români au precizat că poziția țării noastre față de problemele discutate în CAER a fost făcută cunoscută pe căi oficiale, astfel încât nu era nevoie de amestecul spionajului sovietic, iar în cele din urmă „tovarășul Hrușciov a promis că îl va bate pe ministrul de interne. De ce, nu am înțeles, poate că a lucrat prost", conchidea ironic Ceaușescu.

Steskal a mai arătat că șefii Securității trebuiau să-i consulte pe consilierii sovietici în luarea hotărârilor, să țină cont de opiniile acestora, sovieticii dând o serie de indicații, amestecându-se astfel în mod grosolan în activitate Securității.

Într-o nouă intervenție, Ceaușescu sublinia că „aceste agenturi au un caracter dușmănos, care manifestă neîncredere față de Partidul Muncitoresc Român, față de regim" (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 4/1964, f. 46-51).

În cuvântul său, Ilie Făsui, prim secretar PMR Reșița, s-a referit la rolul negativ pe care l-au avut pentru economia românească Savromurile, subliniind că partea sovietică, indiferent dacă se realiza sau nu planul în respectiva societate mixtă, încasa beneficiul prevăzut.

Pe de altă parte, sovieticii întârziau sau chiar nu puneau în aplicare unele decizii ale guvernului român. Vorbitorul mai preciza că, în anii respectivi, în zona Reșiței s-au realizat puține obiective importante (barajul de la Văliug, o baterie de cocs), lucrările mai importante fiind tărăgănate, cum a fost de exemplu construcția furnalelor, fapt pentru care unele obiective au fost construite fără consimțământul părții sovietice (Uzina de construcții metalice din Bocșa).

Referindu-se la exploatarea uraniului, valorificat în anii 50 tot prin intermediul Savromurilor, Făsui sublinia că acesta trebuia exploatat și utilizat de către România, indiferent de dorința sovieticilor, eventualul export urmând să se realizeze pe baza avantajului și interesului reciproc (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 4/1964, f. 52-55).

În intervenția sa, Milutin Iovanovici s-a pronunțat pentru egalitatea în drepturi a partidelor comuniste, neamestecul în treburile interne, dreptul exclusiv al fiecărui partid comunist de a-și soluționa singur problemele politice și organizatorice, de a-și alege conducerea (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 4/1964, f. 60).

În cuvântul său, (precizăm că în document nu este amintit numele lui Ceaușescu, dar credem că discursul îi aparține, prin informațiile date de vorbitor, prin faptul că este ultima cuvântare din cadrul Plenarei, protocolul prevăzând că astfel de întruniri se încheiau cu intervenția reprezentantului de la centru) Nicolae Ceaușescu a informat plenara despre demersurile delegației PMR pe lângă partidele comuniste din China și URSS pentru încetarea polemicii, inițiativă care nu a avut nici un rezultat concret. Vorbitorul sublinia că în spatele disputei dintre cele două puteri comuniste se afla dorința acestora de a conduce mișcarea comunistă mondială (ANIC, fond Colecția Nicolae Ceaușescu, d. 111/1964, vol. II, f. 87).

Abordând problema căilor pe care partidele comuniste le alegeau în vederea cuceririi puterii politice, Ceaușescu evidenția că această sarcină revenea, în exclusivitatea, formațiunilor politice respective, ținându-se cont de realitățile politico-economice din țara în cauză, fără nici un amestec din afară. Totodată, el atrăgea atenția că nici o cale (pașnică sau violentă) nu trebuia absolutizată (ANIC, fond Colecția Nicolae Ceaușescu, d. 111/1964, vol. II, f. 94).

Referindu-se apoi la chestiunea colaborării economice dintre statele socialiste, liderul politic român arăta că România nu a primit nimic pe gratis, relațiile comerciale desfășurându-se conform acordurilor încheiate, pe baza principiilor comerciale. Dar în unele cazuri, utilajele importate din statele socialiste erau mai vechi decât cele pe care le-ar fi putut cumpăra din țările capitaliste (ANIC, fond Colecția Nicolae Ceaușescu, d. 111/1964, vol. II, f. 96).

Ceaușescu a criticat societățile mixte româno-sovietice, de care au beneficiat sovieticii, amintind că la desființarea acestora statul român a fost obligat să răscumpere partea sa din aceste întreprinderi.

În același timp, a fost amintit amestecul consilierilor sovietici în treburile interne ale PMR, faptul că au făcut presiuni ca în procesul de colectivizare să fie folosite aceleași metode ca în URSS, săvârșindu-se astfel abuzuri.

Ceaușescu evidenția faptul că practicile din timpul lui Stalin erau utilizate și după moartea acestuia, Hrușciov refuzând să acorde României sprijin tehnic pentru producerea de camioane, subliniind că țara noastră nu avea posibilitatea să-și creeze o industrie constructoare de mașini (ANIC, fond Colecția Nicolae Ceaușescu, d. 111/1964, vol. II, f. 97-98).

În continuare cuvântării sale, Ceaușescu s-a referit la propunerile privind crearea unor structuri supranaționale în cadrul CAER-ului, la specializările stricte pe ramuri economice ale membrilor organismului, teze respinse ferm de către PMR. (ANIC, fond Colecția Nicolae Ceaușescu, d. 111/1964, vol. II, f. 99).

Secretarul CC al PMR arăta că în trecut în România unii copiau totul din experiența URSS-ului, indiferent dacă era bun sau rău, iar știința sovietică era prezentată la superlativ, cu toate că în unele domenii ea erau în urma celei din statele capitaliste.

Ceaușescu sublinia că trebuia preluată tehnologia avansată și din statele democratice în vederea dezvoltării economiei românești, la urma urmelor ,,Mașina nu conține nici un dram de orânduire capitalistă" (ANIC, fond Colecția Nicolae Ceaușescu, d. 111/1964, f. 99).

Nu trebuiau negate contribuțiile altor popoare în domeniile științei, culturii, deoarece însemnând a te ,,închide în carapacea noastră", dar nici să te închini în fața altora, respingându-se ,,prezentări de fapte în istorie și geografie formulate în spirit de ploconire...".

În acest context, vorbitorul a criticat teoriile cuprinse în manualele școlare privitoare la originea slavă a poporului român, idealizarea regimului țarist, toate acestea urmărind ca România să nu mai fie o țară independentă.

De asemenea, PMR se pronunța împotriva planurilor de integrare culturală, științifică și artistică a statelor socialiste, utilizării în comun a potențialului din aceste domenii (ANIC, fond Colecția Nicolae Ceaușescu, d. 111/1964, vol. II, f.100).

În continuarea cuvântării sale, Nicolae Ceaușescu a respins propunerea ca unele state din CAER să producă doar anumite produse, PMR pronunțându-se ca organizația să cuprindă și alte state socialiste (ANIC, fond Colecția Nicolae Ceaușescu, d. 111/1964, vol. II, f. 101).

Vorbitorul sublinia că unitatea dintre statele socialiste nu putea fi realizată de la un centru, nu i se putea impune unui partid sau unui stat socialist o anumită linie politică sau hotărâri obligatorii, iar în acest sens era amintită activitatea negativă a Cominternului (ANIC, fond Colecția Nicolae Ceaușescu, d. 111/1964, vol. II, f.102).

Astfel, Ceaușescu s-a referit la efectele negative ale deciziilor Cominternului privitoare la mișcarea comunistă din România, dar și la rolul nefast al Cominformului asupra mișcării comuniste internaționale (condamnarea și excluderea Iugoslaviei din cadrul mișcării comuniste, deoarece, în opinia lui Ceaușescu, liderii comuniști iugoslavi nu au acceptat consilieri sovietici, activitatea întreprinderilor mixte, precum și amestecul, pe de altă parte, în treburile interne ale partidelor comuniste din Ungaria, Bulgaria și Cehoslovacia) (ANIC, fond Colecția Nicolae Ceaușescu, d. 111/1964, vol. II, f.103).

După 1956 toate aceste lucruri grave au fost aruncate pe umerii lui Stalin, dar la o analiză mai atentă nu doar dictatorul sovietic era vinovat (ANIC, fond Colecția Nicolae Ceaușescu, d. 111/1964, vol. II, f. 119): „Cunoaștem cu toții ce prejudicii a adus aceasta mișcării comuniste și muncitorești: favorizarea contrarevoluției din 1956 din Ungaria, a evenimentelor din Polonia etc.”. Desigur, afirmația lui Ceaușescu nu corespunde adevărului, cauzele evenimentelor din Polonia și ale revoluției anticomuniste din Ungaria fiind mult mai profunde.

Și în România Ana Pauker, Vasile Luca, Iosif Chișinevski au realizat liste cu activiști de partid care urmau să fie eliminați, dar conducerea PMR, în frunte cu Dej, a reușit să împiedice punerea în aplicare a acestor intenții care ar fi decapitat partidul (ANIC, fond Colecția Nicolae Ceaușescu, d. 111/1964, vol. II, f. 103).

În privința conflictului dintre PCUS și Partidul Comunist Chinez, PMR se pronunța pentru încetarea polemicii publice, toate partidele comuniste, mari sau mici, urmând să contribuie la încetarea acestei stări de fapt, trebuind a fi împiedicată sciziunea și pregătită cu grijă o consfătuire a „tuturor partidelor frățești” (ANIC, fond Colecția Nicolae Ceaușescu, d. 111/1964, vol. II, f. 105).

„Situația privind dezbaterea documentelor Plenarei CC al PMR din aprilie 1964, în Plenarele comitetelor raionale și orășenești de partid și în organizațiile de partid din regiunea Banat până la 18 VI 1964”, precizează că în perioada 14-20 mai urmau să se desfășoare plenarele comitetelor raionale și orășenești de partid.

Într-o „Notă” redactată la 19 mai 1964 de către Colectivul Informării de partid se sublinia că în fiecare luni dimineața va fi înaintat CC al PMR, Sectorul informării de partid, un „Buletin Informativ” în care era prezentat modul în care se desfășurau

întrunirile respective, informare care era reluată telefonic în fiecare dimineață de miercuri (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 9/1964, f. 15-16).

„Informarea privind modul cum se desfășoară dezbaterile în organizațiile de partid din regiunea Banat a Declarației PMR din aprilie 1964", (materialul urma să fie analizat la ședința de Secretariat al Comitetului regional PMR Banat din 1 iunie 1964) evidența că până la 30 mai au avut loc 13 plenare lărgite ale comitetelor raionale și orășenești de partid, precum și 735 de adunări ale organizațiilor de partid (din cele 1042 de adunări stabilite), fiind rămase în urmă raioanele Orșova, Caransebeș, Timișoara și Deta, ca și orașul Lugoj.

În document se sublinia că nu în toate locurile au fost folosiți, în vederea prelucrării documentelor, membrii comitetelor raionale sau orășenești temeinic pregătiți ideologic și drept urmare dezbaterile s-au prelungit până în 7-10 iunie.

În același timp, în unele părți au lipsit broșurile cu „Declarația PMR" (de exemplu în raionul Caransebeș). Sub conducerea comitetele raionale și orășenești de partid, membrii și candidații de partid, activul de partid au studiat conținutul „Declarației", precum și materialul bibliografic aferent, studiul realizându-se pe grupe mai mici.

Se precizează că a existat un interes mare pentru studierea documentelor respective, însă au existat și unele lucruri mai puțin pozitive. Astfel, în unele așezări rurale din raionul Bozovici, ca și în alte raioane, locuitorii s-au adunat destul de greu, fiind înregistrate și multe absențe. De exemplu la Bănia din 31 de candidați de partid au participat doar 18, la Gospodăria Agricolă Cooperatistă (GAC) Pâncota (raionul Arad) adunarea a putut începe doar la ora 20, ea prelungindu-se, în aceste condiții, până la ora 24.

Secretarii organizațiilor de bază din mai multe localități și în special de la sate nu acordau importanță invitării la adunări a „activului fără de partid". În toate întrunirile cei prezenți au aprobat, în unanimitate, deciziile conducerii superioare de partid (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 9/1964, f. 38-40).

Subliniindu-se că până în acel moment „nu s-au semnalat manifestări dușmănoase", erau amintite o serie de zvonuri care circulau în special în unele comune (mai ales din raioanele Oravița, Orșova și Lipova) conform cărora urma să se desființeze GAC-urile, iar pământurile vor fi înapoiate oamenilor.

În comunele Vrani, Vărădia și Mercina (raionul Oravița) se menținea, și după prezentarea „Declarației", opinia că România a rupt relațiile diplomatice cu URSS-ul. Pentru liniștirea spiritelor, în localitățile respective s-au deplasat secretarii comitetelor raionale de partid care au clarificat problemele.

În orașul Orșova, navigatorii care veneau din Ungaria, în discuțiile pe care le aveau cu anumiți localnici, au declarat că „românii din Ardeal sunt rămășițe ale romanilor și că teritoriul pe care locuiesc aceștia aparține Ungariei și într-un viitor va trebui redat acesteia". În „Informare" se arăta că nu era cunoscută atitudinea pe care au avut-o cetățenii prezenți la astfel de discuții (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 9/1964, f 48).

În adunările care au avut loc, secretarul Comitetului raional de partid Lugoj, Nagy Zoltan, cu studii la Kiev, a evidențiat atitudinea de subestimare pe care a avut-o prorectorului Academiei Agricole din Ucraina față de profesionalismul specialiștilor români din agricultură.

Căpitanul portului Orșova, Ioan Benea s-a referit în intervenția sa la rolul negativ pe care l-au avut Savromurile pentru economia românească, subliniind că sovieticii au participat ca aport de capital cu nave vechi, având randament redus de exploatare, doar vapoarele sovietice fiind modernizate, în majoritatea cazurilor la șantiere navale din străinătate (celor românești nefiindu-le aduse nici o îmbunătățire).

De asemenea, România a importat din Cehoslovacia motoare de tip Skoda pentru șase remorchere care s-au construit la Șantierul naval Oltenița, dar la scurt timp după lansarea la apă a acestora, ele au trebuit a fi readuse în șantier pentru repararea unor defecțiuni de construcție a motoarelor respective, deoarece acestea erau de tip vechi (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 9/1964, f. 41-42).

Rudolf Stoian (AFPF Orșova) și-a exprimat, în intervenția pe care a avut-o în adunarea organizației de partid din care făcea parte, regretul că au apărut unele tendințe de încălcări ale principiilor independenței și suveranității naționale, egalității în drepturi și neamestecului în treburile interne ale altor state socialiste.

Vorbitorul s-a referit, în continuare, la disensiunile care au izbucnit în timpul sesiunii extraordinare a Comisiei Dunării din octombrie 1963, întrunire convocată de către guvernul iugoslav în vederea informării membrilor organismului respectiv privind hotărârea Iugoslaviei și României de a construi hidrocentrala de la Porțile de Fier.

La anunțul deciziei, delegații sovietici, bulgari, cehoslovaci, maghiari și austrieci s-au pronunțat împotriva rezoluției prezentate, prezentând un alt document prin care se solicita convocarea unei alte reuniuni de experți ale statelor dunărene care să realizeze un studiu suplimentar în chestiunile nautice, tehnice, economice și juridice.

Stoian arăta că nici la întrunirea experților din 20-29 aprilie 1964, problema divergentă nu a fost soluționată, vorbitorul subliniind că potențialul hidro-energetic de la Porțile de Fier aparținea celor două state vecine, nici o altă țară nefiind în măsură să aibă pretenția să participe la acest proiect și să beneficieze de sursa de energie electrică produsă la viitoarea hidrocentrală.

Inginerul Francisc Damian (secția de motoare Diesel Reșița), a evidențiat aprecierea de care se bucurau pe plan mondial, în cadrul expozițiilor internaționale, produsele industriale românești, deși în trecut reprezentanții unor state socialiste și-au exprimat pesimismul în legătură cu posibilitatea României de a produce locomotive Diesel.

Și Ioan Avram (directorul general al Uzinei Constructoare de Mașini Reșița) s-a referit la calitatea superioară a produselor românești prezentate la târgurile internaționale, viitorul demnitar fiind prezent la expoziția de la Leipzig, unde exponatele românești au fost apreciate, deși organizatorii au oferit delegației române un stand periferic în care să-și prezinte piesele.

Avram a informat adunarea că instalația de foraj a primit medalia de aur, iar mulți participanți au inițiat demersuri pentru cumpărarea locomotivelor Diesel.

Ervin Molnar (șef serviciu organizarea muncii în cadrul Uzinei de strunguri Arad) referindu-se la chestiunea colaborării din cadrul CAER-lui, a prezentat cazul a doi tehnicieni aflați în vizită de documentare la o uzină constructoare de mașini din Moscova și care au fost trimiși în țară de către sovietici deoarece nu cunoșteau bine limba rusă (Ambasada română neavând posibilitatea de a le pune la dispoziție un translator).

Dumitru Ardelean, muncitor la Uzina de struguri din Arad a declarat că în anul 1963, fiind prezent ca delegat la un târg internațional care a avut loc la Tripoli, a fost surprins neplăcut de comentariile negative ale unor delegați din state socialiste la adresa produselor românești, fiind astfel îngreunată și vânzarea unui compresor (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 9/1964, f. 43-45).

Mai mulți vorbitori de la Uzinele de vagoane Arad s-au referit la problemele întâmpinate din partea unor țări socialiste care importau produse realizate în întreprinderea respectivă. Directorul tehnic, Vasile Abrudean a relatat despre dificultățile întâmpinate în cele trei deplasări din Cehoslovacia și RDG, unde a purtat tratative economice, atitudinea ironică a gazdelor față de anumite produse fabricate în România.

În același timp, au fost livrate de către statele socialiste utilaje depășite din punct de vedere tehnic. Inginerul Coloman Bakoșyi, șeful serviciului de concepție de la UTA, relata despre refuzul organelor competente din Ungaria și RDG de a furniza documentația pentru iluminatul și încălzitul vagoanelor de călători (motivându-se că documentațiile respective nu au fost experimentate), și în consecință statul român a fost nevoit să cumpere, cu plata în valută, licența respectivă de la o firmă vest-germană.

Vorbitorii au mai arătat, în intervențiile lor, că în ultima perioadă livrările de cărbune din Cehoslovacia s-au redus, în portul Orșova sosind cantități mai mici și de o calitate inferioară de cărbune.

Pe de altă parte, în porturile din Ungaria a fost intensificat controlul asupra navelor românești, iar în sectorul maghiar și cehoslovac al fluviului circulația vapoarelor românești era îngreunată prin diverse proceduri ale autorităților respective.

A mai fost evidențiată nerespectarea contractelor comerciale încheiate cu diverse state socialiste (din partea acestora), livrarea unor mărfuri de calitate necorespunzătoare sau întârzieri în respectarea termenilor de livrare.

Nicolae Stanca (șeful secției de învățământ a Sfatului popular raional Lugoj) sublinia că învățământul românesc din anii 50 ai secolului al XX-lea a avut ca model învățământul sovietic. Vorbitorul considera că una dintre cele mai grave greșeli a constituit-o aplicare ad litteram a experienței școlii sovietice, fără a fi adaptată la realitatea românească, fără a se ține cont de tradițiile școlii românești.

Același lucru s-a întâmplat cu programele și cu manualele școlare, care au fost copiate în întregime, fapt ce a dus „la unele situații artificiale”. Astfel, elevii din clasa a II -a aveau în manual expresia: „patria noastră este URSS”, iar manualul „Bazele

darwinismului" era o copie fidelă a unui manual sovietic, neexistând nici un capitol care să înfățișeze aportul biologilor români la dezvoltarea științei biologice (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 9/1964, f. 45-46).

În cadrul adunărilor de partid din instituțiile de învățământ superior (care au fost pregătite cu multă atenție) vorbitorii s-au declarat de acord cu conținutul declarației, unii dintre ei referindu-se la unele pagube provocate de nerespectarea contractelor din parte unor state socialiste, membre CAER.

Astfel, Zeno Gropșeanu (profesor) și Bechereanu (conferențiar în cadrul Facultății de chimie) au arătat că RDG a livrat țării noastre instalații de crocare catalitică a produselor petrolifere la nivelul tehnicii de acum 20 de ani.

Ion Anton (membru corespondent al Academiei), Francisc Gylay (directorul adjunct științific al Bazei Academiei, conferențiar universitar) s-au referit, în intervențiile lor, la cazul turbinelor hidraulice exportate de către Cehoslovacia pentru hidrocentrala Bicaz, la a căror recepție cei doi oameni de știință au participat, care funcționau însă în regim de cavitație și deci nu la toată puterea proiectată.

Benedict Menkes (profesor universitar, membru corespondent al Academiei RPR) a subliniat că datorită documentării unilaterale, doar din URSS (referindu-se în mod concret la lucrările lui Trofim Lîsenko și Olga Lipeșinkaia), cercetarea științifică din domeniul biologiei a avut de suferit.

În „Informare privind modul cum se desfășoară dezbaterile în organizațiile de partid din regiunea Banat a declarației PMR din aprilie 1964" se arăta că în cadrul discuțiilor Ion Jivan, directorul Teatrului de Stat din Arad, și-a exprimat acordul cu politica PMR de respingere a intențiilor Moscovei de a fi create organisme economice suprastatale în cadrul CAER-ului.

Vorbitorul a dezavuat și planul de a fi înființată o piață comună socialistă a artelor și literelor, agenții literare comune, precum și o societate a editurilor, toate aceste intenții fiind inadmisibile deoarece nu se ținea seama „de specificul formelor vieții spirituale care sunt fenomene ale culturii naționale și diferă de la popor la popor".

Arătând că arta sovietică a fost apreciată de-a lungul timpului, Jivan evidenția că în ultima perioadă în arta și literatura sovietică au apărut semnele unui nou cult al personalității, sub diferite forme, în unele lucrări istorice era întâlnit un limbaj apologetic față de Hrușciov, liderul sovietic având tendința de a-și impune opinia sa în partid.

Eufrosina Craiciu (inginer, Lugoj) s-a referit la faptul că cercetările științifice din România au stagnat o perioadă îndelungată datorită „copierii mecanice ale experiențelor impuse din afară", dând ca exemplu situația din domeniul său de activitate, unde a fost impusă creșterea viermilor de mătase de stejar, în ciuda condițiilor neprielnice din România, provocându-se astfel cheltuieli inutile. În ultima perioadă de timp situația s-a îndreptat, în urma cercetărilor biologice obținându-se „rasa de viermi de mătase alb de Orșova", care se hrănea cu frunza de dud (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 9/1964, f. 47-56).

În „Informare privind organizarea dezbaterilor Declarației în organizațiile UTM” din 30 mai 1964, erau semnalate o serie de deficiențe: la unele adunări numărul utemiștilor care erau și membrii și candidați de partid era foarte mic, în unele locuri (Arad, Lugoj) discuțiile purtate nu au fost interesante deoarece elevii nu vorbeau liber, în conformitate cu indicațiile date, în Caransebeș până în data de 28 mai nu a avut loc nici o adunare a tineretului comunist (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 9/1964, f. 59).

Într-o altă „Informare” se evidențiază că în cadrul adunărilor organizațiilor de partid ale cadrelor didactice din Timișoara, mai mulți profesori de istorie au subliniat faptul că în manualele școlare existau greșeli privitoare la unele evenimente istorice, în special în privința formării poporului român și a limbii române, fiind supraapreciat rolul elementului slav și minimalizat aportul avut de populația daco-romană în cadrul acestui proces.

De asemenea, în macheta volumului III al Istoriei României, dar și în manualele școlare, perioada țaristă a fost prezentată pozitiv, războaiele de expansiune purtate de țari fiind caracterizate drept războaie de eliberare. Vorbitorii au arătat necesitatea ca profesorii de istorie să contribuie la educarea patriotică a elevilor prin predarea istoriei în mod științific, obiectiv (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 9/1964, f. 65-66).

O „Notă Informativă” întocmită de către Comitetul Regional PMR Banat evidenția că în unele locuri s-au răspândit zvonuri „tendențioase și dușmănoase”, care încă circulau în localitățile rurale din raioanele Arad, Oravița, Lipova și în orașele Lugoj și Reșița.

Astfel, în comuna Horia (raionul Arad) se discuta în *masă* că România a devenit o țară neutră, rupând relațiile diplomatice cu sovieticii, „România și-a câștigat independența acum”.

În Satu-Mare, sat aparținător de comuna Secusigiu circula zvonul că „Țara noastră a rupt relațiile cu Uniunea Sovietică și de acum sîntem cu sârbii”, iar în localitatea Sânpetrul German că „Republica Populară România ar fi rupt relațiile cu URSS și că rușii nu se vor declara mulțumiți cu atitudinea românilor”.

În comuna Pecica se afirma că „Țara noastră nu mai are nimic cu Uniunea Sovietică și că toate pământurile se dau înapoi, la cine cât are nevoie”, gospodăriile colective urmând a fi desființate, rămânând doar gospodăriile de stat.

Și la Arad, în cadrul ședinței care a avut loc la Uzina de vagoane s-ar fi declarat că țara noastră a rupt relațiile diplomatice cu Uniunea Sovietică, iar pământurile vor fi înapoiate țăranilor, în timp ce în comuna Mândruloc unii colectiviști comentau că „până la toamnă o să primim pământul înapoi și va fi și la noi la fel ca în Iugoslavia”. Se mai afirma că liderii români s-au trezit în ceasul al 12-lea, despărțindu-se definitiv de ruși și de unguri, ultimii revendicând Transilvania, cererea fiind respinsă de conducătorii români.

În satul Munar, locuitorul Alexandru Albotă, vopsitor la Uzinele de vagoane Arad, relata că într-o ședință desfășurată la întreprinderea respectivă s-a adus în discuție

chestiunea ruperii relațiilor dintre România și URSS, mai mulți membrii de partid afirmând că acestea trebuiau întrerupte în urmă cu 10 ani pentru ca România să nu sărăcească. Tot în cadrul aceleiași întruniri, unii participanți au declarat că pământurile se vor împărți la oameni, la fel ca în Iugoslavia.

Tot la Munar, existau discuții vii între unii localnici referitoare la alegerile din 1965, când ,,vor candida și alte partide în afară de cel comunist", dar și privitoare la posibilitate ca Uniunea Sovietică să atace România în urma ultimelor decizii ale conducerii comuniste din țara noastră.

În apropierea orașului Reșița, respectiv în localitățile Ezeriș, Ramna, Brebu etc., circulau următoarele zvonuri: România a rupt relațiile diplomatice cu URSS, discutându-se și despre desființarea GAC-urilor în zonele unde pământurile erau mai puțin fertile etc.

Printre cauzele care au determinat apariția unor astfel de zvonuri, autoritățile indicau faptul că o parte dintre cetățeni care au citit ,,Declarația" din ziare nu au înțeles în întregime poziția PMR față de mișcarea comunistă și muncitorească mondială, față de polemica publică sovieto-chineză, aceștia interpretând cele două chestiuni așa cum s-au priceput și cum au vrut ei.

De asemenea, nu toți membri de partid și candidați și-au însușit pe deplin conținutul ,,Declarației" pentru a putea lua atitudine și a combate zvonurile respective.

Pe de altă parte, în document sunt amintite unele deficiențe, precum cea de la GAC Valeadeni unde pe perioada iernii, din cauza lipsei de furaje și de adăposturi, caii au fost adăpostiți la colectiviști, dar când s-a pus problema readucerii acestora în gospodăria agricolă cooperatistă, a apărut zvonul că țăranii nu vor mai da animalele înapoi deoarece GAC-ul se va desființa, urmând ca în viitor oamenii să primească și pământul care le-a fost luat.

Pentru liniștirea situației, la indicația Biroului comitetului orășenesc de partid a fost trimis un colectiv de activiști în sat care a discutat cu colectiviștii, aceștia readucând animalele în GAC, recunoscând că au înțeles greșit unele chestiuni tratate în ,,Declarație", luând ca bune unele zvonuri ce au circulat în localitate și care aveau un caracter dușmănos.

În același timp au fost combătute zvonurile ce erau răspândite între membrii GAC-ului din Brebu (unde unii colectiviști au dus seara atelajele agricole acasă și nu la cooperativă, declarând că doreau să le repare), Biroul comitetului orășenesc de partid Reșița luând decizia de a se discuta cu toți muncitorii care lucrau în întreprinderile din oraș și care locuiau în Brebu și Valeadeni pentru a-și trimite membrii de familie colectiviști la munca câmpului.

Un caz aparte a fost înregistrat în comuna Dorgoș, (raionul Lipova), unde Petru Lăbășan ,,element înrăit, fiu de chiabur", aflându-se la bufetul cooperativei a afirmat că s-a comunicat la radio că începând cu data de 15 mai 1964 România devenea o țară liberă și independentă, că Partidul Comunist nu mai conducea țara, care urma să fie condusă de către ,,oamenii lui". Acesta a mai arătat că toți deținuții politici au fost

eliberați din închisori și vor forma un partid al lor, iar pe comuniști o să-i spânzure de limbă.

În document se arăta că deși i s-a atras atenția de către cei prezenți în bufet să înceteze să mai afirme astfel de lucruri, Petru Lăbășan a continuat (se precizează că era în stare de ebrietate) și în consecință organele de stat au luat măsuri de cercetare și de întocmire a dosarului pentru a fi expediat Tribunalului Militar din Timișoara în vederea judecării.

Se preciza că în localitățile unde circulau zvonuri, comitetele raionale și orășenești de partid au trimis ,,tovarăși competenți care să lămurească problemele", considerându-se că era necesar ca în astfel de comune un secretar al comitetului raional să fie prezent pentru o perioadă mai îndelungată (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 9/1964, f. 69-72).

Într-un ,,Buletin informativ", directorul întreprinderii miniere Moldova Nouă, Eftimie Corteanu relata că în anul 1963, când s-a aflat într-un schimb de experiență în Cehoslovacia, la finalul misiunii, gazdele i-au confiscat notițele personale legate de problemele discutate în perioada respectivă.

Alexandru Khelner, tehnician la IPROFIM Balta Sărata, evidenția că unele utilaje realizate în Cehoslovacia ,,aveau caracteristici tehnice inferioare" (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 9/1964, f. 11-12).

În ,,Informarea" din 9 iunie 1964 s-a prezentat o sinteză asupra discuțiilor din adunările organizațiilor de partid din cadrul Regiunii Banat privitoare la ,,Declarația" din aprilie 1964. Astfel, se precizează că participanții la dezbateri s-au referit la rolul negativ pe care l-au avut Savromurile pentru economia românească, la piedicile pe care le-au întâmpinat cu prilejul vizitelor și schimburilor de experiență în unele țări ,,frățești", la subaprecierea, de către unii oficiali din statele comuniste, realizărilor din industria constructoare de mașini românească, la consecințele negative pe care l-a avut asupra învățământului din România preluarea modelului sovietic, sau documentația unilaterală științifică din URSS în domeniul științei.

Pe de altă parte, se arăta că unii utemiști au cerut o serie de explicații legate de CAER, de căile de trecere de la capitalism la socialism, de reacția celorlalte partide comuniste și state socialiste față de Declarația PMR (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 9/1964, f. 88-93).

Drept urmare, printr-o ,,Notă" se cerea să fie explicați participanților la adunări o serie de termeni cuprinși în „Declarație", precum ,,polemică publică, divergențe, salvgardarea unității mișcării comuniste și muncitorești, absolutizare, cultul personalității, Savromuri" (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 9/1964, f. 179).

Într-o cuvântare (nu am reușit să aflăm cui îi aparține, n.a.) intitulată ,,Câteva probleme legate de dezbaterea declarației plenarei CC al PMR din aprilie și măsurile ce trebuiesc luate în continuare pentru însușirea și lămurirea tuturor problemelor ce se ridică legate de Declarație", se arăta că au existat și unele neclarități, au circulat diferite zvonuri, au fost și ,,manifestări diferite".

Se solicita adoptarea unor atitudini ferme față de denaturările care se încercau a fi întreprinse, arătându-se că unele ,,elemente dușmănoase" căutau să acționeze profitând de disensiunile din cadrul mișcării comuniste internaționale. De asemenea, existau și ,,elemente înapoiate" care nu înțelegeau conținutul declarației și astfel se lăsau influențate de ,,elementele dușmănoase".

În același timp, unele partide comuniste frățești denaturau relațiile dintre statele socialiste, mistificau poziția PMR cuprinsă în ,,Declarație". De asemenea, unele partide comuniste (PCUS) ,,prelucrau" alte formațiuni comuniste de orientare pro-sovietică pentru a ataca PMR, iar în presa unor partide comuniste apăreau comentarii false, critice la adresa PMR. În consecință, activitatea de explicare a ,,Declarației" trebuia continuată.

Deoarece în cursurile și manualele școlare apăreau multe fapte neadevărate și confuzii referitoare la istoria României, istoria literaturii, științele sociale, geografia, conducerea PMR a trasat sarcina ca în vara anului 1964 să fie revizuite cursurile și manualele respective.

Drept urmare, în Centrul Universitar Timișoara urma să fie întocmit un program pe două luni și alcătuit un colectiv de specialiști care, sub coordonarea Comitetului regional de partid -Secția știință- să revadă toate manualele de istorie, geografie, istoria literaturii, științele sociale, în vederea îmbunătățirii acestora (SJANT, fond Comitetul Regional PCR Banat, d. 9/1964, f. 94-96).

În concluzie, participanții care au luat parte la dezbaterile privind Declarația Partidului Muncitoresc Român din aprilie 1964 și-au exprimat acordul față de conținutul acesteia, aprobând punctul de vedere al liderilor comuniști români în chestiunea conflictului sovieto-chinez, cât și principiile care stăteau la baza relațiilor dintre partidele și statele comuniste, prin care Bucureștiul urmărea ieșirea din orbita Moscovei.

În același timp, cei care au luat cuvântul în cadrul adunărilor de partid au criticat rolul negativ pe care Savromurile l-au avut pentru economia românească, modelul sovietic unic impus României atât în domeniul economic cât și în știință, cultură, învățământ în anii 50 ai secolului al XX-lea, cât și tendințele URSS-ului de a crea organisme economice supranaționale în cadrul CAER-ului.

Vorbitorii s-au referit și la tendințele de subapreciere a realizărilor României în plan industrial venite din partea sovieticilor dar și ai altor parteneri din CAER, dificultățile întâmpinate de către negociatorii români în timpul tratativelor pentru încheierea unor acorduri comerciale cu statele socialiste, produsele de slabă calitate importate din aceste țări.

O problemă importantă pusă în discuție în cadrul Plenarei Comitetului regional PMR Banat a fost cea a prezenței consilierilor sovietici în aparatul de securitate român, cât și a agenturii de spionaj din Uniunea Sovietică. A fost evidențiat rolul important pe care aceștia l-au avut în coordonarea activității Securității și implicit în represiunea dură contra opoziției democratice din România, dar suntem de părere că Securitatea ar fi adoptat în anii 50 ai secolului trecut, aceiași atitudine criminală și fără ofițerii NKVD.

În privința spionajului sovietic în România, Nicolae Ceaușescu (prezent la Plenară) arăta că în ciuda faptului că liderii români au solicitat omologilor lor sovietici încetarea unor astfel de practici, spionii sovietici erau încă activi pe teritoriul ,,statului aliat".

A fost condamnată activitatea Cominternului, cea a Cominformului, subliniindu-se rolul negativ pe care cele două organizații l-au avut asupra partidelor comuniste din sud-estul Europei.

De asemenea, s-a evidențiat falsificarea istoriei, importanța acordată elementului slav în evoluția poporului român, ca și a rolului pe care Rusia și apoi URSS-ul l-a avut în istoria României, solicitându-se rescrierea istoriei într-un mod obiectiv, științific.

În consecință, tonul discuțiilor a fost critic față de politica Moscovei față de România de după 1944, de toate încercările Kremlinului de a menține controlul asupra țării, în concordanță cu hotărârile Plenarei din aprilie.

Din punct de vedere organizatoric, întrunirile au fost pregătite cu grijă, dar în ciuda măsurilor luate, au fost înregistrate și deficiențe. Astfel, într-o serie de adunări a fost înregistrat un număr destul de mare de absenți (în special în mediul rural), fapt ce denotă un interes mic din partea membrilor de partid respectivi față de măsurile importante luate de conducerea PMR.

Pe de altă parte, în documente se evidențiază faptul că într-o serie de comune din cuprinsul regiunii, locuitorii discutau despre desființarea Gospodăriilor Agricole de Producție, înapoierea pământurilor țăranilor, ruperea relațiilor diplomatice cu Moscova, România devenind o țară neutră.

Pe acest fond, se avea în vedere o apropiere de Iugoslavia și implicit copierea modelului iugoslav în dezvoltarea țării și chiar mai mult, organizarea de alegeri pluripartide (în primăvara anului 1965).

Toate aceste ,,zvonuri" au fost combătute de către autorități (liderii comuniști români nu aveau nevoie de „evenimente" în acel moment sensibil), dar ele denotă faptul că deși regimul politic era pe cale de liberalizare, în regiunea Banat ideile comuniste nu erau împărtășite de întreaga populație.

Referințe bibliografice

Banu, Florian, Țăranu, Liviu. 2009. Aprilie 1964. *,,Primăvara de la București". Cum s-a adoptat ,,Declarația de independență" a României*. București: Editura Enciclopedică.

Buga, Vasile. 2019. *Lumini și umbre. Relațiile economice româno-sovietice. 1965-1989.* București: Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului.

Croitor, Mihai. 2009. *România și conflictul sovieto-chinez (1956-1971).* Cluj-Napoca: Editura Mega.

Fonduri arhivistice

Arhivele Naționale Istorice Centrale, Fond Colecția Nicolae Ceaușescu, 1964.

Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, Fond Comitetul județean PCR Timiș, 1964.

DOI: 10.35923/QR.13.03.11

Maria SUBI
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Hebraica Veritas: Conciliul Apostolic din Ierusalim (Faptele apostolilor 15) – rezolvarea ebraică a unei crize ecleziale

Abstract: (*Hebraica Veritas:* The Apostolic Council of Jerusalem (Acts 15) – The "Hebrew" Resolution to an Ecclesial Crisis) The fifteenth chapter of Acts is dedicated to the Apostolic Council of Jerusalem, widely regarded as the first council of the Church, which took place around the year 50. On this occasion, as most biblical commentators state, it was decided that converted pagans did not have to observe the Mosaic law, but a few Judaic prohibitions were retained in order to make possible the communion between Judeo-Christians and Pagan-Christians. The events narrated in Luke's account can be understood, however, through a change of perspective, in a whole different light. Thus, first, an extremely significant fact must be brought to attention, namely that the religious authority the communities outside of Jerusalem turned to was embodied by the Apostles and Presbyterians of Jerusalem, representatives of a conservative Judaism. They affirmed their new Messianic faith within the parameters of traditional Mosaic religion, continuing to strictly respect the Torah as well as all the traditional Jewish customs and institutions. Furthermore, presiding the council was Jacob, the Saviour's brother, who formulated the conclusion and final decision of the council, the stipulations of which – regarding idolatry, immorality and blood, elements entirely prohibited – were related to the so-called Noahide Laws, as well as to the norms of Leviticus 17-18 or to the Judaic principles that imposed absolute prohibition (*yehareg ve'al ya'avor*), all being based on the Hebrew Scriptures (*cf.* Genesis, Leviticus, Deuteronomy, etc.). In fact, the Apostolic Decree itself did no more than present an essentialized, concentrated form of the Judaic faith (Acts 15:20), which textually materialized through the name of Moses and would be integrated and assimilated into the life of the pagans converted through sabbatical synagogue catechesis (Acts 15:21). This "Hebrew" conclusion of Acts 15:21 therefore resolved an ecclesial crisis and confirmed the perpetual validity of the Sabbath and the Torah / Law of Moses: thus, the text validates and promotes Judaism, with its Torah principles, as a lifestyle norm for all the Gentiles (*goyim*) within the international community of believers, "for salvation is of the Jews" (John 4:22).

Keywords*: the Apostolic Decree, quadruple prohibition, sabbatical synagogue catechesis, Torahist principles, validation of Judaism.*

Rezumat: Capitolul al cincisprezecelea din Faptele apostolilor este consacrat Conciliului apostolic de la Ierusalim, considerat primul conciliu al Bisericii, ce a avut loc în jurul anului 50. Cu acest prilej, afirmă majoritatea comentatorilor, s-a decis neobligativitatea legii mozaice pentru păgânii convertiți, dar s-au admis totuși câteva prescripții iudaice, spre a face posibilă comuniunea dintre iudeo-creștini și păgâno-creștini. Evenimentele narate în relatarea lucanică pot fi înțelese însă, printr-o simplă schimbare a perspectivei, într-o lumină cu totul diferită. Astfel, trebuie remarcat mai întâi faptul, extrem de semnificativ, că autoritatea religioasă, la care apelează comunitățile din afara Israelului, este întruchipată de apostolii și prezbiterii din Ierusalim, reprezentanți ai unui iudaism conservator, care își manifestă noua lor credință mesianică în parametrii religiei mozaice tradiționale, respectând în continuare cu strictețe Tora, laolaltă cu toate obiceiurile și instituțiile evreiești. În plus, cel ce prezidează conciliul este Iacov, fratele Mântuitorului, care și formulează concluzia și decizia finală a conciliului, ale cărui prevederi – referitoare

la idolatrie, imoralitate și sânge, elemente cu desăvârșire prohibite – au fost raportate la așa-numitele legi noahice, precum și la normele din Leviticul 17-18 sau la acele principii iudaice cu grad de interdicție absolută (*yehareg ve'al ya'avor*), toate având la bază Scripturile ebraice (*cf*. Geneza, Leviticul, Deutoronomul etc.). De fapt, Decretul apostolic în sine nu face altceva decât să prezinte o formă esențializată, concentrată, a credinței iudaice (Faptele apostolilor 15:20), care este concretizată textual prin numele lui *Moise* și care urmează să fie integrată și asimilată în viața păgânilor convertiți prin catehează sabatică sinagogală (Faptele apostolilor 15:21). Concluzia aceasta „ebraică" din versetul 21 rezolvă o criză eclezială și confirmă valabilitatea perpetuă a Sabatului și a Torei / Legii lui Moise: textul validează astfel și promovează iudaismul, cu principiile sale torahiste, ca normă de viață pentru toți neevreii (*goyim*), din cadrul comunității internaționale de credincioși, „căci Mântuirea vine de la iudei" (Ioan 4:22).

Cuvinte-cheie: *Decretul apostolic, cvadrupla prohibiție, catehează sabatică sinagogală, principii torahiste, validare a iudaismului.*

Capitolul al cincisprezecelea din Faptele apostolilor este consacrat Conciliului Apostolic de la Ierusalim, considerat cel dintâi conciliu al Bisericii, ce a avut loc în jurul anului 50. El a reunit reprezentanți din Antiohia și lideri din Ierusalim, constituind cel mai mare eveniment religios până la începutul secolului al IV-lea, când se organizează Primul Conciliu Ecumenic de la Niceea.

Opinia general răspândită este că, la acest conciliu, s-a afirmat „libertatea creștină față de Legea mozaică", stabilindu-se totuși „un minimum de prescripții iudaice, spre a face posibilă comuniunea dintre iudeo-creștini și păgâno-creștini în Biserica cea una a lui Hristos" (Mihoc 1989, 28; *cf*. DB 1995, 250-251): „În ciuda presiunii făcute de către unii iudeo-creștini, Sinodul Apostolic din Ierusalim a aprobat decretul libertății față de Legea lui Moise, care fusese mai înainte aprobat de către Dumnezeu prin viziunea lui Petru (FA 10, 45)" (Merca 2020, 133). Perceput într-un atare mod, Decretul apostolic adoptat cu acest prilej ar reprezenta „un act major de diferențiere a Bisericii de rădăcinile sale evreiești în care era destul de puternic ancorată în acea vreme" (Merca 2020, 181).

Dar evenimentele incluse în relatarea lucanică pot fi înțelese, printr-o simplă schimbare a perspectivei, într-o lumină cu totul diferită. Astfel, demn de remarcat mai întâi este faptul, deloc întâmplător, că sinodul are loc la Ierusalim – „cœur du judaïsme" (Long [2012], 17) –, centrul simbolic, de unde mesajul evanghelic iradiază în toată lumea (Mahan 2013, 42):

> Faptele apostolilor 1:8. „Ci voi veți primi o putere, când Se va coborî Duhul Sfânt peste voi, şi-Mi veți fi martori *în Ierusalim, în toată Iudeea, în Samaria şi până la marginile pământului*." (Biblia Cornilescu [s.a.], 1055).

Într-un asemenea centru, teologic și spațial, forul decizional este alcătuit din apostoli și prezbiteri, liderii adunării din Ierusalim (Merca 2020, 108), care dețin

supremația asupra comunităților din Iudeea și din diaspora deopotrivă (Long 2011, 344). Ei funcționează ca un fel de Sanhedrin Mesianic (vezi David H. Stern, apud Woods 2015, 80) și reprezintă autoritatea în chestiuni de ordin doctrinar, religios, fiind responsabili în domeniul interpretării Scripturii, așa încât, atunci când se ivește dezacordul referitor la circumcizie, Saul / Pavel – care, deși implicat puternic în litigiul cu pricina, nu reușește să revolve el însuși neînțelegerea – se vede nevoit să meargă, alături de Barnaba și alți câțiva tovarăși, la Ierusalim și să apeleze la mai-marii de acolo, pentru soluționarea disputei (*cf.* Long 2011, 344):

> Faptele apostolilor 15:1-6. „And men came down from Y'hudah and were teaching the brothers, Unless you are circumcised according to the custom of the Torah, you are not able to have Life [eternal]. And Paul and Bar Nabba had much strife and dispute with them. And it happened that they sent up Paul and Bar Nabba, and others with them, *to the emissaries and elders who were in Yerushalayim, because of this dispute* […]. And when they came to Yerushalayim, they were received by the assembly, and by the emissaries, and by the elders: and they recounted to them all that Eloah had done with them. And men stood up, those from the teaching of the P'rushim who had believed, and were saying, It is necessary for you to circumcise them, and, you should command them to observe the Torah of Moshe. And *the emissaries and elders were gathered to look into this matter*." (HRVS [2009], 1398) „Dar s-au coborât niște oameni din Iudeea și îi învățau pe frați: «Dacă nu sunteți tăiați împrejur după rânduiala Legii, nu veți putea avea Viața [veșnică]». Iar Pavel și Barnaba au avut multe certuri și neînțelegeri cu ei. Și, *din pricina acestor neînțelegeri, au trimis* pe Pavel și pe Barnaba, și pe alții împreună cu ei, *la apostolii și la bătrânii care se aflau în Ierusalim* […]. Și când au ajuns la Ierusalim, au fost primiți de adunare și de apostoli și de bătrâni; și le-au povestit tot ceea ce Eloah făcuse cu ei. Însă s-au ridicat niște oameni din școala fariseilor, care crezuseră, și au spus: «Trebuie să-i tăiați împrejur și să le porunciți să respecte Legea lui Moise». Și *apostolii și bătrânii s-au adunat pentru a cerceta această pricină*." (trad. M. S).

Or, toți acești apostoli și bătrâni – „care au un rol însemnat în conceperea politicii ecleziastice" (Fredriksen [2023], 137) și a căror autoritate spirituală era, conform mărturiei textului, superioară autorității lui Saul / Pavel – întruchipează un iudaism „conservator", deoarece își afirmă noua lor credință mesianică „într-un cadru iudaic" tradițional (Merca 2020, 172) și se caracterizează printr-o respectare intransigentă a obiceiurilor și instituțiilor evreiești (Bacchiocchi 1977, 140; Bacchiocchi [1984], 126).

În plus, figura principală a sinodului nu este Pavel[1], ci Iacov, legitimat dinastic, în calitatea sa de frate al lui Yeshua / Yehoshua[2], să preia comanda mișcării inițiate de

[1] De menționat totuși că, deși socotit îndeobște reprezentantul unui „iudaism revoluționar" (Merca 2020, 173) și desemnat în mod constant printr-un nume latin (*Paulus*, nume utilizat, în opinia unor cercetători, cu sensul de „cel mai mic dintre apostoli" sau „mic de statură"), apostolul Pavel a avut o origine pur evreiască (Filipeni 3:5), fără nicio infuzie străină: „of pure Jewish descent unmixed with Gentile blood" (EB 1902, 3606). Asumându-și cu fermitate această condiție, evreul *Saulos* (formă elenizată pentru *Shaul* – un nume obișnuit printre beniamiți, ce-l amintește pe Saul, primul rege al Israelului, provenit și el din tribul lui Beniamin: EB 1902, 3606; *cf*. Merca 2020, 71) se declară „israelit, din sământa lui Avraam, din seminţia lui Beniamin" (Romani 11:1; vezi Biblia Cornilescu [s.a.], 1105), „tăiat împrejur a opta zi, din neamul lui Israel, din seminţia lui Beniamin, evreu din evrei; în ce priveşte Legea, fariseu" (Filipeni 3:5; vezi Biblia Cornilescu [s.a.], 1153). Cu o asemenea identitate, afirmată în mod repetat în scrierile sale, el rămâne, dincolo de ideile sale „revoluționare", un iudeu devotat practicant, care „a ținut Legea lui Moise" (Merca 2020, 163) și al cărui comportament poate fi înțeles mult mai bine prin prisma evreității sale, exprimată prin respectarea scrupuloasă a Torei (*cf*. E. C. Moisă, C. Moisă [2022], 62-63, 166-167).

[2] Vezi Marcu 6:3; Galateni 1:19. Cu privire la semnificația acestui termen de *frate* (gr. *ἀδελφός / adelphos*), opiniile sunt divergente – în funcție de modul de interpretare a formulei: ***τὸν ἀδελφὸν*** *τοῦ Κυρίου / ton adelphon tou Kyriou* (Galateni 1:19) „*fratele* Domnului" sau ***οἱ ἀδελφοὶ*** *τοῦ Κυρίου / hoi adelphoi tou Kyriou* (1 Corinteni 9:5) „*frații* Domnului" (vezi Conțac [2011], 226-252). Astfel, pentru partizanii mariologiei, respectiv ai iosifologiei, care susțin dogma virginității perpetue a Mariei, aceștia ar putea fi veri primari / secundari ai Mântuitorului (ipoteza ieronimiană) sau copiii lui Iosif dintr-o căsătorie anterioară, adică frații vitregi ai Mântuitorului (ipoteza lui Epifanius din Salamina). În opoziție cu o asemenea înțelegere a substantivului *ἀδελφός / adelphos*, trebuie subliniat faptul că autorii Noului Testament stăpânesc bine proprietatea termenilor referitori la gradele de rudenie (vezi Conțac [2011], 241), făcând distincție între *ἀδελφός / adelphos* 'frate' (întrebuințat pentru Iacov, în Galateni 1:19) și *ἀνεψιός / anepsios* 'văr' (utilizat pentru Marcu, ruda lui Barnaba, în Coloseni 4:10). Într-un atare context, merită a fi amintit aici Helvidius – un autor din sec. al IV-lea, combătut vehement de Ieronim (vezi *Adversus Helvidium: Liber de perpetua virginitate beatae Mariae* „Împotriva lui Helvidius: Carte despre pururea feciorie a Fericitei Marii") –, care susține, invocând, în sprijinul său, și pe Tertullianus (*Adversus Marcionem*, IV, 19) și pe Victorinus din Pettau, că „*frații* Domnului" sunt frații săi biologici, rezultați din relațiile maritale normale ale Mariei cu Iosif. Așadar, pornind de la Matei 1:24-25, el vorbește despre consumarea căsătoriei lui Iosif cu Maria *post partum*, după nașterea pruncului zămislit în chip miraculos din fecioară: „Când s-a trezit Iosif din somn, a făcut cum îi poruncise îngerul Domnului; şi a luat la el pe nevasta sa. Dar *n-a cunoscut-o, până ce ea a născut un Fiu*." (Biblia Cornilescu [s.a.], 924). Tot astfel, în viziunea lui Helvidius, expresia „cel întâi născut", din Luca 2:7, demonstrează existența mai multor copii ai Mariei, nu a unuia singur: „Şi a născut pe *Fiul ei cel întâi născut*, L-a înfăşat în scutece şi L-a culcat într-o iesle, pentru că în casa de poposire nu era loc pentru ei." (Biblia Cornilescu [s.a.], 987). Dar și dincolo de argumentele lui Helvidius, un pasaj lucan probează, în cazul pruncului Yeshua, calitatea sa de întâi născut al lui Iosif, în termenii legii mozaice (vezi Exodul 13:2; Exodul 22:29; Numerii 8:17), întrucât menționează aducerea pruncului la Templu, pentru a fi consacrat lui YHWH, ca întâi născut: Luca 2:22-24. „And when the days of her purification were fulfilled, according to the Torah of Moshe, they took Him up to Yerushalayim to present Him before YHWH, According to what was written in the Torah of YHWH: that every male who opens the womb will be called a Set-Apart one of YHWH, And to give a sacrifice, as is said in the Torah of YHWH – a pair of turtledoves or two chicks of a dove." (HRVS [2009], 1277) „Şi, când s-au împlinit zilele pentru purificarea ei, după Legea lui Moise, ei L-au adus la Ierusalim, ca să-L înfăţişeze înaintea lui YHWH – după cum a fost scris în Legea lui YHWH: «Orice *întâi născut de parte bărbătească* va fi numit Sfânt pentru YHWH» – şi ca să aducă jertfă, aşa cum s-a spus în Legea lui YHWH – o pereche de turturele sau doi pui de porumbel." (trad. M. S.). În consecință, ipoteza helvidiană s-ar armoniza cel mai bine cu textul biblic (Conțac [2011], 252), din care putem extrage și un psalm mesianic bine-cunoscut, care, între alte aluzii la biografia viitorului Mesia, vorbește despre „frații" săi, „fiii mamei"

acesta și să ajungă capul familiei[1] (Long 2011, 343). Menționat, în multiple contexte, drept mai-marele adunării din Ierusalim[2], el este cel dintâi înștiințat cu privire la eliberarea miraculoasă a lui Chifa / Petru din închisoare (Faptele Apostolilor 12:17) și tot el este recunoscut, în Galateni 1:18-19 și 2:1-9, drept unul dintre stâlpii adunării, astfel că apostolul Saul / Pavel vine, din proprie inițiativă, să se înfățișeze înaintea lui Iacov, Chifa / Petru și Ioan (amintiți, semnificativ, în această ordine!), pentru a obține de la ei o validare a mesajului său evanghelic (vezi Long 2011, 344; Merca 2020, 126-128). La fel de sugestiv este și faptul că, în omiliile Pseudo-Clementine, autoritatea lui Iacov este mai presus de cea a lui Chifa / Petru, care îl recunoaște pe acest „frate" (*ἀδελφός / adelphos*) al Mântuitorului drept „seigneur et évêque de la sainte Église" (Long 2011, 344): „domn și episcop al sfintei Biserici". De asemenea, același Iacov, supranumit „cel drept" „din pricina deosebitei sale evlavii" (Eusebiu de Cezareea 1987, 65), este, în Faptele Apostolilor 15, cel care prezidează Conciliul din Ierusalim (Mahan 2013, 47) – rol ce îi confirmă poziția de lider al comunității din Cetatea sfântă, ca și al credincioșilor din întreaga diaspora (*cf*. Merca 2020, 126-128). Bine înrădăcinat în inima iudaismului ortodox (Long 2011, 346), Iacov reprezintă vocea cea mai autorizată în cadrul conciliului – o voce pur evreiască, așa cum rezultă din formularea, în termeni iudaici, a deciziei cunoscute mai târziu sub numele de *Decretul apostolic*, precum și din utilizarea, în discursul său, a numelui semitic al lui Petru, *Simon* (Mahan 2013, 51):

> Faptele Apostolilor 15:13-14. „And after they were quiet, Ya'akov stood up and said, Men, our brothers: hear me. *Shim'on* recounted to you how Eloah began to choose, from the Goyim, a people for His Name." (HRVS [2009], 1398) „Și, după ce au tăcut, Iacov s-a ridicat și a zis: «Bărbaților, fraților, ascultaţi-mă! *Simon* v-a istorisit cum Eloah a început să aleagă, dintre neamuri, un popor pentru Numele Său»" (trad. M. S.).

De fapt, nu trebuie să uităm că apostolii și cei dintâi adepți ai Mântuitorului erau exclusiv evrei (Long 2011, 327; Fredriksen [2023], 73), care, după cum consemnează scrierile neotestamentare, au continuat să respecte Tora și preceptele sale (Long 2011, 327), să frecventeze Templul (Luca 24:53; Faptele Apostolilor 2:46; 3:1; 5:12; 5:21-25; 5:42; *cf*. Merca 2020, 45; Fredriksen [2023], 111) și să aibă o foarte mare prețuire față de acest spațiu sfânt din Ierusalim și față de cultul său (Fredriksen [2023], 43), să se roage și să postească (Faptele Apostolilor 13:2-3; Faptele apostolilor 14:23), să

lui, înstrăinați de el – detalii care evocă o legătură fraternă de sânge, prin mamă: Psalmul 69:8. „Am ajuns un străin pentru *frații mei* și un necunoscut pentru *fiii mamei mele*" (Biblia Cornilescu [s.a.], 592).

[1] Pentru Didier Long (2011, 343), atât alegerea numelor date fraților Mântuitorului, cât și succesiunea lor, din Marcu 6:3, probează o ordine familială prestabilită și primatul lui Iacov, căci numele acestuia (împrumutat de la patriarhul biblic) este plasat pe primul loc, urmat fiind de numele lui Iosif, Iuda și Simon (trei dintre fiii lui Iacov-Israel): „Oare nu este acesta teslarul, fiul Mariei, și fratele lui *Iacob* și al lui *Iosif* și al lui *Iuda* și al lui *Simon*? Și nu sunt oare surorile lui aici la noi?" (Biblia Anania 2012, 1740).

[2] Aceasta poartă chiar numele: „Iacov și frații" (vezi Faptele Apostolilor 12:17), după modelul acelor frății rabinice (*haverim*), ce se regăsesc în Talmud (Long 2011, 345).

păstreze dieta cușer (Faptele Apostolilor 10:9-14), să țină calendarul liturgic iudaic (Bacchiocchi 1977, 141; *cf*. Lenski 1944, 878), cu zilele sale sfinte tradiționale (Faptele apostolilor 2:1; Faptele apostolilor 20:6; Faptele apostolilor 20:16; 1 Corinteni 5:7-8; 1 Corinteni 16:8 etc.). Prin urmare, primii membri ai mișcării nazarinenilor[1] (vezi Faptele Apostolilor 24:5) au integrat mesajul evanghelic într-un cadru iudaic general acceptat:

> „The early Jewish converts viewed the acceptance of Christ not as the destruction of their religious framework, but as the fulfillment of their Messianic expectations which enhanced their religious life with a new dimension." (Bacchiocchi 1977, 142) „La început, evreii convertiți au privit acceptarea lui Hristos nu ca pe o distrugere a cadrului lor religios, ci ca pe o împlinire a așteptărilor lor mesianice, care le-a îmbogățit viața religioasă cu o nouă dimensiune." (trad. M. S.); „Frăția ce s-a format prin botezul primilor convertiți a fost la început o societate iudaică ce a rămas credincioasă vechiului crez și cultului mozaic, fără gând de despărțire de viața religioasă sau de națiune. Semnul ei distinctiv nu a fost neglijarea vechilor legi mozaice, ci aderarea la noile îndatoriri și privilegii. Ei nu intenționau să renunțe la religia părinților lor, ci considerau că învățătura Mântuitorului completează învățătura lui Moise care le-a ghidat viețile până atunci." (Merca 2020, 41; *cf*. McGrath [2006], 174).

Într-un atare context, Paula Fredriksen evită în general utilizarea – pentru cea dintâi generație de credincioși – a unor termeni anacronici, de tipul: *Biserică* sau *creștini*, întrucât ei „ar trimite prea devreme către o organizare instituțională mai târzie, precum și către o religie separată, diferită de iudaism și chiar ostilă" lui. Or, „această generație fondatoare [...] era alcătuită din evrei păstrători ai tradițiilor", așa cum a fost Pavel (sau Yeshua însuși!): „Toți acești oameni studiau Scripturile evreiești. Se adunau împreună de Sabat. Își închipuiau mântuirea finală, inclusiv a neevreilor, ca pe o extensie naturală a istoriei lui Israel." (Fredriksen [2023], 157).

Cazul cel mai semnificativ în această privință îl constituie fariseul Saul / Pavel (Faptele apostolilor 26:5), considerat îndeobște de către creștini un promotor al abrogării Legii lui Moise (Merca 2020, 84), un radical „purtător de cuvânt pentru o creștinătate «liberă de Lege»" (Fredriksen [2023], 159-160). Pe de altă parte însă, se admite că același Saul din Tars „a ținut Legea lui Moise și a fost un iudeu practicant" (Merca 2020, 163, 171; *cf*. E. C. Moisă, C. Moisă [2022], 62-63, 166-167), ce a menținut permanent contactul cu cei din comunitatea din Ierusalim (Fredriksen [2023], 9, 86-87), adunând fonduri pentru „sfinții" de acolo, aflați în nevoie (Romani 15:26). În plus, el însuși separă etnic umanitatea între evrei și neamuri (Romani 1:16; Romani

[1] Acești *nazarineni* (vezi E. C. Moisă, C. Moisă [2022], 65), adepți ai Proroculului din *Nazaretul* Galileii (văzut ca Mesia cel așteptat), care combinau credința în El cu respectarea Legii, vor fi numiți, de creștinii din Antichitatea târzie, *nazoreni* sau *ebioniți* și etichetați drept eretici (Fredriksen [2023], 161-162). De aici ar rezulta, pentru Paula Fredriksen ([2023], 162), o concluzie absolut tulburătoare: „Este foarte grăitor faptul că, dacă ar fi trăit în epoca lui Augustin, Iacob, Petru și Pavel ar fi fost cu toții condamnați ca eretici.".

9:24; 1 Corinteni 1:22-25 etc.) și își proclamă identitatea evreiască, declarându-se fariseu „în ce privește Legea” (Filipeni 3:5)[1]. Tot el frecventează sinagoga în zilele de Sabat „după obiceiul său” (Faptele Apostolilor 17:2) și evanghelizează neamurile / neevreii în aceleași zile de Sabat (Faptele apostolilor 13:14, 42-44; Faptele apostolilor 16:12-13). De asemenea, misionarul Pavel își reglementează activitatea în funcție de sărbătorile mozaice, pe care continuă să le respecte (vezi Faptele apostolilor 18:19-22; Faptele apostolilor 20:6; Faptele apostolilor 20:16; Faptele apostolilor 27:9; 1 Corinteni 5:7-8; 1 Corinteni 16:8), așa cum respectă și practica postului (2 Corinteni 11:27) sau juruinţele de nazireat, prescrise în Numerii 6:1-21 (vezi Faptele apostolilor 18:18; Faptele apostolilor 21:17-26; Faptele apostolilor 24:17-18), se închină în Templu și face referiri pozitive la Templu, pe care îl „prețuia în chip absolut” (Fredriksen [2023], 30).

Identificăm, așadar, în cazul apostolilor și al primilor convertiți, o mentalitate aparte, care încorporează credința în Yeshua, ca Mesia cel promis (Yeshua HaMashiach), într-un context iudaic tradițional – context în care ar trebui, de bună seamă, integrat și episodul Conciliului de la Ierusalim. De altminteri, concluzia și decizia finală a conciliului sunt formulate de către Iacov, căruia i se recunoaște astfel statutul de lider al întregii comunități de credincioși – evrei și neevrei, din Ierusalim, Antiohia și restul lumii. Reprezentant de frunte al iudaismului conservator (Merca 2020, 172), el sintetizează, în cuvântarea sa, cerințele impuse și păgânilor (*goyim*) mântuiți:

Faptele Apostolilor 15:19-21.
διὸ ἐγὼ κρίνω μὴ παρενοχλεῖν τοῖς ἀπὸ τῶν ἐθνῶν ἐπιστρέφουσιν ἐπὶ τὸν θεόν, ἀλλὰ ἐπιστεῖλαι αὐτοῖς τοῦ ἀπέχεσθαι τῶν ἀλισγημάτων τῶν εἰδώλων καὶ τῆς πορνείας καὶ τοῦ πνικτοῦ καὶ τοῦ αἵματος· Μωϋσῆς γὰρ ἐκ γενεῶν ἀρχαίων κατὰ πόλιν τοὺς κηρύσσοντας αὐτὸν ἔχει ἐν ταῖς συναγωγαῖς κατὰ πᾶν σάββατον ἀναγινωσκόμενος. (*Novum Testamentum*, 171)

„Because of this I say, They should not trouble those, who from the Goyim, have turned toward Eloah. But let it be sent to them, that they should separate [themselves] from the uncleanness of that which is sacrificed [to idols], and from sexual immorality, and from that which is strangled, and from blood. For Moshe, from the first generations, had proclaimers in every city; in the synagogues, who read him on every Sabbath.” (HRVS [2009], 1399) „De aceea, eu spun: Să nu-i tulburăm pe cei ce, dintre neamuri, se întorc la Eloah. Ci să li se ceară să se ferească de întinările idolilor, și de desfrânare, și de ceea ce este sugrumat, și de sânge. Căci Moise, din vremurile străvechi, a avut propovăduitori în toate cetățile, care îl citeau în sinagogi în fiecare Sabat.”[2] (trad. M. S.).

[1] Vezi capitolul *Paul le juif* (Long [2012], 150-156).

[2] De precizat aici că unele traduceri românești ale textului introduc, în versetul 20, un adverb restrictiv (*doar, atât*), care nu există în originalul grecesc și care denaturează sensul de ansamblu, sugerând restrângerea deciziei la cele patru prevederi enunțate – în opoziție marcată cu versetul 21, în care se face referire la o continuă dezvoltare a învățăturii, ce pornește de la câteva principii minimale, dar urmează să fie aprofundată ulterior, prin lecturi sabatice în sinagogă: „ci să li se scrie *doar* să se ferească de pângăririle idolilor, de curvie, de dobitoace sugrumate și de sânge. [21.] Căci încă din vechime, Moise are în fiecare cetate oameni care-l propovăduiesc, fiindcă este citit în sinagogi în toate zilele de Sabat.” (Biblia

Cvadrupla prohibiție este apoi implementată în comunitățile de credincioși, iar Faptele apostolilor 16:4 înregistrează eforturile depuse de Saul / Pavel în acest sens: „Pe când trecea prin cetăţi, [Pavel – n.m.] *învăţa pe fraţi să păzească hotărârile apostolilor şi prezbiterilor din Ierusalim*." (Biblia Cornilescu [s.a.], 1076). Pe de altă parte, Iustin Martirul (c. 100 – c. 165), Tertullianus (c. 155/160 – c. 220), Marcus Minucius Felix (mort c. 250) și una dintre scrierile Pseudo-Clementine (aprox. sec. I-IV) confirmă persistența în timp a clauzelor Decretului cu privire la idolatrie, desfrânare, consumarea sângelui și a cărnii de animale strangulate, care se aplicau încă în secolele II-IV, în comunitatea vremii lor[1] (Mihoc 1989, 24; Merca 2020, 175).

Cât despre modul de interpretare a celor patru interdicții ale Decretului apostolic, ele au fost înțelese în chip diferit de către exegeții biblici (vezi Instone-Brewer 2009, 306-313; *cf.* și MacDonald [2004], 460; Keener 2018, 443). Unii dintre ei, bunăoară, le raportează la practicile păgâne (vezi Savelle 2004, 468; Instone-Brewer 2009, 306-307; Wilson [2020], 13; Merca 2020, 134), dat fiind că ele combat idolatria explicită și implicită, laolaltă cu *πορνεία / porneia*, prostituția cultică şi orice tip de imoralitate sexuală, practicată în religiile politeiste, ce încalcă principiul marital, din Geneza 2:24, al unirii a două persoane într-un „singur trup" (vezi Butova [2016], 384). De asemenea, este prohibit sângele (*αἷμα / haima*), ce poate fi asociat, într-un fel sau altul, cu riturile sângeroase idolatre (Witherington [1998], 464), după cum sunt interzise și animalele strangulate (*πνικτός / pniktos*), prezente în aceleași tipuri de sacrificii, căci trebuie ca sângele, în care rezidă viața (Geneza 9:4), să fie scurs pe pământ, iar „suflarea de viață" (Geneza 2:7) să nu fie reținută prin sufocare, ci să se întoarcă, în mod natural, la Cel Atotputernic, care a dat-o (vezi Butova [2016], 383; Instone-Brewer 2009, 306-307): Iov 34:14-15; Eclesiastul 12:7.

În schimb, alți cercetători afirmă că prohibiția cvadruplă își are originea în așa-numitele legi noahice – legi morale universale, care se aplică tuturor oamenilor, descendenți din Noe și fiii săi (vezi Instone-Brewer 2009, 307-308; Merca 2020, 136). Consemnate în Talmud, în tratatul Sanhedrin 56a.24 (https://www.sefaria.org/Sanhedrin.56a.24?lang=bi), cele șapte porunci – *mitzvot* – impun instituirea unui sistem

Cornilescu [s.a.], 1075); „ci să li se scrie *atât:* să se ferească de contaminările cu idolii, de desfrânare, de animale sufocate şi de sânge. [21] Căci Moise, din generaţiile de demult, are în fiecare cetate predicatori care îl citesc în sinagogi în fiecare sâmbătă" (Biblia catolică, *loc. cit.*). De asemenea, observăm că epistola enciclică adresată celor din diaspora (Fredriksen [2023], 137) – forma scrisă a Decretului (Faptele Apostolilor 15:24-29) – nu reproduce mențiunea din versetul 21, referitoare la catehezele sabatice sinagogale: omisiunea aceasta, care se regăsește și în Faptele Apostolilor 21:25, este cât se poate de surprinzătoare, întrucât nu doar apostolii și credincioșii din Ierusalim erau devotați în continuare vechiului lor crez mozaic, ci și misionarul Saul / Pavel își afirmă răspicat credința față de Legea lui Moise și respectul față de obiceiurile iudaice (vezi Faptele Apostolilor 24:14; 25:8; 28:17). Astfel de discrepanțe sunt greu de explicat, câtă vreme o hotărâre scrisă, transmisă prin oameni de încredere, ar fi trebuit să ofere o garanție mai mare decât un raport oral (Woods 2015, 82) și să redea fidel, cu maximă acuratețe, decizia apostolică formulată verbal de Iacov (vezi Faptele Apostolilor 15:19-21).

[1] *Cf.* și mărturia lui Eusebiu de Cezareea (1987, 184-185), ce consemnează respectarea prescripțiilor Decretului în secolul al II-lea, în Lyon.

juridic și, totodată, interzic idolatria[1], blasfemia, vărsarea de sânge (*cf*. Geneza 9:6), depravarea sexuală[2], furtul și consumarea sângelui și a cărnii unui animal viu (*cf*. Geneza 9:4).

O teorie la fel de populară leagă cele patru interdicții ale Decretului apostolic de prevederile din Leviticul 17-18[3], care îi vizează și pe străinii care locuiesc pe teritoriul Israelului (*cf*. Instone-Brewer 2009, 311-312; Mahan 2013, 52; Butova [2016], 71-78) și care sunt similare cu cele din Faptele apostolilor, capitolul 15. Astfel, în Leviticul 17:7-9, sunt prohibite jertfele aduse idolilor; Leviticul 17:10-14 oprește consumul de sânge; Leviticul 17:15-16 interzice consumul de animale sugrumate; Leviticul 18 proscrie orice fel de imoralitate, identificând actele sexuale ce constituie *πορνεία / porneia*, după cum proscrie și infanticidul (Leviticul 18:21)[4]. În sfârșit, Leviticul 17:8-10, 13-15 și Leviticul 18:26 afirmă că toate prohibițiile enumerate se referă deopotrivă la evrei și la străinii din mijlocul lor (vezi Mihoc 1989, 23; Instone-Brewer 2009, 311; Merca 2020, 134-135).

Pornind de la această corespondență existentă între Faptele apostolilor 15 și Leviticul 17-18, Jiří Moskala (1998, 377; *cf*. Butova [2016], 87) întrevede în decizia apostolică și o trimitere implicită la distincția curat-necurat din legislația dietetică mozaică, dat fiind că, în Leviticul 17:13, cele două prescripții sunt puse, în mod explicit și semnificativ, laolaltă: „*Dacă* vreunul din copiii lui Israel sau din străinii care locuiesc în mijlocul lor *vânează o fiară sau o pasăre care se mănâncă, să-i verse sângele* şi să-l acopere cu ţărână" (Biblia Cornilescu [s.a.], 127-128). Opinia lui Moskala este cât se poate de pertinentă și merită să fie reținută, mai cu seamă dacă admitem că părtășia la masă a evreilor cu cei de alt neam (*goyim*) ar reprezenta principala motivație – socială și spirituală – a Decretului, deoarece, potrivit protocolului antic, un om ședea la masă doar cu cineva „care avea aceleași valori ca și el", comuniunea alimentară simbolizând comuniunea spirituală (Merca 2020, 156). O atare asociere la agapele frățești nu ar fi fost însă posibilă, date fiind bine cunoscutele rigori mozaice, decât dacă, alături de interdicțiile referitoare la sânge (*αἷμα / haima*) și la animalele strangulate (*πνικτός / pniktos*), păgânii convertiți ar fi respectat și regulile alimentației cușer, căci, asemenea apostolului Chifa / Petru (vezi Faptele apostolilor 10:14), conaționalii lui nu ar fi putut accepta niciun compromis în această privință (*cf*. Mihoc 1989, 21).

În legătură cu substantivul *αἷμα / haima*, menționat în Faptele Apostolilor 15:20, trebuie consemnat însă faptul că unii cercetători îl consideră ambiguu, întrucât desemnează deopotrivă *consumul* de sânge și *vărsarea* de sânge – mult mai gravă decât ingerarea, ea făcând parte din tripleta crimelor capitale (vezi Witherington [1998], 464; Instone-Brewer 2009, 305-306; Justin Taylor, apud Butova [2016], 82; *cf*. Strong's

[1] Exclusă prin cultul iahvist: vezi, în Gen 8:20, altarul ridicat de Noe după potop (Justin Taylor, apud Instone-Brewer 2009, 308).

[2] Vezi descoperirea, la beție, a goliciunii lui Noe (Gen 9:22), echivalată cu păcatul sexual (Justin Taylor, apud Instone-Brewer 2009, 308).

[3] *Cf*. și Ezechiel 33:25-26.

[4] *Cf*. și Leviticul 19:16, care interzice orice fel de crimă.

Greek Lexicon 129, *s.v. haima*). Tot astfel, adjectivul *πνικτός / pniktos* 'strangulat' (Faptele Apostolilor 15:20) poate fi corelat cu o cerință alimentară (interdicția de a consuma animale sugrumate), dar și cu infanticidul, „sufocarea" pruncilor – un act abominabil din perspectivă evreiască, dar o practică des întâlnită, în lumea greacă și romană, ca metodă normală de control al natalității (Instone-Brewer 2009, 319-321).

Oscilând între conotațiile dietetic cultice și cele etice, termenii *αἷμα / haima* și *πνικτός / pniktos* rămân – la fel ca termenii *εἴδωλον / eidolon* și *πορνεία / porneia*, prezenți și ei în Faptele Apostolilor 15:20 – conectați cu legislația sinaitică, în perimetrul căreia se integrează și versetul din Leviticul 19:16 (ce proscrie omuciderea) și cel din Leviticul 18:21 (în care este prohibit infanticidul: *cf*. și Deuteronomul 12:31; Deuteronomul 18:9-12), după cum în ea se integrează și versetele, citate deja, din Leviticul 17-18, referitoare la exigențele alimentare iudaice, la idolatrie și imoralitate.

Toate aceste principii cuprinse în cartea Leviticului, alături de legile noahice, ne oferă contextul necesar pentru înțelegerea fundalului evreiesc al Decretului apostolic (vezi Butova [2016], 378), care a fost raportat și la cele trei norme iudaice cu valoare de interdicții absolute (Instone-Brewer 2009, 308-309; Merca 2020, 134): *yehareg ve'al ya'avor* (יהרג ואל יעבור) „să moară, dar să nu (le) încalce". Lista lor, deși adoptată oficial abia la începutul secolului al II-lea, provine probabil dintr-o tradiție timpurie și larg răspândită, care urmează o ordine non-standard a Decalogului (cu adulterul plasat înaintea crimei) și care este preluată și de Philo, de Noul Testament (Marcu 10:19; Luca 18:20; Romani 13:9; Iacov 2:11), precum și de unele manuscrise ale Septuagintei și de Papirusul Nash. Pe lângă această tradiție, pot fi amintite poruncile din Leviticul 17-18 sau anumite pasaje profetice din Ezechiel[1], propuse, la rândul lor, ca surse alternative pentru triada păcatelor „de moarte" iudaice[2] (vezi Instone-Brewer 2009, 308-310). Frecvent menționate în literatura rabinică, cerințele *yehareg ve'al ya'avor* reprezintă o excepție în cadrul doctrinei despre sacralitatea vieții umane, care afirmă că aceasta este o valoare absolută și are întâietate față de orice comandament, așa încât cineva poate, *in extremis*, să încalce oricare dintre cele 613 porunci – *mitzvot* – ale Legii, pentru a salva viața unei persoane, care, conform cu Leviticul 18:5, este protejată prin *mitzvot*. Totuși, cele trei interdicții absolute, referitoare la idolatrie, imoralitate și vărsare de sânge, trebuie respectate, chiar dacă această loialitate față de legea iudaică (*halakha*) presupune jertfirea propriei vieți, deoarece,

[1] „Voi mâncați carne cu sânge, vă ridicați ochii spre idolii voştri şi vărsaţi sânge. Şi voi să stăpâniţi ţara? Voi vă bizuiți pe sabia voastră, săvârşiţi urâciuni, fiecare din voi necinsteşte pe nevasta aproapelui său. Şi voi să stăpâniți țara?" (Ezechiel 33:25-26; Biblia Cornilescu [s.a.], 838). *Cf*. și Ezechiel 16:36, unde este pomenit, în mod specific, și infanticidul: „Pentru că ţi-ai risipit banii în felul acesta şi ţi-ai descoperit goliciunea în curviile tale cu ibovnicii tăi și cu toți idolii tăi urâcioşi, şi din pricina sângelui copiilor tăi pe care li i-ai dat" (Biblia Cornilescu [s.a.], 817).

[2] În paralel cu norma privitoare la cele trei păcate capitale, David Instone-Brewer (2009, 310-311) aduce în discuție și Cartea a III-a a *Oracolelor sibiline*, o lucrare evreiască redactată cel mai probabil la jumătatea secolului I î.e.n., dar bazată pe materiale mai vechi, în care ni se oferă un set de porunci universale, ce vizează idolatria, imoralitatea sexuală (adulterul sau homosexualitatea masculină) și infanticidul – toate amintind prevederile Decretului apostolic.

într-un asemenea caz, sacrificiul suprem constituie cel mai bun exemplu de *qiddush HaShem*, sanctificare a Numelui, *HaShem* (Torollo [2020], 342; https://it.wikipedia.org/ wiki/Abnegazione_nella_legge_ebraica)[1]:

> „With regard to all other transgressions in the Torah, if a person is told: Transgress this prohibition and you will not be killed, he may transgress that prohibition and not be killed, because the preserving of his own life overrides all of the Torah's prohibitions. This is the *halakha* concerning all prohibitions *except for those of idol worship, forbidden sexual relations, and bloodshed*. Concerning those prohibitions, one must allow himself to be killed rather than transgress them." (Sanhedrin 74a.12; *cf*. Cohen 1999, 50) „Cu privire la toate celelalte abateri de la Lege, dacă unei persoane i se spune: «Încalcă această interdicție și nu vei fi ucis», el poate încălca această interdicție și nu va fi ucis, deoarece păstrarea propriei sale vieți prevalează asupra tuturor interdicțiilor Legii. Aceasta este *halakha* referitoare la toate interdicțiile, *cu excepția celor legate de închinarea la idoli, de relațiile sexuale interzise și de vărsărea de sânge*. În ceea ce privește aceste interdicții, el trebuie să se lase omorât mai degrabă decât să le încalce." (trad. M. S.).

Este evidentă legătura existentă între reglementările din Faptele Apostolilor 15 și prescripțiile cuprinse în tratatul talmudic (Sanhedrin 74a) sau în Leviticul, întrucât toate textele menționate includ prohibiții cu privire la idolatrie, imoralitate și sânge. Dar și dincolo de conexiunile de conținut semnalate, raportul strâns dintre Decretul apostolic și legea mozaică reiese din versetul 21, care încheie discursul lui Iacov, constituind totodată un răspuns la una dintre cerințele majore ale fariseilor credincioși, prezentată în Faptele apostolilor 15:5: „Atunci *unii din partida fariseilor,* care crezuseră, s-au ridicat şi *au zis că Neamurile trebuie* să fie tăiate împrejur şi să li se ceară *să păzească Legea lui Moise*." (Biblia Cornilescu [s.a.], 1075). Pus în relație cu acest pasaj, versetul 21 – care este prea puțin analizat sau ignorat cu totul (*cf*. E. C. Moisă, C. Moisă [2022], 173) – servește la motivarea și clarificarea afirmațiilor din versetul 20 și aduce și el, în prim-plan, numele lui *Moise* / *Μωϋσῆς*, un nume simbolic pentru religia iudaică:

> Faptele apostolilor 15:21.
> ***Μωϋσῆς*** *γὰρ ἐκ γενεῶν ἀρχαίων κατὰ πόλιν τοὺς κηρύσσοντας αὐτὸν ἔχει ἐν ταῖς συναγωγαῖς κατὰ πᾶν σάββατον ἀναγινωσκόμενος*. (*Novum Testamentum*, 171)
> „For Moshe, from the first generations, had proclaimers in every city; in the synagogues, who read him on every Sabbath." (HRVS [2009], 1399) „Căci Moise, din vremurile străvechi, a avut propovăduitori în toate cetățile, care îl citeau în sinagogi în fiecare Sabat." (trad. M. S.).

[1] Vezi Leviticul 22:32. „And you shall not profane My Set-Apart Name, but I will be Set-Apart among the children of Yisra'el: I am YHWH who Sets you Apart" (HRVS [2009], 170) „Și să nu profanați Numele Meu cel Sfânt, ci să fiu sfințit în mijlocul copiilor lui Israel. Eu sunt YHWH care vă sfințesc" (trad. M. S.).

Folosirea unei asemenea argumentări în concluzia formulată la finalul sinodului sugerează faptul că Moise continua să fie privit ca o sursă de „autoritate" în ceea ce privește „conduita" proaspeților convertiți (Merca 2020, 157; *cf*. Sandt, apud Butova [2016], 75), așa încât nici nu poate fi vorba de o ruptură sau separare de rădăcinile evreiești. Mai mult chiar, trimiterea la Moise, ca și importanța acordată unor precepte sau instituții tipic iudaice (sabat, sinagogă) demonstrează că Legea mozaică nu este abrogată, ci, dimpotrivă, este promovată și afirmată puternic prin vocea lui Iacov, în calitatea sa de lider spiritual (*cf*. Bacchiocchi 1977, 141). Principiile torahiste constituie astfel baza Decretului apostolic, care subliniază aplicabilitatea și însemnătatea lor pentru comunitatea de credincioși, în vreme ce mențiunile referitoare la instruirea sabatică sinagogală în Legea lui Moise (Faptele apostolilor 15:21) susțin ideea că Iacov se aștepta ca cei convertiți să onoreze deopotrivă Legea mozaică, sabatul și sinagoga (Woods 2015, 84-85), respectul lui față de Moise fiind absolut manifest. Utilizat metonimic, numele lui *Moise* desemnează contextual nu doar Legea, ci și Tora însăși, ansamblul Scripturilor ebraice (*cf*. Savelle 2004, 461), întrucât el este, din perspectivă iudaică, marele legiuitor de pe muntele Sinai, precum și autorul primelor cinci cărți ale Torei. Ca atare, apostolul Iacov, în calitatea sa de reprezentant de frunte al autorității religioase, validează astfel iudaismul, cu fundamentele sale torahiste, ca normă de viață pentru toți neevreii (*goyim*), membrii comunității internaționale de credincioși, căci „Mântuirea vine de la iudei" (Ioan 4:22; Biblia Cornilescu [s.a.], 1029).

În plus, invocarea numelui lui *Moise*, în pasajul citat, face trimitere la lectura publică a textului biblic – o practică imemorială pe teritoriul israelit (vezi Exodul 24:7; Deuteronomul 31:9-12; Iosua 8:34-35; 2 Împărați 23:1-2; Neemia 8:1-8, 18; Neemia 13:1; Ieremia 36:6-10), practică înregistrată și în Talmud:

> „Moïse institua en Israël la lecture de la Torah les *shabbats* et les jours de fêtes, les néoménies (pleine lune) et les jours semi-festifs, comme il est dit: «Et Moïse dit aux fils d'Israël les rencontres festives du Seigneur» (Lv 23, 44). Esdras institua en Israël la lecture de la Torah les lundis et les jeudis, ainsi que le *shabbat* à l'office de l'après-midi" (TJ, Megillah, 4, 1, 75a, apud Long, Haddad [2012], 124; *cf*. Tractate Megillah: Chapter 4) „Moise a rânduit în Israel citirea Torei în zilele de sabat și în zilele de sărbătoare, în zilele cu lună plină și în zilele semi-festive, după cum se spune: «Și Moise a vestit copiilor lui Israel sărbătorile Domnului» (Lev. 23:44). Ezra a rânduit în Israel citirea Torei în zilele de luni și de joi, precum și în sabat, în timpul slujbei de după-amiază" (trad. M. S.).

La acest vechi obicei iudaic se face referire și în perioada neotestamentară, fie că îl aflăm în cercurile evreiești tradiționale, fie în colectivitățile evanghelizate de apostoli și de discipolii lor: vezi Faptele Apostolilor 13:13-15; 1 Timotei 4:13. Prin intermediul său, ex-păgânii convertiți se instruiau și se familiarizau treptat cu Tora, în cursul întâlnirilor sabatice sinagogale (*cf*. Bacchiocchi 1977, 141; Wilson [2020], 13): menționarea lor, în Faptele Apostolilor 15:21, dovedește că nu se produsese o separare de locurile și momentele de adunare evreiești consacrate (Bacchiocchi 1977, 136). De

fapt, în primele decenii ale secolului întâi, nu exista nicio instituție religioasă cu statut de *Biserică*, urmașii Mântuitorului fiind o parte integrantă a „comunității sinagogale care îi găzduia" (Fredriksen [2023], 126; *cf*. E. C. Moisă, C. Moisă [2022], 18, 65). Indicii similare ne sunt furnizate și în alte pasaje din Noul Testament, care consemnează prezența credincioșilor în sinagogile din Damasc (Faptele apostolilor 9:1-2), precum și „obiceiul" lui Saul / Pavel de a-și prezenta mesajul în zilele de sabat, în interiorul sinagogilor, atât iudeilor, cât și neiudeilor (vezi Faptele apostolilor 13:14; 13:42-44; 17:1-2; 18:4; *cf*. Bacchiocchi 1977, 136).

Or, frecventarea sinagogilor și ascultarea regulată a Scripturilor asigurau o bună cunoaștere și, implicit, însușire a principiilor centrale ale Legii mozaice, care a continuat să modeleze viziunea primelor comunități de credincioși și i-a încorporat și pe *goyim*, înțeleși ca străini primiți în mijlocul unui popor sfânt (John Perry, apud Butova [2016], 77-78; *cf*. E. C. Moisă, C. Moisă [2022], 158). Cele întâmplate în Antiohia Pisidiei, unde neevreii („neamurile"), în masă, solicită o nouă audiere sabatică a Cuvântului și îl receptează cu entuziam, ilustrează foarte bine un asemenea fenomen (vezi Faptele Apostolilor 13:42-48), iar cucernicul sutaș Corneliu constituie și el o dovadă în acest sens (Faptele Apostolilor 10): „Este foarte posibil ca mulți dintre păgânii care s-au convertit la creștinism într-o primă fază să fi fost observatori ai Legii lui Moise, cum este cazul sutașului Corneliu", scrie Călin-Marin Merca (2020, 124).

Asimilarea neiudeilor, deveniți adepți ai Mântuitorului, urma deci să se realizeze, conform Decretului apostolic, în mod progresiv: la început, li se cerea să respecte acele principii levitice fundamentale (Faptele Apostolilor 15:20), pentru ca apoi, mulțumită lecturării publice a Scripturilor ebraice, într-un cadru consfințit de iudaism (sabat, sinagogă), aceștia să crească treptat în cunoștințe și să avanseze astfel în procesul de maturizare spirituală (Faptele Apostolilor 15:21). Cele două versete din Faptele Apostolilor 15:20-21 alcătuiesc, așadar, o unitate indisolubilă și este absolut necesar să fie privite în unitatea și succesiunea lor textuală, întrucât cel dintâi conține o formă condensată a legislației mozaice, care ulterior, potrivit celui de-al doilea verset, avea să fie explicată și dezvoltată prin catehеză sinagogală.

*

Discursul lui Iacov, cel ce prezidează Conciliul din Ierusalim, încheie întrunirea apostolilor și a prezbiterilor, fără să menționeze însă, explicit, problema circumciziei[1] (care a fost punctul de plecare al controverselor dintre credincioșii iudei și păgânii convertiți: vezi Faptele Apostolilor 15:1) și fără să amintească relatările lui Barnaba și Saul / Pavel despre succesele din activitatea lor misionară (Faptele Apostolilor 15:3-4, 12): în realitate, el nu este, cum ar fi fost de așteptat, un rezumat al dezbaterilor, dar

[1] Dar la această problemă e posibil să se refere apostolul Iacov atunci când recomandă „să nu se pună greutăți" în fața neevreilor convertiți (Faptele apostolilor 15:19; Biblia Cornilescu [s.a.], 1075).

constituie un răspuns la cererea fariseilor credincioși, prezentată în Faptele apostolilor 15:5, de a impune neamurilor respectarea Legii lui Moise[1].

De fapt, accentul întregului capitol cade pe această concluzie, care, după mărturia textului, este aprobată atât de autoritatea celestă, cât și de comunitatea reunită la Ierusalim (Faptele Apostolilor 15:28), hotărârea consensuală dobândind astfel putere legală (Woods 2015, 79). Articulată în termeni ebraici de **apostolul Iacov**, decizia **afirmă**, **în Faptele Apostolilor 15:21**, **valabilitatea perpetuă a Sabatului și a Torei / Legii lui Moise**, **valabilitate extinsă și asupra credincioșilor neevrei**. Extrem de semnificativă, într-un asemenea context, este prima sa cerință, referitoare la respingerea idolatriei, ce contravine închinării la adevăratul Creator al universului (Butova [2016], 384-385), revelat în Scripturile ebraice, ele constituind baza prevederilor enunțate de Iacov. De fapt, **Decretul apostolic** în sine nu face altceva decât să prezinte **o formă esențializată**, **concentrată**, **a credinței iudaice** (Faptele apostolilor 15:20), integrată și asimilată apoi în viața ex-păgânilor prin acele cateheze sabatice sinagogale, amintite în Faptele apostolilor 15:21 (*cf*. Bacchiocchi 1977, 141; Wilson [2020], 13): el **validează astfel și promovează iudaismul**, **cu principiile sale torahiste**, **ca normă de viață pentru toți neevreii (*goyim*)**, din cadrul comunității internaționale de credincioși, „căci Mântuirea vine de la iudei” (Ioan 4:22; Biblia Cornilescu [s.a.], 1029).

Sigle și abrevieri

DB. 1995. *Dicționar biblic*. Volumul I. A – J. Redactor principal: J. D. Douglas. Oradea: Editura „Cartea Creștină”.

EC. 1902. *Encyclopaedia Biblica: A Critical Dictionary of the Literary, Political and Religious History, the Archeology, Geography and Natural History of the Bible*. Volume III. *L to P*. Edited by T. K. Cheyne and J. Sutherland Black. New York, London: Macmillan & Co.

HRVS. [2009]. *The Hebraic-Roots Version Scriptures*. Revised Edition Containing The Tanak and Ketuvim Netzarim. An Original Translation Made Directly from Ancient Hebrew and Aramaic Sources. Translated out of the original Hebrew and Aramaic by James Scott Trimm. The Way International.

n.m. – nota mea.

Referințe bibliografice

Bacchiocchi, Samuele. [1984]. *Du Sabbat au Dimanche: une recherche historique sur les origines du Dimanche chrétien*. Traduction de Dominique Sébire. Paris: Éditions P. Lethielleux.

Bacchiocchi, Samuele. 1977. *From Sabbath to Sunday. A Historical Investigation of the Rise of Sunday Observance in Early Christianity*. Rome: The Pontifical Gregorian University Press.

Bacchiocchi, Samuele. [1999]. *The Sabbath under Crossfire. A Biblical Analysis of Recent Sabbath / Sunday Developments*. Berrien Springs Michigan: Biblical Perspectives.

Bailly, A. 1969. *Abrégé du dictionnaire grec-français*. Hachette.

[1] Aceiași solicitanți propun totodată și impunerea circumciziei: o propunere la care se face aluzie, probabil, în Faptele apostolilor 15:19 (vezi nota 16).

Butova, Elena Helen. [2016]. *The Four Prohibitions of Acts 15 and their Common Background in Genesis 1-3*. (Doctoral dissertation, Avondale College of Higher Education, Cooranbong, Australia). Retrieved from https://research.avondale.edu.au/theses_phd/6.

Chantraine, Pierre. 1968. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*. Tome I. A – Δ. Paris: Éditions Klincksieck.

Cohen, A. 1999. *Talmudul*. Traducere din franceză de C. Litman. Bucureşti: Editura Hasefer.

Conțac, Emanuel. [2011]. *Dilemele fidelității. Condiționări culturale și teologice în traducerea Noului Testament*. Logos.

Fredriksen, Paula. [2023]. *Pe când creştinii erau evrei. Prima generație*. Traducere din engleză de Dionisie Constantin Pîrvuloiu. [Editura Humanitas].

Instone-Brewer, David. 2009. *Infanticide and the Apostolic Decree of Acts 15*, in „Journal of the Evangelical Theological Society", 52, 2, p. 301-321.

Keener, Craig S. 2018. *Comentariu cultural-istoric al Noului Testament*. Traducere de: Silviu Tatu, Raluca Mirăuță, Teofil Stanciu, Luca Crețan, Dorin Axente, Timeia Pop. Oradea: Casa Cărții.

Lenski, R. C. H. 1944. *The Interpretation of the Acts of the Apostles*. Columbus, Ohio: Wartburg Press.

Liddell, Henry George, Scott, Robert. 1996. *A Greek-English Lexicon*. Revised and augmented throughout by Henry Stuart Jones, with the assistance of Roderick McKenzie, and with the cooperation of many scholars, with a revised supplement. Oxford: Clarendon Press.

Long, Didier. 2011. *Jésus de Nazareth, juif de Galilée*. [Paris]: Presses de la Renaissance.

Long, Didier. [2012]. *L'invention du christianisme. Et Jésus devint Dieu*. [Paris]: Presses de la Renaissance.

Long, Didier, Haddad, Gérard. [2012]. *Tu sanctifieras le jour du repos*. Paris: Salvator.

MacDonald, William. [2004]. *Comentariul biblic al credinciosului. Noul Testament*. Ediția a doua. Traducerea din engleză, tehnoredactarea și grafica: Doru Motz. Bielefeld: Christliche Literatur-Verbreitung e. V.

Mahan, Michael. 2013. *A Narrative Analysis of the Jerusalem Council Discourses: Table Fellowship and the Implicit Theology of Salvation*, in „Journal of Biblical Perspectives in Leadership", Volume 5, No. 1, p. 39-62.

McGrath, Alister E. [2006]. *Christianity: An Introduction*. [Second edition]. Blackwell Publishing.

Merca, Călin-Marin. 2020. *Sinodul Apostolic din Ierusalim în relatare lucanică (Fa 15,1-35). O soluție pentru unitatea Creştinismului primar?*. Cluj-Napoca: Editura Mega.

Mihoc, Vasile. 1989. *„Decretul apostolic" și valoarea istorică a cărții Faptele Apostolilor*, in „Mitropolia Ardealului", XXXIV, nr. 2, p. 20-28.

Moisă, Eduard-Claudiu, Moisă, Cristina. [2022]. *Credința Evreului Mesia: „Mântuirea vine de la iudei"*. KDP Amazon.

Moskala, Jiří. 1998. *The Laws of Clean and Unclean Animals of Leviticus 11: Their Nature, Theology, and Rationale* (*An Intertextual Study*). [Ann Arbor].

Savelle, Charles H. 2004. *A Reexamination of the Prohibitions in Acts 15*, in „Bibliotheca sacra", vol. 161, p. 449-468.

Segal, Alan F., 1990. *Paul the Convert: the Apostolate and Apostasy of Saul the Pharisee*. New Haven: Yale University Press.

Torollo, David. [2020]. *The Story of the Female Jewish Wine Merchant: An Example of Cultural Translation in Medieval Hebrew Literature*, in *'His Pen and Ink Are a Powerful Mirror'. Andalusi, Judaeo-Arabic, and Other Near Eastern Studies in Honor of Ross Brann*. Edited by Adam Bursi, S.J. Pearce, and Hamza Zafer. Leiden | Boston: Brill, p. 329-349.

Witherington, Ben, III. [1998]. The *Acts of the Apostles. A Socio-Rhetorical Commentary*. Grand Rapids / Cambridge: William. B. Eerdmans Publishing Company, Carlisle: The Paternoster Press.

Woods, David B. 2015. *Jews and Gentiles in the Ecclesia: Evaluating the Theory of Intra-Ecclesial Jew-Gentile Distinction*. A thesis submitted in accordance with the requirements for the degree of master of Theology in biblical Studies at the South African Theological Seminary. [Cape Town].

Surse

Biblia Anania. 2012. *Biblia sau Sfânta Scriptură*. Versiune diortosită după *Septuaginta*, redactată şi adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania.

Biblia Cornilescu. [s.a.]. *Biblia sau Sfânta Scriptură a Vechiului şi Noului Testament*, cu trimiteri. Traducerea Dumitru Cornilescu, revizuită ortografic. Societatea Biblică din România.

Eusebiu de Cezareea. 1987. *Scrieri*. Partea întâia. *Istoria Bisericească. Martirii din Palestina*. Carte tipărită cu binecuvântarea Prea fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române. Traducere, studiu, note și comentarii de pr. Prof. T. Bodogae. București: Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.

Novum Testamentum. Textus secundum III. editionem UBS, omnino cum XXVI. et XXVII. editionibus Novi Testamenti Graece. Nestle et Aland editoribus, concors, praeter minutias interpunctionis.

Webografie

https://biblehub.com/interlinear/acts/15-20.htm, ultima accesare: 24 iulie 2025.

https://biblehub.com/strongs/acts/15-20.htm, ultima accesare: 24 iulie 2025.

https://biblehub.com/interlinear/acts/15-21.htm, ultima accesare: 24 iulie 2025.

https://biblehub.com/strongs/acts/15-21.htm, ultima accesare: 24 iulie 2025.

https://biblehub.com/interlinear/galatians/1-19.htm, ultima accesare: 24 iulie 2025.

https://biblehub.com/interlinear/1_corinthians/9-5.htm, ultima accesare: 24 iulie 2025.

https://it.wikipedia.org/wiki/Abnegazione_nella_legge_ebraica, ultima accesare: 24 iulie 2025.

https://www.sefaria.org/Sanhedrin.74a.12?lang=bi, ultima accesare: 24 iulie 2025.

Sanhedrin 56a.24. https://www.sefaria.org/Sanhedrin.56a.24?lang=bi&with=all&lang2=en, ultima accesare: 24 iulie 2025.

https://www.sefaria.org/sheets/24645.1?lang=bi&with=all&lang2=bi, ultima accesare: 24 iulie 2025.

https://www.sefaria.org/Sanhedrin.74a.12?lang=bi&with=all&lang2=en, ultima accesare: 24 iulie 2025.

Strong's Greek Lexicon. https://biblehub.com/greek/129.htm, ultima accesare: 24 iulie 2025.

Tertullien. *Contre Marcion*. https://www.tertullian.org/french/g1_06_adversus_marcionem4.htm, ultima accesare: 24 iulie 2025.

Tractate Megillah: Chapter 4. Regulations concerning selling of sacred property and about the reading of the Holy Scrolls on Sabbath and Holidays. https://www.jewishvirtuallibrary.org/tractate-megillah-chapter-4, ultima accesare: 24 iulie 2025.

Wilson, J. [2020]. *Why Messiah's Followers Are Torah Observant – Part 1*. https://www.researchgate.net/publication/337772090_Why_Messiah's_Followers_are_Torah_Observant_Part_I, ultima accesare: 24 iulie 2025

DOI: 10.35923/QR.13.03.12

Mihaela VLĂSCEANU
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

O abordare conceptuală asupra artei sacre ca vehicul al ideologiei politice în Banatul sec. al XIX-lea – atelierul sculptorului tirolez Josef Runggaldier din St. Ulrich/Val Gardena

Abstract: (Sacred Art as a Vehicle of Political Ideology in 19th-Century Banat: A Conceptual Study of the Workshop of Tyrolean Sculptor Josef Runggaldier from St. Ulrich/Val Gardena) The study of art serves as a crucial instrument for reflecting upon and reinterpreting both lived experiences and the narratives constructed around them. In the Banat region at the close of the nineteenth century, artistic production reveals the intricate interplay between creative expression and its social, political, and cultural milieu, within a context defined by the centralizing influence of the Austro-Hungarian monarchy and the pervasive circulation of European artistic trends. The period's discourse on national revival acquired particular local nuances, with cultural and religious symbols continuously re-signified to express the status, aspirations, and identity of communities. The mobility of European artists, notably through the workshops of St. Ulrich/Val Gardena in Tyrol, facilitated these exchanges. This study focuses on the workshop of the sculptor Josef Runggaldier and his commission for the Catholic Bulgarian community in Vinga (Arad County), demonstrating how figurative religious art both reflected and shaped collective identity and devotional practice in a Banat shaped by imperial influence.

Keywords: *Tyrolean altars, Historicism, factories of devotions, Josef Runggaldie.*

Rezumat: Analiza artei constituie un instrument esențial pentru examinarea, reflecția și reinterpretarea atât a experiențelor trăite, cât și a narațiunilor construite. Studiul creațiilor artistice din orice perioadă istorică contribuie la înțelegerea fragmentelor de civilizație, iar în cazul Banatului sfârșitului de secol XIX, această abordare evidențiază complexitatea relațiilor dintre artă și contextul său istoric. Influența centralizată a monarhiei austro-ungare se reflectă și în domeniul artistic, prin afluxul de tendințe și prezențe europene. În Banat, acest fenomen subliniază interdependența dintre creațiile artistice și mediul social, politic și cultural în care ele au fost produse, accentuând rolul criticii și al interpretării în procesul de înțelegere a artei. Perioada este caracterizată de ideea renașterii naționale, care în contextul Banatului austro-ungar dobândește semnificații particulare prin resemantizarea unor concepte culturale și simbolice. Prin intermediul artelor figurative, se poate urmări modul în care diverse grupuri de interese – politice, monarhice, religioase și sociale – au utilizat simbolurile naționale, adaptând constant semnificațiile acestora în funcție de statutul și aspirațiile comunităților pe care le reprezentau. Interacțiunea dintre comenzile oficiale din Banatul secolului XIX, influențate de factori politici și religioși, a creat un context propice pentru mobilitatea artiștilor europeni, care călătoreau și lucrau în interiorul granițelor imperiului. Un exemplu elocvent îl constituie atelierele din St. Ulrich/Val Gardena, Tirol, adevărate centre de producție artistică și devoțiune religioasă. În acest cadru, studiul de față se concentrează asupra atelierului sculptorului Josef Runggaldier și a comenzii realizate pentru comunitatea bulgarilor catolici din Vinga (județul Arad), evidențiind dinamica relațiilor dintre artă, religie și identitate națională în Banatul de la sfârșitul secolului XIX.

Cuvinte-cheie: *altare tiroleze, istorism, fabrici ale devoțiunii, universalism catolic, Josef Runggaldier.*

Monumentele arhitecturale, concepute pentru a transmite idei, alături de expresiile stilistice emblematice pentru o epocă marcată de conflicte ideologice la începuturile modernității, joacă un rol semnificativ în acest proces. Aceste conflicte, manifestate în domenii care variază de la structurile de guvernare până la sferele culturale și artistice, acționează ca o forță definitorie în modelarea peisajului socio-cultural aflat în evoluție. În Europa, secolul al XIX-lea cunoscut în istoriografie drept perioada „în care națiunile își construiau statele pe baza etnicității" a fost marcat de schimbări semnificative. Pentru Banat desființarea graniței militare în 1884 a însemnat redefinirea acestei zone în cadrul Monarhiei Austro-Ungare.

Studiul este orientat către analiza producției atelierului din St. Ulrich/Val Gardena, Tirol, condus de Josef Runggaldier, atelier definit de istoriografia de specialitate drept o veritabilă „fabrică de devoțiuni", prin volumul și stereotipia obiectelor de cult realizate, în special a altarelor. Investigația se concentrează asupra aspectelor stilistice și formale, cu accent pe elementele heraldice integrate în structura compozițională a altarelor realizate pentru a decora interiorul bisericii catolice din Vinga și introduse recent în circuitul științific ca direcții de cercetare inedite (Vlăsceanu 2025a).

În perioada analizată, Banatul cunoștea transformări specifice în cadrul monarhiei austro-ungare, fiind situat într-o zonă marcată de interese istorice convergente. Acest context a predispus regiunea să funcționeze ca un laborator pentru discursuri religioase și artistice, unde mecanisme recurente de catolicizare deveneau vizibile.

O analiză retrospectivă a tendințelor artistice la sfârșitul secolului al XIX-lea în raport cu marile centre de artă, precum Viena și Budapesta, evidențiază contribuțiile arhitectului Eduard Reiter (1847–1908) la definirea peisajului arhitectural local, acesta fiind arhitectul care a construit biserica catolică din Vinga. Deși nu deținem informații despre formația sa academică, clădirile pe care le-a proiectat și realizat în Banat constituie o mărturie elocventă a calităților sale academice, pe care le-ar fi putut dobândi doar printr-o pregătire de specialitate. Implicarea lui Reiter în modernizarea Timișoarei reprezintă un capitol semnificativ din istoria urbanistică a orașului, fiind cunoscute inițiativele sale de a demantela fortificațiile Vauban, cu sprijinul generalului Johann Waldstättten. Această decizie a facilitat introducerea tramvaiului electric și dezvoltarea unor noi cartiere, reflectând o tendință mai amplă de reformă urbanistică, similară proiectului Ringstraße din Viena. Prin adoptarea curentului istoricist, care integrează o varietate de stiluri arhitecturale și referințe istorice, Reiter a reușit să configureze un peisaj urban ce onora trecutul, dar răspundea totodată nevoilor moderne. Această abordare a permis o reprezentare compozită a diferitelor tradiții arhitecturale, în consonanță cu natura plurietnică a imperiului, contribuind astfel la consolidarea unei „identități multiculturale".

Printre lucrările sale de început în Banat se numără Palatul Dicasterial din Timișoara, construit între 1855 și 1860 în stil neorenascentist, care a funcționat ca un centru administrativ și judiciar de referință pentru regiune. Ulterior, Reiter și-a orientat activitatea către arhitectura religioasă: a proiectat biserica catolică din Ciacova între

1879 și 1881, apoi biserica din Pecica (1886–1887), în colaborare cu Halmay Andor, urmate de edificiile din Deta (1890–1892) și Bacova, toate ilustrând principii și decorațiuni neogotice, fiind distins cu medalia de aur pentru proiectul pavilionului expozițional din Parcul Rozelor din Timișoara în 1890 (Székely 2023, 58). A continuat să aducă contribuții notabile arhitecturii civile, concentrându-se asupra unor clădiri emblematice în stil eclectic și romantic: ansamblul construit pentru Ordinul Surorilor de Notre Dame din Timișoara, biserica romano-catolică din Mehala (Vlăsceanu 2025b), precum și numeroase școli și clădiri civile proiectate pentru comanditari înstăriți ai Timișoarei.

În cazul bisericii catolice din Vinga, colaborarea lui Reiter cu Antony Toma și Carol Hostalek explică atenția susținută pe care cercetarea de specialitate i-a acordat-o în ceea ce privește istoria, configurația și importanța pentru comunitatea catolică bulgară (Buruleanu, Cociuba 2014, 45).

Construirea bisericii din Vinga în secolul al XIX-lea a fost determinată atât de prosperitatea economică a comunității, cât și de gustul rafinat al comanditarului, care a afirmat cu fermitate identitatea catolică în cadrul dezvoltării urbane moderne, înscrise în paradigmele central-europene.

Analiza studiilor de caz și a exemplelor concrete permite o înțelegere mai amplă a istoriei artei și a conținutului cercetării, oferind perspective asupra unui spațiu în care moștenirea unui trecut cosmopolit a fost examinată în raport cu politica, religia, strategiile administrative, dar mai ales cu producția culturală și artistică. Pentru a înțelege acest fenomen, este necesară o analiză a contextului istoric, marcat de rigiditatea sistemului administrativ al monarhiei dualiste austro-ungare, în contrast cu revigorarea economică ce a constituit motorul dezvoltării orașului Vinga, întemeiat în secolul al XVIII-lea. Printr-o analiză formală și stilistică, particulară perioadei dualismului austro-ungar putem presupune că influențele artistice și rețelele din secolul al XIX-lea erau trans-regionale și că stilurile și tehnicile erau răspândite pe scară largă în Europa. Acest fenomen s-a desfășurat în lungul secol XIX, când, în cadrul dualismului austro-ungar, adică după Compromisul din 1867, teritoriul fostului Imperiu Habsburgic devine parte din unitatea teritorială resemantizată a Banatului Timișoarei.

Pentru bulgarii din Vinga, catolicismul a reprezentat un element esențial de continuitate identitară, prin care s-au diferențiat de bulgarii ortodocși din țara de origine. În acest context modelul maghiar, distinct prin tendința de a integra și uniformiza comunitățile cultural-lingvistice și religioase din proximitatea sa (Neumann 2019, 260), poate fi interpretat ca strategie în cadrul amplului proces de aculturație. Această idee ilustrează echilibrul complex dintre universalismul catolic și identitățile etnice locale, în acest caz al comunității catolice bulgare, un episod specific în cadrul arhitecturii și artei ecleziastice a Europei centrale și sud-estice de la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Menționați ca „bulgarii bănățeni”, grupul etnic originar din nordul Bulgariei, a emigrat în Imperiul Habsburgic după înăbușirea răscoalei de la Čiprovci din 1688 de

către otomani. Fugind de persecuții, aceștia s-au refugiat pe teritoriile habsburgice, inclusiv în regiunea Banatului.

Unul dintre cele mai importante centre de așezare ale bulgarilor bănățeni a fost Vinga, întemeiată în urma unui val de migranți proveniți din Oltenia, în timpul domniei lui Carol al VI-lea, în 1739, sub conducerea episcopului Nicolaus Stanislavici (Roos 2022, 555). Coloniștii s-au stabilit pe terenuri care aparținuseră baronului Mahnenfeld, utilizate anterior pentru creșterea cailor destinați armatei austriece și preluate de stat după falimentul acestuia. Potrivit istoricului J. J. Ehrler, în timpul domniei împărătesei Maria Terezia, coloniștii au primit privilegii în 1744, fapt ce a favorizat stabilirea unei relații pozitive cu statul, esențială pentru procesul lor de aculturație. În 1745, Vinga a fost ridicată oficial la rangul de oraș și redenumită „Theresiopolis", în onoarea împărătesei. Comunității „balgarete-palćene" i s-a acordat, de asemenea, dreptul de a organiza târguri fără taxe. Aceste informații sunt completate de relatările lui Francesco Griselini, conform cărora bulgarii s-au stabilit inițial în Dudeștii Vechi (Alt Beschenova), apoi la Vinga (Winga), Carașova (Karaschowa) și Ivanovo (astăzi Pančevo), în Banatul sârbesc (Markov, Călin 2015, 27-28). După 1878, un număr mare dintre aceștia s-au întors în Bulgaria, fiind ulterior cunoscuți sub denumirea de bulgari bănățeni, o referință la identitatea lor topografică. Conform recensământului din 1888, localitatea Vinga avea 4.795 de locuitori și un teren agricol de 16.527 „iugăre". În paginile unor publicații apar frecvent termenii „bulgar", „palćene", precum și „bulgar-maghiar" sau „bulgar sud-ungar", reflectând identitatea multiplă și complexă a comunității bulgare din Vinga (Zatiko 1994, 3).

Dacă în perioada Iluminismului noua paradigmă a legitimării istorice a fost marcată de o ruptură semnificativă față de concepțiile mitico-simbolice specifice epocii baroce, în sec. XIX istoricismul a propus o abordare analitică a trecutului, în care evenimentele sunt înțelese „ca fenomene petrecute într-un anumit loc și moment din trecut, și nu ca parte a unei serii de evenimente mitice situate în afara timpului real" (Van Pelt, Westfall 1991, 139–140). Această etapă, caracterizată prin tendința de sinteză și prin reevaluarea valențelor medievale ale artei, a impus ideea conform căreia interpretarea adecvată a istoriei presupune o comprehensiune critică și o valorizare contextuală a acestor particularități, integrând în mod coerent dimensiunea filosofică și cea istoriografică.

Studiile dedicate arhitecturii bisericii catolice edificate la Vinga la sfârșitul secolului al XIX-lea predomină în cadrul cercetărilor locale și regionale, în special al celor monografice. Impulsul oferit de istoriografia artistică regională este de o importanță majoră, având în vedere absența unor lucrări științifice care să fi analizat și interpretat prezența atelierelor tiroleze în peisajul artistic al Banatului. Abordarea problematicii dintr-o perspectivă istoric-artistică, se realizează prin interpretarea unui monument ca și sursă primară, prin examinarea modului în care programul iconografic și heraldic al mobilierului liturgic (altar principal și cele două secundare), și altarele din navă ce promovează iconografic sfinți regi ai dinastiei Arpadiene, transmit coduri vizuale ale puterii, exercitând o influență semnificativă într-o perioadă marcată de crize

globale. Această interpretare a decorației interioare a bisericii catolice din Vinga, mută accentul de la modelul obișnuit al căutării sensului în biografia comanditarilor către dimensiunea identitară sugerată de altarele subliniate de componenta heraldică (Vlăsceanu 2025a). Examinarea documentelor de arhivă, a surselor istorice și a studiilor dedicate regiunii poate oferi o perspectivă valoroasă asupra rolului și impactului elitei bulgare în această perioadă. Prosperitatea economică și creșterea demografică au generat, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, necesitatea unei biserici mai mari și mai reprezentative, biserica catolică construită în secolul al XVIII-lea fiind parțial distrusă într-un incendiu. În consecință, Comitetul pentru construcția bisericii din Vinga a decis organizarea unui concurs de arhitectură, anunțat atât în ziarul bilingv local *Vingánska Nárudna Nuvála* / *Vingai Néplap*, cât și în renumita revistă de arhitectură maghiară *Építési Ipar*. Dintre propunerile primite, proiectul lui Ottó Stezhlo, discipol al lui Imre Steindl, cu un design neogotic, a fost considerat cel mai potrivit (Kelecsényi, Balogh 2019, 4-5). Cu toate acestea, comitetul a căutat o variantă mai economică și a gasit-o în planul ofertat de Eduard Reiter, la acel moment arhitectul episcopiei romano-catolice din Timișoara. Arhitectul își exprimă angajamentul față de moștenirea europeană, integrând adesea elemente din diferite perioade și stiluri istorice, caracteristică reflectată în limbajul său vizual, în care introduce norme noi: o reconfigurare a spațiilor urbane, libertate compozițională, renunțare la convenții, o respinge deliberată a academismului și monumentalității, sinteză, acuratețe a expresiei și promovarea internaționalismului ca trăsătură definitorie a stilului gotic (Fig. 1).

Figura 1: Biserica catolică din Vinga, E. Reiter, 1886. (Sursa imaginii: Arhiva Episcopiei romano-catolice din Timișoara).

Achiziționarea noului inventar pentru biserica din Vinga a început spre sfârșitul secolului al XIX-lea, mai precis în 1877, sub îndrumarea călugărului franciscan P. Eusebius Fermendjin, istoric și membru distins al Academiei din Zagreb. De o importanță deosebită este achiziția altarului monumental în anul 1891, realizat în atelierul lui Joseph Runggaldier din Tirol, care se remarcă drept unul dintre cele mai impunătoare exemple de altare istoriciste bănățene. Administrația locală a primăriei a avut un rol important în susținerea patrimoniului religios și cultural al comunității, finanțând manopera necesară realizării altarului monumental închinat Sfintei Treimi, precum și a altarelor Sfintei Cruci și Sfântului Iosif. Contribuții importante au venit și din partea unor membri proeminenți ai societății din Vinga, precum Francisc Rankov, creditat cu sponsorizarea altarului Maicii Domnului, sau Petru Augustinov, care a finanțat altarul Sfântului Petru. Anton Cokanj a sprijinit realizarea altarului Sfântului Anton, iar Bonaventura Necov a contribuit la altarul Sfântului Mihail. Nicolae Guran a sponsorizat altarele dedicate Inimii lui Isus și Maicii Domnului Îndurerate, dispuse în perechi în zona sanctuarului (Buruleanu, Călin 2014).

De-a lungul istoriei, altarele s-au transformat în expresii profunde ale teatrului sacru, promovând venerația sfinților protectori și evenimentele miraculoase (euharistia). În mod semnificativ, arhitectura și mobilierul majorității bisericilor catolice din lume urmează principiile stabilite de Carlo Borromeo (1538–1584) în lucrarea „Instructiones Fabricae et Supellectilis Ecclesiasticae" publicată prima dată în 1577)[1]. Inspirându-se din De Architectura a lui Vitruvius (c. 49 î.Hr.–14 d.Hr.), L'Architettura lui Pietro Cateneo Senese (1554) și I Quattro Libri dell'Architettura (1570) de Andrea Palladio, cardinalul milanez, ulterior canonizat, a exercitat o influență profundă asupra normelor și formelor bisericilor parohiale și catedralelor. Contribuțiile sale au vizat multiple aspecte precum planimetria, designul exterior, organizarea interioară, mobilierul și decorul. El a stabilit ierarhia spațială dintre altarul principal (altare privilegiatum) și altarele secundare, subliniind că altarul și sanctuarul central trebuie să constituie perspectiva navei principale:

> „ (...) în cazul bisericilor cu transept, fiecare braț trebuia să includă un altar lateral, iar în bisericile fără transept sau cu nave laterale largi, altarele urmau să fie aliniate axial cu acestea. Altarele laterale trebuiau să includă statui devoționale și relicvare, fiind așezate adesea lipite de perete, în timp ce altarul principal trebuia să fie independent, realizat din piatră sau marmură masivă, și să conțină relicvele a cel puțin doi sfinți. În plus, a recomandat ca pardoseala sanctuarului să fie ridicată cu un număr impar de trepte

[1] În cuprinsul principiilor: „*Fabricae*" se referă la partea de construcție a bisericilor - proporții, organizare spațială, amplasarea altarului, a amvonului, a corului; „*Supellectilis*" tratează aspectele legate de mobilierul liturgic, altare, tabernacole, vase sacre, veșminte, decoruri, cu accent pe decență și funcționalitate liturgică. Textul constituie una dintre primele codificări arhitectonice și artistice post-tridentine, reflectând spiritul Contrareformei religioase cu accent pe claritate, ordine, sobrietate și vizibilitatea sacrului.

față de navă și să fie finisată cu materiale mai durabile și mai rafinate, comparativ cu restul bisericii" (Borromeo, 1577).

În colaborare cu Ferdinand Stuflesser, Dominik Demetz și Joseph Obletter, Joseph Runggaldier reprezintă o etapă distinctă de profunde transformări în istoria sculpturii de altare din secolul al XIX-lea, în teritoriile monarhiei austro-ungare. Numele acestor artiști apar frecvent în cronicile parohiale ale bisericilor catolice construite în Banat, iar scopul acestei contribuții este de a sublinia specificitatea acestui gen artistic.

Deși diferită ca formă față de secolul precedent, sculptura de altar din secolul al XIX-lea păstrează anumite afinități, în special prin rolul său de „auxilium" în desfășurarea serviciilor religioase și prin legătura sa cu conceptul de mobilier teatral sacru. Procesiunile teatrului sacru inițiate de iezuiți și franciscani în Banat, în secolul al XVIII-lea, au avut o influență majoră asupra formei, conținutului și funcției altarelor din biserici. Aceste altare erau concepute ca cronici ale epocilor, oferind perspective nuanțate asupra mediului socio-cultural printr-un lexic artistic modelat de factori externi. Astfel, fiecare creație dobândea o identitate distinctă, determinată de contextul său temporal și spațial. O astfel de cronică vizuală este și altarul principal prin iconografie și iconologie (Fig. 2).

Figura 2: Josef Runggaldier, 1891, altarul principal al bisericii catolice din Vinga (jud. Arad), atelier tirolez, lemn stejar sculptat și poleit. (Sursa imaginii: Mihaela Vlăsceanu).

Noutatea demersului constă în orientarea recentă a cercetărilor asupra altarelor din secolul al XIX-lea, care nu doar reflectă repertoriul „secolului în care s-au făurit națiunile", ci integrează un studiu interdisciplinar prin analiza simboluri heraldice prezente în decorația acestor altare. Până în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, temele centrale ale mitologiei politice habsburgice au fost Sfântul Ștefan și cultul Mariei asociat acestuia. În acest context, Sinkó afirmă că „Sfântul Ștefan era un simbol al unității imperiale", fiind adesea asociat, în cadrul istoricismului modern, cu concepte precum catolicismul, universalismul și multinaționalismul, asociere derivată din învățăturile regelui Sfântul Ștefan adresate fiului său: „O țară care folosește o singură limbă și are un singur obicei este slabă și fragilă" (Sinko 1983, 72-73). Sfântul Ștefan devine astfel o emblemă a ideii de *Hungarus,* care promova o unitate civică incluzivă, deși catolică, reflectând atitudinea de deschidere față de colonizarea germană în Regatul Ungariei. Începând cu începutul secolului al XVII-lea, iezuiții au legat eficient cultul sfinților maghiari de obiectivul istoric actual al națiunii, re-catolicizarea și ostilitatea față de Imperiul Otoman. În această perioadă, iconografia Sfântului Ștefan s-a concentrat asupra reprezentării scenelor încoronării angelice și a închinării țării Fecioarei Maria. Sfântul Ștefan a devenit cel mai puternic simbol al naționalismului, conectând un trecut îndepărtat, dar glorios, când a consacrat Biserica Fecioarei Maria, gest reluat de către Leopold al II-lea în 1693, dedicând Ungaria Reginei Cerurilor (*Magna Hungariae Domina*). Concepția lui Maxwell[1] despre acest cult al Sf. Ștefan s-a bucurat de o popularitate deosebită în rândul slovacilor, pentru care figura sfântului reprezenta unitatea spirituală și politică. Identitatea Hungarus s-a dizolvat rapid, fiind substituită de o serie de naționalisme locale, fiecare articulat în jurul propriilor limbi și dialecte, ceea ce a condus la fragmentarea regatului în multiple și adesea antagonice naționalități (Maxwell 2009).

Altarul principal al bisericii din Vinga este încadrat în tipologia *Spitzbogenstil* (Baotić-Rustanbegović 2016, 19), pentru care găsim analogii în creația altui atelier din același spațiu al Tirolului, atelierul condus de Leopold Moroder (Fig. 3).

1

Figura 3: Leopold Moroder, schița unui altar (Spitzbogenstil), biserica catolică din Veprinac, Croația. (Sursa imaginii: https://www.samuelmoroder.com/deutsch/leopold%20Moroder.html).

Iconografia acestor altare este esențială în promovarea comunității catolicilor bulgari în cadrul monarhiei dualiste. Acestea sunt dublate de simboluri heraldice ce apar pe altarul principal și pe cele două din corespondența navei, în timp ce altarele din navă se aliniază retoricii prin prezentarea regilor sfinți maghiari (Ștefan, Ladislau și Emeric, a Elisabetei de Ungaria (Thuringia), sfinți dinastici și ai ordinului franciscan cu legatură directă cu episcopul Stanislavici care i-a adus pe bulgari în această zonă.

Vinga a fost o aşezare favorizată în secolul al XVIII-lea, având titulatura de „oppidum", cu drept de organizare a unor târguri anuale. În 1744 a dobândit o serie de privilegii şi a fost ridicată de Maria Tereza la rangul de oraş, care a primit numele de Theresiopolis. Inscripţia de pe sigiliul orașului era „*Sigillum Civitatis Privilegiatae Theresiopollensis*" (Fig. 4).

Figura 4: Detaliu altar principal cu stema orașului Vinga (Theresiopol). (Sursa imaginii: Mihaela Vlăsceanu).

Primul simbol prezent pe partea stângă a altarului principal, este stema orașului Theresiopol (Vinga), pe partea dreaptă fiind redată în pandant stema dinastică a Árpadienilor, formată din dungi roșii și albe, alăturate cu crucea dublă pe scut a cărei semnificație trimite în registrul continuității istorice, a rezilienței și moștenirii durabile a domniei Sfântului Ștefan, conectând conceptual statul și biserica creștină, reprezentată de primul episcopul de Cenad – Gerhard de Sagredo. Cea mai veche mențiune cunoscută a celor trei dealuri pe care se sprijină această cruce, în legătură cu stema, datează din 1687, când Antonius Macedo, un iezuit portughez, le-a descris fără a le numi explicit. În secolul al XVIII-lea, iezuitul József Koller a aprofundat subiectul în lucrarea sa „*Cerographia*”, și Timon, în „*Imago Novae Hungariae*”, amândoi menționând cele trei dealuri ca fiind Tátra (situat în prezent în Slovacia și Polonia), Mátra (în nordul Ungariei) și Fátra (în prezent în Slovacia) (Fig. 5).

Figura 5: Detaliu altar principal, Gerhard de Sagredo și simbolul heraldic al dinastiei Arpadiene. (Sursa imaginii: Mihaela Vlăsceanu).

Atelierul lui Joseph Runggaldier, situat în Tirolul de Sud, deținea o vastă expertiză în execuția minuțioasă a lucrărilor, produsele sale fiind răspândite în întregul Imperiu și ilustrând măiestria tradițională a artizanilor tirolezi. Încă din secolul al XVI-lea, această regiune s-a afirmat ca un centru al producției artistice, devenind un reper al calității și rafinamentului în sculptura ecleziastică.

Josef Runggaldier (1848–1908), „un adevărat maestru al desenului și al sculpturii în lemn", atrăsese deja, până în 1878, o atenție considerabilă, fiind elogiat în publicația vieneză *Welt-Blatt* pentru statuile sale de sfinți, sculptate și pictate cu o frumusețe excepțională. Măiestria sa rezida nu doar în abilitatea tehnică de a modela lemnul, ci și în simțul artistic al compoziției, proporției și expresiei. Formarea sa în domeniul desenului a contribuit la acuratețea și vitalitatea reprezentărilor, permițându-i, cum remarcă sursele contemporane, „să dea viață sculpturilor sale". Fiecare lucrare era executată cu o atenție minuțioasă la detalii, vizibilă în draperiile veșmintelor sfinților sau în expresiile senine ale chipurilor. Cetățenii înstăriți, animați de credință

dar și de dorința de a-și afirma statutul social, căutau cu ardoare operele sale, fapt care a asigurat longevitatea și renumele său în domeniul sculpturii religioase din lemn de esență tare.

Ziarul vienez menționează detalii biografice importante pentru documentarea activității sale, evidențiind măiestria artistică ilustrată în biserica capucinilor din Neumarkt și în capela castelului Rodenegg, ambele situate în Tirol, unde Runggaldier a realizat statuile a doi îngeri în rugăciune. Aceste lucrări sunt reprezentative pentru stilul său formal și compozițional, trăsături care se vor regăsi ulterior și în proiectele din Vinga. Aceeași sursă menționează că „multe dintre lucrările sale au fost expediate în Franța, iar comercianții caută frecvent alte opere ale sale", ceea ce confirmă recunoașterea sa internațională. Până în 1880, operele sale ajunseseră și în Silezia, unde erau foarte apreciate și recomandate. În ianuarie 1895, publicația religioasă maghiară Regina Preasfântului Rozariu, editată la Szombathely, a inclus un supliment de opt pagini dedicat activității excepționale a lui Josef Runggaldier. Reclama din supliment sublinia prestigiul crescând al sculptorului, menționând că lucrările sale au fost distinse cu medalia de argint la expoziția de la Bruxelles, o recunoaștere internațională a calității și valorii artistice a creațiilor sale. Menționarea premiului acordat în această publicație religioasă de mare circulație reflectă impactul și popularitatea artistului nu doar în Austria și Ungaria, ci și pe plan european. Faptul că anunțul promova comenzile în trei limbi- germană, franceză și maghiară - prin intermediul redacției revistei demonstrează capacitatea sculptorului de a răspunde unei clientele diverse. Receptarea calității execuției reiese din scrisoarea de recomandare oferită de baronul Béla Orczy, ministru al Majestății Sale, Regele Ungariei, în timpul domniei împăratului Franz Joseph I al Austriei, care remarca:

> „Certificăm prin prezenta că domnul Joseph Runggaldier, sculptor din St. Ulrich (Tirol), a realizat altarul mare, amvonul, crucifixul monumental și alte grupuri statuare pentru biserica construită la Újszász. Execuția artistică a acestor obiecte sacre, combinată cu puritatea și soliditatea lucrăturii, precum și cu prețul rezonabil, ne-au adus cea mai înaltă apreciere. Considerăm, așadar, de datoria noastră să emitem această scrisoare de recomandare, prin care atestăm excelența operei artistului și conștiinciozitatea execuției sale, recomandându-l cu căldură tuturor" (Ostajmer, Vincze 2017, 10).

Aceste recomandări își găsesc expresia în iconografia altarului principal, unde universalismul catolic este amplificat prin prezența statuii Sfântului Gerhard, amplasată pe stipes în partea dreaptă. Repertoriul stilistic include elemente inspirate din arta medievală, vizibile în special în forma dominantă a altarului, care amintește de retablurile gotice medievale în care structura este articulată pe o predelă care susține întreaga compoziție arhitecturală. În această orientare pe verticală și consonanța cu arhitectura și toate elementele de decor putem sesiza conceptual ce semantică avea în perioadă noțiunea de *Gesamtkunstwerk*[1]. În centrul altarului se află o nișă dedicată

[1] Opera de artă totală, la care contribuiau toate genurile pentru echilibrul complet.

Sfintei Treimi, iar pictura de pe intradosul bolții navei reiterează hramul bisericii, purtând inscripția „*Ad Majorem Dei Gloriam*”.[1]

Întregul ansamblu constituie un veritabil discurs vizual al identității catolice, conceput pentru promovarea și reconcilierea ideilor maghiare și bulgare în cadrul conceptului *Hungarus* (Miskolczy 2015). Astfel, interpretarea conținutului ideatic al acestor altare poate fi înțeleasă ca o reflectare a procesului de aculturație și asimilare a conștiinței comune în imperiu, trăsătura fundamentală a relațiilor interetnice. Prin propaganda vizuală, sfinții regi întruchipează idealul toleranței multietnice. Registrul median al altarului principal, dedicat sfinților patroni ai Vingăi, Sfântul Ștefan și Sfântul Gerhard este încoronat de arhangheli purtând simbolurile Patimilor (*Arma Christi*) dispuși în edicule cu coronament gotic subliniat de fleșe: sulița, atribut al soldatului canonizat Longinus, *flagellum,* ramura de isop cu burete (aluzie la Stefaton), făcliile, scara (prezentă în compoziții de tipul *Depositio*), inima însângerată cu coroana de spini și flacăra care arde ținută în mână suprapusă de o cruce, mâna care l-a pălmuit pe Christos, sabia cu care Petru a tăiat urechea lui Malchus (Evanghelia după Ioan, 18:10-11) și năframa Veronicăi (Vlăsceanu 2025a, 164). Reiterarea acestor simboluri făcea parte din recuzita de motive amplasate pe stipes, ca și în cazul altarului realizat de F. Stuflesser pentru catedrala romano-catolică din Timișoara în 1900 (Fig. 6).

Figura 6: Arma Christi. (Sursa imaginii: Margaret C. Galitzin).

D. Damjanovic menționează ca deși Josef Rungaldier nu era de talia lui Stuflesser, acesta a primit comanda altarelor laterale din biserica croată din Molva

[1] Expresie folosită ca un imbold pentru catolici care înseamnă „Pentru gloria mai mare a lui Dumnezeu”, motto-ul Societății lui Iisus/a iezuiților.

(1907), unde realizează doar statuile, structura altarului cu edicule fiind realizată de un sculptor local favorizat de biserică (Damjanovic 2020, 129). De aici și asemănarea posturilor sfinților surprinși în atitudini contemplative cu capul ușor înclinat și ochii întredeschiși. Potrivit aceluiași autor care a analizat creația atelierelor tiroleze, contaminarea cu stilul lui Stuflesser se petrece și în cazul lui Anton Runggaldier Passua (1856-1928) care a lucrat în Gardeina cu Franz Tavella și a fost meșter în atelierul lui Pepi Stuflesser Petlin. Josef Runggaldier a realizat astfel de statui de calitatea celor de la Vinga în bisericile croate de la Krapini, Lepajicima, Toborsko și biserica ursulinelor din Varaždin (Kraševac 2005, 76-77). Dacă în cazul bisericilor din Croația există numeroase surse care documentează aceste prezențe și prețul plătit pentru comenzi, defalcat pe componenta sculpturală sau vitralii, în cazul bisericii de la Vinga unde Josef Runggaldier se semnează pe un crucifixul de lemn cu indicația Tirolului ca locație a atelierului, aceste detalii lipsesc sau nu au fost identificate în această fază a cercetării (Fig.7).

Figura 7: Runggaldier József, sculptor, St. Ulrich-Gröden (Tirol). (Sursa imaginii: Mihaela Vlăsceanu).

Stilul sculptorului se încadrează în ceea ce (Baotić-Rustanbegović 2016, 19) definește ca „stilul colectiv” ce avea ca și caracteristică lipsa originalității și a individualismului, statuile fiind realizate în posturi contemplative, dar cel mai adesea cu o frontalitate rigidă, stereotipie iconografică și accent pe detaliile plastice ale vestimentației personajelor. *Historia Domus* nu menționează costurile aferente realizării acestor altare. Lipsa acestor date devine relevantă în contextul politic al epocii, având în vedere că Tirolul s-a aflat sub administrație maghiară din 1867, iar Banatul Timișoarei a fost pe deplin integrat în Ungaria în 1884. Prin includerea unor simboluri heraldice provenite din regiuni diferite, aceste altare devin un veritabil manifest vizual al ideologiei imperiale, promovând ideea coeziunii în cadrul diversității culturale și politice a Imperiului.

În naos, dispunerea altarului și a altarelor secundare urmează de regulă principiul organizării în perechi, conform *Instructiones* redactate de Carol Borromeo în secolul al XVI-lea. Este posibil ca tratate revizuite și caiete de schițe cu gravuri și reproduceri

să fi servit drept repertorii pentru comanditari. O formă de reclamă ce funcționa și conecta regiuni îndepărtate ale lumii era promovarea obiectelor de cult în ilustrația turistică. (Fig.8).

Figura 8: Vedere din St. Ulrich-Groden-Tirol cu promovarea unui model de altar neo-romanic (Rundbogenstil sinteză între realismul academic și tradiția populară), fiind menționată și titulatura atelierului dedicat sculpturii sacrale din lemn. © Lois Glasser Leipzig. (Sursa imaginii: https://www.darabanth.com/en/auction/237.0/Postcards/Italy~800411/Urtijei-St-Ulrich-in-Groden-Josef-Runggaldier-Bildhauer~II1092630/)

Compoziția aflată pe altarul din dreapta al navei este construită în jurul întâlnirii dintre trei figuri creștine importante: Sfântul Petru, Sfânta Elisabeta de Turingia (cunoscută și ca Sfânta Elisabeta a Ungariei) și Maria Magdalena. Elisabeta ocupă un loc central datorită identității sale duble: membră a dinastiei arpadiene, fiind fiica regelui Andrei al Ungariei, și soție a landgrafului de Turingia. Ea este adesea reprezentată purtând un veșmânt franciscan, care subliniază modestia și devotamentul ei față de cei săraci[1]. Prezența Sfântului Petru în această scenă trimite probabil la rolul său de figură fondatoare a Bisericii și purtător al autorității divine, în timp ce Maria Magdalena este asociată în mod tradițional cu temele pocăinței și ale transformării spirituale. În ansamblu, elementele iconografice ale compoziției realizate de Runggaldier transmit un mesaj religios puternic, articulat prin teme teologice și

[1] Un element emblematic al iconografiei sale este miracolul trandafirilor, inspirat dintr-un episod al vieții sale: atunci când ea ducea pe ascuns pâine săracilor și a fost surprinsă de tatăl ei, suspicios față de faptele ei caritabile, pâinea s-ar fi transformat în mod miraculos în trandafiri, semn al aprobării divine.

convenții artistice, ce evocă principalele virtuți creștine: credința, caritatea, smerenia și răscumpărarea (Fig. 9).

Figura 9: J. Runggaldier, 1891, biserica romano-catolică din Vinga, detaliu altar lateral pe partea dreaptă. (Sursa imaginii: Mihaela Vlăsceanu).

Aceste altare secundare, dispuse în perechi în navă, prezintă o unitate stilistică prin preluarea unor motive specifice genului și prin elemente arhitecturale inspirate din stilul gotic. Datate în jurul anului 1891, conform inscripțiilor, ele prezintă aceleași calități formale asociate atelierului lui Runggaldier, cu sfinți reprezentați ținând atribute care exprimă aspecte ale devoțiunii lor. Calitatea execuției arată intervenția aceluiași autor, care, prin policromie, aurire și tratarea diferitelor materiale, scoate în evidență elemente distincte ale sculpturii. Pentru a sublinia simbolismul acestui repertoriu iconografic, merită analizată relația dintre sfinții reprezentați pe stipes-ul altarului, legătura lor cu sfântul central și iconologia la care fac trimitere. Astfel, pe altarul dedicat Sfântului Iosif apare ducele Emeric și Sf. Margareta din Antiohia, simbol al protecției și forței, reflectând rolul Sfântului Iosif de protector al Sfintei Familii. În compunerea iconografiei altarului Sfintei Cruci, Runggaldier îl prezintă pe

Sf. Ladislau și Sf. Tereza de Avila[1], a cărei prezență evocă teme ale reînnoirii spirituale și devoțiunii, în timp ce repertoriul altarului Sf. Anton de Padova, consacră prezența Sf. Elisabeta a Ungariei și a Sf. Elena, mama împăratului Constantin[2] (Fig. 10).

Figura 10: Altarul Sf. Anton de Padova, Sf. Elisabeta a Ungariei și a Sf. Elena. (Sursa imaginii: Mihaela Vlăsceanu).

Altarul Sfântului Mihail este asociat cu Sfântul Bonaventura și Sf. Juliana de Liège[3], ambii legați de teme spirituale și sacramentale pe care Sfântul Mihail, ca protector al bisericii și comandant al miliției divine le întruchipează. În mod similar, altarul Maicii Domnului Îndurerate include statuile Sfântului Francisc de Assisi, cunoscut pentru devoțiunea sa față de Patimile lui Cristos, și din nou pe Sfânta Elisabeta a Ungariei, ambele figuri armonizând cu tema suferinței și compasiunii (Fig. 11).

[1] Întemeietoarea ordinului Carmelitelor desculțe.

[2] Creditată cu descoperirea Sfintei Cruci, simbol al credinței și al aflării adevărurilor spirituale.

[3] Sfânta Juliana de Liège (1192–1258) este cunoscută în special pentru profunda ei devoțiune față de Euharistie și pentru rolul esențial pe care l-a avut în promovarea sărbătorii *Corpus Christi*.

Figura 11: Altarul Sf. Mihail, Sf. Bonaventura și Sf. Juliana de Liège. (Sursa imaginii: Mihaela Vlăsceanu).

Runggaldier a fost deosebit de prolific, iar altarele realizate pentru biserici din Viena, Budapesta, Praga, Cracovia, Ljubljana, Molve, Deszk ilustrează aceeași manieră de reprezentare, fizionomii și tratament al drapajelor veșmintelor. Aceste trăsături arată o apropiere stilistică de clasicism, mai degrabă decât de dinamismul accentuat al sculpturii gotice, marcată de poziții în *contrapposto* și de un naturalism riguros.

În compoziția altarului dedicat Maicii Domnului, situat în partea stângă a corespondenței absidei, heraldica trimite la stemele a două teritorii care făceau parte din Țările Coroanei Sfântului Ștefan: Croația (Fig. 12) și Dalmația (Fig. 13). Un simbol la fel de potent în iconografia altarelor este și *Sacra Corona Hungariae*, Sfânta Coroană a regelui Ștefan I[1], simbol al autorității sacre și al legitimității monarhiei maghiare, ce încununează altarul amplasat în partea stângă a navei. Coroana este așezată deasupra Fecioarei Maria, în ipostaza *Patrona Hungariae,* pentru a evoca actul de consacrare a Regatului Ungariei Fecioarei, realizat, potrivit tradiției, de regele întemeietor Ștefan I.

[1] Doctrina „Sfintei Coroane" - Începând cu secolul al XIV-lea, *Corona Hungariae* a devenit un concept constituțional ce desemna entitatea juridică a regatului, distinctă de persoana regelui.

Figura 12: Blazonul Croației. (Sursa imaginii Mihaela Vlăsceanu).

Figura 13: Blazonul Dalmației. (Sursa imaginii: Mihaela Vlăsceanu).

În raport cu compoziția principală a retablului, iconografia Maicii Domnului ca patroană a Ungariei (*Patrona Hungariae*) reprezintă o adaptare locală a unui concept răspândit în mai multe regiuni europene începând cu secolul al XI-lea. Patronajul Mariei asupra unor teritorii vaste se leagă strâns de ideea de unitate juridică și politică într-o comunitate anume (Fig. 14).

Alegerea sfinților asociați fiecărui altar are, la rândul ei, semnificație, pentru că dezvăluie motivații personale sau simbolice ale donatorilor. De exemplu, Sfântul Bonaventura[1], se leagă în mod evident de Bonaventura Necov, care a finanțat altarul dedicat Sfântului Mihail.

[1] Teolog și ministru general al ordinului franciscan.

Figura 14: Sacra Corona Hungariae, coronamentul altarului din partea stângă. (Sursa imaginii: Mihaela Vlăsceanu).

Prezența stemei Bulgariei, amplasată în stânga altarului dedicat Sfântului Petru, subliniază o dimensiune identitară subtilă în cadrul discursului vizual. Leul (rampant), (Fig 15), adesea interpretat ca un simbol al lui Iisus Hristos, face aluzie la întemeierea Bulgariei ca stat în 1878, cu antecedent formal sugerat de lucrările lui Pavle Ritter Vitezovich "*Stemmatographia, sive Armorum Illyricorum delineatio, descriptio, et restitutio*, 1701 (Vlăsceanu 2025a, 1-12).

Figura 15: Blazonul Bulgariei (partea stângă a alatrului dedicat Sf Petru). (Sursa imaginii: Mihaela Vlăsceanu).

În secolul al XIX-lea, heraldica a jucat un rol esențial în limbajul vizual al artei religioase, în special în monarhia austro-ungară, unde familiile nobile și instituțiile ecleziastice își afișau statutul și prestigiul prin stemele lor. Din punct de vedere stilistic, maniera distinctă în care prin detalii, finisaje elaborate și o echilibrare subtilă între simbolism artistic și religios, i-a adus sculptorului Josef Runggaldier recunoaștere internațională și numeroase comenzi în întregul imperiu. Numeroase analogii pot fi identificate pentru astfel de altare decorate cu simboluri heraldice, precum cel din biserica Inimii Sacre din Viena, realizat în atelierul altui tirolez format academic la München- Ferdinand Stuflesser, ce reflectă patronajul monarhiei habsburgice și al altor familii nobiliare. Un alt exemplu important, de această dată realizat de Joseph Runggaldier, este altarul catedralei Sf. Ștefan din Budapesta, decorat cu blazoane asociate.

Altarele funcționează nu doar ca spații de devoțiune, ci și ca forme de expresie a identității și pietății personale a donatorilor, legându-și numele de sfinții pe care îi venerau. Inscripțiile care indică numele sfinților și ale donatorilor au fost redactate în limba maghiară, deși comunitatea bulgară își păstrase limba și tradițiile.

Referințe bibliografice

Bárány-Oberschall, Magda. 1961. *Die Sankt-Stephans-Krone und die Insignien des Königreiches Ungarn*. Vienna–Munich: Harold.

Buruleanu, Dan N., și Cociuba, Victor. 2014. *Vinga-istorie și imagini.* Timișoara: Editura Tipar.

Griselini, Francesco. 1984. *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*. Timișoara: Facla Publishing House.

Karabencheva, Katerina. 2009. *Istoria minorității bulgare*, în „Procese și contexte social-identitare la minoritățile din România", editat de Zsolt Jakob Albert și Peter Lehel, p. 51-100. Cluj-Napoca: Kriterion, Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale.

Kraševac, Irena. 2003. *Kipar Ferdinand Stuflesser. Doprinos tirolskom sakralnom kiparstvu druge polovice 19. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj*, în „Radovi Instituta za povijest umjetnosti", nr. 27, p. 231–239.

Kraševac, Irena. 2005. *Neostilska sakralna skulptura i oltarna arhitektura u sjeverozapadnoj Hrvatskoj* (Doctoral dissertation, Filozofski fakultet u Zagrebu).

Kraševac, Irena. 2007. *Tirolska sakralna skulptura i oltari na prijelazu 19. u 20. stoljeće u sjevernoj Hrvatskoj*, în „Anali galerije Antuna Augustinčića", nr. 26 (26), p. 3–34.

Neumann, Victor. 2019. *From Habsburg centralism to Austro-Hungarian Monarchy*, în The Banat of Timișoara. A European Melting Pot, editat de Victor Neumann. London: Scala Arts & Heritage Publishers.

Pelt, Robert Jan van, și Carroll William Westfall. 1991. *Architectural Principles in the Age of Historicism.* New Haven: Yale University Press, p. 138–167.

Roos, Martin. 2022. *Erbe und Auftrag, Die Alte Diöcese Csanád. Zwischen Grundlegung und Aufteilung 1030 bis 1923.* München: Edition Music Südost.

Székely, Gabriel. 2023. *Enciclopedia arhitecților din Banat (1700-1990). Studii și cercetări legate de etapele și stilurile arhitecturale reprezentative*. Timișoara: Eurostampa.

Tångeberg, Peter. 1989. *Holzskulptur und Altarschrein. Studien zu Form, Material und Technik.* München: Callwey.

Tóth, Zsuzsanna. 2004. *Grödner Holzschnitzereien in ungarischen Kirchen. Ein Forschungsbericht*, în „Ladinia", nr. XXVIII, p. 37–64.

Vlăsceanu, Mihaela. 2024. *The Creation of New Visual Content in Altar Sculpture: An Overview of the Neo-Gothic Altars in the Catholic Cathedral of Timișoara*, în „Banatica", nr. 34, p. 667–690.

Vlăsceanu, Mihaela. (sub tipar). *Notes on the Agency of Historicism: The Banat nineteenth-century Catholic Church of Vinga as a Case Study*, în A. Varga & T. Lorman (Eds.), „Settlement of Romanian territory with regard to the Banat and Transylvania from the 18th to the 20th century (South-East European History series)". Peter Lang Publishing House. (acceptat 10 mai 2024).

Vlăsceanu, M. 2025b. *Considerații privind creația sculptorului Ferdinand Stuflesser și a atelierului Ars sacra 1875- studiu de caz biserica romano-catolică Sf. Maria din cartierul Mehala, Timișoara*, în Quaestionnes Romanicae, nr. XII/3,2025, p.155-172.

Webografie

Bak, János M. 2024. *Coronation studies: past, present, and future*, în M. Bak János (ed.), ,,Coronations. Medieval and early modern monarchic ritual", Berkeley: University of California Press, p. 1–15, accesare online: https://doi.org/10.1525/9780520311121-002, ultima accesare la 15 septembrie 2025.

Balint Varga. 2012–2013. *In the Middle of the Nation, on the Margins of the Academia: Historiography in Banat in the Long 19th Century*, în ,,New Europe College Yearbook", p. 312, accesare online: https://www.academia.edu/16293350/In_the_Middle_of_the_Nation_on_the_Margins_of_the_Academia_Historiography_in_Banat_in_the_Long_19th_Century_New_Europe_College_Yearbook_2012_2013_pp_307_340, ultima accesare la 10 noiembrie 2025.

Baotić-Rustanbegović, Andrea. 2016. *Tyrolean Sculpture and Altar-making in Bosnia and Herzegovina - Revalorization of the Austro-Hungarian Heritage of Sacral Art and Its Current Condition*, în ,,Contemporary Perception of the Austro-Hungarian Cultural Heritage in Bosnia and Herzegovina" Proceedings of the Symposium from 22nd November 2014 in Sarajevo, ICOMOS, Sarajevo, p. 127–135, accesare online: https://www.academia.edu/31092148/_Tyrolean_Sculpture_and_Altar_Making_in_Bosnia_and_Herzegovina_in_Contemporary_Perception_of_the_Austro_Hungarian_Cultural_Heritage_in_Bosnia_and_Herzegovina_Conference_Proceedings_ICOMOS_Sarajevo_2016_pp_127_135, ultima accesare la 10 octombrie 2025.

Damjanović, Dragan. 2020. *Altars of Blessed Virgin Mary's Ascension in Molve*, în „Podravina" vol. 8, br. 15, p. 117–138, accesare online: https://hrcak.srce.hr/77859, ultima accesare la 21 august 2025.

Kelecsényi, K. Z., Gyetvainé Balogh, Á. 2019. *On-site Architects' Offices in Major Construction Projects of Budapest in the Second Half of the 19th Century*, în „Periodica Polytechnica Architecture" 50(1), p. 4–5, accesare online: https://doi.org/10.3311/PPar.13256, ultima accesare la 10 mai 2025.

Maxwell, Alexander. 2009. *Choosing Slovakia: Slavic Hungary, the Czechoslovak Language and Accidental Nationalism*, în „International Library of Political Studies" 37, London/New York: Tauris Academic Studies/I. B. Tauris Publishers, accesare online: https://www.academia.edu/429941/Choosing_Slovakia_Slavic_Hungary_the_Czechoslovak_Language_and_Accidental_Nationalism, ultima accesare la 10 septembrie 2025.

Miskolczy, Ambrus. 2015. *Hungarus Consciousness in the Age of Early Nationalism*, în Almási & Lav Subarić (eds.), *Latin at the Crossroads of Identity*, Leiden: Brill, p. 64–94, accesare online: https://doi.org/10.1163/9789004300873_005, ultima accesare la 12 septembrie 2025.

Németh, Nora, Marótzy Katalin. 2015–2016. *A bolgár ajkú magyarok legnagyobb temploma A vingai római katolikus templom építészeti Tervpályázata, Kolosvár, Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- și Régiségtárából*, în ,,Új Sorozat" X–XI (XX–XXI), p. 159–180, accesare online: http://real.mtak.hu/id/eprint/84002, ultima accesare la 13 noiembrie 2025.

Ostajmer Farkas, Vincze János. 2017. *Adalék Újszász egyháztörténetéhez Egy elismerö irat Joseph Runggaldier*, în „Újszászi Híradó" 27(9), p. 10, accesare online: https://epa.oszk.hu/04900/04951/00324/pdf/EPA04951_ujszaszi_hirado_2017_09.pdf, ultima accesare la 14 septembrie 2025.

Sinkó, Katalin. 1983. *Árpád versus Saint István. Competing Heroes and competing Interests in the Figurative Representation of Hungarian History*, în „Ethnologia Europaea" 19(1), p. 67–84, accesare online: https://www.researchgate.net/publication/346324625_Arpad_versus_Saint_Istvan_Competing_Heroes_and_competing_Interests_in_the_Figurative_Representation_of_Hungarian_History, ultima accesare la 20 septembrie 2025.

Vlăsceanu, M. 2025a. *Novelty Perspectives on Art and Heraldic Display of Nineteenth Century Historicist Retables in the Temes Banat,* în Eikon/Imago, Heraldry. A System of Visual Communication in Renewal from the Middle Ages to the Present Day (Miguel Metelo de Seixas ed.), vol 14/2025, 1-12. accesibil la https://revistas.ucm.es/index.php/EIKO/article/view/96792/4564456571962

Zatykó, Vivien.1994. *Magyar bolgárok? Etnikus identität és akkulturáció a bánáti bolgárok,* în „Regio – Kisebbség, politika, társadalom" 5. évf. 3., accesibil online la: https://www.epa.hu/00000/00036/00019/pdf/08.pdf, ultima accesare 14 noiembrie 2025.

Walczak-Mikołajczakowa, M. 2015. *The Banat Bulgarians – a Phenomenon of Cultural Continuity*, în „Poznańskie Studia Slawistyczne*"*, Catholic University of America Press 8, p. 229–237, accesare online: https://doi.org/10.14746/pss.2015.8.15, ultima accesare la 13 noiembrie 2025.

Muzică și teatru

Music and Theatre

DOI: 10.35923/QR.13.03.13

Nicolae Mihai BRÂNZEU
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Opera Română din Sibiu între aspirație culturală și criză instituțională

Abstract: (**The Romanian Opera in Sibiu Between Cultural Aspiration and Institutional Crisis)** This article offers a musical overview of the past century, examining the efforts made in Sibiu to revitalize the city's musical life through the establishment of a lyric institution. At the center of attention is the ambitious cultural initiative of founding the Romanian Opera in Sibiu, a project now brought back into the spotlight through the Sibiu Opera Festival, currently in its 23rd edition. The analysis explores, from both musical and journalistic perspectives, the historical context and the challenges surrounding this artistic goal. Sibiu's lyrical tradition has deep roots. Visits from renowned musicians such as Franz Liszt and Béla Bartók, as well as the inspiration offered to Italian composer Valentin Fioravanti—who wrote an operatic melodrama inspired by the Hermanstad Forest—are clear indicators of a vibrant musical life, despite the lack of a permanent institution in the city. A turning point came in 1948 with the founding of the Romanian Opera in Sibiu—the fourth such institution in Romania—under the leadership of soprano Ydolle Dimitriu Bârlad and conductor Nicolae Brânzeu. However, artistic enthusiasm was frequently stifled by institutional crises and political instability. In conclusion, the article argues that the Romanian Opera in Sibiu stands as a genuine expression of the city's cultural aspirations and that real conditions exist for its reaffirmation as a lasting lyric institution within the Romanian cultural landsca.

Keywords*:* *Brânzeu, opera, Sibiu, crisis, transdisciplinarity*.

Rezumat: Acest articol realizează o radiografie muzicală a secolului trecut, din perspectiva eforturilor depuse în Sibiu pentru revitalizarea vieții muzicale prin fondarea unei instituții lirice. În centrul atenției se află inițiativa înființării Operei Române din Sibiu, un demers cultural ambițios, readus în actualitate prin Festivalul de Operă Sibiu, ajuns la cea de-a XXIII-a ediție. Analiza propusă explorează, din perspective muzicale și publicistice, contextul istoric și dificultățile asociate acestui deziderat artistic. Tradiția lirică sibiană are rădăcini adânci, iar vizitele unor mari muzicieni precum Franz Liszt și Béla Bartók, alături de inspirația oferită compozitorului italian Valentin Fioravanti – autorul unei opere - melodramă inspirate de pădurea Hermanstadului – reprezintă dovezi clare ale unei vieți muzicale efervescente, în ciuda absenței unei instituții permanente în oraș. Un punct de cotitură a fost anul 1948, când a fost înființată Opera Română din Sibiu – a patra instituție lirică din România – sub conducerea sopranei Ydolle Dimitriu Bârlad și a dirijorului Nicolae Brânzeu. Cu toate acestea, entuziasmul artistic a fost adesea înfrânat de crize instituționale și de instabilitatea politică. În concluzie, articolul susține că Opera Română Sibiu este o expresie autentică a aspirațiilor culturale locale și că există premise reale pentru reafirmarea sa ca instituție lirică durabilă în peisajul cultural românesc.

Cuvinte-cheie: *Brânzeu, operă, Sibiu, criză, transdiciplinariate*.

Introducere și justificare istorică

În primăvara anului 1948, pe scena Teatrului Municipal din Sibiu (Sala Thalia) avea loc un eveniment fără precedent pentru viața culturală a orașului: inaugurarea Operei Române din Sibiu, a patra instituție lirică din România, după București, Cluj și Timișoara. În contextul reorganizării culturii românești postbelice, noua Operă a apărut ca simbol al reconstrucției sociale și al idealului „artei pentru popor". Documentele epocii, presa locală și centrală, precum și cronicile muzicale conturează imaginea unei instituții născute din entuziasm, sacrificiu și muncă voluntară, într-un oraș cu tradiție muzicală solidă și cu un public deja format pentru receptarea genului liric.

Contextul muzical sibian (sec. XIX–1947)

Înființarea Operei Române din Sibiu, în anii 1947–1948, nu reprezintă o apariție întâmplătoare, ci rezultatul unui proces istoric și artistic îndelungat. Bazele acestui parcurs fuseseră puse încă din secolul al XIX-lea, prin activitatea Societății de Muzică *Hermania*, fondată în 1839 de Wilhelm Conrad, instituție care a organizat viața muzicală laică a orașului și a adus la Sibiu repertorii simfonice și camerale de referință (Bebeșelea 2024, 55). Capela municipală și Reuniunea de Muzică „Gheorghe Dima" au prezentat lucrări majore, precum *Requiemul* de Wolfgang Amadeus Mozart sau *Anotimpurile* de Joseph Haydn, atingând un nivel comparabil cu marile centre europene și obișnuind publicul cu exigența repertoriului cult.

În 1886, sub conducerea lui Gheorghe Dima, Reuniunea Română de Muzică „Gh. Dima" a montat *O noapte la Granada* de Conradin Kreutzer – prima operă prezentată la Sibiu și prima montare de acest tip realizată de o reuniune românească. În paralel, Societatea de Muzică *Hermania* a consolidat un repertoriu liric prin prezentarea unor titluri precum *Țar și dulgher* de Albert Lortzing, *Freischütz* de Carl Maria von Weber, *Olandezul zburător* de Richard Wagner, *Faust* de Charles Gounod, *Bastien și Bastienne* și *Don Giovanni* de W. A. Mozart, configurând un climat muzical în care opera era percepută drept „coroana artei muzicale".

Între 1881 și 1921, direcția artistică a *Hermaniei* a fost asigurată de compozitorul slovac Ján Levoslav Bella, una dintre figurile centrale ale romantismului central-european, autor al primei opere în limba slovacă, *Koval Wieland*, compusă la Sibiu pe un libret de inspirație wagneriană. Această prezență a contribuit la definirea unei tradiții lirice autentice în spațiul transilvănean.

În prima jumătate a secolului XX, prin activitatea Astrei și a Conservatorului „Timotei Popovici", Sibiul a dezvoltat o infrastructură muzicală diversă – coruri, fanfare, orchestră municipală, proiecte scenice –, iar scenele orașului au găzduit creații românești precum *Crai Nou* de Ciprian Porumbescu, *Moș Ciocîrlan* de Tudor Flondor, *La șezătoare* și *Icoană de la țară* de Tiberiu Brediceanu, *Salba de aur* de George Fotino, alături de titluri internaționale ca *Mam'zelle Nitouche* de Florimond Ronger (Hervé), *Cavalleria rusticana* de Pietro Mascagni, *De-aș fi rege* de Adolphe Adam sau *Traviata* de Giuseppe Verdi. Aceste experiențe au profesionalizat mediul muzical și au creat premisele unui teatru liric stabil.

După izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, în 1940, organistul și clavecinistul Kurt Mild, revenit în Transilvania după studii în Germania, devine una dintre figurile centrale ale reconfigurării vieții muzicale sibiene. După ce evită deportarea în URSS, este numit din nou director artistic al Reuniunii de Muzică *Hermania*, fondează secția de muzică a Muzeului Brukenthal și reia cercetarea manuscriselor muzicale din biblioteca baronului Samuel von Brukenthal (Bebeșelea 2024, 77). Activitatea sa asigură continuitatea instituțională a muzicii de concert și formează un nucleu de instrumentiști și coriști care vor fi implicați, câțiva ani mai târziu, în proiectul Operei Române Sibiu.

Experiențele scenice ale primei jumătăți de secol XX, repertoriul amplu și colaborările dintre societățile muzicale au contribuit decisiv la formarea publicului și la consolidarea unui mediu artistic pregătit pentru o instituție lirică permanentă. Pe acest teren se coagulează, în anii postbelici, grupul de muzicieni și interpreți care, sub conducerea sopranei Ydolle (Magda) Dimitriu-Bârlad și a dirijorului Nicolae Brânzeu, fac posibilă înființarea Operei Române din Sibiu. Fondarea acesteia, în 1947–1948, apare astfel nu doar ca efect al reorganizării culturale impuse de regim, ci ca împlinirea firească a unei tradiții artistice de lungă durată, într-un oraș capabil să integreze modele culturale europene și să le convertească în limbaj propriu.

Constituirea Operei Române din Sibiu

Actul oficial de înființare a Operei Române din Sibiu este datat 30 decembrie 1947 și poartă girul Comitetului Central al Astrei și al Ministerului Artelor. Până la includerea în bugetul de stat, la 1 aprilie 1948, întreaga activitate s-a desfășurat fără subvenție, prin efort voluntar. Conducerea a fost încredințată unui Comitet de Direcție alcătuit din Vasile Hada, Ion Mețiu, Ion Armeanu, Alexandru Colfescu, Nicolae Brânzeu și H. Selbing. În fruntea colectivului artistic se afla Ydolle Dimitriu, directoare, alături de dirijorul Nicolae Brânzeu, regizorul artistic Dumitru Zavodnicu, maestrul de cor Karl Mild, maestra de balet Tamara Cap, pictorul decorator H. Lehrer, administratorul Ion Munteanu și secretarul studiilor muzicale Mihai Vlădoianu.

Structura instituției reproduce modelul teatrelor lirice consacrate și reunește peste 150 de artiști și colaboratori. Între soliști se regăseau sopranele Ydolle Dimitriu, Zâna Săvescu, Mara Zavodnicu, Eremia Trandafirescu, Florica Istrati, Jeny Comissiona, Elena Dimitriu, Elena Dona, Hilda Kolbe, Deana Grecu, Zina Bucov, Ines Gănescu, Ana Florescu și Mona Amzulescu; mezzosopranele Nadejda Modval, Viki Dobrescu, Mimi Roncea, Josefina Han, Maria Gheorghiade, Elisabeta Pfeiffer și Zena Cealiner; tenorii Ion Dronca, Octavian Gherman, Puiu Nicolau, Armand Sactery, Aurel Alexandrescu, Kurt Walter, Victor Mare, Petre Son, Mircea Popescu, Husein Sebat și Nicolae Albani; baritonii Nae Dumitrescu, Ion Mărgineanu, Lulu Simionescu, Kurt Ziegler și Ion Hociota; bașii Grigore Melnie, Constantin Bârsan, Iancu Groza și Vasile Gârbu. Corepetitorii erau Ortrung Bruckner, Hanna Schuller, Edith Bălan, Mitzy Klein Hintz și Ileana Söss, iar echipa tehnică îi includea pe C. Stănescu (asistent de regie), T. Hoaghes (asistent tehnic), B. Bradu (asistent de decorație), I. Florca (sufleur) și I. Mien

(substituent al maestrului de cor). Ansamblul reunea artiști consacrați și tineri aflați la început de drum, într-o formulă care susținea ambițiile repertoriale ale unei scene lirice profesioniste.

Inaugurarea festivă are loc la 6 martie 1948, cu *Faust* de Charles Gounod, consacrând Sibiul drept al patrulea centru liric al țării. Ceremonia, la care participă ministrul artelor Ion Pas, Mitropolitul Nicolae Bălan și reprezentanți ai autorităților locale și centrale, este încadrată de intonarea *Imnului Republicii Populare Române*, a *Internaționalei* și a *Imnului Sovietic*, marcând integrarea simbolică a noii instituții în contextul politico-ideologic al epocii postbelice. Articolul din *Națiunea* (12 martie 1948) subliniază caracterul exemplar al inițiativei:

> „Întregul ansamblu al Operei Române Sibiu s-a constituit într-o brigadă voluntară de artiști, prima de acest fel din țară, activând 227 de persoane absolut gratuit, lucrând în total 34 264 de ore, reușind ca într-un timp record de 35 zile să monteze opera *Faust*." (Națiunea 1948, 2)

Presa locală accentuează aceeași retorică a sacrificiului:

> „Repetițiile au decurs zilnic câte 12 ore. Ce puteri supraomenești au putut da acestor oameni tăria unei rezistențe, tăria ce le-a menținut tot timpul voioșia și dragostea unei munci în folosul poporului." (Alexiu 1948, 3)

Propunerea de repertoriu pentru stagiunea 1947–1948 cuprindea titluri precum *Faust* de Charles Gounod, *Rigoletto* și *La Traviata* de Giuseppe Verdi, *La Bohème*, *Madama Butterfly* și *Tosca* de Giacomo Puccini, *Văduva veselă* de Franz Lehár și *Liliacul* de Johann Strauss; selecție ce ilustrează o viziune repertorială coerentă, structurată pe cele trei direcții majore ale liricului european: opera romantică franceză, drama lirică italiană și opereta vieneză. Scopul era oferirea unui repertoriu de referință, accesibil și formativ, capabil să modeleze gustul publicului și să legitimeze noua instituție.

Textele programatice și articolele din presa epocii definesc Opera Română din Sibiu nu doar ca trupă de spectacol, ci ca instrument de educație artistică și socială. Ydolle Dimitriu-Bârlad deschide caietul program cu un text care pune accent pe biruința prin sacrificiu și pe forța comunității artistice de a crea „din entuziasm, nu din resurse materiale". Ion Mețiu (Secretarul Secției de Educație și Cultură a Consiliului Județean al Sindicatelor Unite) formulează explicit principiul „artei pentru popor" ca expresie a unei noi conștiințe democratice, văzând în operă un instrument de educație și afirmare socială. Mircea Alexiu (Președintele Sindicatului Mixt de Artiști, Scriitori și Ziariști) dezvoltă această perspectivă civică, interpretând apariția operei ca semn al unei lumi noi, în care arta își asumă funcții comunitare și morale. Nicolae Brânzeu oferă o viziune orientată spre istoria genului liric și rolul său formativ, plasând opera în continuitatea marilor tradiții europene și susținând echilibrul între estetic și etic. Dumitru Zavodnicu definește opera ca sinteză între teatru, muzică și mișcare, o

experiență de totalitate artistică, iar Mihai Vlădoianu adaugă o perspectivă umanistă asupra rolului femeilor în conducerea instituțiilor teatrale, plasând figura Ydollei Dimitriu în această genealogie a creatoarelor de instituții.

Biografia sopranei Magda (Ydolle) Dimitriu-Bârlad se inserează firesc în această viziune. Fiică a sculptorului Ion Dimitriu-Bârlad și mamă a viitoarei cântărețe Margareta Pâslaru, ea se formează într-un mediu artistic intens, studiază cântul și pianul, cântă pe scenele din Odesa și București, apoi leagă decisiv numele său de proiectul liric de la Sibiu, unde devine prima directoare a Operei Române. Ulterior, continuă la Teatrul Liric din Constanța, în anii 1950–1960, ca solistă și corepetitor, asigurând continuitatea unei vocații instituționale și pedagogice.

Nicolae Brânzeu (1907–1983) se afirmă ca una dintre figurile marcante ale noii instituții. Format la București și perfecționat la Paris, el își desăvârșește știința contrapunctică și înțelegerea arhitecturii orchestrale, calități care îi definesc activitatea ca profesor de armonie la Conservatorul din București și dirijor la Opera Română. Laureat de două ori al Premiului „George Enescu”, Brânzeu este ulterior marginalizat de regimul comunist din cauza independenței de gândire și a refuzului de a se plia pe directivele culturale oficiale. La Sibiu, se impune ca prim-dirijor și spirit ctitoricesc, imprimând stagiunii o viziune unitară și ridicând instituția la un nivel de semnificație națională.

Analiza stagiunii 1947–1948 (*Faust*, *Traviata*, *Madama Butterfly*)

Între martie și iunie 1948, Opera Română din Sibiu desfășoară o stagiune inaugurală de o densitate remarcabilă, având în program trei titluri majore: *Faust* (6 martie), *La Traviata* (27 martie) și *Madama Butterfly* (23 aprilie). Deschiderea cu *Faust* a fost percepută ca o probă de maturitate artistică și organizatorică, marcând, în același timp, o victorie a inițiativei colective. Cronicile vremii vorbesc despre un „triumf al democrației” și o „realizare obținută într-un timp record”, rezultat al „muncii dezinteresate” a celor 227 de artiști, sub conducerea Ydollei Dimitriu și a lui Nicolae Brânzeu (Casianu 1948, 2).

Relatările lui Mircea Alexiu descriu în detaliu atmosfera repetițiilor, energia lui Dumitru Zavodnicu, disciplina impusă de Brânzeu și solidaritatea colectivului, transformând efortul organizatoric într-un manifest pentru responsabilitatea artistică. Regia lui Zavodnicu a fost apreciată pentru claritatea conceptului scenic și echilibrul dintre dramatismul vizual și coerența muzicală. Brânzeu a condus orchestra cu o rigoare și intensitate care au impresionat publicul și presa, fiind remarcat pentru „bagheta sa energică și precisă, capabilă să insufle viață fiecărui moment al partiturii” (Alexiu 1948, 4).

La Traviata confirmă maturizarea ansamblului, în ciuda pregătirii într-un interval foarte scurt. Nicolae Brânzeu și Dumitru Zavodnicu au reușit să mențină standardul artistic, coordonând o echipă în care Zâna Săvescu s-a impus ca o Violetta de referință, iar Puiu Nicolau a fost apreciat pentru prezența scenică și calitatea vocală (A.T.A. 1948, 7; Casianu 1948, 7). Criticul Anghel Casianu notează unele deficiențe

de omogenitate, dar subliniază forța dirijorului, „capabil să însuflețească întreg ansamblul cu bagheta sa frenetică” (Casianu 1948, 7).

Participarea Lyei Hubic în reprezentațiile cu *Traviata* a adus un plus de prestigiu, fiind remarcată pentru „vocea caldă, direcțiunea clară și jocul de scenă viu și grațios” (NNN 1948, 4). Prezența sa a conferit ansamblului „un alt relief”, compensând unele probleme de orchestră, din nou depășite prin precizia dirijorală a lui Brânzeu.

Finalul stagiunii, la 1 iunie 1948, a fost marcat de spectacole considerate „de înaltă ținută artistică”, susținute cu participarea unor soliști ai Operei de Stat din Cluj – Ana Rozsa Vasiliu, Stela Simonetti, Lya Hubic, N. Ursulescu – și a celor mai valoroase elemente ale colectivului sibian (A.T.A. 1948, 6). Cronicile evocă „competența și seriozitatea” lui Brânzeu și rigoarea regizorală a lui Zavodnicu, confirmând statutul Operei Române din Sibiu ca instituție lirică solidă, în pofida precarităților materiale.

Retrospectiva lui Nicolae Scutea (1998) consolidează această imagine, amintind elogii aduse în epocă Ydollei Dimitriu, lui Nicolae Brânzeu și colectivului artistic, considerați responsabili de o „înfăptuire de ținută majoră” (Scutea 1998, 3). Figura lui Brânzeu revine constant în aceste evaluări. Mircea Alexiu îl descrie drept un muzician cu un acut simț al disciplinei și al organizării orchestrale, capabil să creeze „comuniune de gândire muzicală între orchestră, cor și soliști” (Alexiu 1948, 4).

Brânzeu subliniază, într-o formulă devenită aproape programatică, că „valoarea unui muzicant este aceea pe care o poate dezvălui dirijorul”, accentuând rolul formator al conducerii muzicale. Cronicile confirmă refuzul compromisului artistic, evocându-l ca pe un profesionist care „nu poate admite acorduri și interpretări false” și care nu tranzacționează cu arta – imagine reiterată atât în presa anilor 1948, cât și în evocările ulterioare (Națiunea 1948, 2; Casianu 1948, 4; Scutea 1998, 3).

Stagiunea 1947–1948 rămâne, astfel, una dintre cele mai dense și coerente perioade din istoria lirică a Sibiului. Dincolo de condițiile materiale modeste, ansamblul a reușit să atingă un nivel artistic comparabil cu cel al teatrelor lirice consacrate, datorită exigenței dirijorului, devotamentului interpreților și coeziunii colectivului artistic.

Disoluția instituției și moștenirea culturală

Prăbușirea Operei Române din Sibiu nu poate fi redusă la un simplu accident administrativ sau la eșecul unui proiect local, ci trebuie înțeleasă în contextul unui complex de factori politici, economici și ideologici specifici perioadei 1947–1949. La nivel declarativ, instituția se plia perfect pe idealul „artei pentru popor”, cultivat intens în presa vremii. În realitate, însă, prin compoziția colectivului și repertoriul occidental (*Faust, Traviata, Madama Butterfly,* proiectele *Tosca* și *Boema*), Opera funcționa ca un spațiu de autonomie artistică, alimentat de artiști formați în interbelic – o categorie privită cu suspiciune de noul regim. În acest context, instituția a fost mai degrabă tolerată decât susținută, iar lipsa cronică de finanțare a devenit un instrument subtil de control. Manuscrisul lui Nicolae Brânzeu, *Amintiri și gânduri despre muzică* (arhiva

familiei), arată clar că în 1948–1949 principala problemă era imposibilitatea de a plăti soliștii invitați și epuizarea morală a colectivului, după o stagiune construită aproape exclusiv pe muncă voluntară.

Datele publicate în presă – „155 persoane absolut gratuit", „34 264 ore de muncă" pentru *Faust* (Națiunea 1948, 2) – confirmă amploarea sacrificiului și sugerează, în lectură retrospectivă, caracterul structural al precarității financiare. Aceasta nu se explică doar prin dificultățile economice postbelice, ci și prin refuzul deliberat al autorităților de a susține o instituție percepută ca prea autonomă și insuficient aliniată ideologic.

Memoria sfârșitului Operei s-a structurat în mai multe versiuni. Nicolae Scutea menționează incendiul Sălii *Thalia* din noaptea de 20–21 februarie 1949 ca moment al dispariției instituției (Scutea 1998, 3) – versiune reluată ulterior de Gabriel Bebeșelea, pentru care flăcările devin simbolul unei rupturi violente între două epoci (Bebeșelea 2024, 132). Anca Florea propune o altă explicație – „administratorul a fugit cu banii" (Florea 2003, 506) – neconfirmată documentar, dar compatibilă cu clișeele propagandistice ale anilor '50.

Mărturia lui Brânzeu, care invocă lipsa fondurilor, oboseala morală și suspiciunile față de „elemente ostile regimului" din jurul operei, oferă însă o cheie interpretativă mai solidă. Privite împreună, aceste narațiuni se completează: incendiul apare drept epilog, legenda „administratorului fugar" funcționează ca paravan moralizator, iar criza financiară devine consecința unei decizii politice de marginalizare.

După 1949, continuitatea artistică se reconfigurează. O parte a infrastructurii și a resurselor umane ale Operei este integrată în nou-înființata Filarmonică de Stat Sibiu (1950), instituție plasată într-un cadru ideologic mai controlabil. Transformarea scenei lirice în orchestră simfonică corespunde logicii regimului: concertul, formă statică și programabilă, era mai ușor de supravegheat decât spectacolul liric, complex și greu de standardizat. Munca fondatorilor – Ydolle Dimitriu-Bârlad, Nicolae Brânzeu, Dumitru Zavodnicu și Karl Mild – este astfel reutilizată într-un sistem centralizat, în care inițiativa locală este subsumată deciziilor de partid.

Abia după 1990 devine posibilă recuperarea coerentă a acestei istorii. Articolul lui Nicolae Scutea (1998), cercetările dedicate lui Nicolae Brânzeu, reluarea lecturării presei din 1947–1948 și investigațiile arhivistice reașază Opera Română din Sibiu în peisajul cultural național. În plan simbolic, *Sibiu Opera Festival,* proiect al Filarmonicii de Stat Sibiu, asumă explicit continuitatea cu momentul fondator 1947–1948. În discursul public actual, Sibiul este prezentat ca oraș cu tradiție lirică de peste șapte decenii (Marinescu 2024), iar fiecare ediție a festivalului funcționează ca un act de reparație simbolică: Sala Thalia, cândva distrusă, găzduiește din nou spectacole de operă, în numele unei moșteniri recuperate.

În lumina acestor surse, disoluția Operei Române din Sibiu devine un caz exemplar al conflictului dintre autonomia artei și controlul politic. Reportajele lui Mircea Alexiu și articolele din *Națiunea* consacră imaginea unei instituții model a

„lumii noi”, dar cronicile lui Anghel Casianu și mărturiile lui Brânzeu dezvăluie profesionalismul, exigența și libertatea interioară a colectivului – incompatibile, pe termen lung, cu structura rigidă a culturii dirijate. Retragerea finanțării, izolarea și tăcerea instituțională care au urmat marchează trecerea de la elogiu oficial la ștergere programatică.

Concluzii

Privită la distanța celor peste șapte decenii, Opera Română din Sibiu nu se mai definește ca un episod efemer, ci ca expresia unui moment de aspirație colectivă și a unei instituții clădite pe elanul reconstrucției și pe credința că muzica poate structura identitatea unui oraș. Sub conducerea Ydollei Dimitriu-Bârlad, în colaborare cu Nicolae Brânzeu și Dumitru Zavodnicu, scena sibiană a devenit un spațiu al curajului artistic, al solidarității și al unei libertăți fragile, dar reale. În jurul instituției s-au adunat artiști alungați sau marginalizați din alte centre, pentru care opera de la Sibiu a reprezentat totodată refugiu și act de verticalitate.

Dispariția instituției nu reflectă un simplu deficit de management, ci impactul unei strategii deliberate de suprimare a autonomiei artistice, mascată prin lipsa fondurilor, presiuni asupra personalului și, simbolic, prin incendiul Sălii *Thalia*. În această cheie, Opera Română din Sibiu devine un simbol al conștiinței culturale care refuză să fie anulată. Amintirea colectivului 1947–1948 supraviețuiește în traseele ulterioare ale artiștilor, în instituțiile care le-au preluat munca și în studiile care refac astăzi povestea lor.

Sibiu Opera Festival, organizat de Filarmonica de Stat Sibiu, nu este doar un proiect contemporan, ci reînnoirea unui fir istoric întrerupt. Afirmația lui Mihai Colibaba, potrivit căreia festivalul „transformă Sibiul în capitala operei din România” și continuă o tradiție începută în 1947 (Marinescu 2024), restabilește legătura dintre dezideratul fondator al operei sibiene și realitatea prezentă. De fiecare dată când, în Sala Thalia, răsună pagini din Verdi, Gounod sau Puccini, ecoul primei stagiuni revine discret: opera, ca instituție, a fost înlăturată; opera, ca idee, ca memorie și ca vocație colectivă, continuă să existe.

Referințe bibliografice

Caietul program al primei stagiuni de operă a Operei Române Sibiu 1947–1948

Nicolae Brânzeu, *Amintiri și gânduri despre muzică,* fragment facsimil din manuscrisul necenzurat, redactat în cerneală, al compozitorului, p. 9. Documentul, care conține 55 de pagini, stă la baza interviului colocvial inițial difuzat la postul de radio Programul II, în 18 iulie 1975, între orele 23:10 și 24:30, apoi apărut fragmentar în anul 1990 în volumul semnat de Despina Petecel – *Muzicienii noștri se destăinuie*. Manuscrisul se păstrează în arhiva familiei Brânzeu.

Articole:

Alexiu, Mircea. 1948. „O nouă realizare sibiană: Opera Română”. *România Viitoare,* anul V, nr. 46 (881), 6 martie, p. 4.

A.T.A. 1948. „Artă și cultură”. *România Viitoare*, anul V, nr. 61, p. 7.

A.T.A. 1948. „Închiderea stagiunii Operei Sibiu”. *România Viitoare*, anul V, nr. 105 (940), p. 6.

Casianu, Anghel. 1948. „Cronica muzicală – Opera Română Sibiu: *Faust*, operă în opt tablouri de Ch. Gounod – libretul de I. Barbier și M. Carré, după Goethe". *România Viitoare*, anul V, nr. 53 (888), p. 4.

Casianu, Anghel. 1948. „Opera Română *Traviata*, operă în patru acte de G. Verdi – libretul de Piave". *România Viitoare*, 26 martie, anul V, nr. 67 (902), p. 7.

NNN. 1948. „Cântărețele Lia Hubic și Silvia Florea-Soltyski la Sibiu". *România Viitoare*, anul V, nr. 95 (930), p. 4.

***. 1948. „Inaugurarea Operei din Sibiu. Realizările primei brigăzi de artiști din țara noastră". *Națiunea*, 12 martie, p. 2.

Scutea, Nicolae. 1986. „Acoperită de flori și de aplauze". *Transilvania*, serie nouă, anul XV (XCII), septembrie, pp. 40–44.

Scutea, Nicolae. 1998. „Aniversare: Opera Română la Sibiu". *Tribuna culturală*, 6 noiembrie, p. 3.

Brânzeu Nicolae-Mihai. 2023. „Inechități analitice în muzicologia românească postcomunistă – Cazul compozitorului Nicolae Brânzeu". *Quaestiones Romanicae*, vol. IX. DOI: 10.35923/QR.09.03.23.

Cărți:

Bebeșelea, Gabriel. 2024. *Muzica Ricercata (sau 11 povestiri muzicale surprinzătoare).* București: Editura Humanitas.

Brânzeu Nicolae-Mihai. 2022. Nicolae Brânzeu. Viața și opera. București: Editura Muzicală. ISBN 978-973-421-248-4.

Florea, Anca. 2003. Opera Română al treilea deceniu 1941-1951. București: Editura Info team.

Webografie:

Florea, Anca. 2002. „Muzica. Opera din Sibiu – un vis de ieri și poate... de mâine". *Observator cultural*, nr. 132, 3 septembrie. Disponibil la: https://www.observatorcultural.ro/articol/muzica-opera-din-sibiu-un-vis-de-ieri-si-poate-de-miine/, ultima accesare: 11 noiembrie 2025.

Florea, Anca. 2002. „O descendență a familiei Tolstoi și fascinanta sa genealogie". *Observator cultural*, nr. 134, 17 septembrie. Disponibil la: https://www.observatorcultural.ro/articol/o-descendenta-a-familiei-tolstoi-si-fascinanta-sa-genealogie/ , ultima accesare: 11 noiembrie 2025.

Marinescu, Andreea. 2024. „Sibiu Opera Festival – un eveniment al tinereții și o rampă de lansare a noilor voci. SOF transformă Sibiul în Capitala Operei din România", în *Sibiul Azi*, 16 septembrie 2024, [revistă online]: https://sibiulazi.ro/2024/09/16/sibiu-opera-festival-un-eveniment-al-tineretii-si-o-rampa-de-lansare-a-noilor-voci-sof-transforma-sibiul-in-capitala-operei-din-romania/, ultima accesare la 11 noiembrie 2025.

DOI: 10.35923/QR.13.03.14

Gloria GRAVINA
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Criticità della fruizione contemporanea dell'opera lirica nei teatri. *Dalla sapienza acustica artigianale all'egemonia tecnologica*

Abstract: (Critical issues in contemporary enjoyment of Opera in theaters. *From artisanal acoustic wisdom to technological hegemony*) Since its birth, as we know it today, the Opera is the show that par excellence is performed in theaters. These, over time, have experienced slow processes of transformation that have modified some of their construction characteristics, in order to allow an ever better enjoyment, as close as possible to the real expression of the singers and the orchestra, by the public, wherever it was located in their internal space. These gradual transformations, which from the eighteenth-century theater systems have given us wonderful temples of Opera during the 19th and early 20th centuries,, also had the aim of perfecting acoustic reception. At the end of the 19th century, and precisely in the mid-1990s, with the evolution of technology, it became possible to reproduce the voice, and the music, on rigid supports (discs with a shellac surface), allowing the enjoyment of the Opera masterpieces even away from the places that had consecrated them, the theatres. Almost a century later, those same astonishing technological innovations, which had based their fortune mainly on the invention of the microphone (which initially only received the voice, capturing it and transferring it recorded on the disc), despite having contributed so much to the further diffusion of the Opera in the world with the nascent recording industry, have inexorably started a process of profound transformation that has undermined and in some way corrupted the authenticity of vocal expression on stage, thus distorting the original fruition of the Opera repertoire in the theatres, in those same places that saw it grow, prosper and spread throughout the world.

Keyword: *Opera, theaters, microphone, voice, records.*

Riassunto: Sin dalla sua nascita, così come la conosciamo oggi, l'Opera lirica è lo spettacolo che per eccellenza è rappresentato nei teatri. Questi, nel tempo, hanno vissuto lenti processi di trasformazione che ne hanno modificato alcune loro caratteristiche costruttive, al fine di consentire una sempre migliore fruizione, quanto mai aderente alla reale espressione dei cantanti e dell'orchestra, da parte del pubblico, ovunque esso fosse ubicato nel loro spazio interno. Tali graduali trasformazioni, che dagli impianti dei teatri settecenteschi ci hanno consegnato meravigliosi templi dell'Opera nel corso dell'800 e nel primo '900, hanno avuto come scopo anche il perfezionamento della ricezione acustica. Alla fine del XIX secolo, e precisamente a metà degli anni '90, con l'evoluzione della tecnologia, si è giunti alla possibilità di riprodurre la voce, e la musica, su supporti rigidi (dischi con la superficie in gommalacca), permettendo una fruizione dei capolavori operistici anche staccata dai luoghi che li avevano consacrati, i teatri. A quasi un secolo di distanza, quelle stesse strabilianti innovazioni tecnologiche, che avevano fondato la loro fortuna principalmente sull'invenzione del microfono (che inizialmente riceveva soltanto la voce, catturandola e trasferendola incisa sul disco), pur avendo tanto contribuito all'ulteriore diffusione dell'Opera lirica nel mondo con la nascente industria discografica, hanno inesorabilmente dato inizio ad un processo di trasformazione profonda che ha minato e in qualche modo corrotto l'autenticità dell'espressione vocale sul palcoscenico, snaturando così l'originaria fruizione del repertorio operistico nei teatri, in quegli stessi luoghi cioè che lo hanno visto crescere, prosperare e diffondersi nel mondo.

Parole chiave: *Opera lirica, teatri, microfono, voce, dischi.*

L'opera lirica, paradosso nella società dello spettacolo.

Arte sinestetica e totale, l'Opera oggi vive un evidente paradosso, che la vede da un lato, ancora viva, a rappresentare uno dei più alti prodotti della cultura europea, quale espressione di un'interazione sofisticata tra voce e spazio(Chanan,1994) e tra drammaturgia e gesto (Blesser & Salter, 2009), e dall'altro a doversi confrontare con un sempre più invasivo ecosistema tecnologico, che rischia di falsarne la natura originaria. Infatti, oggi la fruizione dell'opera lirica avviene in una continua tensione tra quella che conosciamo come memoria acustica dei teatri storici e l'introduzione e l'utilizzo sempre più esteso di pratiche di amplificazione e mediazione elettronica, che interferiscono non poco con la percezione di quella che solo fino a qualche decennio fa conoscevamo e percepivamo come vocalità naturale.

Con il presente contributo si intende analizzare le principali criticità che scaturiscono da tale tensione, interrogando tanto la dimensione storica dell'architettura squisitamente teatrale quanto le forme attuali di riproduzione e diffusione sonora[1]. L'intento è quello di evidenziare come la trasformazione dei "luoghi teatrali", dalla sapienza empirica dell'acustica rinascimentale e barocca alla proliferazione delle odierne più avanzate tecnologie digitali, abbia già quasi irreparabilmente modificato non solo l'esperienza della performance, ma anche la stessa idea di "autenticità" nell'opera lirica[2].

Nascita del "teatro all'italiana" e consolidamento dei modelli acustici.

Dalla seconda metà del Seicento e per tutto il secolo successivo, si assiste a una trasformazione epocale che vede l'edificio teatrale abbandonare la sua forma di spazio adattato (corti interne ed esterne di palazzi o sale più o meno grandi di ricevimento o altri spazi occasionalmente usati per rappresentazioni teatrali), per assumere la funzione di quella che possiamo senza dubbio definire un'architettura specialistica. Il Teatro che segna l'avvio della stagione del melodramma pubblico è il Teatro San Cassiano di Venezia, e dal momento della sua apertura, avvenuta nel 1637, si impone l'esigenza di realizzare sale progettate ad hoc per la voce lirica (Lanza,1997).

[2] È interessante l'introduzione dell'idea di mediazione tecnologica come interferenza nella percezione culturale che Hall fa già all'inizio degli anni '90, estendendo le sue considerazioni alla sfera acustica. Cfr.Hall, S. (1990). *Cultural Identity and Diaspora*, in *Identity: Community, Culture, Difference*.

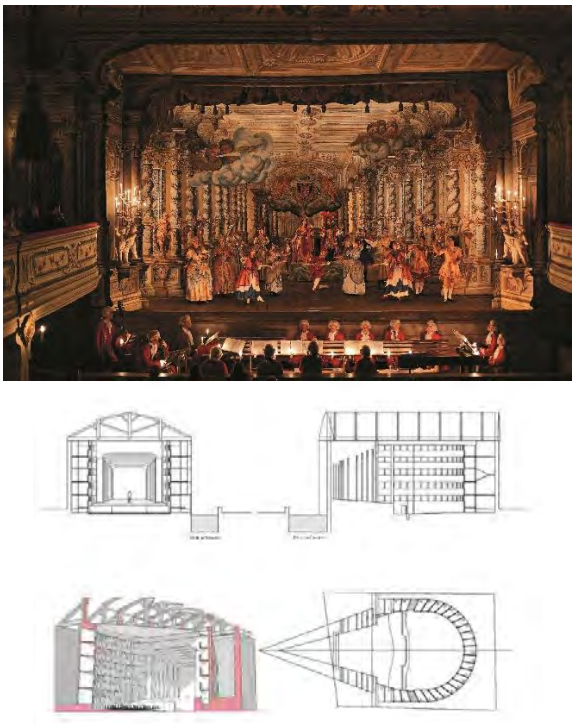

Teatro San Cassiano di Venezia (1637).

La codificazione del modello “a ferro di cavallo”, perfezionata ulteriormente nel Settecento, non è solo frutto di un’intuizione estetica, ma è il punto di arrivo di un lungo processo empirico volto a studiare la propagazione del suono e la percezione collettiva.(Procopio, 2022) Il Teatro ora si distingue per tre elementi essenziali, *la sala a ferro di cavallo*, che favorisce la riflessione laterale delle onde sonore, incrementando la percezione della presenza vocale; *ordini di palchi sovrapposti*, che, creando superfici rigide e parallele, contribuiscono alla diffusione acustica; *il palcoscenico più profondo*, che permette una proiezione sonora progressiva, valorizzando tanto la voce quanto l’orchestra.

Costruito nel 1656 a Firenze dall’Accademia degli Immobili, il Teatro della Pergola è stato il primo grande teatro all’italiana; oltre ad essere considerato uno dei primi esempi di teatro stabile (in quanto dedicato alla rappresentazione teatrale in modo continuativo), ha rappresentato un vero e proprio modello architettonico di indiscussa autorevolezza che dal momento della sua apertura in poi influenzò la costruzione di numerosi teatri in Italia e all’estero**.**

Come il Teatro della Pergola, anche il Teatro San Carlo di Napoli del 1737 è considerato uno dei vertici insuperati per omogeneità acustica. Secondo alcune perizie

dell'epoca, fu progettato per modellarsi intorno all'idea di una voce "portante", che fosse capace di attraversare lo spazio senza aiuti artificiali[1].

Teatro della Pergola di Firenze (1656).

Teatro San Carlo di Napoli (1737).

La sapienza acustica empirica artigianale: materiali, strutture e risonanza.

La peculiarità dei teatri storici risiede nel fatto che questi erano pensati e concepiti come vere e proprie "macchine sonore". In un'epoca precedente agli studi scientifici che portarono alla nascita dell'acustica intesa come una delle discipline della fisica, architetti e artigiani svilupparono soluzioni sofisticate basate eminentemente

[1] Per un'analisi geometro-acustica moderna dei teatri settecenteschi, Cfr. Meyer, J. (2009). *Acoustics and the Performance of Music*, Springer.

sull'osservazione, con innumerevoli tentativi ed altrettante verifiche dirette[1]. Le tecniche sperimentate erano sorprendentemente affini ai principi costruttivi della liuteria, che prevedevano una sapienza artigianale di altissimo livello, tale da portare il costruttore alla creazione di un corpo vibrante, a controllarne la risonanza interna per permettere una risposta vibratoria omogenea e calibrata, e a ottimizzare la trasmissione delle frequenze sonore [2].

Per questo motivo, per la costruzione della "macchina sonora" la scelta cadde inevitabilmente su materiali organici per assicurare prima di tutto una risonanza naturale**.** Infatti, il legno, materiale dominante, venne scelto non per ragioni economiche, ma per la sua risposta acustica (Gravina, 2023), poiché capace di assorbire parte delle basse frequenze, riflettere selettivamente le frequenze medio–alte e produrre una sensazione di "vicinanza sonora" anche a grande distanza.

Casse armoniche nascoste.

Una pratica oggi quasi scomparsa era quella di progettare cavità nascoste sotto la platea e sotto il palcoscenico. Botti rovesciate, camere d'aria e intercapedini lignee aumentavano la risonanza delle frequenze medie, cruciali per l'intellegibilità del testo operistico, e producevano un effetto di "sostegno" naturale alla voce, oltre all'ampliamento della percezione del volume, senza interventi artificiali.(Cingolani, 2015) Esempi paradigmatici di questa sapienza acustica empirica sono il Teatro Bibiena di Mantova e il Teatro Olimpico di Vicenza[3], che è il teatro coperto più antico in assoluto.

Teatro Bibiena di Mantova (1769)

[1] Giuriati, G. (2002). Teatro e acustica: problemi antichi e attuali, Musica/Realtà. Sulla costruzione di teatri all'inizio del '900. Cfr. Gravina, G. (2000). Da Bomba a Rio de Janeiro. La famiglia D'Angelo fra Abruzzo e Brasile, in Brasil, Brasile, numero speciale di BERENICE - Rivista Quadrimestrale di Studi Comparati e Ricerche sulle Avanguardie, L'Aquila: Angelus Novus Edizioni. Bairati, E., Riva, D. (1985). Il Liberty in Italia. Laterza. Gravina, G. (2013). Il melodramma tra emigrazione e culture ospiti, in Quaestiones Romanicae nr II/1, Lucrarile Colocviului international Comunicare și Cultura in Romania Europeana, editia a II-a / 24-25 septembrie 2013. Szeged: JATE Press.

[2] In questa semplice intuizione risiede l'idea del Teatro come vera e propria "macchina sonora".

[3] Il Teatro Olimpico, nel 1580 fu commissionato dall'Accademia Olimpica ad Andrea Palladio e fu l'ultima sua opera.

Teatro Olimpico di Vicenza (1580)

La riproducibilità tecnica: la nuova tecnologia e la frattura epocale.

Alla fine dell'Ottocento si assiste a un cambiamento epocale, irreversibile, dato dalla possibilità, straordinaria e impensabile fino ad allora, di catturare e fissare la voce umana, riproducendola su un supporto rigido, portatile. Il disco fonografico di Berliner (1889) rende così l'Opera "trasportabile", sottraendola alla sacralità del luogo teatrale. (Botta, 2020) Per la prima volta, *si crea una distanza tra la performance e la sua ricezione: la voce non è più inseparabile dal corpo dell'interprete e dal teatro che la accoglie* (Chanan, 1996).

Dischi in gommalacca a78 giri.

Le prime incisioni vennero eseguite in modalità acustica; i primi dischi a 78 giri infatti erano realizzati mediante incisione meccanica, soltanto su un lato, e il procedimento per l'incisione della voce prevedeva che l'artista cantasse in un convogliatore a forma di cono, che era capace di concentrare le onde sonore su una sottile membrana; le vibrazioni di quest'ultima, trasmesse tramite uno stilo, incidevano lo strato di gommalacca applicato sul disco matrice, mentre ruotava in piano, compiendo al contempo un movimento di traslazione longitudinale che generava un

solco a spirale[1]. In Italia, risale all'11 aprile 1902 la prima registrazione di un disco a 78 giri[2]; questa si svolse a Milano, presso il Grand Hotel de Milan, per conto della Gramophone Company. Furono incisi dieci brani di repertorio operistico, interpretati dal tenore Enrico Caruso e accompagnati al pianoforte dal M° Salvatore Cottone[3]. Caruso fu una vera e propria star internazionale e anche le sue registrazioni contribuirono notevolmente al successo commerciale e, in definitiva, al lancio dell'industria discografica[4].

In questo momento storico, l'opera lirica, espressione culturale e fatto di costume squisitamente italiano, è totalmente assorbita e metabolizzata dagli italiani e già dalla metà del XIX secolo approda oltreoceano dove attecchisce in maniera straordinaria (Dell Carretto, 2020).

Grazie alla nuova tecnologia che aveva messo a punto il modo per "trasportare" la voce anche dei grandi cantanti lirici su un supporto rigido portatile, era ormai possibile ascoltare l'Opera ovunque ci fosse oggi diremmo un "lettore", che nel caso specifico era un grammofono.

[1] Più tardi, all'inizio degli anni '20, si passò dall'incisione acustica all'incisione elettrica, che migliorò in maniera significativa la qualità sonora delle registrazioni, con l'introduzione di amplificatori a valvole e microfoni.

[2] In realtà quella del 1902 è la prima incisione di un cantante lirico in Italia; di fatto, in assoluto il primo disco documentato in Italia risale al 1895 ed è la registrazione di una canzone napoletana, dal titolo *A risa*, cantata da un macchiettista e attore comico di Napoli, Berardo Cantalamessa, che per caso venne in contatto con l'etichetta discografica statunitense International Zonophone Company che a Milano aveva una sua sede. Soltanto qualche anno dopo, ed esattamente nel 1901 nacque proprio a Napoli la prima casa discografica italiana, la Società Fonografica Napoletana, che dieci anni dopo divenne la Phonotype Records, dall'evocativo nome americano.

[3] Salvatore Cottone, pianista accompagnatore, deve la sua fama proprio alle prime incisioni su disco del tenore Enrico Caruso che accompagnò al pianoforte tra il 1902 e il 1906. Durante le prime incisioni in modalità acustica, che prevedevano l'utilizzo di coni convogliatori del suono – nel caso specifico, della voce e della musica strumentale - il pianoforte suonato dal M° Cottone doveva essere posizionato più in alto rispetto alla normale posizione sul pavimento, affinché il suono potesse venire fuori dallo strumento alla stessa altezza della testa del cantante e quindi della voce. Infatti, nella sala in cui avvenivano le registrazioni fu approntata una piattaforma di fortuna fatta di casse di legno, su cui venne posizionato il pianoforte e su cui il pianista doveva arrampicarsi ogni volta.

[4] L'etichetta discografica statunitense Columbia Records ed altre case discografiche realizzarono in Italia tra il 1923 e 1950 migliaia di registrazioni con un numero impressionante di dischi di musica lirica.

Grammofono da tavolo (1902)

Grammofono ad azionamento manuale (anni ’90 del XIX sec.)[1]

La vita della prima metà del secolo scorso vedeva inoltre sempre più spesso la presenza della radio nelle case degli italiani e non si può non evidenziare l’altissimo valore culturale di alcune trasmissioni radiofoniche musicali[2], che in quei primi decenni del ‘900 proponevano l’ascolto di brani d’opera, eseguiti da cantanti dal vivo, contribuendo così al mantenimento – per così dire – e allo stesso tempo al corroboramento di quella cultura musicale già molto presente a tutti i livelli nella popolazione.

[1] Catalogo Società Nazionale del “Grammofono”, marzo 1921.

[2] I Grandi Concerti Martini & Rossi (dal nome ad un programma radiofonico longevo con i suoi quasi 30 anni di trasmissioni, interrotti solo negli anni del secondo conflitto mondiale) erano diventati un vero e proprio appuntamento, atteso con ansia per tutta la settimana dai radioascoltatori che negli anni divennero sempre più numerosi.

Apparecchio radio Philips con valvole in bakelite (1930) - Microfono radiofonico a carbone (1920), con molle isolanti da possibili vibrazioni del tavolo o del pavimento (Museum of Science and Industry – Chicago)

Dunque, alla ribalta del successo salgono alcuni grandi cantanti lirici, sulla scia del successo che continuava a riscuotere il melodramma; il fatto però che questi non si esibissero più solo sulle scene dei grandi teatri italiani, ma anche dal vivo, durante gli appuntamenti settimanali con la grande musica proposta dalla radio, contribuì non poco a farli conoscere a livello internazionale come "i grandi interpreti dell'Opera". Così anche l'industria discografica che aveva raggiunto già un pubblico vastissimo e di tutte le estrazioni sociali, cavalca l'onda del successo dei cantanti lirici, ormai patrimonio nazionale, proponendo sempre più dischi di raccolte di arie d'opera, duetti e pezzi d'insieme[1].

Sin dalla sua nascita, come già detto, l'incisione discografica (che offriva la possibilità di replicazione all'infinito della voce dal vivo su un supporto "portatile") apre la strada per un successo di portata intercontinentale a quei grandi interpreti, quali Enrico Caruso, Beniamino Gigli, Aureliano Pertile, Tito Schipa[2] (per citarne soltanto alcuni), le cui voci esplodevano dal grammofono, a partire dai primi decenni del secolo scorso. Da questo momento l'Opera lirica comincia ad essere conosciuta ed apprezzata in tutto il mondo (Gravina, 2013) e giunge all'apice della sua diffusione, facendo

[1] Alla fine degli anni '20 il mondo della discografia si apre ad innovazioni tecnologiche nel campo della registrazione su disco. Nel 1929 infatti c'è l'introduzione dei dischi in *durium*, che è un materiale sintetico molto più economico e di gran lunga più resistente dei primi supporti rigidi, giacché veniva prodotto utilizzando resine sintetiche e cartone.

[2] Enrico Caruso (1873-1921), Beniamino Gigli (1890-1957), Aureliano Pertile (1885-1952), Tito Schipa (1888-1965) furono tra i tenori più conosciuti negli Stati Uniti d'America ed in particolare Enrico Caruso riscosse un immenso successo di pubblico anche in America Latina, dove al Teatro Amazonas di Manaus, in Brasile, si esibì più volte. C.f.r. Gravina, G. (2024). *Luigi De Lilla. Una voce che incantò l'America*, in Quaestiones Romanicae nr XII/2 Biografie, Actele Colocviului International Comunicare și Cultura in Romania Europeana, - Sectiune Muzica și Teatru - editia a XII- iunie 2024. DOI 10.35923/QR.12.03.16

sedimentare lentamente, ma inesorabilmente, una vera e propria melomania, soprattutto in quei luoghi che erano stati mete della grande migrazione che ebbe inizio già dalla seconda metà dell'Ottocento[1].

[1] Come grandi divi internazionali, iniziarono tutti ad approdare oltreoceano in una successione dalla precisione matematica, che li vedeva protagonisti di un percorso obbligato: dai teatri italiani alla Scala e da qui, dopo tournée europee più o meno lunghe, direttamente al Metropolitan di New York. C.f.r. Gravina, G. (2013). *Il melodramma tra emigrazione e culture ospiti*, in Quaestiones Romanicae nr II/1, Lucrarile Colocviului international *Comunicare și Cultura in Romania Europeana,* editia a II-a / 24-25 septembrie 2013. Szeged: JATE Press.

Quattro dei più grandi tenori di una schiera infinita di cantanti lirici italiani che riscossero successi strepitosi in tutto il mondo, dalle Americhe all'Estremo Oriente.

Quanto alla registrazione e alle sue innovazioni tecniche, è da sottolineare che il passaggio dalla registrazione acustica alla elettrica produce un mutamento progressivo della percezione (Gravina, 2024). Il pubblico infatti, abituandosi sempre più ad una voce proveniente da un punto molto ravvicinato e fisso, sviluppa un modello di ascolto che non corrisponde per nulla alla realtà della vocalità lirica in teatro (Benjamin, 1936). Come nota Chanan, *la registrazione non si limita a riprodurre il suono: lo ricostruisce, lo modella, lo riscrive in base a parametri tecnici e commerciali* (Chanan, 1994*)*. In questo senso, la riproducibilità tecnica modifica l'ontologia della voce stessa.

La microfonazione nel teatro d'Opera contemporaneo: necessità o deriva?

L'introduzione del microfono nel teatro lirico segna un punto di rottura profondo[1]. A differenza del teatro di prosa o della musica pop, l'opera (come pure la musica da camera) non è concepita per essere amplificata. La voce lirica così come viene emessa fa già parte di un sistema di amplificazione biologico–acustico, plasmato attraverso anni di studio della tecnica e basato sul concetto di proiezione naturale (Vitale, 2021). Tuttavia, negli ultimi decenni si assiste alla diffusione sempre più crescente sia di microfoni a condensatore, sospesi strategicamente sui palcoscenici, sia di mini–microfoni invisibili, che si mimetizzano nei costumi.

I motivi di questo uso sempre più diffuso sono certamente dovuti ad alcune precise nuove esigenze, che si possono rintracciare ad esempio nelle caratteristiche acustiche non più ottimali delle sale moderne, o nelle richieste di regie sperimentali, che per esigenze di scena per esempio alterano la posizione tradizionale dell'orchestra, o ancora nella sempre crescente ibridazione tra opera, teatro di parola ed elettronica o infine nelle aspettative di un pubblico non più abituato alla fruizione della tradizione classica e filologica, che sembra essere ormai troppo condizionato dalla perfezione sonora e dalla assoluta pulizia del suono dello studio di registrazione.

[1] Forum Musica-Classica (2011). Discussioni sulla microfonazione lirica.

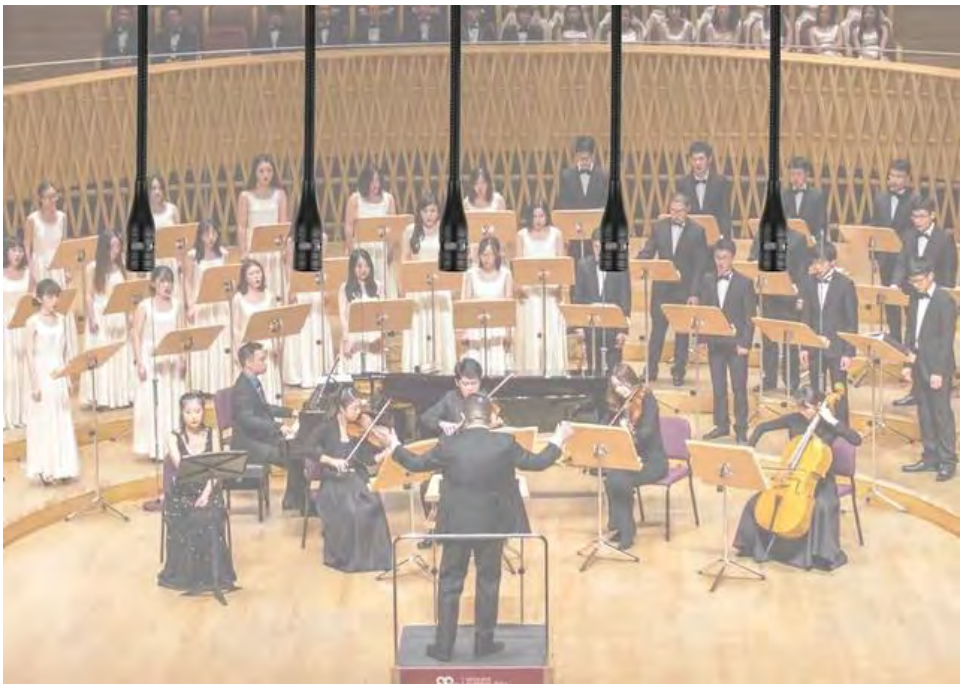

Microfoni panoramici sospesi

Mini-microfono a condensatore (4,5 mm diametro testa, 13 mm lunghezza)

Il rischio più grande è a questo punto la corruzione dell'identità vocale dell'Opera, giacché l'uso spregiudicato del microfono, alterando in primo luogo la timbrica naturale e appiattendo le dinamiche, introduce effetti di prossimità del tutto estranei alla vocalità lirica.

Cambiamento della percezione e della ricezione: ridefinizione dell'autenticità

Il pubblico contemporaneo vive immerso in una cultura dell'ascolto in cui l'iper–definizione del suono, mediata da auricolari, sistemi hi–fi e streaming (Pernice, 2021), modifica anche l'aspettativa nel teatro e così il respiro, la distanza, il timbro vivo ma non perfettamente uniforme, che prima erano parte integrante della performance teatrale *live* e quindi percepiti come naturali, oggi possono essere recepiti come "imperfezione". Va da sé che si è in presenza di un paradosso percettivo giacché il pubblico in teatro desidera fruire senz'altro di un'esperienza "autentica", ma poi, più o meno consapevolmente, pretende dalla performance caratteristiche realizzabili solo artificialmente. Sul piano estetico, ciò produce un cortocircuito poiché l'opera lirica nasce per essere ascoltata e fruita in tutta la sua complessità *nello spazio* e non attraverso un filtro (Gravina, 2024). La sua essenza è la vibrazione fisica del suono che attraversa l'aria e il corpo degli ascoltatori spettatori, raggiungendo tutti gli spazi del teatro in maniera omogenea (Mancini, 2017). L'amplificazione, intervenendo su questa trasmissione, ne altera immancabilmente e irrimediabilmente la natura fenomenologica; ogni mediazione altera il patto percettivo con il pubblico in teatro.[1].

Le sfide del futuro, tra innovazione, fedeltà filologica e nuovi spazi performativi

Il nocciolo della questione non sta nell'idea di rifiuto totale della tecnologia, poiché già solo se si pensa che oggi l'opera contemporanea vive in spazi eterogenei, come arene, teatri moderni o altri luoghi non convenzionali (Pitozzi, 2018), va da sé che dall'utilizzo di un supporto tecnico non si possa prescindere, questo anzi diventa necessario. Non si tratta dunque di demonizzare la tecnologia, ma di riflettere sul suo utilizzo etico e calibrato. Allora, alla luce di quanto fin qui detto, si aprono per il futuro diverse strade percorribili, che potrebbero prevedere ad esempio un'integrazione più eticamente sostenibile e più controllata dei supporti tecnici, con un utilizzo della tecnologia intesa come estensione discreta del teatro, e non come sostituzione della sua acustica; o ancora il recupero filologico, che va nella direzione della preservazione dei teatri storici come spazi non amplificati, difendendo così la grande tradizione vocale. Solo, quindi, con una riflessione culturale profondamente consapevole si potrà evitare che l'Opera si trasformi in un prodotto elettronico, perdendo di conseguenza il proprio valore identitario, fondato tutto sulla fisicità sonora (Chion, 1994).

In conclusione, l'opera lirica nasce in un contesto architettonico e acustico, ideato e sapientemente progettato per valorizzare l'emissione naturalmente impostata della voce umana non amplificata, in cui la stupefacente sapienza dei teatri storici, frutto di sperimentazioni empiriche sofisticate, ha reso possibile un'esperienza sonora

[1] Anche Auslander, partendo da questa ultima affermazione, riflette sulla liveness nel contesto lirico e parla di co–costruzione tra performer e pubblico. C.f.r. Auslander, P. (1999). *Liveness: Performance in a Mediatized Culture*. Routledge.

irripetibile, basata sulla risonanza naturale e sull'interazione fisica tra voce e spazio (Sara, 2018), le stesse a cui oggi si contrappone una modalità che invece vede l'introduzione di una forma di mediazione sempre più presente, sostanziata da microfoni, streaming e riproduzione tecnica.

Questi strumenti e queste nuove modalità, se da un lato favoriscono l'allargamento del pubblico, offrendo di fatto una maggiore accessibilità alla fruizione dell'Opera, dall'altro rischiano di alterare definitivamente la sua identità profonda. Per scongiurare tale pericolo è dunque auspicabile lo studio di soluzioni che trovino un equilibrio tra tradizione e innovazione, evitando che l'eccesso tecnologico snaturi il senso stesso dell'esperienza lirica.

Preservare quindi l'opera lirica e il suo portato culturale, considerato a tutti gli effetti un patrimonio immateriale di inestimabile valore e oggi patrimonio dell'umanità, significa preservare il suo suono e preservare il suo suono significa difendere e proteggere da contaminazioni – che potrebbero essere sempre più spregiudicate – quella mirabile relazione viva, non mediata, assoluta, che esiste tra voce e spazio (Davis, 2020).

Bibliografia

Abbado, D., Calbi, A., Milesi, S., (a cura di). (2007). *Architettura & teatro. Spazio, progetto e arti sceniche.* (Ediz. Illustrata). Il Saggiatore.

Auslander, P. (1999). *Liveness: Performance in a Mediatized Culture*. Routledge.

Bairati, Eleonora., Riva, Daniele. 1985. *Il Liberty in Italia*. Laterza

Benjamin, W. (1936). *L'opera d'arte nell'epoca della sua riproducibilità tecnica*.

Blesser, B., & Salter, L. (2009). *Spaces Speak: Are You Listening?* MIT Press.

Botta, E. (2020). *L'opera lirica nei tempi della sua riproducibilità tecnica*. OperaClick.

Chanan, M. (1994). *Musica acustica e spazio scenico*. Il Saggiatore.

Chanan, M. (1996). *Repeated Takes*. Verso.

Chion, M. (1994). *Audio-Vision.* Columbia University Press.

Cingolani, S. (2015). *Materiali e acustica nel teatro barocco*, Rivista di Acustica.

Davis, M. (2020) *Acoustic Identity and Cultural Heritage*, Journal of Sound Studies.

Del Carretto, Silvana, 2020, *Sepolti dal tempo. Note su alcuni personaggi di San Severo, poco noti o dimenticati, dei secoli passati*, Centro Grafico S.r.l., Foggia.

Forum Musica-Classica. (2011). Discussioni sulla microfonazione lirica – Agosto.

Giuriati, G. (2002). *Teatro e acustica: problemi antichi e attuali*, Musica/Realtà.

Gravina, G. (2023). *Bande, repertori lirici e casse armoniche in Capitanata*, in Atti del 44° Convegno Nazionale sulla Preistoria, Protostoria e Storia della Daunia. 2° Tomo – Storia. San Severo 18-19 novembre 2023, (a cura di) Gravina, Armando, San Severo (FG).

Gravina, G. (2024). *Bande e repertori lirici nell'Ottocento in transito verso il Novecento. I luoghi*, in *Quaestiones Romanicae* XI, Secțiunea Muzică și Teatru, 295- 310, DOI 10.35923/QR.11.03.23

Gravina, G. (2000). *Da Bomba a Rio de Janeiro. La famiglia D'Angelo fra Abruzzo e Brasile,* in *Brasil, Brasile, numero* speciale di BERENICE – Rivista Quadrimestrale di Studi Comparati e Ricerche sulle Avanguardie, L'Aquila: Angelus Novus Edizioni.

Gravina, G. (2013). *Il melodramma tra emigrazione e culture*, in *Quaestiones Romanicae*, nr II/1, Lucrările Colocviului Internațional Comunicare și Cultura in Romania Europeană, ediția a II-a / 24-25 septembrie 2013. Szeged: JATE Press.

Gravina, G. (2013). *Il successo del Melodramma in Estremo Oriente*, in *Quaestiones Romanicae* nr. II/1, Lucrările Colocviului international Comunicare și Cultură în Romania Europeana, ediția a II-a, 2013, JATE Press, Szeged (H).

Gravina, G. (2024). *Luigi De Lilla. Una voce che incantò l'America*, in *Quaestiones Romanicae* nr XII/2 *Biografia*, Actele Colocviului Internațional Comunicare și Cultură în Romania Europeană – Secțiune Muzică și Teatru – ediția a XII-a, iunie 2024. DOI 10.35923/QR.12.03.16.

Hall, S. (1990). *Cultural Identity and Diaspora*, in *Identity: Community, Culture, Difference*.

Lanza, A. (1997). *Architettura e musica. Dal teatro di corte al teatro pubblico*, Liguori.

Mancini, F. (2017). *Fenomenologia della voce lirica*. Nuova Rivista Musicale Italiana.

Meyer, J. (2009). *Acoustics and the Performance of Music*. Springer.

Pernice, L. (2021). *Streammare l'opera lirica. Gli esperimenti di digital liveness del teatro musicale contemporaneo*.

Pitozzi, A. (2018). *Corpo sonoro e dispositivi tecnologici*, Acting Archives Review.

Procopio, N. (2002). *L'Acustica Storica dei Teatri Italiani*, Musica/Realtà, n. 68.

Sabbatini, N. (1638). *Pratica di fabricar scene e macchine ne' teatri*.

Sara, C. (2018) *Opera Houses as Acoustic Monuments*, Heritage Acoustics Review.

Vitale, F. (2011). *Tecnologie e percezione nel teatro musicale contemporaneo*. Itinerari Musicali.

DOI: 10.35923/QR.13.03.15

Gabriela Diana MATEI
(Universitatea de Vest din Timișoara)

Criza identității muzicale în lumea romanică a secolului XX

Abstract: **(The crisis of musical identity in the Romance world of the 20th century)** The 20th century brought profound transformations in the musical identity of the Romance world, marked by tensions between tradition and modernity. Countries such as France, Italy, Spain, and Romania were forced to reconsider their musical values in the context of major European currents and cultural globalization. The identity crisis manifested itself through a rupture between traditional tonal language and new avant-garde forms of expression such as dodecaphony, serialism, and aleatoric music. In France, after the impressionism of Debussy and Ravel, composers struggled with German-Austrian influences, searching for a distinct national voice. Italy, after the decline of the verismo opera, attempted to reinvent itself through figures like Luigi Dallapiccola or Luciano Berio, balancing between vocal tradition and experimentation. In Spain, composers such as Manuel de Falla and Joaquín Rodrigo drew on Iberian folklore while embracing European modernism to define their own identity. In Romania, the identity crisis was intensified by external influences and ideological pressures. Romanian composers such as Enescu, Olah, Vieru, and Stroe oscillated between neoclassicism, folklorism, and technical innovation. This quest to balance roots with universality led to a deeply diverse yet often tense musical landscape. The musical identity crisis of the Romance world in the 20th century was not merely aesthetic, but also cultural and political. It reflected the dilemmas of an era in which national values needed to be asserted without falling into isolation, and openness to the new could not come at the cost of losing specificity. This struggle for a coherent musical identity shaped the trajectory of Romance music throughout the century.

Keywords: *musical identity, cultural crisis, innovation, musical aesthetics, musical language*.

Rezumat: Secolul XX a adus profunde transformări în identitatea muzicală a lumii romanice, marcate de tensiunea dintre tradiție și modernitate. Țări precum Franța, Italia, Spania și România au fost nevoite să-și regândească valorile muzicale în contextul marilor curente europene și al globalizării culturale. Criza identitară s-a manifestat prin ruptura dintre limbajul tonal tradițional și noile forme de expresie avangardistă, precum dodecafonismul, serialismul sau muzica aleatorie. În Franța, după impresionismul lui Debussy și Ravel, compozitorii s-au confruntat cu influența germano-austriacă, căutând o voce națională distinctă. Italia, odată cu declinul operei veriste, a încercat să se reinventeze prin Luigi Dallapiccola sau Luciano Berio, oscilând între tradiție vocală și experiment. În Spania, compozitori precum Manuel de Falla sau Joaquín Rodrigo au apelat la folclorul iberic, dar și la modernismul european pentru a defini o identitate proprie. În România, criza identitară s-a acutizat prin influențele externe și presiunile ideologice. Compozitorii români, precum Enescu, Olah, Vieru sau Stroe, au oscilat între neoclasicism, folclorism și inovație tehnică. Această căutare a echilibrului între rădăcini și universalitate a dus la o muzică profund diversă, dar adesea tensionată în raport cu propriile repere. Criza identității muzicale a lumii romanice în secolul XX nu a fost doar una estetică, ci și una culturală și politică. A reflectat dilemele unei epoci în care valorile naționale trebuiau afirmate fără a cădea în izolaționism, iar deschiderea spre nou nu trebuia să ducă la pierderea specificului. Această luptă pentru o identitate muzicală coerentă a definit traiectoria artei sonore romanice în întregul secol.

Cuvinte-cheie: *identitate muzicală, criză culturală, inovație, estetică muzicală, limbaj musical.*

Introducere

Articolul de față explorează transformările identității muzicale în lumea romanică (Franța, Italia și Spania) în secolul XX, într-un context de profunde mutații estetice, sociale și ideologice. Fenomenul crizei identitare este analizat ca rezultat al tensiunii dintre tradiția națională și universalismul modernist, dintre patrimoniul tonal și căutările avangardei. Studiul examinează, printr-o perspectivă cultural-istorică, modurile în care compozitorii reprezentativi — Claude Debussy, Maurice Ravel, Manuel de Falla, Ottorino Respighi, Olivier Messiaen — au negociat între specificul național și tendințele transnaționale ale secolului. Criza identității muzicale este astfel interpretată ca un proces de redefinire continuă, reflectând dinamica generală a modernității târzii.

În lumea romanică a secolului XX, cu accent pe spațiul românesc, în contextul transformărilor estetice și ideologice ale modernității, România a traversat un proces complex de articulare a propriei identități între tradiția bizantino-folclorică și modernitatea occidentală. Prin analiza contribuțiilor unor compozitori reprezentativi — George Enescu, Paul Constantinescu, Mihail Jora, Sigismund Toduță și Anatol Vieru — se evidențiază modul în care tensiunea dintre specificul național și tendințele universale a determinat o criză, dar și o afirmare unică a muzicii românești în secolul XX.

Acest secol, a reprezentat o epocă de rupturi radicale în toate domeniile culturii europene, iar muzica nu a făcut excepție. În lumea romanică — termen ce desemnează aici spațiul cultural franco-italo-iberic — procesul de modernizare a fost dublat de o criză a identității artistice. Modernismul, ca fenomen estetic și ideologic, a impus redefinirea relației dintre tradiție și inovație, dintre particular și universal (Taruskin, 2005). În acest context, identitatea muzicală națională, construită în secolul al XIX-lea prin romantismul târziu și școlile naționale, a intrat într-o fază de contestare și resemnificare.

Criza identității muzicale nu trebuie privită exclusiv ca o pierdere, ci și ca o oportunitate de regândire a sensului muzicii într-o lume tot mai fragmentată și globalizată. Compozitorii romanici au oscilat între fidelitatea față de patrimoniul național și deschiderea către limbaje sonore universale, făcând din această tensiune un motor al inovației estetice. În secolul XX, spațiul cultural romanic a fost traversat de o profundă criză a identității muzicale, generată de confruntarea dintre tradiție și modernitate, dintre valorile naționale și cosmopolitismul avangardei.

România, deși periferică geografic față de centrele culturale majore ale Europei Occidentale, a făcut parte integrantă din această dinamică de reconfigurare identitară.

Muzica românească s-a aflat la intersecția dintre moștenirea bizantină, influențele folclorice și aspirațiile spre modernismul occidental. În această perspectivă, „criza identității” nu a reprezentat doar o tensiune, ci și un catalizator al maturizării artistice.

Modernitatea românească în muzică a fost un proces întârziat, dar extrem de complex: un efort de sincronizare cu tendințele europene și, simultan, de afirmare a unui stil propriu, născut din profunzimea ethosului național (Călinescu, 1982).

I. Contextul istoric și cultural al lumii romanice

Lumea romanică se caracterizează printr-o tradiție culturală comună, moștenită din latinitate și marcată de valori precum claritatea formei, echilibrul și legătura cu expresivitatea limbajului. În secolul al XIX-lea, Franța, Italia și Spania își afirmaseră identitatea muzicală prin mijloace distincte: Franța prin impresionismul incipient, Italia prin opera veristă, iar Spania prin renașterea folclorică (Ross, 2007).

Totuși, începutul secolului XX a adus un context radical diferit. Industrializarea, urbanizarea, războaiele mondiale și emergența avangardelor artistice au pus sub semnul întrebării valorile tradiționale. În muzică, această criză s-a tradus printr-o pluralitate de limbaje și estetici: de la impresionism la serialism, de la neoclasicism la muzica spectrală. Modernitatea a adus cu sine o „criză a limbajului muzical" (Adorno, 1973), în care compozitorii au fost nevoiți să redefinească sensul expresiei sonore în absența reperelor tonale tradiționale.

Deși România se situează la periferia lumii romanice în sens strict, limba română și spiritualitatea sa derivată din latinitate o integrează organic în această familie culturală. În muzică, legătura cu lumea romanică s-a manifestat prin influențe franceze și italiene — atât la nivel de formare artistică (majoritatea compozitorilor români s-au perfecționat la Paris sau Roma), cât și la nivel estetic. După 1900, Franța a reprezentat centrul de iradiere al modernismului romanic. Acolo, Debussy și Ravel au pus bazele unei estetici a libertății sonore și a expresivității coloristice.

Pentru România, această estetică a oferit un model de emancipare de sub dominația tradiției germane, dominantă în conservatoarele din secolul XIX. Astfel, generația lui George Enescu a inaugurat o nouă direcție — una care îmbina spiritul latin al clarității și echilibrului cu adâncimea melosului folcloric românesc.

I.1.Criza identității muzicale: între tradiție și modernitate

Conceptul de identitate muzicală implică un raport dialectic între particular și universal, între rădăcină și deschidere. În secolul XX, acest echilibru s-a fracturat. Compozitorii romanici s-au confruntat cu o dublă presiune: pe de o parte, necesitatea de a-și afirma specificul național într-un context politic marcat de conflicte și afirmarea statelor-națiune; pe de altă parte, tentația integrării în curentele internaționale ale modernismului.

Claude Debussy a fost una dintre primele figuri care a problematizat conștient această tensiune. Într-o epocă dominată de modelul germanic al simfonismului, el a propus o „muzică franceză" bazată pe sugestie, fluiditate și libertate formală (Lesure, 2019). Debussy nu urmărea însă o identitate națională de tip folcloric, ci una stilistică, întemeiată pe spiritul limbii și culturii franceze.

Maurice Ravel, în schimb, a explorat dimensiunea cosmopolită a identității franceze, integrând influențe spaniole, jazzistice și neoclasice. Această „deschidere controlată” reprezintă una dintre formele prin care criza identitară s-a transformat într-un principiu de creație

I.2. Exemple de transformare identitară :

a. Franța: între impresionism și spiritualitate

După Debussy și Ravel, generația lui Olivier Messiaen a dus mai departe ideea unei muzici identitare, dar transfigurate spiritual. Messiaen a reunit elemente de tradiție gregoriană, ritmuri hinduse și concepții cromatice proprii, creând un limbaj unic, marcat de sinteza dintre mistic și modern (Griffiths, 2010).

Pentru Messiaen, identitatea nu mai era un atribut etnic, ci unul transcendent. În contextul postbelic, muzica devine un spațiu de comuniune între culturi, iar criza identitară se convertește într-o căutare a sensului universal.

b. Italia: între memoria trecutului și neoclasicism

În Italia, Ottorino Respighi a ilustrat un tip diferit de răspuns la criza identității. În lucrări precum *Pini di Roma* sau *Fontane di Roma*, el a reconstruit identitatea italiană prin evocarea patrimoniului urban și sonor al Romei, într-o manieră neoclasică. Spre deosebire de radicalismul avangardelor, Respighi a cultivat o „modernitate a memoriei” (Fedele, 1996), integrând trecutul în discursul contemporan.

Ulterior, compozitori precum Luigi Dallapiccola și Luciano Berio au adâncit ruptura dintre tradiție și inovație, transformând identitatea italiană într-un câmp de experiment simbolic. Berio, în special, a resemnificat limbajele tradiționale prin colaj și intertextualitate, reflectând fragmentarismul postmodern.

c. Spania: între folclor și cosmopolitism

În Spania, Manuel de Falla a articulat identitatea națională printr-o sinteză între folclorul andaluz și tehnicile moderniste. Opera El amor brujo sau Noches en los jardines de España exprimă o estetică a identității „filtrate” prin modernitate (Hess, 2001).

După Războiul Civil, muzica spaniolă a suferit o perioadă de izolare, dar compozitori precum Joaquín Rodrigo sau Cristóbal Halffter au reînnoit discursul identitar în contextul european postbelic, îmbinând rădăcinile iberice cu limbajele seriale și electroacustice.

I.3. Sinteze teoretice: naționalism, modernism, postmodernism

Criza identității muzicale în lumea romanică trebuie interpretată în contextul mai larg al transformărilor culturale din secolul XX. Naționalismul muzical al secolului XIX, bazat pe folclor și mituri fondatoare, a fost treptat înlocuit de un modernism care valoriza individualitatea stilistică și experimentul.

În a doua jumătate a secolului, postmodernismul a reactivat referințele la tradiție, dar într-un mod ludic și reflexiv. Identitatea devine plurală, fragmentată, intertextuală (Kramer, 2002). Muzica romană, franceză, italiană și spaniolă nu mai aspiră la puritate națională, ci la dialog și hibriditate culturală.

Această pluralizare a identității corespunde fenomenului mai amplu al „dezancorării" culturale, în care granițele estetice și geografice se dizolvă. Muzica devine un loc al memoriei colective, dar și un spațiu de negociere a sensurilor în contextul globalizării (Born & Hesmondhalgh, 2000).

II. Contextul românesc în cadrul lumii romanice

În secolul XX, spațiul cultural romanic a fost traversat de o profundă criză a identității muzicale, generată de confruntarea dintre tradiție și modernitate, dintre valorile naționale și cosmopolitismul avangardei (Taruskin 2005). România, deși periferică geografic față de centrele culturale majore ale Europei Occidentale, a făcut parte integrantă din această dinamică de reconfigurare identitară. Muzica românească s-a aflat la intersecția dintre moștenirea bizantină, influențele folclorice și aspirațiile spre modernismul occidental (Cosma 1989). În această perspectivă, „criza identității" nu a reprezentat doar o tensiune, ci și un catalizator al maturizării artistice (Călinescu 1982).

Deși România se situează la periferia lumii romanice în sens strict, limba română și spiritualitatea sa derivată din latinitate o integrează organic în această familie culturală. În muzică, legătura cu lumea romanică s-a manifestat prin influențe franceze și italiene — atât la nivel de formare artistică (majoritatea compozitorilor români s-au perfecționat la Paris sau Roma), cât și la nivel estetic (Griffiths 2010). După 1900, Franța a reprezentat centrul de iradiere al modernismului romanic, unde Debussy și Ravel au pus bazele unei estetici a libertății sonore și a expresivității coloristice (Ross 2007). Pentru România, această estetică a oferit un model de emancipare de sub dominația tradiției germane (Taruskin 2005).

II.1. Identitatea muzicală românească și criza modernității, George Enescu și sinteza identității românești

Figura centrală a muzicii românești, George Enescu (1881–1955), a fost cel care a transformat „criza identității" într-un proiect estetic major. Formarea sa franceză (elev al lui Massenet și Fauré) i-a oferit o bază solidă de rafinament formal, în timp ce rădăcinile sale moldovenești i-au insuflat o sensibilitate arhaică. Capodopera sa, *Oedipe (*1936), poate fi considerată o sinteză a identității românești în context european: o tragedie universală modelată printr-un limbaj sonor cu accente bizantine, motive modale și ritmuri folclorice. Enescu a reușit să creeze o muzică „de esență românească și formă universală" (Bentoiu, 1984).

După Enescu, generația interbelică și anume Constantinescu, Jora, Toduță, a continuat procesul de articulare identitară. Paul Constantinescu (1909–1963) a căutat o sinteză între tradiția bizantină și formele moderne de expresie. În lucrări precum

Oratoriul Bizantin al Patimilor și Învierii Domnului sau *Concertul pentru orchestră de coarde*, el a încercat să aducă ethosul ortodox în sfera limbajului simfonic occidental. Mihail Jora (1891–1971) a exprimat o identitate urbană, modernistă, cu influențe franceze clare, vizibile în *Simfonia în do major* sau Baletul *Când strugurii se coc.* Sigismund Toduță (1908–1991) a adus o dimensiune erudită, de sinteză între tradiția corală bizantină și polifonia occidentală.

Referitor la generația postbelică și redefinirea identității, se poate observa că după 1945, contextul politic comunist a impus o ruptură ideologică. Naționalismul muzical a fost oficializat, dar golit de sensul său autentic. Mulți compozitori au încercat să salveze libertatea creatoare printr-o strategie dublă: fidelitate față de rădăcini și inovație formală. Anatol Vieru (1926–1998) a ilustrat perfect această atitudine. (Vieru, 1985) În lucrări precum Simfonia a V-a sau Ecleziastul, el a transformat identitatea într-un concept reflexiv, tratând folclorul nu ca material brut, ci ca memorie culturală. Compozitori precum Tiberiu Olah și Ștefan Niculescu au explorat ideea de arhetip sonor și stratificare istorică, plasând muzica românească în dialog cu estetica europeană contemporană.

II.2. Caracteristici ale identității muzicale românești în secolul XX

1. Sincretism cultural – coexistenta influențelor bizantine, folclorice și occidentale.
2. Predominanța dimensiunii modale – derivată din cântarea ortodoxă și folclor.
3. Reflexivitate estetică – conștiința crizei și a reconstrucției identitare.
4. Spiritualitate latentă – accent pe expresia interioară, în contrast cu raționalismul modernist occidental.
5. Orientare către sinteză – tendința de a reconcilia extremele (sacru–profan, tradiție–avangardă).

Putem spune despre criza identității muzicale în lumea romanică a secolului XX că a reprezentat un proces inevitabil al modernității. În România, această criză a fost mai puțin o ruptură și mai mult o căutare. De la Enescu la Vieru, muzica românească a oscilat între fidelitatea față de rădăcini și nevoia de sincronizare cu Europa. Rezultatul este o identitate sonoră plurală, spiritualizată și deschisă dialogului intercultural. România a reușit să convertească criza într-un principiu de creație — o „modernitate a rădăcinilor” care o plasează în continuitate cu lumea romanică, dar și într-o poziție de originalitate distinctă.

Concluzii

Criza identității muzicale în lumea romanică a secolului XX nu reprezintă o pierdere, ci o reconfigurare profundă a paradigmelor estetice. Într-un secol marcat de rupturi, războaie și schimbări ideologice, compozitorii romanici au transformat fragilitatea identității într-o sursă de creativitate, redefinind relația dintre tradiție și modernitate. Moștenirea acestei diversități se reflectă în pluralismul stilistic al secolului XXI.

Bibliografie

Adorno, Theodor. W. 1973. *Philosophy of Modern Music*. Seabury Press.
Bentoiu, Pascal. 1984. *Capodopere enesciene*. București: Editura Muzicală,
Born, Georgina, & Hesmondhalgh, David (Eds.). 2000. *Western Music and Its Others: Difference, Representation, and Appropriation in Music.* University of California Press.
Călinescu, Matei. 1982. *Five Faces of Modernity: Modernism, Avant-Garde, Decadence, Kitsch, Postmodernism.* Duke University Press.Durham
Cosma, Viorel. 1989. *Muzicieni din România. Lexicon biografic*. București: Editura Muzicală.
Fedele, F. 1996. *La memoria della musica italiana del Novecento*. Einaudi.
Griffiths, Paul. 2010. *Modern Music and After*. Oxford University Press.
Hess, Carol. 2001. *Sacred Passions: The Life and Music of Manuel de Falla*. Oxford University Press.
Kramer, Lawrence. 2002. *Musical Meaning: Toward a Critical History*. University of California Press.
Lesure, *François*. 2019. *Claude Debussy: Biographie critique*. Gallimard.
Ross, Alex. 2007. *The Rest Is Noise: Listening to the Twentieth Century*. Farrar, Straus and Giroux.
Taruskin, Richard. 2005. *The Oxford History of Western Music*. Oxford University Press.
Vieru, Anatol. 1985. *Cartea modurilor*. București: Editura Muzicală.

DOI: 10.35923/QR.13.03.16

Patricia NEDELEA
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Crize în lumi romanice imaginare: alterități periculoase în Roma și Veneția lui Shakespeare. O perspectivă comparativă

Abstract: (Crises in imaginary Romanic Worlds: Dangerous Alterities in Shakespeare's Rome and Venice. A Comparative Perspective) This article entitled *Crises in imaginary Romanic Worlds: Dangerous Alterities in Shakespeare's Rome and Venice. A Comparative Perspective* offers a gendered comparative analysis of two Shakespearian tragedies, focusing on two characters who function as crisis starters in *Titus Andronicus* and *Othello*. The masculine alterity (dangerous, but still extremly useful for the venetians) represented in Othello by the omonimous character, the Moorish leader of army, is analised in comparison to a dangerous feminine alterity: Tamora, the enslaved queen of the goths in *Titus Andronicus*.

Keywords: *Shakespeare, gender, comparative, dangerous, alterity.*

Rezumat: Articolul *Crize în lumi romanice imaginare: alterități periculoase în Roma și Veneția lui Shakespeare. O perspectivă comparativă* oferă o analiză de gen comparativă a textului dramatic, concentrându-se asupra a două personaje declanșatoare de crize în două tragedii shakespeariene: *Titus Andronicus* și *Othello*. Alteritatea masculină (periculoasă, deși extrem de utilă pentru venețieni) reprezentată în piesa Othello de către personajul omonim, maurul devenit comandant de oaste în Venetia este analizată comparativ față de o alteritate periculoasă feminină: aceea a personajului Tamora, regina goților devenită sclavă a romanilor din piesa *Titus Andronicus*.

Cuvinte-cheie*: Shakespeare, gen, comparativ, periculos, alteritate* .

Acest articol se încadrează în tematica *Crize în lumea romanică: o abordare multidisciplinară*, realizând o comparație între crizele produse în două lumi romanice imaginare ale lui Shakespeare: lumea Romei Antice din tragedia Titus Andronicus și aceea contemporană - dar tot imaginară[1] - venețiană a bardului. Multidisciplinaritatea perspectivei mele reflectă intersecționalitatea dintre dramaturgie, teorie literară (cu accent pe deconstrucție) și studiile de gen. Analiza comparativă din punctul de vedere al genului prezintă două alterități, ambele „periculoase,"[2] totuși antitetice: alteritatea

[1] Shakespeare nu a călătorit în străinătate, deși numeroase opere dramatice atribuite lui sunt localizate înafara țării sale. Din acest motiv lumile sale, deși vii și coerente, sunt imaginare și nu bazate pe experiența reală a autorului dramatic.

[2] Denumirea „alterități periculoase" îmi aparține, referindu-se la pericolul reprezentat de fiecare dintre aceste personaje pentru pacea și echilibrul „lumii interioare" a pieselor: maurul Othello dă peste cap ordinea interioară a aristocrației Venețiene însurându-se cu Desdemona (fără a o cere măcar de soție tatălui

masculina a maurului Othello, comandant de oștire în Venetia și cea feminină a Tamorei, regina goților luată prizonieră și sclavă de către armata romană condusă de Titus Andronicus în timpul războiului romanilor cu goții. Lumile romanice aduse în discuție sunt imaginare deoarece se știe că, în timpul vieții sale, Shakespeare nu s-a deplasat prea departe de Londra și împrejurimile acesteia, deși și-a plasat piesele pe tărâmuri îndepărtate imaginare (Veneția, Verona, Viena, Roma Antică și altele), adesea în perioade istorice de asemenea imaginate de el.

Un detaliu relevant este faptul că acțiunea ambelor piese aduse în discuție are loc în vreme de război – războiul fiind, în ambele cazuri motivația prezenței alterităților periculoase (căpitanul maur, regina goților) în cetate.

1. Corpul străin din interiorul tragediilor: conceptul de *alteritate periculoasă.*

Pornind de la viziunea liberală a lui Pirandello (Pirandello, 2012) asupra personajelor dramatice ca fiind unități vii și independente, voi integra conceptul analitic de corpul străin (*'the foreign body'*)1 propus de școala teoretică a lui Jacques Derrida, părintele deconstrucției, și de succesorii acestuia. Expresia *'the foreign body'* este aporeică: procesul de deconstrucție literară a fost denumit și descris ca fiind "o infecție a textului analizat"(Royle,1995, p.144). Cele două personaje aduse în discuție - Tamora și Othello – sunt corpuri străine care intervin, în vreme de criză (război) în lumile tragediilor *Titus Andronicus* și *Othello*. Cele două alterități sunt excepționale și periculoase – chiar dacă în moduri diferite: Tamora este o regină (devenită sclavă, devenită împărătească) cu o excepțională putere de manipulare, dublată de o ură și o dorință de răzbunare absolut titanice, care va schimba după dorință lumea politică a Romei. Othello este un maur (fost sclav, devenit căpitan de armată) extrem de versat în artele războiului, de care depinde soarta întregii Veneții, aflată sub asediul pe mare al armatei turce.

În timp ce prezența Tamorei este o amenințare directă pentru celălalt personaj feminin al piesei (Lavinia), dar și pentru toată tradiția Romei și a respectatei familii romane a Andronicilor, Othello reprezintă un pericol și o provocare pentru masculinitățile venețiene (în special Iago și Roderigo) și pentru valorile tradiționale locale (Brabanitio, tatăl Desdemonei, nu îl dorește drept ginere și, dacă situația politică ar fi alta, probabil nici Dogele Veneției nu ar aproba căsătoria maurului cu Desdemona, descendenta unei familii aristocrate respectate).

acesteia), dar gestul său este acceptat pentru că Dogele Veneției are nevoie în acel moment, mai mult decât oricând, de sprijinul armatei conduse de Othello împotriva asaltului turcilor; apariția în Roma a Tamorei, regina goților devenită sclavă, reprezintă o amenințare deoarece îl seduce pe viitorul împărat și devine, din sclavă, împărătească, iar acțiunile sale (complot, denigrare, crimă) dau răstoarnă ordinea societală tradițională a Romei.

[1] Menționez că întreaga opera a lui Derrida poate fi concepută ca fiind un corp / un organism străin1 declarat: analizele textuale ale lui Derrida sunt, ele însele, texte parazitice dar și curative ale operelor pe care le analizează acestea. Vezi Nicholas Royle, "Foreign Body" în *After Derrida*, editat de Nicholas Royle, Manchester: Manchester University Press, 1995, p. 147.

2. Alteritatea periculoasă feminină: Tamora.

Voi începe prin a analiza personajul Tamora din Titus Andronicus. *Titus Andronicus* este, spre deosebire de Othello, una dintre piesele obscure ale bardului, „cea mai uitată și mai puțin respectată dintre tragedii”[1] (s-a sugerat - și sperat - de către unii critici că nu Shakespeare i-ar fi fost autorul). Philip Edwards o califică în *The Oxford Illustrated History of English Literature*, drept „o ficțiune horror și fantastică”,[2] o piesă pe care ar produce-o un începător dornic să epateze prin exagerări (precum mutilarea corpului Laviniei), fiind în competiție cu dramaturgi de calibrul lui Kyd și Marlowe.(Tennenhose,1991, p.32) Tot Tennenhouse consideră piesa o tragedie politică în care trupul unei femei nevinovate devine un câmp de luptă. Aceasta de față nu e însă o analiză a personajului Laviniei, ci a celuilalt personaj feminin al piesei: Tamora.

Tamora este regina goților, personaj feminin unic prin lipsa sa completă de scrupule și excesul de trăsături caracteristice negative - neașteptat, cred, pentru o eroină feminină shakespeariană, fie ea și o alteritate, un outsider. La Shakespeare mai întâlnim, desigur, personaje feminine „negative”, întunecate, cum este de pildă Lady Macbeth, dar chiar și aceasta prezintă trăsături de caracter precum fragilitatea, îndoiala, poate chiar mustrări de conștiință. Pe de altă parte, alteritatea feminină nu este neapărat negativă: aceea reprezentată de un personaj feminin excepțional precum Joan d’Arc este una pozitivă, fiind portretizată ca victimă și aproape sanctificată de bard în Henry al VI-lea.

În piesa *Titus Andronicus* se ilustrează pas cu pas procesul dezastruos prin care outsiderii goți (Tamora, fii acesteia și Aaron, amantul ei maur), inițial ajunși în cetatea Romei ca sclavi, ca învinși ai războiului dintre romani și goți, ajung să conducă practic un întreg imperiu, deoarece liderul ales al acestui imperiu e un om slab și se lasă condus de propria-i sexualitate și orgoliu, ambele activate de Tamora. Pe de altă parte, polii de putere ai piesei care se luptă până la distrugerea reciprocă sunt Titus Andronicus și Tamora, alteritatea periculoasă asupra căreia propun să ne oprim atenția.

La debutul piesei, Tamora este o regină decăzută la statutul de sclavă și, poate în primul rând, o mamă îndurerată. Ea este însoțită în robie de cei trei fii ai ei - Alarbus, Demetrius și Chiron - precum și de iubitul ei, maurul Aaron, iar primele sale cuvinte rostite sunt acelea ale unei mame care imploră ca fiul ei să nu fie ucis, fiind oferit jertfă celor morți în război:

Staţi, fraţi romani! Învingător prea nobil,

[1] Pentru a analiză a acestei piese axată pe o reinterpretare a personajului Titus Andronicus din perspectivă deconstructivistă și Queer vezi Patricia Nedelea, ***Curs de reinterpretare a dramaturgiei clasice prin perspectivă Queer. Și trei scurte comedii Queer,*** Editura Școala Ardeleană, Colecția de Teatrologie a Școlii Ardelene, 2024.

[2] Text original: “a fantastic and gruesome fiction”, see Pat Rogers, *The Oxford Illustrated History of English Literature* (Oxford: Oxford Press, 1987), p. 135.

Îndură-te de lacrimile mele,
De plânsul unei mame sfâșiate!(Shakespeare, 2016, p. 17)

Ruga Tamorei este adresată lui Titus Andronicus, care la rândul său a pierdut în războaie (unele dintre acestea fiind duse chiar împotriva goților) peste douăzeci de fii. Acesta refuză însă cruțarea fiului cel mare al Tamorei, cerându-i (politicos) iertare acesteia și motivându-și refuzul nu prin nevoia sa de răzbunare a morții propriilor fii, ci prin necesitatea îndeplinirii unui ritual tradițional: fiul ei Alarbus „trebuie să moară / Spre alinarea umbrelor ce gem." (Shakespeare , 2016, p. 18).

Acesta pare să fie momentul în care în personajul Tamora se petrece o schimbare importantă: mama îndurerată se transformă într-o mașină a răzbunării. Îl seduce din priviri și fără a avea nevoie de cuvinte pe Saturninus, cel ales de Titus să devină împăratul Romei. Titus vede în Saturninus virtualul său ginere (deși Lavinia l-ar alege pe Bassianus, fratele lui Saturninus drept soț) și de aceea îi susține acestuia ascensiunea, influențând poporul roman prin alegerea sa manifestată public. În mod ironic, această alegere personală a lui Titus îi va aduce cu sine acestuia nu recunoștința noului împărat, așa cum era de așteptat, ci dramatica și ireversibila cădere în dizgrație a familiei Andronicilor.

Brusc și imprevizibil, inima împăratului Saturninus este cucerită de Tamora, corpul străin intrat în organismul Romei, deși în acel moment el este încă logodit cu Lavinia, fiica lui Titus. Exact în același timp, aceasta își declară iubirea pentru Bassianus, fratele împăratului, iar lucrurile s-ar fi putut încheia frumos în acest moment, cu două nunți simultane - asta dacă am fi avut de a face cu o comedie shakespeariană. Prin ridicarea Tamorei la rang de împărătească, fosta sclavă nu doar că își recâștigă statutul social inițial, dar chiar și-l depășește.

Traseul Tamorei este fascinant: regina devine sclavă, sclava devine împărătească. Din păcate acest statut este folosit exclusiv de ea pentru a obține influență politică și a orchestra o atroce răzbunare pe Andronici. Nu se poate ști cât de „umană" era Tamora înainte de uciderea fiului ei, pentru a putea spune dacă acest act a înrăit-o sau dacă era dintotdeauna inumană, cert este însă că intrarea ei în Roma este la fel de dezastruoasă precum aceea a calului troian în cetatea Troiei.

Un argument pentru ipoteza că Tamora s-a schimbat totuși interior odată cu uciderea fiului este felul în care se comportă atunci când nașterea unui bastard maur îi poate periclita tronul și influența asupra lui Saturninus. Ea naște un copil de culoare a cărui apariție publică va face evidentă trădarea matrimonială, de aceea îi poruncește amantului ei Aaron să îl ucidă pe noul lor născut fără ezitare. Tamora nu (mai) este o mamă pentru care viața copilului ei contează, spre deosebire de Aaron, tatăl noului născut - care, deși este și el un ucigaș fără scrupule, nu lasă să-i fie ucis copilul, ba chiar se sacrifică pentru el.

Tamora este singura figură maternă prezentă în *Titus Andronicus*, nefiind pomenită vreo mamă a fiilor lui Titus. Această mamă e alteritatea diabolică venită să destabilizeze ordinea patriarhală a Romei lui Titus, manipulându-și proprii fii rămași în viață ca să devină violatorii și mutilatorii fetei de care, ambii, se declarau a fi

îndrăgostiți. Ea este o anti-mamă atât pentru noul născut, cât și pentru Demetrius și Chiron.

Absența generală a mamelor în piesele bardului a fost remarcată de critică, Robert Taylor oferind o explicație posibilă a acestei absențe: femeia apare pe scena renascentistă ca fiind o formă umană inferioară.[1] Pornind de la Aristotel și continuând cu ideologia culturilor patriarhale vestice, femeia este doar o formă imatură, nearticulată, primitivă a bărbatului. O excepție de la absența mamei la Bard (în *Hamlet*, Ofelia și Laertes nu au mamă nici ei, la fel Miranda în *Furtuna*) este Tamora. *Titus Andronicus* este o lume a bărbaților, în care Tamora, outsiderul, vine și distruge ordinea interioară, o distruge. Venirea ei influențială este o amenințare, o alarmă, dar prezența ei poate fi văzută și ca un model alternativ și subversiv, constituind o nouă „ordine" – a violului, abuzului, crimei și înșelăciunii.

Lavinia, singura fiică a lui Titus, este un personaj feminin situat la polul opus față de Tamora: ea reprezintă o nevinovată victimă (și va rămâne victimă până la sfârșit, atunci când propriul ei tată o va ucide - de rușine că a fost violată). Cu excepția Laviniei, niciunul dintre personajele piesei nu este imun la chemarea vărsării de sânge și a cruzimii:[2] Legea păgână a răzbunării îi conduce pe toți. Din acest punct de vedere, bardul a reușit să creeze o lume unitară, coerentă, antiutopică și, în cele din urmă, apocaliptică.

În concluzie, personajul Tamora este definit prin manipulare, cruzime și sadism fără precedent deoarece își împinge insistent fii spre violarea și mutilarea fizică a Laviniei de care aceștia erau de fapt îndrăgostiți, precum și de o incontestabilă și excesivă aplecare spre mascaradă și carnavalesc, mai ales în scena finală în care triumfă răzbunarea lui Titus asupra ei și a fiilor ei – care îi sunt serviți la masă după ce au fost uciși. Aducerea ei inițială în cetate transformă Roma într-un teatru al violenței, mutilării și morții. Astfel, alteritatea feminină pe care o reprezintă se dovedește a fi de o periculozitate fără precedent.

[1] În articolul "Prospero's Wife" Stephen Orgel analizează figura absentă a soției și mamei la Shakespeare. „Why do so many of Shakespeare's women (…) have onstage fathers but seemingly no mothers? Female roles were played not by adult males but by boys. In the ideology of Western patriarchal cultures, formally articulated by Aristotle, a woman is simply an immature, not fully developed, more primitive form of man. (…)The young apprentice was required to dress as a woman and then to act out romantic episodes with other males, sometimes perhaps the same male who was his master; the master in whose house he lived." În cazul lui Titus Andronicus situația e aceeași: rolul soției e inexistent. Stephen Orgel, "Prospero's Wife", în Stephen Greenblatt (editor), Representing the English Renaissance. Berkeley și Londra: Editura Universității din California, 1988, p. 217.

[2] Cronotopul uciderii Laviniei este de asemenea semnificativ. Titus nu o ucide pe fiica lui imediat după cei doi violatori sunt pedepsiți cu moartea, ci abia după ce mama acestora a mâncat din trupurile fiilor săi (actul 5, scena 3). Acest act poate fi citit ca și o cruzime excesivă a lui Titus, dar pe de altă parte este posibilă și o variantă alternativă de citire: după cum mărturisește chiar el, avem de a face cu o încercare de a pune aceste corpuri adiționale înapoi în întregul de unde provin.

3. Alteritatea periculoasă masculină: Othello.

Voi muta în cele ce urmează analiza asupra personajul Othello din piesa omonimă. *Othello* este una dintre cele mai discutate piese shakespeariene,[1] fiind considerată atât o capodoperă,[2] cât și un masacru[3] lipsit de sens.[4] E o tragedie[5] inconfortabilă[6] care a fost uneori cenzurată[7] datorită diferențelor prezentate, fiind discutată de critică din punctul de vedere al diferențelor de gen,[8] rasă[9] și clasă socială.[10] Personajul Othello[11] a fost ridicat în slăvi dar și criticat, fiind considerat central, dar și periferic.

[1] Pentru critică a piesei *Othello* am consultat: Mythili Kaul, *Othello: New Essays by Black Writers* (Washington: Howard University Press, 1997); Anthony Gerald Barthelemy, *Critical Essays on Shakespeare's "Othello,"* (New York: G. K. Hall, 1994); Virginia Mason Vaughn și Kent Cartwright, *Othello: New Perspectives* (Rutherford: Fairleigh Dickinson University Press, 1991); Linda Cookson și Ben Loughrey, *William Shakespeare. Othello* (Harlow: Longman, 1991); Margaret Lael Mikesell și Virginia Mason Vaughan, *Othello: An Annotated Bibliography, 1940-1985* (New York: Garland, 1990); Richard Marienstras și Dominique Guy-Blanquet, *Autour d'Othello* (Paris: C.E.R.L.A., à L'Institute Charles V, 1987); Horace Howard Furness, *Othello, A New Variorum Shakespeare* (Philadelphia: Lippincott, 1977); Helen Gardner, "Othello: A Retrospect, 1900–1967," în *Aspects of Othello*, editori K. Muir & P. Edwards, (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 1–11; John Wain, *Shakespeare: "Othello": a casebook* (Basingstoke: Macmillan, 1971); Kenneth Muir, *Othello* (Harmondsworth: Penguin Books, 1968); Leonard Fellows Dean, *A Casebook on Othello*, (New York: Crowell, 1961).

[2] Jan Kott declară Othello ca fiind cea mai bună piesă a lui Shakespeare. Jan Kott, "The Two Paradoxes of Othello," în *Shakespeare Our Contemporary* (New York: W. W. Norton & Co., 1974), 99-125.

[3] După Kuhn, în mod involuntar intențiile bune transformă piesa într-un loc al erorilor fatale. Vezi Francis X. Kuhn, ""My cue to fight" – Stage Violence in Othello", în *Othello – New Critical Essays*, ed. Philip Kolin (New York: Routledge, 2002), 425-439.

[4] Alunecările de sens din *Othello* fac piesa să fie considerate "a tragedy without meaning, and that's the ultimate horror of it," vezi Harley Granville-Barker, *Prefaces to Shakespeare – Othello* (London: Nick Hern Books, 1993), 156.

[5] Din perspectivă taxonomică, piesa *Othello* poate fi ușor categorizată ca tragedie.

[6] Un motiv major pentru care *Othello* a fost considerată "incomfortabilă" este faptul că uciderea personajului innocent are loc în fața publicului. Ruth Vanita, "'Proper' Men and 'Fallen' Women: The Unprotectedness of Wives in *Othello*," în *Studies in English Literature* 34 no.2 (1984): 341-356.

[7] Edward Pechter, "'Have you not read of some such thing?' Sex and Sexual Stories of Othello," *Shakespeare Survey* 49 (1996): 201-16.

[8] În relația interrasială dintre Desdemona și Othello este greu de spus care este subordonatul, femeia sau maurul. Totuși la final, prin crima sa, Othello accesează o poziție patriarhală.

[9] Ruth Cowhig, "The Importance of Othello's Race," în *Journal of Commonwealth Literature* 12, no.2 (Decembrie 1977): 153-61; G. K. Hunter, *Othello and the Colour Prejudice – Annual Lecture of the British Academy* (Oxford: Oxford University Press, 1967); Germaine Greer, "Old Black Ram: Germaine Greer on *Othello* as Nigger," în *Times Educational Supplement* 3328 (1980): 24.

[10] Reprezentantul conflictului de clasă e Iago, care suferă pentru că Othello îi refuză promovarea. Julia Genster, "Lieutenancy, Standing In, and *Othello*," în *English Literary History* 57 (1990): 785-809; Emily Bartels, "Making More of the Moor: Aaron, Othello and Renaissance Refashioning of Race," în *Shakespeare Quarterly* 41 (1990): 433-54.

[11] Pentru recunoaștere calităților morale ale lui Othello vezi Coleridge, "Othello," în *Coleridge's Shakespearean Criticism,* editat de Thomas M. Raysor (London: Dent, 1960), 1-70. Pentru analize mai critice asupra personajului Othello se poate vedea T. S. Eliot, "Shakespeare and the Stoicism of Seneca" (1927) în T. S. Eliot, *Elizabethan Essays* (New York: Haskell House, 1964), 33-56.

La începutul piesei, Othello se află în plină ascensiune socială: este respectat de Dogele Veneției și consiliul acestuia, îi este recunoscută oficial căsătoria cu Desdemona, în ciuda împotrivirii lui Brabantio. Conduce oastea la victorii, apărând Veneția în repetate rânduri. Este iubit și respectat de soția sa aristocrată tânără, frumoasă și inocentă, pe care o iubește la rândul său. Othello este un om în sfârșit împlinit, al cărui destin atât de încercat până în prezent pare să înflorească pe toate planurile: personal, profesional, social.

La polul opus al acestui personaj se află Iago, cel care și-ar fi dorit să fie avansat în grad de Othello, dar acesta l-a preferat pe Cassio. Iago nu este recunoscut pe plan profesional, iar în iubirea soției sale nu are încredere, suspectând-o că l-ar fi înșelat, deși nimic din ceea ce se rostește în piesă nu îi îndreptățește aceste bănuieli. Nu se spune nimic despre meritele profesionale sau de alt tip ale lui Iago, acesta chiar recunoscând că atât Othello, cât și Cassio sunt mai presus decât el - atât moral cât și profesional. Iago este avid după bani și profită de atracția lui Roderigo față de Desdemona pentru a-i obține, oferind în schimb speranțe false - pentru că singura privință în care Iago excelează cu adevărat este arta de a-i manipula pe toți ceilalți, exact ca și Tamora.

Pe parcursul piesei vedem cum Othello îi cade treptat victimă lui Iago (care este asumat și își ia publicul drept martor neputincios al lucrării sale malefice), această influență scoțând la iveală toate fricile și nesiguranțele maurului și profitând de ele. Stereotipurile negative ale alterității sunt prezente la Othello (deși este curajos, bun comandant și cetățean onorabil): alteritatea masculină are un temperament coleric, e iute la mânie și odată ce a fost sădită îndoiala în sufletul lui devine foarte ușor de manipulat. Trecutul său de sclav i-a construit un complex de inferioritate, iar apartenența la o alteritate nu doar socială, ci și rasială îl face nesigur pe masculinitatea proprie. Dezastruoasa ucidere a Desdemonei la care se ajunge prin minciunile lui Iago, o serie de nefericite coincidențe și deducții greșite, dar și realizarea aproape instantanee a fatalei sale greșeli îl aduc pe Othello la cea mai profundă disperare și la autoanulare.

4. Concluzii

Dacă Tamora, alteritatea periculoasă feminină din *Titus Andronicus,* este agresorul principal al imperiului roman, al tradițiilor și al eroilor acestuia, Othello, alteritatea periculoasă masculină este, în schimb, o victimă datorită naivității și a credulității sale, precum și neîncrederii fundamentale în sine și în iubirea Desdemonei, în faptul că el merită devotamentul acesteia. Dacă ambele personaje sunt alterități periculoase, fiind venite dinafara lumii fiecărei piese și periclitând ordinea tradițională a cetății, alteritatea feminină a Tamorei se dovedește a fi mult mai periculoasă și mai destructivă decât aceea masculină a lui Othello. Dacă Othello este coleric și acționează la mânie, Tamora în schimb o face cu sânge rece, metodic și fără scuza unui temperament vulcanic. Dacă Othello își regretă enorm greșeala iremediabilă și se autopedepsește, înjunghiindu-se fatal, Tamora în schimb nu prezintă nici o urmă de șovăială sau regret. Cu alte cuvinte, feminitatea se dovedește a fi mult mai crudă și mai

periculoasă decât masculinitatea – fapt nu neapărat surprinzător într-un moment patriarhal, la un autor nu mai puțin misogin decât epoca sa.

Ieșirea din criză are loc, în ambele piese, odată cu anularea personajelor centrale discutate, adică prin moartea alterității periculoase, atât a celei feminine, cât și a celei masculine. „Corpurile străine" sunt extirpate înainte de a ucide organismul piesei în întregime. Victimele nevinovate centrale (ambele personaje feminine – Lavinia și Desdemona) ale pieselor sunt astfel răzbunate, iar ordinea tradițională simbolică este reinstalată.

Bibliografie

Bartels, Emily. 1990. "Making More of the Moor: Aaron, Othello and Renaissance Refashioning of Race." în *Shakespeare Quarterly* 41 /1990.

Barthelemy, Anthony Gerald. 1994. *Critical Essays on Shakespeare's "Othello."* New York: G. K. Hall.

Coleridge, Samuel Taylor. 1960. "Othello." în Thomas M. Raysor, *Coleridge's Shakespearean Criticism,* London: Dent.

Cookson, Linda și Ben Loughrey. 1991.*William Shakespeare. Othello.* Harlow: Longman.

Cowhig, Ruth. 1977."The Importance of Othello's Race." În *Journal of Commonwealth Literature* 12, no.2 / Decembrie 1977.

Dean, Leonard Fellows. 1961. *A Casebook on Othello*. New York: Crowell.

Eliot, T. S.1964. "Shakespeare and the Stoicism of Seneca." În T. S. Eliot, *Elizabethan Essays*. New York: Haskell House.

Furness, Horace Howard. 1977. *Othello, A New Variorum Shakespeare*. Philadelphia: Lippincott.

Gardner, Helen.b1977. "Othello: A Retrospect, 1900–1967." În K. Muir & P. Edwards, *Aspects of Othello*. Cambridge: Cambridge University Press.

Genster, Julia. 1990. "Lieutenancy, Standing In, and *Othello*." În *English Literary History* 57 / 1990.

Granville-Barker, Harley. *Prefaces to Shakespeare – Othello.* London: Nick Hern Books, 1993.

Greer, Germaine. 1980. "Old Black Ram: Germaine Greer on *Othello* as Nigger." În *Times Educational Supplement* 3328 / 1980.

Hunter, G. K. 1967. *Othello and the Colour Prejudice – Annual Lecture of the British Academy*. Oxford: Oxford University Press.

Kaul, Mythili. 1997. *Othello: New Essays by Black Writers.* Washington: Howard University Press .

Kott, Jan.1974. "The Two Paradoxes of Othello." în *Shakespeare Our Contemporary*. New York: W. W. Norton & Co.

Kuhn, Francis X. 2002. ""My cue to fight" – Stage Violence in Othello." În Philip Kolin, *Othello –New Critical Essays.* New York: Routledge .

Marienstras, Richard și Dominique Guy-Blanquet. 1987. *Autour d'Othello*. Paris: C.E.R.L.A., à L'Institute Charles V.

Mikesell, Margaret Lael și Virginia Mason Vaughan.1990. *Othello: An Annotated Bibliography, 1940-1985.* New York: Garland.

Muir, Kenneth. 1968. *Othello*. Harmondsworth: Penguin Books.

Nedelea, Patricia. 2024.*Curs de reinterpretare a dramaturgiei clasice prin perspectivă Queer. Și trei scurte comedii Queer*. Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană.

Orgel, Stephen. 1988."Prospero's Wife." În Stephen Greenblatt (editor), *Representing the English Renaissance*. Berkeley și Londra: Editura Universității din California.

Pechter, Edward. 1996. "'Have you not read of some such thing?' Sex and Sexual Stories of Othello." În *Shakespeare Survey* 49/1996.

Pirandello, Luigi. 2012. *Șase personaje în căutarea unui autor.* Traducere de Alice Georgescu București: Editura Art.

Royle, Nicholas. 1995. “Foreign Body.” În *After Derrida*, editat de Nicholas Royle, 143-57. Manchester: Manchester University Press.
Tennenhouse, Leonard. 1991. “Playing and Power.” În David Scott Kastan și Peter Stallybrass, *Staging the Renaissance*. New York și Londra: Routledge.
Shakespeare, William. 2016. În Dan Grigorescu (editor), *William Shakespeare - Opere complete*. București: Academia Română.
Vanita, Ruth. 1984.“‘Proper’ Men and ‘Fallen’ Women: The Unprotectedness of Wives in *Othello*.” În *Studies in English Literature* 34 no.2 /1984.
Vaughn, Virginia Mason și Kent Cartwright.1991. *Othello: New Perspectives*. Rutherford: Fairleigh Dickinson University Press.
Wain, John. 1971. *Shakespeare: "Othello": a casebook*, Basingstoke: Macmillan.

DOI: 10.35923/QR.13.03.17

Adriana DE SERIO
Adrian KOREK
(Conservatorio di Musica di Bari – Italia / Universitatea de Vest din Timișoara)

Il Movimento in Musicoterapia per Attori: un percorso di ricerca tra le criticità del Mondo Romanzo

Abstract (Movement in MusicTherapy for Actors: a research path among the critical issues of the Romance World). Aims. The Authors propose a Methodological Plan highlighting the values of Movement and psychomotricity in MusicTherapy for Actors (AtMoMtMePlan). The importance of the music/psychomotricity combination has emerged in the Romance World in relation to different critical situations. For Actors, a correct movement exercise is fundamental for introjecting mnemonic learning, stage mastery, identity nourishment, bodily/emotional coordination/balance. Materials and Methods. Ten Actors (university students from Theatre Department) followed a Masterclass of MusicTherapy integrated with movement, with a final public performance of dances: "Besame Mucho" (Bolero), "Zorba Dance", "Cumparsita" (Tango), Waltz "Quando m'en vo" (from "La Bohème" by Giacomo Puccini), Waltz "Wiener Blut" (by Johann Strauss II). Study of dances, combined with the production of Bodily/Rhythmic/Sonorous/Vocal-Energy, through piano, body, voice, rhythmic/sonorous instruments built with recycled materials and foods. Analysis of musictherapy sessions. Analysis of the Questionnaires (with Likert Scale) proposed to the students. Results. The AtMoMtMePlan provided Actors with inputs for methodological innovations in acting activity. In the Questionnaires, Actors stated they achieved a multifunctional implementation of: rhythmic/musical learning, creative-expressive movement, prosody, mnemonic skills, psychophysical coordination/activation, socialization, inter/intra/personal knowledge. Conclusions. The AtMoMtMePlan promotes: nourishment of the energetic/affective function; strengthening of tonic/sensory-motor/perceptive-motor control, static/dynamic balance, general dynamic coordination/dissociation of fingers/hands, fine motor skills, praxic skills/abilities and related to space/music/time/otherness; optimization of proprioceptive/spatial/temporal exteroceptive perception, conscious body schema. With the help of the AtMoMtMePlan, global sensory-motor/perceptual-motor/cognitive skills/abilities, with mental representation/lateralization/egocentric orientation/oriented space, will be able to further evolve.

Keywords: *Movement, Actor, MusicTherapy, Crisis, Bodily/Rhythmic/Sonorous/Vocal-Energy.*

Riassunto. Obiettivi. Nel presente lavoro gli Autori propongono un Piano Metodologico evidenziante le valenze del Movimento e della psicomotricità in Musicoterapia per Attori (PiMeMoMtAt). L'importanza del connubio musica-psicomotricità è emersa nel Mondo Romanzo in relazione a differenti situazioni di criticità. Per gli Attori un corretto esercizio del movimento è fondamentale per introiettare apprendimenti mnemonici, il dominio del palco, nutrimento di identità, coordinazione/equilibrio corporeo/emozionale. Materiali e metodi. Dieci Attori (studenti universitari del Dipartimento di Teatro) hanno svolto una Masterclass di musicoterapia integrata con il movimento, con pubblica performance finale di danze: "Besame Mucho" (Bolero), "Danza di Zorba", "Cumparsita" (Tango), Valzer cantato "Quando m'en vo" (da "La Bohème" di Giacomo Puccini), Valzer "Wiener Blut" (di Johann Strauss II). Studio delle danze, in connubio con produzione di Energia Corporea-Ritmica-Sonora-Vocale, mediante pianoforte, corpo, voce, strumenti ritmico/sonori costruiti con materiali di riciclo e cibi. Analisi musicoterapeutica delle sessioni. Analisi dei Questionari (con Scala Likert) proposti agli studenti. Risultati. Il PiMeMoMtAt ha fornito agli Attori inputs per innovazioni metodologiche nell'attività scenica attoriale. Nei Questionari gli

Attori affermano di aver conseguito un implemento multifunzionale di: alfabetizzazione ritmico/musicale, movimento creativo-espressivo, prosodia, capacità mnemoniche, coordinazione/attivazione psicofisica, socializzazione, conoscenza inter/intra/personale. Conclusioni. Il PiMeMoMtAt promuove: nutrimento della funzione energetico-affettiva; potenziamento di controllo tonico/senso-motorio/percettivo-motorio, equilibrio statico/dinamico, coordinazione dinamica generale e dissociazione dita/mani, motricità fine, competenze/abilità prassiche e relative a spazio/musica/tempo/alterità; ottimizzazione di percezione propriocettiva/schema corporeo cosciente, percezione esterocettiva spaziale/temporale. Con l'ausilio del PiMeMoMtAt competenze/abilità globali senso-motorie/percettivo-motorie/cognitive, con rappresentazione mentale, lateralizzazione, orientamento egocentrico, spazio orientato, abilità percettive, potranno ulteriormente evolversi.

Parole-chiave: *Movimento, Attore, Musicoterapia, Criticità, Energia/Corporea/Ritmica/Sonora/Vocale.*

1. Introduzione

1.1. Obiettivi

Nel presente lavoro gli Autori propongono un Piano Metodologico evidenziante le valenze del Movimento e della psicomotricità in Musicoterapia per Attori (PiMeMoMtAt).

L'importanza del connubio musica-psicomotricità è emersa nel Mondo Romanzo anche in relazione a differenti situazioni di criticità. Per gli attori un corretto esercizio del movimento è fondamentale per introiettare apprendimenti mnemonici, il dominio del palco, nutrimento di identità, coordinazione, equilibrio corporeo/emozionale.

Il senso dell'esistenza umana è intimamente connesso con il significato del movimento, del suo slancio vitale, supportante espansioni della funzione posturale, dell'azione, per trasmettere e recepire messaggi corporei rappresentativi di volontà e desideri anche non intenzionali. La cinesi corporea, suffragata da movimenti espressivi, spontanei o finalizzati, assume valore di comunicazione anche emozionale, garantendo alla persona, nel processo di sviluppo somato-strutturale, una più ampia partecipazione al rapporto con il sè, con la natura, con la polis.

Già nel periodo fetale l'uomo muove cineticamente i primi passi, dai quali poi si esplicano i movimenti, sviluppandosi la comunicazione attraverso un linguaggio che non è solo parola, ma gesto, espressione e ritmo corporei, fregiandosi, filogeneticamente, delle azioni transitive, costituite da movimenti spontanei e reazioni motorie aventi per scopo un punto di riferimento affettivo, che è la sorgente del loro significato (Buytendjik, 1957).

Il linguaggio è movimento corporeo, e si è potenziato seguendo il progresso, e le crisi epocali, dell'umanità. E' acclarato che l'uso controllato della mano ha contribuito allo sviluppo della facoltà della parola: i movimenti della mano provocarono un movimento in sincinesia della bocca, contribuendo all'insorgenza di un'emissione gradualmente controllata di suoni. Motricità, spazio, tempo, e linguaggio, sono intimamente interconnessi, e della motricità è espressione il linguaggio. L'evoluzione del linguaggio dal gesto sembra confermata dall'analisi anatomo-fisiologica del cervello. Infatti, il centro del linguaggio è controllato da un'ampia area

corticale (area di Broca, situata nel lobo frontale sinistro, deputata alla produzione del linguaggio; area di Wernicke, nel lobo temporale sinistro, cruciale per la comprensione del linguaggio), che interessa le aree visiva, uditiva, e motoria.

L'aspetto psicocinetico appare complesso, evidenziato da una motricità integrata da esperienze senso-percettive, affettive, dal dominio dello spazio e del tempo, da un'adeguata consapevolezza dello schema corporeo. I significati esplicitati con la comunicazione non verbale sono infiniti e capaci di incidere sull'ambiente. Il lessico dei linguaggi corporei si esprime in una pluralità di messaggi somato/emotivo/affettivi, con un dinamismo che deriva anche dal coinvolgimento dei ritmi nell'organizzazione dello spazio, nella qualità del gioco muscolare, negli stili di relazione corporea.

L'acquisizione della capacità di esprimersi con il corpo si evolve, nell'uomo, sino a elicitazioni poliritmiche e polidinamiche, capaci di comunicare immagini, idee o stati d'animo, di espandersi in manifestazioni corporee-relazionali in cui sforzo muscolare, ritmo, spazio, gesto, si fondono armonicamente. Alle sinergie riflesse senso-motorie seguono le prassie, e quindi la costruzione di schemi motori originali; il corpo si armonizza in modo da consentire di utilizzare il movimento come programma di intervento sulla realtà; la qualità del gioco muscolare crea dinamiche corporee ricche di significato cineticamente espresse.

Con il comportamento motorio, divenuto rappresentativo, la persona comunica l'essenza del proprio vissuto, esprime un rapporto dialettico con l'ambiente.

L'apprendimento e lo sviluppo, mediante il movimento, delle abilità senso-motorie e dello schema corporeo, s'inquadrano in un elaborato programma (Frostig, 1975) che si pone l'obiettivo, altresì, di promuovere la conoscenza di se stessi.

1.2. Valenza del movimento corporeo: crisi e risveglio nel Mondo Romanzo

Nella cultura occidentale il mito del corpo sano ed efficiente si sviluppa dal V secolo a.C. e rimane attivo durante tutto il periodo della civiltà della *paideia* Greca. La ginnastica, per Platone, oltre a migliorare le abilità fisiche, produce effetti sull'anima, per cui è indispensabile alla formazione dei cittadini e all'educazione. Aristotele afferma che la ginnastica deve favorire l'estensione della grazia del corpo e il suo sviluppo normale, collocandola, pertanto, fra le discipline educative, accanto a grammatica, disegno, musica e danza. Tuttavia, l'opportunità per l'uomo di compiere esperienze motorie, attraverso cui giungere progressivamente al controllo dei movimenti, e alla disponibilità di tutto l'essere, per lungo tempo è stata poi osteggiata e negata, sostituita dall'esaltazione di un corpo subordinato all'anima (stoicismo, apologetica, cristianesimo). Dalla metà del XIV secolo il Mondo Romanzo viene permeato dal risveglio dell'interesse di pedagogisti, filosofi, medici, nel riconoscere l'importanza del corpo nell'educazione del giovane (Italia: Vittorino da Feltre, Pietro Paolo Vergerio, Enea Silvio Piccolomini; Spagna: Francisco Amoros; Francia: Rabelais, Montaigne, Rousseau, Le Boulch).

Jean Le Boulch (1924 – 2001), dottore in medicina, specialista in riabilitazione funzionale, psicologo, fondatore della psicomotricità funzionale, dedicò la sua

esistenza alla ricerca nell'ambito della scienza del movimento. Il movimento è considerato da Le Boulch (1966, 1971) uno "strumento" fondamentale di educazione: è il filo conduttore intorno a cui si forgia l'unità della persona, corporea e mentale. Coordinazione del corpo, spazio–tempo, postura per compiere un movimento semplice o complesso, gesto atletico, costituiscono eventi che, pur motori, soprattutto innescano crescita, relazioni, energia, emozioni, operatività sull'ambiente umano. Le Boulch evidenzia che gli aspetti fisiologici e gli schemi di condotta non sono indipendenti dai fattori psichici e di ordine emotivo. Lo psichismo, per Le Boulch, è in rapporto solidale con la motricità; la percezione del tempo è legata alla motricità sensoriale; parimenti, l'apprendimento di lettura e scrittura esige l'intervento di meccanismi motori (Le Boulch, 1966). Rinnegato il dualismo psichismo-motricità, Le Boulch rimarca l'aspetto globale dell'educazione, che definisce, pertanto, psico-cinetica, in quanto deve tendere all'azione, effettuarsi attraverso l'azione ed individualizzarsi mediante un costante riferimento ai bisogni del soggetto. Nessun progresso intellettuale può compiersi senza l'aiuto dei movimenti, e la motricità esige il concorso di fattori psichici.

Le Boulch non sottrae alla sua scienza il contributo della Psicologia della Condotta di Edward Tolman (1949), sostenendo che l'organismo non è solo un centro di risposta, è un centro di iniziativa, con un fine da raggiungere, supportato da intenzionalità. La persona, secondo Tolman e Le Boulch, coltiva sempre un fine da raggiungere e ottiene risposte diverse in rapporto alla propria intenzionalità. Percezioni e movimenti ritrovano significato nell'intenzionalità**,** rappresentata dal carattere espressivo del movimento, e il movimento prassico in rapporto all'efficacia è considerato come strumento dell'azione nel reale. Quindi, intenzionalità legata all'affettività, all'estetica, al movimento, parafrasata dalla condotta, che riguarda manifestazioni affettive e cognitive, linguaggio e movimento, performances e movimenti intenzionali, osservata con un lavoro sistemico sulle funzioni e sulle funzionalità.

Le differenti tipologie dei movimenti intenzionali classificati da Buytendjik (1957) e Le Boulch s'individuano in: movimento espressivo-affettivo, che promuove la comunicazione attraverso il corpo; movimento prassico, che rappresenta l'azione; movimento simbolico (linguaggio verbale e linguaggio grafo-simbolico). La motricità implica sia l'espressività della mimica, dei gesti e degli atteggiamenti, traducente il vissuto psico-affettivo ed emozionale della persona (afferente al sistema energetico-affettivo); sia l'azione transitiva ed efficace, che si definisce nella relazione con l'ambiente, legata al sistema operativo, sotteso all'attività delle prassie. Essa può assumere una funzione adattativa, orientata alla padronanza dell'oggetto, o un valore comunicativo, espressione di un'intenzionalità. Si possono definire quindi "azioni motorie" le attività orientate a una padronanza dell'ambiente, degli oggetti materiali e del confronto con altri individui.

L'intenzionalità appare precocemente, verso i 7-8 mesi di età, e determina la condotta, di cui il movimento diviene una traduzione, un'organizzazione. Le strutture limbiche variano il tono di base in relazione a positività o negatività dell'esperienza,

attivando l'intenzionalità, influenzando il desiderio cosciente dell'azione e la qualità degli apprendimenti. L'intenzionalità varia al variare dello stimolo, e condiziona il risultato nella qualità della risposta. Intenzionalità, interesse e motivazione sono aspetti della funzione affettiva.

La valenza dell'esercizio del movimento corporeo si qualifica proprio nella possibilità di garantire le interrelazioni delle funzioni dei diversi sistemi psicofisici, attivando esperienze che consentano alla persona di riappropriarsi del corpo, con azioni toniche, una motivazione suffragata da componenti emozionali e disponibilità all'ambiente.

1.3. Il movimento corporeo: quadro neurologico

Il quadro neurologico risulta efficace per evidenziare le differenti strutture e funzioni, la plasticità e la flessibilità che concorrono al compimento dell'azione e alla motricità, con lo scopo di contribuire allo sviluppo della persona con idonei interventi. Infatti, attraverso il movimento si agisce sul sistema nervoso, e quindi anche sulle funzioni mentali.

Il Sistema Nervoso Centrale (S.N.C.) è costituito dall'encefalo, racchiuso nella scatola cranica, midollo spinale posto nel rachide, con collegamento agli organi interni tramite il sistema nervoso periferico, e i nervi. Tre livelli sinaptici permettono all'organismo risposte agli stimoli che dalla periferia raggiungono la corteccia cerebrale: livello riflesso, livello automatico, livello corticale. L'informazione sensoriale raggiunge l'area sensitiva del midollo spinale, in cui è localizzata la prima sinapsi, poi il talamo (seconda sinapsi), e infine la corteccia cerebrale (terza sinapsi). L'organizzazione del S.N.C. a livello riflesso include l'area della prima sinapsi, e quindi formazione reticolare, cervelletto, tronco cerebrale e midollo spinale: tali centri nervosi, in rapporto con i nervi cranici, veicolano le informazioni sensoriali al S.N.C. Nell'ambito del funzionamento riflesso si riscontrano i propriocettori muscolari e articolari, i recettori cocleari dell'equilibrio e i recettori della tattilità superficiale e profonda. Il funzionamento automatico (seconda sinapsi) è ascritto ai nuclei grigi centrali, talamo e corpo striato, posti nella sostanza bianca subcorticale. La terza sinapsi è collocata a livello corticale, governando le attività della corteccia cerebrale, e in particolare di neocorteccia e paleocorteccia, o lobo limbico.

Il sistema piramidale (o via piramidale) è un sistema di vie nervose che provvedono ai movimenti volontari dei muscoli, permettendo lo svolgimento del movimento attraverso un circuito neuronale costituito da due neuroni. La pianificazione del gesto motorio avviene nelle aree corticali. Il sistema è costituito da fibre motrici che originano nella parte posteriore dei lobi frontali della corteccia motoria e terminano nei centri nervosi del ponte di Varolio, nel midollo allungato, nelle corna anteriori del midollo spinale; tali fibre formano in particolare il fascio piramidale crociato (le cui fibre si incrociano nel midollo allungato) e il fascio piramidale diretto.

L'area del cervello deputata al movimento volontario è la circonvoluzione frontale ascendente (Area 4), organizzata somatotopicamente (partendo dall'apice della

circonvoluzione e procedendo verso il basso si riscontrano i neuroni deputati al movimento dei muscoli del piede, arto inferiore, tronco, arto superiore, mano, collo e testa).

I movimenti automatici e il tono muscolare sono invece regolati attraverso le vie motrici extrapiramidali, polineuronali. Le connessioni del sistema extrapiramidale sono molto complesse: gli impulsi periferici, giunti al talamo, sono smistati al corpo striato, vero organizzatore degli impulsi, trasmessi poi alle formazioni extrapiramidali sottostanti.

Il sistema extrapiramidale si divide a sua volta in due fasci distinti: la via del cordone mediale e la via del cordone laterale. La via del cordone mediale è formata da fasci nervosi deputati all'innervazione muscolare finalizzata per movimenti grossolani (di braccia e gambe), mentre la via del cordone laterale innerva la muscolatura destinata a movimenti fini (delle dita). In rapporto con la corteccia, queste strutture contribuiscono alla motilità piramidale, di origine corticale. Il sistema extrapiramidale è quindi un sistema polisinaptico, che influenza i motoneuroni spinali, regolando motilità e tono muscolare. A tal uopo, contribuisce a: preparazione degli atteggiamenti tonici di predisposizione ai movimenti involontari; esecuzione di movimenti associati che rendono più agevoli e corretti i movimenti volontari; controllo delle modificazioni automatiche e del tono e dei movimenti riflessi che accompagnano le situazioni affettive e attentive; controllo dei movimenti originariamente volontari poi divenuti automatici attraverso la ripetizione (marciare, scrivere, etc.); inibizione di movimenti involontari (ipercinesie), che invece caratterizzano le patologie extrapiramidali.

Il sistema extra-piramidale appare dunque preposto al controllo delle attività automatiche. Influenza tuttavia anche la motilità volontaria, di cui determina accompagnamento tonico e attività sincinetica. E' verosimile che esista un contributo extrapiramidale più complesso: attraverso le connessioni con la corteccia motoria, esso potrebbe sottenderne l'azione fornendo la formula generale del movimento che si vuole evocare. Va ribadito comunque che nella patologia extrapiramidale il movimento volontario è conservato. Principali elementi costitutivi sono i nuclei della base (corpo striato e substantia grigia), implicati anche in processi cognitivi, regolazione dell'umore e forme di comportamento non motorio.

Per quanto riguarda il S.N.C., occorre sottolineare l'importanza della formazione reticolare, che, stimolata da informazioni sensoriali propriocettive ed esterocettive, esercita il suo intervento su muscolatura e corteccia contemporaneamente, quindi su strutture corporee e mentali, influenzando la funzione di veglia e il tono muscolare di base (denominato anche di fondo), cioè la contrazione continua presente anche durante il sonno. Collocata nel tronco encefalico, la formazione reticolare ha afferenze con la corteccia, il cervelletto, il midollo spinale, i gangli della base, e si avvale di un sistema reticolare ascendente attivante e discendente inibitorio. I neuroni costituenti svolgono un'azione eccitante sul midollo spinale (motoneurone α) e un'azione di inibizione reciproca per i muscoli estensori e flessori nella postura, modulando, altresì, altre strutture cerebrali. In sintesi, il S.N.C. presenta un livello corticale; poi, al livello

sottostante, nell'encefalo, la formazione reticolare, i nuclei grigi ad entrambi i lati del sistema (talamo e corpo striato), il cervelletto, e, a un livello ancora inferiore, i centri riflessi.

Espressione del sistema di relazione sono gli organi di senso e la muscolatura striata, la quale esercita un ruolo per il mantenimento della postura e per i movimenti dinamici.

Alla definizione del quadro neurologico concorrono, altresì, le strutture limbiche, rappresentate dai giri corticali e subcorticali, interconnessi da proiezioni di fasci di fibre nervose: giro del cingolo, o corteccia cingolata, contornante il corpo calloso e posto sotto la neocorteccia; fornice, collegante ippocampo e diencefalo (composto da talamo e ipotalamo); stria terminale, collegante il nucleo amigdaloideo (o amigdala) all'ippocampo e i nuclei del setto. L'ippocampo, direttamente legato all'ipotalamo, riceve informazioni sullo stato dei bisogni, tramite il circuito di Papez, proveniente dal talamo e attraversante il cingolo che, in relazione con la neocorteccia, presiede sul piano funzionale all'associazione di fenomeni coscienti ed istintivi. Unito al diencefalo dal fornice, l'ippocampo incontra il talamo, che, situato sotto il corpo calloso, è preposto al controllo termico, fame, sete, e trasmette gli impulsi dagli organi di senso all'encefalo. L'ipotalamo svolge un ruolo di adattamento del comportamento allo stato fisiologico dell'organismo, e presiede ai meccanismi vitali di omeostasi, mantenendo costanti le condizioni dell'ambiente interno e provvedendo alla conservazione dell'individuo e della specie, anche attraverso il controllo su emozioni e sessualità. Attraverso amigdala e setto l'ippocampo può conservare la ripercussione emozionale provocata dagli avvenimenti esterni all'organismo, responsabile della quantificazione dell'esperienza più recente e della comparazione in funzione dell'esperienza anteriore, modulatore dei meccanismi di vigilanza sull'attivazione/inibizione delle reazioni tonico-emozionali e dell'attività d'investigazione sul corrispondente percettivo, importante per l'apprendimento e per una memorizzazione garantita dal rapportarsi ad esperienze precedenti.

L'amigdala, nucleo di sostanza grigia, è situata nel lobo temporale, e riceve afferenze dal bulbo olfattivo, da varie strutture corticali e dall'ippocampo, il quale, valutata la capacità dell'ambiente di soddisfare i bisogni, si correla appunto con l'amigdala. La formazione reticolare, che regola il tono di base, la vigilanza, la selezione dei bisogni, accorda all'amigdala lo sviluppo dell'azione, condotta con equilibrio energetico fra amigdala e setto, legato alla manifestazione delle attitudini affettivo-emozionali, naturalmente sotto il controllo globale dell'ippocampo, dove il setto sembra esercitare azione inibitoria nei confronti dell'amigdala. Sono state individuate connessioni dirette tra il nucleo laterale dell'amigdala e il talamo, ed è stata dimostrata l'esistenza di una via breve monosinaptica talamo-amigdaloidea, che veicola in modo veloce e indipendentemente dalla corteccia sensoriale gli stimoli sensoriali che giungono al talamo. Le afferenze sensoriali talamiche non proiettano dunque unicamente alla corteccia, ma raggiungono anche regioni sottocorticali quali l'amigdala. Le attitudini affettive e le caratteristiche emotive della persona sono

determinate dalla fluttuazione del livello energetico, in rapporto con soddisfazione/insoddisfazione dei bisogni primari dell'organismo modulati dall'ipotalamo, e dei bisogni di livello più evoluto riguardanti le relazioni sociali e l'inserimento della persona nel suo ambiente culturale, sui quali l'ippocampo riceve informazioni dalle strutture limbiche. La funzione del lobo prefrontale, deputata all'intenzionalità, riveste inoltre un ruolo basilare, legata alle variazioni della funzione energetica e ai ruoli delle strutture limbiche, al variare del tono di base in risposta alle esperienze con l'ambiente.

1.3.1. Neuroni Specchio

Un'importante scoperta neurofisiologica avvenuta negli Anni Novanta del XX secolo ha evidenziato l'esistenza di un meccanismo per il quale le altrui azioni, captate dai sistemi sensoriali dell'osservatore, permettono a quest'ultimo di acquisire una rappresentazione motoria del comportamento osservato, quasi ne fosse egli stesso l'esecutore (atto motorio potenziale). I neuroni autori di questa conversione dell'azione dal sistema sensoriale al motorio sono stati definiti neuroni specchio. L'esistenza dei neuroni specchio è stata rilevata, per la prima volta, da Giacomo Rizzolatti e colleghi, presso il Dipartimento di Neuroscienze dell'Università di Parma, dapprima nella corteccia premotoria ventrale dei macachi, e poi anche nel lobo parietale inferiore (Rizzolatti, Luppino, 2001). Fu osservato che alcuni gruppi di neuroni si attivavano non solo quando gli animali compivano un determinato atto motorio, ma anche quando osservavano un altro soggetto compiere il medesimo atto. Studi successivi, effettuati nell'uomo con tecniche neurofisiologiche non invasive, e di *brain imaging* (visualizzazione dell'attività cerebrale in vivo), hanno dimostrato la presenza di sistemi simili, interessanti diverse aree cerebrali, tra cui le aree del linguaggio.

Ha rappresentato un modello la teoria motoria del linguaggio, elaborata dallo psicologo statunitense Alvin M. Liberman (1957, 1996), per il quale la comprensione di un fonema non è veicolata da principi acustici, bensì dalla sua capacità di evocare, in chi lo ascolta, il pattern motorio necessario per la sua produzione. L'osservazione dell'atto motorio altrui sollecita il sistema motorio di colui che osserva, evocando, in quest'ultimo, il pattern motorio richiesto per eseguirlo, e generando, quindi, atti motori potenziali. La tecnica della Stimolazione Magnetica Transcranica (TMS) ha costituito un ausilio sperimentale fondamentale. Sono stati registrati i potenziali motori evocati (MEP: *Motor Evoked Potential*) dei muscoli della lingua, in soggetti che avevano ascoltato parole o suoni vocali contenenti una doppia *f* o una doppia *r*, e suoni bitonali. I risultati hanno mostrato che l'ascolto di parole e suoni vocali contenenti la doppia *r* determinava un significativo aumento dei MEP registrati dai muscoli della lingua, rispetto all'ascolto di suoni bitonali e vocali e parole contenenti la doppia *f* (Rizzolatti, Sinigaglia, 2006). Si evince l'esistenza, nell'uomo, di un sistema specchio 'dedicato' per i suoni del linguaggio (*echo mirror system*).

Occorre rilevare che già i primi studi di *brain imaging* sul sistema dei neuroni specchio hanno mostrato che l'osservazione di atti motori manuali attiva la parte posteriore del giro frontale inferiore dell'emisfero di sinistra, regione in cui è

posizionata l'area di Broca, area del linguaggio con un ruolo importante. In anni più recenti si è osservato che atti motori potenziali vengono generati non solo nel circuito dei neuroni specchio, ma anche nella corteccia premotoria dorsale e nella corteccia motoria.

Tecniche di *brain imaging,* quali la tomografia a emissione di positroni (PET: *Positron Emission Tomography*) e la risonanza magnetica funzionale (fMRI: *functional Magnetic Resonance Imaging*), hanno consentito di rilevare che il sistema specchio, che codifica gli atti motori, si costituisce nell'uomo, come nella scimmia, in due grandi regioni: il lobulo parietale inferiore e l'area premotoria ventrale, insieme con la parte posteriore del giro frontale inferiore (Rizzolatti, Sinigaglia, 2006). Durante un'azione motoria, i ritmi elettrici delle regioni centrali della corteccia cerebrale, registrati mediante elettroencefalografia (EEG), mostrano un aumento nella frequenza, e nell'attività, si desincronizzano. Studi effettuati con l'EEG e la MEG (magnetoencefalografia, basata sulla registrazione di campi magnetici generati dall'attività elettrica cerebrale) hanno mostrato che la semplice osservazione di un'azione determina una desincronizzazione della corteccia cerebrale, analoga a quella normalmente registrata durante l'esecuzione dell'azione: l'azione osservata attiva le aree motorie. Sono stati, altresì, effettuati studi di stimolazione magnetica della corteccia motoria attraverso lo scalpo (TMS: *Transcranic Magnetic Stimulation*) e simultanea registrazione delle risposte dei muscoli controllati dalla corteccia stimolata. S'intendeva provare l'ipotesi che se l'osservazione di un determinato atto motorio causa, mediante il meccanismo specchio, un aumento dell'eccitabilità dell'area della corteccia motoria che controlla i muscoli coinvolti nell'atto motorio, l'eccitabilità di quell'area dovrebbe aumentare durante l'osservazione dell'atto motorio rispetto a una condizione di riposo. I risultati degli esperimenti di TMS hanno confermato l'ipotesi che l'osservazione di un atto motorio eseguito da un altro individuo determina un aumento selettivo dell'attività dei muscoli coinvolti nell'esecuzione dell'atto motorio osservato. Il sistema specchio codifica gli atti motori altrui in base alle specificità del patrimonio motorio dell'osservatore: la cospicuità di tale patrimonio motorio determina l'efficacia del sistema.

Un esperimento tramite fMRI, che ha coinvolto individui aplasici, nati senza braccia e mani, ai quali sono stati presentati filmati di atti motori eseguiti con la mano, ha evidenziato un'attivazione del circuito specchio parieto-frontale, dimostrando che atti motori non appartenenti al repertorio motorio di un determinato individuo, in termini di effettori, vengono riconosciuti dall'osservatore poiché lo scopo dell'atto motorio osservato recluta programmi motori analoghi eseguiti da effettori differenti (per es., bocca, piede).

Il meccanismo specchio sollecita, dunque, anche il processo dell'imitazione, definita, in un'ottica psicologica, la capacità di replicare immediatamente un atto motorio noto compiuto da un altro soggetto, e, in un'ottica etologica, la capacità di compiere azioni nuove con la medesima modalità con cui le ha compiute l'individuo osservato. La fMRI ha dimostrato che il sistema specchio è coinvolto sia

nell'imitazione immediata di azioni altrui sia nell'apprendimento di nuovi pattern motori. L'osservazione di atti motori altrui attiva il sistema specchio, e quindi atti motori potenziali, nell'osservatore, generando imitazione immediata dell'azione osservata, senza il coinvolgimento di aree corticali di ordine superiore.

L'apprendimento per imitazione comporta, invece, attivazione sia del sistema specchio sia dell'area 46 del lobo prefrontale, coinvolta nella memoria di lavoro: gli atti motori altrui vengono codificati dal sistema specchio dell'osservatore in atti motori potenziali, i quali sono poi assemblati, dal lobo prefrontale, nel pattern motorio desiderato. Questo nuovo pattern motorio viene ritrasmesso al sistema specchio per la sua esecuzione (Fabbri-Destro, Rizzolatti, 2008). Il sistema specchio, in tal modo, facilita la comunicazione, e, in particolare, la trasmissione del messaggio dal mittente al ricevente, bypassando la necessità dell'uso di codici (verbali, etc.) condivisi e comprensibili da entrambi gli interlocutori: l'osservazione degli atti motori compiuti dal mittente (messaggi) genera una rappresentazione degli stessi atti nella corteccia motoria dell'osservatore, il quale, così, accede direttamente alla rispettiva comprensione.

Il sistema specchio ha consentito di indagare, altresì, la problematica dell'intenzionalità, e, in particolare, se l'intenzione alla base di un'azione è presente a livello neurale fin dal primo atto motorio strutturante l'azione. È emerso che circa due terzi dei neuroni si attivano con intensità diversa in relazione allo scopo finale dell'azione. Indagini neurofisiologiche hanno assodato la presenza di neuroni azione-specifici che codificano gli atti motori in relazione alle intenzioni dell'agente, attivando l'intera catena neuronale necessaria per l'esecuzione dell'azione desiderata: non vengono, così, assemblati *ex novo* i neuroni necessari ogni qualvolta il soggetto decide di compiere l'azione (Fogassi, 2005).

La presenza di neuroni azione-specifici per l'osservazione è stata, altresì, studiata, esaminando neuroni del lobo parietale inferiore (LPI). L'osservatore, infatti, grazie all'attivazione della catena ha una rappresentazione motoria dell'intera azione che l'agente intende fare. Indagini con fMRI hanno dimostrato l'esistenza, basata sul sistema specchio, di un meccanismo di comprensione delle intenzioni altrui e predittività del comportamento futuro: quando i soggetti comprendevano l'intenzione dell'azione osservata, vi era un marcato aumento dell'attività del sistema specchio e, in particolare, della parte posteriore del giro frontale inferiore di destra. Un ulteriore esperimento di fMRI, basato sulla tecnica di inibizione da stimoli ripetuti, ha dimostrato che il sistema specchio dell'emisfero di destra si attiva quando il soggetto prevede il risultato di un'azione, indipendentemente dalla modalità di esecuzione. Il sistema specchio dell'emisfero destro riveste, quindi, un ruolo centrale nel processo di comprensione delle intenzioni alla base delle azioni degli altri (Hamilton, Grafton, 2008).

La tecnica dei neuroni specchio può concorrere, in sinergia con la Musicoterapia, a favorire, nei soggetti, e quindi negli attori, l'apprendimento attraverso l'osservazione e, pertanto, l'imitazione di comportamenti e stimoli forniti da agenti esterni.

1.3.2. Movimento corporeo e arte teatrale

Arte significa azione, movimento. L'uomo è attore nel suo corpo, che è mediatore delle sue emozioni, e il mondo diventa palcoscenico, e la vita teatro. La dimensione teatrale primordiale era puramente fisica, basata sul movimento del corpo, con matrice magico-rituale: rappresentazioni mimiche, danze, rituali, fino allo stato di trance. Nei suoi albori il cinema era muto, e l'azione mimica-gestuale sostituiva il linguaggio verbale. Nell'ambito dell'arte teatrale, il movimento è molto più che un semplice spostamento nello spazio. È un linguaggio silenzioso che comunica emozioni, intenzioni e storie: conoscere e usare oculatamente lo spazio significa per l'attore vitalizzare i personaggi teatrali, esplorare i limiti del proprio corpo e superarli, per porsi al servizio del personaggio, per incarnare il personaggio anche attraverso il suo modo di muoversi, per modellarsi con le modalità che il personaggio richiede. Il movimento, e la coreografia, diventano strumenti essenziali per trasmettere le dinamiche interne dei personaggi e le loro relazioni, evocare specifiche emozioni e guidare il pubblico attraverso il viaggio emotivo dei personaggi, supportando il plot drammaturgico con una dimensione visiva ed emotiva che il linguaggio verbale non può completamente esprimere.

Konstantin S. Stanislavskij, nel suo volume "Il lavoro dell'attore su se stesso" (1938), scrive, in riferimento all'attore: "Il suo corpo deve essere bello, forte, con movimenti plastici e armonici. (…). La plasticità è come un'energia che scaturisce dal profondo segreto del loro essere, (…), energia riscaldata dal sentimento, rafforzata dalla volontà, e guidata dall'intelligenza, (…); è necessario che il movimento e l'azione nascano e si sviluppino interiormente. E' la sola azione che ci possa servire per incarnare artisticamente la vita spirituale di una parte. Solo la sensazione interiore del movimento ci permette di capirla e sentirla".

Le percezioni multisensoriali correlate con musicoterapia integrante il movimento attoriale migliorano il benessere psicologico e regolano parametri fisiologici, tra cui pressione sanguigna, ritmo cardiaco e respiratorio, riducendo i livelli di colesterolo. La secrezione degli ormoni peptidici endorfine e degli oppioidi endogeni encefaline aumenta, favorendo uno stato di tranquillità e un migliore umore. Le evidenze degli studi clinici nell'ambito della psico-neuro-immunologia evidenziano una comunicazione bidirezionale tra sistema nervoso e sistema immunitario. La risonanza magnetica funzionale (fNMR) conferma che il movimento in musicoterapia promuove l'attivazione corticale dell'area temporale bilaterale, e l'ascolto di parole e musica supporta l'attivazione delle aree posterotemporali e temporo-insulari.

Secondo la teoria dello stress di Selye (1936), gli autori stabiliscono la connessione del fattore organico (elementi funzionali biochimici, neuroendocrini e immunologici) con le neuroimmagini funzionali e i potenziali evocati evento-correlati (ERP) di alcune aree associative coinvolte nell'intenzionalità e nell'elaborazione di programmi motori, tra cui la risposta a stimoli sensoriali quali le parole e i brani musicali. Questi programmi motori possono dare origine non solo all'attivazione

mostrata dalla fNMR, ma anche a risposte favorevoli in relazione all'area immunologica e neuroendocrino-vegetativa.

2. Materiali e metodi

Dieci attori (studenti universitari del Dipartimento di Teatro) hanno frequentato una Masterclass di musicoterapia gruppale, articolata in sessioni settimanali, ciascuna della durata di 150', nell'arco temporale di un mese, svolte in una cornice ambientale offerta dall'Università, una spaziosa aula dotata di strumenti a percussione, pianoforte elettrico, sedie, vari oggetti utili per le performances teatrali.

Il PiMeMoMtAt è stato sviluppato integrando tecniche musicoterapeutiche, selezionate per l'appropriatezza in riferimento all'attività attoriale, con il movimento e la psicomotricità, e in particolare con coreografie corporee correlate a specifiche danze tradizionali. Le fasi evolutive contemplate dal PiMeMoMtAt hanno riguardato: - ricerca, nell'ambito della letteratura musicale internazionale del XIX e XX secolo, di pagine musicali ispirate a differenti danze ottocentesche e novecentesche; - indagine analitica e studio delle danze prescelte, con preparazione delle relative coreografie: "Besame Mucho" (Bolero), di Consuelo Velázquez (1932); "Danza di Zorba", di Mikīs Theodōrakīs (1964); "Cumparsita" (Tango), di Gerardo Matos Rodriguez (1917); Valzer cantato "Quando m'en vo" (da "La Bohème", di Giacomo Puccini, 1893-1895); Valzer "Wiener Blut", di Johann Strauss II (1873); - ricerca sistematica di brevi testi in prosa e poesia riguardanti l'arte coreutica, idonei per la recitazione; - individuazione e studio di tali testi letterari, scritti dagli autori: Denis Diderot, Albert Einstein, Federico Garcia Lorca, Martha Graham, Mata Hari, Rabindranath Tagore, Luciana Savignano, Jorge Luis Borges, Astor Piazzolla; - produzione di Energia Corporea-Ritmica-Sonora-Vocale (ECRSV), mediante pianoforte, corpo, voce, strumenti ritmico/sonori a percussione costruiti con materiali di riciclo e cibi; - performance finale degli studenti attori strutturata con: presentazione storica di una danza in programma, e recita di un testo in prosa o poesia, ispirato alla danza, da parte di ciascun attore studente; danze effettuate dal gruppo degli studenti attori, con le specifiche coreografie. Il PiMeMoMtAt ha contemplato, altresì: analisi musicoterapeutica delle sessioni; - proposta di Questionari (strutturati con Scala Likert a cinque punti) agli studenti e analisi dei Questionari compilati dagli studenti.

2.1. PiMeMoMtAt: Produzione di Energia Corporea-Ritmica-Sonora-Vocale

Il PIMeMoMtAt ha previsto: - idonee cornici ambientali e temporali per le sessioni musicoterapeutiche; - Holding e Setting musicoterapeutico, in un'ottica d'integrazione con le attività universitarie degli studenti; Protocolli di osservazione dei soggetti; Produzione di Energia Corporea-Ritmica-Sonora-Vocale (ECRSV). La produzione di ECRSV, da parte del sistema soggetto/musicoterapeuta, si è avvalsa dell'uso della voce, del corpo, del movimento corporeo declinato in vari aspetti e tipologie, di suoni e rumori ambientali, strumenti musicali convenzionali e non convenzionali, anche costruiti con materiali di recupero, e strumenti ritmico-sonori

commestibili, ideati e creati dall'Autrice musicoterapeuta. Tecniche: composizione ed esecuzione di melodie vocali-strumentali anche in connubio con danze, simmetria, simultaneità, similitudine, ecoizzazione, imitazione, dialogo sonoro, associazioni corporeo-sonoro-musicali, contenimento, rispecchiamento (in imitazione e sincronizzazione), contrasto, sviluppo, dei parametri corporeo-sonori del paziente, sintonizzazione. L'approccio sistemico interattivo al bioecosistema soggetto-musica ha comportato una codificazione di scelte di $(ECRSV)_k$, ove k = 1, …, k, …, n. Ove n è il numero dei frammenti di ECRSV prodotti, considerando la valenza della biodiversità musicale in relazione a ritmo biopsichico e qualità dinamiche/agogiche del feedback, anche neurovegetativo, del soggetto. Ciascun parametro musicale (suono, durata, altezza, intensità, ritmo, timbro, melodia, armonia, agogica, dinamica, pulsazione, fraseggio, silenzio) è caratterizzato da una peculiare valenza energetica, e pertanto va monitorato, per ciascun $ECRSV_k$, anche con l'uso degli Indici di Imberty (1979) (Dinamismo generale, Dissomiglianza degli elementi, Complessità formale). L'Indice di Dinamismo generale è definito da: D = V x I (ove: D = Dinamismo generale; V = Velocità; I = Intensità soggettiva). L'Indice di Dissomiglianza degli elementi si valuta attraverso la Variazione media di intensità (intensità di ogni nota prodotta singolarmente nel tempo, somma di tali intensità per l'insieme del brano musicale, media di intensità per ogni nota eseguita, variazione media rispetto ad essa nel brano), e la Variazione media di durata (valori dei rapporti tra le figure di durata di uno stesso brano. Valore più frequente = 0. Es.: semiminima = 0, minima = 2, ecc.). L'Indice di Complessità formale è definito da: C = (Hm x t) + (el x eR), ove: C = complessità formale; Hm = entropia melodica; t = durata intervallo metrico; el = variazione media di intensità; eR = variazione media di durata.

2.2. Questionari

A conclusione del ciclo di sessioni musicoterapeutiche è stato proposto a ogni studente un Questionario Scientifico Anonimo per monitorare i risultati, e, in particolare, opinioni e condotte evidenziati e comunicati dagli studenti attraverso le risposte alle domande contenute nel Questionario. Il Questionario è stato strutturato secondo la Scala Likert a cinque punti, con domande a scelta multipla articolate in items nell'ambito dei due temi principali: A (5 items), B (7 items). L'analisi dei dati emergenti dalla valutazione delle scelte operate dagli studenti e riferiti ai differenti items articolanti gli elementi paradigmatici fondamentali costituenti i due ambiti esperienziali e motivazionali, consente di estrapolare nuove dimensioni di costruzione di processi di evoluzione formativa e professionale.

A. Indagine su condizioni socio-culturali, preferenze e abitudini musicali degli studenti (5 items).

A.1. Condizioni socio-culturali dello studente (età, luogo di residenza, attività dei genitori). L'obiettivo di tale item consiste nel monitorare eventuali difficoltà logistiche e/o economiche dello studente nel frequentare l'Università, e attività extracurriculari preferite.

A.2. Preferenze, abitudini e propensioni musicali dello studente. Questo item si propone di individuare studenti che studiano, o hanno studiato, anche la musica.

A.3. -A.3.$_1$. Volontà dello studente di suonare strumenti musicali. -A.3.$_2$. Strumento/i musicale/i che lo studente preferisce suonare.

A.4. -A.4.$_1$. Abitudini di ascolto musicale dello studente. -A.4.$_2$ Modalità con cui lo studente ascolta musica: televisione, radio, teatro, concerto. -A.4.$_3$. Genere musicale preferito.

Gli items A.3 e A.4 sono utili per conoscere la disponibilità dello studente a impegnarsi in nuove esperienze culturali/artistiche e la sua motivazione.

A.5. Abitudini di ascolto musicale della famiglia dello studente.

B. Indagine sul feedback degli studenti nelle sessioni di Musicoterapia (7 items).

B.1. Attività preferite dallo studente durante le sessioni di Musicoterapia: cantare, suonare strumenti ritmico-sonoro-musicali, suonare il corpo (body percussion), danzare, recitare. - B.2. Comunicazione emozionale attraverso la relazione con strumenti corporei-ritmici-sonori-musicali. - B.3. Strumento preferito per comunicare emozioni. - B.4. Espressione delle emozioni attraverso specifici strumenti corporei e ritmici-sonori-musicali. - B.5. Sviluppo della creatività. - B.6. Sviluppo/miglioramento delle relazioni tra studenti nel gruppo. - B.7. Nuove acquisizioni per l'evoluzione personale e l'incremento della motivazione per ottimizzare le competenze professionali (autostima, dominio del palcoscenico, capacità di improvvisare il testo recitato in caso di deficit di memoria, migliore utilizzo della memoria e della voce, pronta disponibilità nel movimento scenico).

2.2.1. Scala Likert

In questo lavoro gli Autori analizzano le risposte degli studenti agli items del Questionario avvalendosi di una Scala Likert a 5 punti: Moltissimo (5) - Molto (4) - Abbastanza (3) – Un poco (2) - No (1). I risultati delle classificazioni, strutturate mediante cinque valori, e costruite in riferimento a ciascuna categoria diversificata di risposte con un range da 1 a 5, sono stati valutati in percentuale.

2.2.2. Analisi dei Questionari

A. Indagine su condizioni socio-culturali, preferenze e abitudini musicali degli studenti

A.1. Condizioni socio-culturali dello studente (età, luogo di residenza, attività dei genitori). Gli studenti reclutati per questa ricerca vivono, per l'80%, nella stessa città in cui si trova l'Università, per il 20% dimorano in aree limitrofe. Gli studenti appartengono a famiglie in grado di supportarne economicamente studi universitari e attività extracurriculari.

A.2. Preferenze, abitudini e propensioni musicali dello studente. Gli studenti dichiarano una notevole propensione verso la musica. Infatti, i membri del gruppo, nel loro insieme, mostrano il valore massimo sulla Scala Likert (5: Moltissimo), raggiungendo la percentuale del 100%.

A.3. -A.3.$_1$. Volontà dello studente di suonare strumenti musicali. Alcuni studenti (33.3%) esprimono il valore 5 (Moltissimo); alcuni studenti (16.7%) si attestano sul valore 4 (Molto); alcuni studenti (16.7%) si attestano sul valore 3 (Abbastanza); alcuni studenti non rispondono (33.3%).

A.3. -A.3.$_2$. Strumento/i musicale/i che lo studente preferisce suonare. La diversificazione nella scelta degli strumenti (alcuni studenti indicano preferenze per più strumenti) mostra particolare rilevanza, in quanto apparirebbe correlata con l'entusiasmo e l'interesse per gli strumenti musicali sperimentati durante le sessioni di musicoterapia, e in riferimento a specifiche propensioni personali: pianoforte: 50%; percussioni: 33.3%; chitarra: 66.6%; volontà di suonare, senza indicare lo strumento: 16.7%. Tali relazioni dimostrano la propensione e l'intenzione degli studenti di produrre musica con alcuni specifici strumenti musicali. In particolare, si evidenzia un valore importante per la chitarra.

A.4. -A.4$_1$. Abitudini di ascolto musicale dello studente. Le risposte degli studenti a questo item mostrano che tutti gli studenti (100%) ascoltano la musica con il massimo coinvolgimento, raggiungendo il valore 5 (Moltissimo).

A.4. -A.4.$_2$. Modalità con cui lo studente ascolta musica (ciascuno studente può indicare più modalità): - Televisione: Moltissimo (10%); -Molto (10%); -Abbastanza (10%); -Un poco (10%); -No (10%). - Radio: Moltissimo (20%); -Abbastanza (30%); -Un poco (10%). - Teatro: Moltissimo (30%); -Molto (10%); -Abbastanza (10%); -No (10%). - Concerto: Moltissimo (30%); -Molto (10%); -Abbastanza (10%); -No (10%).

A.4. -A.4.$_3$. Genere musicale preferito (ciascuno studente può indicare vari generi musicali). - Musica Classica: -Moltissimo (20%); -Molto (20%); -Abbastanza (10%). - Jazz: -Moltissimo (30%); -Molto (20%); -Abbastanza (10%). - Pop: -Moltissimo (20%); -Abbastanza (20%); -Un poco (10%); -No (10%). - Rock: Moltissimo (30%); -Molto (10%); -Abbastanza (10%); -Un poco (10%). - Musica tradizionale Rumena: -Moltissimo (30%); -Molto (10%); -Un poco (10%); -No (10%). - Altri generi musicali preferiti: Rap (20%); Trap (10%); Rhythm and Blues (10%); Blues (10%); Techno (10%); Musica violinistica (10%).

A5. Abitudini di ascolto musicale della famiglia dello studente: -Moltissimo (50%);

-Molto (16.7%); -Abbastanza (33.3%).

Osservazioni sui dati degli items A.1. - A.5. Si evidenziano interconnessioni fra le abitudini degli studenti e delle relative famiglie, di ascoltare musica, con le attitudini musicali degli studenti. L'avvalersi del genere musicale preferito dal soggetto e/o dalla sua famiglia può costituire un significativo ausilio per l'approccio musicoterapeutico.

Tali considerazioni sono proficue per determinare il grado di conformità dei comportamenti degli studenti agli obiettivi perseguiti dalla Masterclass di Musicoterapia, e quindi la possibilità di raggiungere i risultati attesi.

B. Indagine sul feedback degli studenti nelle sessioni di Musicoterapia.

B.1. Gradimento della performance finale delle sessioni di Musicoterapia.

-Moltissimo (80%); -Abbastanza (10%); -Nessuna risposta (10%).

B.2. Attività preferite dagli studenti durante le sessioni di Musicoterapia (ciascuno studente può indicare varie attività). -Cantare (33.3%); -Suonare strumenti musicali (66.7%); -Body Percussion (50%); -Danzare (50%); -Recitare (33.3%); -Nessuna risposta (16.7%).

B.3. Comunicazione emozionale attraverso la relazione con gli strumenti corporei-ritmici-sonori-musicali. Dall'analisi dei dati emergono i seguenti risultati: -Moltissimo (90%); -No (10%).

B.4. Strumento corporeo-ritmico-sonoro-musicale preferito per comunicare ed esprimere meglio le emozioni. -Corpo (braccia) (33.3%); -Pancia (16.7%); -Palme delle mani (16.7%); -battito ritmico delle mani (16.7%); -Nessuna risposta (16.6%).

B.5. Nuove acquisizioni per la crescita personale e la motivazione per il miglioramento delle competenze professionali (autostima, dominio della scena, capacità di improvvisare il testo recitato in caso di deficit di memoria, migliore utilizzo della memoria e della voce, pronta disponibilità al movimento scenico). L'analisi di tale item mostra i seguenti risultati: -Moltissimo (33.3%); -Molto (50%); -Un poco (16.7%).

B.6. Abilità di socializzazione (accoglienza, sospensione del giudizio, flessibilità).

Dallo studio di tale item sono emersi i seguenti risultati: -Moltissimo (50%); -Molto (16.7%); -Abbastanza (33.3%).

B.7. Sviluppo della Creatività. Questo item evidenzia la ricerca creativa di espressioni di nuove dimensioni relative a processi e stili musicali, ritmi, e altre idee. I risultati che emergono, aggregati a coppie di valori interconnesse tra le unità 4 e 5, offrono un potenziale considerevole per il valore creativo. Tale dinamismo determina le quantità: -Moltissimo (50%) + Molto (16.7%) = 66.7%; -Un poco (33.3%).

B.8. Proposte per la performance finale di eventuali future MasterClasses di Musicoterapia: -Più danza (16.7%); -Suonare con strumenti complicati (16.7%); -Concerti (16.7%); -Usare solo uno strumento per studente (16.7%); -Danzare, Recitare, Genere Musicale New Age (16.7%); -Nessuna risposta (16.5%).

B.9. Proposte di programmi didattici per eventuali future MasterClasses di Musicoterapia: -Più stili di danze (16.7%).

B.10. Orientamento nel raccomandare ad altri studenti dell'Università la frequenza della MasterClass in Musicoterapia: -Moltissimo (33.3%); -Molto (50%); -No (16.7%).

3.Risultati

Il PiMeMoMtAt ha fornito agli Attori inputs per innovazioni metodologiche nell'attività scenica attoriale. Nei Questionari gli Attori affermano di aver conseguito un implemento multifunzionale di: alfabetizzazione ritmico/musicale, movimento scenico e movimento creativo-espressivo, prosodia, capacità mnemoniche, coordinazione/attivazione psicofisica, socializzazione, conoscenza inter/intra/personale.

Il PiMeMoMtAt, contribuendo all'organizzazione della condotta, strumentale o mentale, dell'atteggiamento umano, poiché supporto dell'azione è sempre la motricità, ha interessato le funzioni operative: tono di fondo (paratonie di fondo e d'azione, distensione globale, immobilità, bilanciamento, estensibilità, movimenti passivi, dinamismo respiratorio); tono d'azione (sincinesie imitative e assiali o toniche); equilibrio statico e dinamico, coordinazione oculo-manuale (test di Guilmain/Ozerétzki, 1948); coordinazione oculo-segmentaria; dissociazione dei movimenti; coordinazione dinamica generale; coordinazione e dissociazione delle dita, abilità manuale e rapidità; dominanza laterale, neurologica e di utilizzazione (dominanza manuale, dominanza grafica, dominanza del piede, dominanza oculare, dominanza acustica, dominanza nella rotazione dell'emisoma, motricità assiale, e lateralità posturale); percezione propriocettiva (test di Bergès-Lézine, 1963; imitazione di gesti e posture, riconoscimento digitale, degli arti e del tronco, lateralizzazione); percezione temporale e della struttura ritmica del tempo (test di Stambak, 1951); percezione spaziale (spazio topologico, spazio euclideo, spazio rappresentato mentalmente); orientamento egocentrico; orientamento spaziale; percezione spazio-temporale.

L'individuo è il prodotto unico della propria esperienza, fondamentale per ristabilire il legame tra gli aspetti affettivo-energetico e operativo. L'interazione costante tra questi due aspetti consente alla persona di evolversi in maniera affermativa e divenire propositiva nel confronto con la realtà, attraversare vissuti significativi promuoventi stimoli affinchè il corpo si riappropri di inusitate dimensioni del sé, della disponibilità tonica suffragata da intenzione, interesse e motivazione, idonea per l'ottimizzazione di competenze operative, nel mantenimento dell'unità e della coerenza della propria individualità psico-sociale.

4. Conclusioni

Il PiMeMoMtAt promuove: nutrimento della funzione energetico-affettiva; potenziamento di controllo tonico/senso-motorio/percettivo-motorio, equilibrio statico/dinamico, coordinazione dinamica generale e dissociazione dita/mani, motricità fine, competenze/abilità prassiche e relative a spazio/musica/tempo/alterità; ottimizzazione di percezione propriocettiva/schema corporeo cosciente, percezione esterocettiva spaziale/temporale.

Il PiMeMoMtAt, integrato con il movimento corporeo, offre un ausilio alla persona, valorizzandone le risorse, in un insieme strutturato, in modo da favorirne l'equilibrio dei sistemi funzionali, modularne le espressioni, accrescerne le abilità e la stabilità emotiva.

Il PiMeMoMtAt, integrato con il movimento corporeo, favorisce lo sviluppo della persona, supportandone i bisogni e valorizzando le peculiarità di ciascun individuo, promuovendone le potenzialità che consentano di eseguire un movimento conveniente e adeguato per ogni situazione, un modo di essere efficace sull'ambiente attraverso azioni appropriate.

Con l'ausilio del PiMeMoMtAt competenze/percezioni/abilità globali senso-motorie/percettivo-motorie/cognitive, con rappresentazione mentale, lateralizzazione, orientamento egocentrico, spazio orientato, potranno ulteriormente evolversi.

Riferimenti bibliografici

Bergès, Juliette, Lézine, Ilse. 1963. *Test d'imitation de gestes*. Paris: Masson et Cie.

Buytendijk, Frederik Jacobus Johannes. 1957. *Attitude et Mouvements*. Paris: Desclée de Brouwer.

De Serio, Adriana. 2013. *Prima la musica, poi la terapia*, in "Music@", VIII, 31, pp. 35-36.

De Serio, Adriana, Korek, Adrian. 2024. *Valenza del Metodo Biografico e Musicoterapia gruppale per attori: nuove prospettive metodologiche in uno studio applicato a studenti di Teatro dell'Università*, in "Quaestiones Romanicae", XII, 3, pp. 286-303. Timișoara (Romania): Editura Universității de Vest, 2025.

De Serio, Adriana, Korek, Adrian. 2025. *MusicTherapy for Actors: An Exploratory Study Applied to Students from University Theatre Faculty*, in "Proceedings" of World Art Therapy Festival 2025, Prague, p. 25.

De Tommaso, Marina, De Serio, Adriana, et Al. 2006. *Event related potentials induced by the aesthetic perception in healthy subjects*, in "Neurological Sciences", Suppl. Vol.27, Proceedings of 37th SIN Congress, Bari (Italy).

Fabbri-Destro, Maddalena, Rizzolatti, Giacomo. 2008. *The mirror system in monkeys and humans*, in "Physiology", 2008, 23, pp. 171-179.

Fogassi, Leonardo. 2005. *Parietal lobe: from action organization to intention understanding,* in "Science", 2005 Apr 29, 308(5722), pp.662-667.

Frostig, Marianne. 1975. *Frostig motorio, l'educazione mentale mediante il movimento*. Torino: Omega.

Guilmain, Edouard. 1948. *Tests moteurs et tests psychomoteurs.* Paris: Foyer Central d'Hygiène.

Hamilton, Antonia, Grafton, Scott. 2008. *Action outcomes are represented in human inferior frontoparietal cortex,* in "Cereb Cortex", 2008 May,18(5), pp.1160-1168.

Imberty, Michel. 1979. *Entendre la musique.* Paris: Dunod.

Le Boulch, Jean. 1996. *Mouvement et développement de la personne*. Paris: Vigot.

Le Boulch, Jean. 1971. *Vers une Science du mouvement humain.* Paris: ESF.

Liberman, Alvin Meyer. 1957. *Some results of research on speech perception,* in "Journal of the Acoustical Society of America", 29, 1, pp. 117–123.

Liberman, Alvin Meyer. 1996. *Speech: a special code*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

Likert, Rensis. 1932. *A Technique for the Measurement of Attitudes,* in "*Archives of Psychology", 22, 140. New York: Columbia University*.

Rizzolatti, Giacomo, Luppino, Giuseppe. 2001. *The cortical motor system*, in "Neuron", 2001, 31, 6, pp. 889-901.

Rizzolatti, Giacomo, Sinigaglia, Corrado. 2006. *So quel che fai, il cervello che agisce e i neuroni specchio.* Milano: R. Cortina.

Selye, Hans. 1936. *A Syndrome produced by Diverse Nocuous Agents*, in "Nature", 138, pp.30-32.

Stambak, Marie. 1951, in "Enfance", Tome 4, 5, pp. 480–502.

Stanislavskij, Konstantin. 1938. *Il lavoro dell'attore su se stesso* (a cura di Gerardo Guerrieri). Roma–Bari: Laterza, 2014.

Stocchi, Luciana, De Serio, Adriana, et Al. 2003. *Emotional Concert for improvisation from a crossroad of different musical cultures: a large group in Music Conservatorio*, in "The 15th International Congress IAGP Proceedings", Istanbul (Türkiye).

Tolman, Edward Chace. 1949. *There is more than one kind of learning*, in "Psychological Review", 56, 3, pp. 144–155.

DOI: 10.35923/QR.13.03.18

Adriana DE SERIO
Simona NEGRU
(Conservatorio di Musica di Bari – Italia / Universitatea de Vest din Timișoara)

Plasticità Iconiche nelle criticità del Mondo Romanzo: il Teatro Musicale in Musicoterapia per la Disabilità

Abstract: (Iconic Plasticity in the criticalities of the Romance World: Musical Theatre in Music Therapy for Disability). Aims. The Authors present the integrated Methodological Plan "Musical Theatre and MusicTherapy for Disability" (MuTheDisMtMePl). MusicTherapy evolves, historically, from critical situations, vehicles of social uneasiness, but also of new insights and progress. The MuTheDisMtMePl offers social inclusion for disabled people and help to implement psychophysical activation, cognitive/practical/expressive/communicative/relational skills. Materials and Methods. Instrumental-vocal-choreographic-acting-group "New Harmony Band" with ten disabled people; four actors, two directors, a stage assistant, a wind orchestra with conductor. Structure of MuTheDisMtMePl: Musictherapeutic Anamnesis Document (MAD); Observation Protocols (OP); Production of Bodily/Rhythmic/Sound/Vocal Energy (BoRSVE); SOMPAT Index; monitoring and evaluation. Phases of MuTheDisMtMePl: analysis of the text "Le Malade imaginaire" by Molière, and of the musical score by Nino Rota; textual/directorial adaptation for stage performance; creation of musical arrangements for wind orchestra and percussion instruments played by disabled people; study of theatrical text and musical pieces by disabled people; rehearsals of musical/theatrical direction. Results. Disabled people, actors and musicians, performed "Le Malade imaginaire" by Molière with music by Nino Rota. Results emerge from analysis of MAD, OP, BoRSVE, SOMPAT Index. All subjects highlighted enhancement of: self-esteem, gratification, gestural/vocal expression, tonic/sense/perceptive/motor control, general dynamic coordination, cognitive/relational skills. Conclusions. For disabled people and families the MuTheDisMtMePl nourishes sense of identity, psychophysical stability, resilience to deal with disability/stress/psychosocial isolation. For normal people, the MuTheDisMtMePl is an aid to know/enhance the resources of disability, optimize the energetic-affective function, perceptive abilities, creative economy and psychophysical regeneration.

Keywords: *Crisis, Disability, Musictherapy, Theatre, Regeneration.*

Riassunto: Obiettivi. Le Autrici presentano un Piano Metodologico integrante Teatro Musicale e Musicoterapia per la Disabilità (PiMeTeMuMtDis). La Musicoterapia si evolve, storicamente, da situazioni di criticità, veicoli di inquietudine sociale, ma anche di nuove intuizioni e progresso. Il PiMeTeMuMtDis offre, per i disabili, ausilio per inclusione sociale e per implementare attivazione psicofisica, abilità cognitive/prassiche/espressive/comunicative/relazionali. Materiali e Metodi. Gruppo strumentale-vocale-coreutico-attoriale "Nuova Armonia Band" composto da dieci soggetti disabili; quattro attori normodotati, due registe, una collaboratrice di palcoscenico, un'orchestra di strumentisti a fiato con direttore. Struttura del PiMeTeMuMtDis: Scheda Musicoterapeutica Anamnestica (SMA), Protocolli di Osservazione (POS), Produzione di Energia Corporea/Ritmico/Sonoro/Vocale (ECoRSVo), Indice PARSOM, monitoraggio e valutazione. Fasi del PiMeTeMuMtDis: analisi del testo "Le Malade imaginaire" di Molière, e dell'omonima partitura musicale di Nino Rota; adattamento testuale/registico per rappresentazione scenica; creazione di arrangiamenti musicali per orchestra di fiati e strumenti a percussione suonati da disabili; studio a memoria del testo teatrale e dei brani musicali da parte dei disabili; prove di regia musicale/teatrale. Risultati. Disabili, attori e musicisti, hanno realizzato la pubblica

performance “Le Malade Imaginaire” di Molière con musica di Nino Rota. Risultati emergono dall’analisi di SMA, POS, ECoRSVo, Indice PARSOM. Tutti i soggetti hanno evidenziato potenziamento di: autostima, gratificazione, espressione gestuale/vocale, controllo tonico/senso/percettivo/motorio, coordinazione dinamica generale, competenze cognitive/relazionali. Conclusioni. Il PiMeTeMuMtDis, per soggetti disabili e rispettive famiglie, nutre senso di identità, stabilità psicofisica, resilienza per affrontare disabilità/stress/ isolamento psicosociale. Per i normodotati costituisce ausilio per conoscere/valorizzare le risorse della disabilità, ottimizzare la funzione energetico-affettiva, abilità percettive, di economia creativa e palingenesi psicofisica.

Parole-chiave: *Criticità, Disabilità, Musicoterapia, Teatro, Palingenesi*.

1. Introduzione

1.1. Obiettivi

Nel presente lavoro le Autrici espongono un Piano Metodologico integrante il Teatro Musicale nella Musicoterapia per la Disabilità (PiMeTeMuMtDis). La Musicoterapia, quale disciplina scientifica, si evolve, storicamente, da situazioni di criticità, che interessano senza soluzione di continuità, nelle varie epoche, il panorama umano esistenziale, veicoli di inquietudine sociale, ma anche di nuove intuizioni e di progresso.

Il PiMeTeMuMtDis, integrato con la pratica del Teatro Musicale, coinvolge olisticamente il soggetto a livello motorio ed emozionale, e quindi nella sua corporeità e affettività. Pertanto, costituisce per i disabili un mezzo e un veicolo per: -stimolare l’espressione consapevole di personali e specifiche risorse; -acquisire nuove potenzialità; -sperimentare uno spazio di costruzione di rapporti sociali significativi, rinforzanti l’identità personale, la disponibilità a condivisione, cooperazione, flessibilità nell’accoglienza e tolleranza dell’eterogeneità; -guadagnare autostima; -offrire possibilità di inclusione sociale, e un ausilio per implementare nella quotidianità attivazione psicofisica, motivazione, gratificazione, ascolto attivo, abilità cognitive, prassiche, espressive, comunicative, relazionali.

1.2. Crisi nel Mondo Romanzo e Musicoterapia

Il concetto di crisi è costituito da una costellazione di concetti interrelati (Morin, 2016), un intreccio di crisi (economica, ecologica, sociale, civile, intellettuale): perturbazione (importante se originata da processi interni); aumento dei disordini e delle incertezze, blocco/sblocco dei dispositivi di retroazione e di trasformazione delle complessità e degli antagonismi. La dizione “crisi” rinvia a un sistema (insieme organizzato dall’interrelazione dei suoi componenti – Morin, 2016) e alla sua organizzazione.

Affinché un sistema possa formarsi ed esistere, occorre che i costituenti dell’insieme siano suscettibili di avvicinarsi e nello stesso tempo escludersi, attirarsi e

respingersi, associarsi e dissociarsi, integrarsi e disintegrarsi (Lupaşcu, 1951). Complementarietà e antagonismo sono necessari all'esistenza del sistema. L'antagonismo può divenire disorganizzazione, ma può costituire comunque la condizione di possibili riorganizzazioni. Può indicare un incidente del sistema, di origine interna o esterna, che perturba la sua stabilità, il suo funzionamento e persino la sua esistenza. Ogni sistema, vivente o sociale, comporta regolazioni che ne conservano la stabilità, obbedienti a processi di retroazione negativa (feedback negativo), che inibiscono le devianze garantendo una relativa autonomia del sistema. Se si sviluppano devianze (feedback positivo), esse tendono a perturbare sempre più gravemente la stabilità e l'organizzazione, giungendo a disintegrare il sistema. Nei sistemi sociali umani la tendenza alla disintegrazione può essere controbilanciata dallo sviluppo di forze innovatrici/creatrici che trasformano il sistema rigenerandolo. Così una crisi può essere: regressiva, conducendo il sistema a riorganizzarsi su una base meno complessa; creatrice, favorendo soluzioni nuove. La crisi può risolversi con il ritorno allo statu quo, oppure scatenare la ricerca di soluzioni nuove, e queste possono essere sia immaginarie, mitologiche o magiche, sia, al contrario, pratiche e creatrici. Così la crisi è potenzialmente generatrice di illusioni e/o di attività inventive. Più in generale, può essere fonte di progresso (soluzione nuova, che sorpassa le contraddizioni, o *double-binds*, aumentando la complessità del sistema) e/o fonte di regressione (soluzione al di là delle contraddizioni, che riporta il sistema a uno stato di minore complessità).

Con la sua cospicua diversa specificità linguistica e culturale, il mondo romanzo è stato teatro di numerose crisi, anche identitarie, risultato di complesse interazioni tra fattori storici, economici, sociali, culturali, politici, che hanno prodotto un profondo impatto sul tessuto umano individuale e sociale. Quasi ogni momento storico può essere considerato foriero di crisi, con caratteristiche differenti in relazione a contesti, circostanze, motivazioni. Tuttavia, l'accezione negativa attribuita al lemma "crisi" dal senso comune viene smentita dalla storia (linguistica, delle mentalità, politica, sociale), la quale testimonia che una crisi preannuncia un cambiamento evolutivo.

L'analisi storica delle complesse fenomenologie socio-ambientali evidenzia la notevole incidenza delle valenze dell'Energia Sonoro-Musicale (ESM), e del suo apporto nell'ambito della Musicoterapia, nell'architettura strutturale delle civiltà e delle culture dei popoli. L'ESM è un acronimo personalmente coniato dall'Autrice musicoterapeuta e strutturante la sua definizione di Musicoterapia, quale scienza multidisciplinare che contribuisce al benessere e all'integrazione psicofisica dell'uomo nel sistema delle interrelazioni socio-ambientali, con l'uso creativo dell'Energia Sonoro-Musicale e del sé del musicoterapeuta (De Serio, Forenza, 2002). L'ESM definisce il risultato dell'uso degli elementi corporeo-sonoro-musicali, l'insieme delle energie vibranti, nel suono, negli esseri viventi e nell'universo, elemento sostanziale, e prodotto, di ogni interazione (De Serio, Forenza, 2004).

Sin da tempi remotissimi alla musica sono state ascritte valenze di volta in volta religiose, educative, psicomotorie, etiche, conoscitive, edonistiche, militari. Agli albori

del XX secolo emersero in Europa, e in Italia, studi specifici riguardanti gli effetti psicomotori della musica, sconfiggendo criticità storiche annichilenti entusiasmi e progressi scientifici. Da oltre un secolo, i risultati di studi scientifici analitici delle condotte relazionali e del rapporto uomo/suono, pubblicati nell'ambito della letteratura internazionale, supportati da autorevoli fondamenti epistemologici, qualificano la valorizzazione delle risorse dell'Energia Sonoro-Musicale nell'ambito della Musicoterapia.

1.3. Teatro Musicale e Disabilità

Le valenze educative e terapeutiche dell'arte teatrale sono state autorevolmente acclarate nel corso dei secoli. Il termine "teatro" coglie l'etimologia nella lingua greca antica, caratterizzando un insieme di differenti discipline e di arti performative (parola, vocalità, gestualità, musica, danza), che concretizzano un connubio nella rappresentazione di un evento spettacolare dal vivo. Con la dizione "teatro" si indica, altresì, il luogo fisico in cui tale evento viene ospitato.

La rappresentazione teatrale è sostanziata da un testo recitato, in prosa, e/o in poesia, e/o con l'ausilio del canto, della musica strumentale, della danza, un plot drammaturgico che può anche essere presentato sulla scena solo attraverso la mimica gestuale.

L'arte teatrale è un efficace mezzo di educazione, in quanto coinvolge l'individuo in senso olistico, con la sua corporeità e fisicità, con i suoi sentimenti e il suo pensiero, la sua umanità, la coscienza dei valori, la sua immediata e spontanea disponibilità alla socialità. L'arte teatrale intende perseguire la formazione del soggetto attraverso l'esperienza personale e la scoperta di sé, delle proprie possibilità e dei propri limiti, al fine di facilitarne espressione e comunicazione. È necessaria, quindi, una consapevolezza globale del corpo: a livello motorio, dei propri mezzi di movimento; a livello affettivo, delle modalità di espressione dei sentimenti. L'esperienza teatrale si pone quale obiettivo il potenziamento dell'individuo inserito nelle relazioni sociali; è un'occasione per la conquista di sé, ma anche area per l'edificazione di legami cospicui volti a rinforzare l'identità di gruppo, a stimolare conoscenza e connessioni reciproche, la valorizzazione delle differenze individuali, della biodiversità; è un percorso individuale in un lavoro di gruppo. La scientificità di questa disciplina ne permette un'applicabilità in tutti i contesti e con qualsiasi individuo, focalizzando il suo processo pedagogico sull'uomo in quanto tale, e non in quanto necessariamente abile a fare qualcosa.

Uno dei principi fondamentali della scienza dell'educazione alla teatralità è la costruzione dell'attore-persona; l'obiettivo principale è lo sviluppo della creatività e della fantasia attraverso un lavoro condotto, su basi scientifiche, dall'attore-soggetto su se stesso. La finalità ultima e irrinunciabile perseguita da questa scienza non consiste nel trasformare l'uomo in attore-oggetto, plasmandolo con la finalità di produrre spettacoli confezionabili e vendibili sul mercato, bensì permettergli di valorizzare le sue qualità individuali rispettandone la personalità. Il prodotto finale assume un ruolo relativo rispetto al processo di formazione dell'individualità, che intende, invece,

valorizzare le differenze e le particolarità di ciascuno. L'attività teatrale implica l'educazione alla sensibilità percettiva e nella percezione del proprio corpo, e si articola attraverso la rappresentazione di personaggi extra-quotidiani, generalmente improvvisati, strutturandosi con un'attività pre-espressiva, indispensabile alla creazione di gesti che rendono possibile e consapevole la reazione simbolica.

L'attività teatrale, in connubio con la musicoterapia, costituisce un ausilio per la crescita personale, basata, in particolare, sulla messa in scena del sé e dei propri vissuti attraverso vari canali comunicativi (vocale, gestuale, corporeo). Effettuata in sessioni singole e gruppali, contribuisce a favorire la consapevolezza del sé e del proprio modo di relazionarsi con gli altri e il mondo esterno, facilitando lo sviluppo di un benessere psicofisico che si protrae nel tempo, essendosi verificata l'interiorizzazione degli stimoli ricevuti. L'obiettivo principale persegue la creazione di uno spazio relazionale in cui ciascun attore possa sperimentarsi, e dove il mondo interiore, tramite il linguaggio dell'arte, viene trasfigurato, reso visibile ed esplicitato con accezione positiva e trasformativa.

Appare evidente il collegamento con il gioco, inteso come spazio di finzione dove transitare liberamente tra realtà psichica ed esterna, sviluppando l'esercizio di un senso di potenza su se stessi e l'ambiente circostante. Tramite l'improvvisazione musicale-teatrale, ciascuno sperimenta il gioco simbolico e transizionale, in cui egli è contemporaneamente se stesso e qualcos'altro, e poi il gioco di gruppo, regolato da norme oggettive, in cui non possono estrinsecarsi egocentrismi. L'aspetto ludico dell'attività teatrale può annichilire la "maschera" individuale, e, da un punto di vista clinico, può essere utile quale ulteriore ausilio a terapie canoniche, e nei casi in cui il linguaggio verbale non riesce a scalfire i meccanismi di difesa del soggetto.

L'aspetto terapeutico dell'arte teatrale riguarda la possibilità, per gli attori, di sperimentarsi: - in ruoli diversi dal proprio ruolo quotidiano, al fine di acquisire coscienza delle proprie potenzialità, incrementando l'autostima, rafforzando alcune aree della personalità e abilità relazionali; - nel proprio ruolo quotidiano, in modo da superare gli eventuali conflitti interiori.

Obiettivi del Teatro Musicale in connubio con Musicoterapia possono, in conclusione, individuarsi quali: -Preventivi, per modellare caratteristiche psicologiche e comportamentali eventualmente invalidanti per il soggetto, quali eccessiva timidezza, balbuzie, resistenza ad assumere ruoli diversi nella quotidianità, etc. Vengono incrementate la flessibilità mentale, la consapevolezza della propria identità, delle proprie risorse e negatività, della necessità di operare con una costante azione di autopoiesi per un positivo sviluppo del sé e il mantenimento della salute psicofisica. - Riabilitativi, indirizzati a utenti inseriti in progetti di reinserimento sociale, e/o affetti da disabilità fisica e intellettiva. Musicoterapia e arte teatrale permettono di esprimere il proprio sé, sperimentando una molteplicità di ruoli in un ambiente protetto e privo di stigma, elicitare i conflitti intrapersonali, affrontare ed elaborare i traumi vissuti, imparando a gestirne le ricadute ed estrapolarne input per possibili positivi cambiamenti personali, recuperare la consapevolezza del proprio ruolo sociale e del

valore della propria storia personale, per creare una base sicura su cui progettare il futuro. -Educativi e formativi, rivolti a bambini e ragazzi, e anche agli adulti, con l'uso prevalente dell'improvvisazione e del gioco, al fine di consentire a ciascuno di sperimentarsi in ruoli diversificati, lasciando emergere capacità sopite e/o ancora potenziali, e sollecitando lo sviluppo di abilità di introspezione, intellettive, emozionali, dell'identità. La dimensione gruppale, in cui si evolve prevalentemente l'arte teatrale, contribuisce, altresì, a incrementare fiducia, senso di reciprocità, di appartenenza, di identità collettiva.

Ulteriori obiettivi, indirizzati, oltre che agli attori diversabili, anche agli spettatori della rappresentazione teatrale, riguardano: supportare e diffondere la conoscenza e la valorizzazione della disabilità e delle sue risorse; implementare la dimensione culturale, e musicale-teatrale, in ampia accezione; sviluppare un senso di comunità e appartenenza, favorendo il sentimento di affiliazione al territorio, da parte dell'attore, e da parte dei cittadini; potenziare legami sociali; incrementare la rete dei soggetti che operano per l'inclusione sociale, la riduzione dello stigma e la promozione della salute mentale.

2. Materiali e Metodi

2.1. PiMeTeMuMtDis: articolazione metodologica

Il PiMeTeMuMtDis è stato attuato nel Conservatorio di Musica "N. Piccinni" di Bari (Italia), nell'ambito delle attività didattiche, di formazione e di ricerca artistica, effettuate dal Dipartimento di Strumenti a Fiato, e previste dal Progetto "Vari(e)-abilità musicali in concerto", giunto, nell'anno 2025, alla settima edizione. Tale Progetto ha sempre comportato la collaborazione fra docenti e studenti di strumenti a fiato, del Conservatorio barese, e i diversabili impegnati a suonare strumenti a percussione, danzare, cantare e recitare, producendo un ensemble cameristico protagonista di pubblici concerti, tenuti nell'Auditorium "Nino Rota", annesso al Conservatorio di Bari, e in altre sedi, con obiettivi socio-didattico-educativi-terapeutici. Il Progetto, il PiMeTeMuMtDis, e le attività promosse, possono costituire un supporto per la definizione, nei Conservatori di Musica, di nuovi percorsi didattici afferenti sia agli strumenti a fiato sia alla Musicoterapia.

Il PiMeTeMuMtDis si è articolato, pertanto, tramite la formazione di un ensemble cameristico di strumenti a fiato, strutturato con docenti e studenti del Conservatorio (otto musicisti: 2 clarinetti, 1 tromba, 1 trombone, 3 fagotti, 1 controfagotto, guidati da un direttore d'orchestra), integrati con l'ensemble strumentale-vocale-coreutico-attoriale costituito da dieci giovani diversabili afferenti a "Nuova Armonia Band", e coordinato e guidato dalla musicoterapeuta pianista e docente nel Conservatorio. In particolare, il PiMeTeMuMtDis ha perseguito l'obiettivo di creare un ensemble musicale protagonista di una pubblica performance di teatro musicale.

La performance, strutturata con la rappresentazione scenica del testo di Molière "Le Malade Imaginaire" in connubio con le musiche dell'omonima composizione ideata da Nino Rota quale colonna sonora dell'opera letteraria di Molière, si è avvalsa dell'apporto, altresì, di quattro attori normodotati (2 soggetti di sesso maschile e 2 soggetti di sesso femminile), due registe (rispettivamente per attori e disabili), una collaboratrice di palcoscenico (mamma di una disabile impegnata come attrice e nella "Nuova Armonia Band").

I disabili costituiscono il gruppo strumentale-vocale-coreutico-attoriale "Nuova Armonia Band", fondato nell'anno 1999 dall'Autrice Musicoterapeuta, e composto da dieci soggetti (tre di sesso femminile, sette di sesso maschile), di età compresa fra 30 e 55 anni, affetti da disabilità di differente tipologia e grado di gravità, ma tutti deambulanti: autismo (4 maschi); sindrome di Down (2 maschi); disabilità cognitive con deficit intellettivo (1 donna, 1 maschio), disabilità sensoriali (ipovisione-ipoacusia) e cognitive-motorie (2 donne).

Il PiMeTeMuMtDis presenta la seguente articolazione metodologica: effettuazione di sessioni musicoterapeutiche per i disabili, con definizione del Setting Musicoterapeutico, e delle cornici ambientali e temporali; compilazione della Scheda Musicoterapeutica Anamnestica per il soggetto (SMA) e la sua famiglia (FSMA), e dei Protocolli di Osservazione delle sessioni musicoterapeutiche (POS); Produzione di Energia Corporea-Ritmico-Sonoro-Vocale (ECoRSVo); somministrazione dell'Indice PARSOM, monitoraggio e valutazione (De Serio, Forenza, 2002). Fasi strutturali generali del PiMeTeMuMtDis.

2.1.1. Setting

Il setting per le sessioni musicoterapeutiche con disabili è formulato in ossequio ai canoni ortodossi (finalità, obiettivi, metodologie d'intervento, modalità applicative, osservazione e protocolli, valutazione, costanza di tempi, di luoghi, di durata di ciascuna sessione musicoterapeutica, dell'uso degli elementi corporeo-sonoro-musicali, silenzio, non intrusività e riservatezza) e con caratteristiche finalizzate all'accoglienza delle peculiarità del gruppo di soggetti presenti. Il gruppo può essere considerato un'entità olistica le cui proprietà di insieme possono agire come forze potenti di cambiamento (Lo Coco, 2006) sia sulla totalità del gruppo, sia su ciascun componente.

In ciascuna sessione musicoterapeutica il setting implica la definizione di: -Cornici ambientali: sala aerata, ampia, ben aerata, riscaldata in inverno, dotata di finestre luminose, di sedie per i soggetti costituenti il gruppo, di strumenti musicali corporeo-sonoro-musicali. -Cornici temporali: frequenza e orari codificati. Sessioni musicoterapeutiche bi-settimanali (60') per sette mesi.

Durante la sessione musicoterapeutica, ciascun soggetto, dopo aver scelto ed esplorato gli strumenti ritmico-musicali presenti nella stanza ove si svolge la sessione, sperimenta il confronto attivo nella relazione con i pari, condividendone, altresì, stati d'animo ed emozioni. Stili e dinamiche relazionali del gruppo, e di ogni soggetto,

costantemente monitorati dal musicoterapeuta, possono evidenziare dimensioni emozionali-affettive richiedenti interventi di rielaborazione.

Metodologicamente fondante, nel setting, è la comunicazione non verbale, del cui ambito gli elementi corporeo-sonoro-musicali sono espressione, potenzialmente strutturanti esperienze globali fisiche ed emozionali, e veicolanti Energia Corporea/Ritmica/Sonora/Vocale (ECoRSVo), implementante un processo di "armonizzazione", e, pertanto, uno sviluppo omogeneo, organizzato, integrato, dei vari analizzatori sensoriali, motori, cognitivi e affettivi, del soggetto. Ne scaturisce un'attività fluida e coerente di tali analizzatori, armonizzante le varie parti del mondo interno del soggetto, il rapporto tra il suo mondo interno e la realtà esterna, il suo senso di identità (De Serio, Forenza, G. Megna, 2006).

2.1.2. Scheda Musicoterapeutica Anamnestica

La Scheda Musicoterapeutica Anamnestica (SMA), articolata in dieci items (da proporre, per la compilazione, a ciascun soggetto e/o, qualora non ne sia capace, a un suo genitore, o al care-giver), documenta un'indagine nella storia non verbale di ogni soggetto, esaminando l'anamnesi sonoro-musicale del suo vissuto, finalizzata a stimolarne i ricordi corporeo-sonoro-musicali, anche, eventualmente (da parte dei genitori del soggetto), inerenti la vita fetale e il parto. Il musicoterapeuta può così emettere le prime ipotesi a proposito dell'identità sonora (ISO: gestaltica, culturale, famigliare, ambientale, etc.) (Benenzon, 2007) del soggetto, facilitandone l'apertura di canali comunicativi. Descrivendo la SMA, fra l'altro, gusti e abitudini musicali della famiglia in cui il soggetto trascorre la sua vita, si rende possibile anche la produzione di timbri e musiche che egli conosce. La redazione della SMA rappresenta, pertanto, uno strumento operativo secondo tattiche integrate in strategie unitarie, al fine di allestire, per il soggetto, un contesto che non sia solo contenitivo, ma anche supportante la dimensione relazionale.

2.1.3. Protocolli di osservazione

Sono stati compilati, per ciascuna sessione musicoterapeutica, Protocolli di Osservazione (POS), riportanti dati relativi all'osservazione: - di ciascun soggetto (stato tonico-muscolare e affettivo-emozionale, atteggiamenti posturali e somatici, risposte neurovegetative, motorie, sensoriali, agli elementi corporeo-sonoro-musicali e agli intervalli di pausa, associazioni corporeo-sonoro-musicali, etc.); - del gruppo dei soggetti; - del setting (caratteristiche dell'ambiente in cui si svolge la sessione di musicoterapia: luce, odore, temperatura, suoni, rumori, etc.; caratteristiche di oggetti, quali lavagna, carta, etc., e strumenti ritmico-sonoro-musicali ivi presenti); - dello svolgimento della sessione musicoterapeutica, con dati riguardanti sia ciascun soggetto, sia il gruppo dei soggetti, l'analisi parametrale del materiale sonoro-musicale prodotto, l'analisi degli aspetti simbolici presenti nella produzione musicale, l'analisi delle modalità di approccio e interazione, del gruppo, e di ciascun soggetto, con l'elemento corporeo-sonoro-musicale, l'analisi delle dinamiche comunicative e relazionali interpersonali, gruppali, e riguardanti il sistema musicoterapeuta-soggetto-

gruppo-musica, l'eventuale interazione sonora con l'input acustico ambientale, nell'elaborazione dello stress acustico ambientale.

2.1.4. Produzione di ECoRSVo

Per la produzione di ECoRSVo sono stati utilizzati elementi corporeo-sonoro-musicali, strumenti musicali convenzionali, strumenti ritmico-sonori non convenzionali, materiale non strutturato. Sono stati utilizzati gli strumenti musicali convenzionali: pianoforte, piccoli strumenti a percussione (strumentario musicale Orff), quali idiofoni (non intonati: legnetti, woodblock, maracas, triangolo, cimbali, sistro, bastone della pioggia, piatti, con bacchette e spazzole; intonati: glockenspiel, xilofono), membranofoni (tamburelli, bongos, tamburi, con bacchette e spazzole).

Gli strumenti ritmico-sonori non convenzionali sono stati strutturati con materiale di uso quotidiano e/o di riciclo; sono stati costruiti (e utilizzati) dagli stessi soggetti, con l'aiuto della musicoterapeuta, strumenti a percussione dai suoni differenti, in riferimento al materiale, alla grandezza, all'imbottitura (feltro, spugna, etc.). Le maracas, in particolare, sono state assemblate con materiali appartenenti alla quotidiana consuetudine di vita, contemplando bottiglie in plastica e scatole contenenti, ciascuna, noccioli di albicocche, o di pere, o semi di zucca, o riso, o pistacchi e vari legumi secchi, o gusci di noce, o scorze essiccate di agrumi, o ditali per il cucito, etc.

La metodologia ha comportato l'applicazione integrata di tecniche e strategie musicoterapeutiche attive, verbali e non verbali, che utilizzano il canale corporeo-sonoro-musicale, in riferimento a modelli musicoterapeutici basati sia sulla pratica improvvisativa sia sull'ascolto musicale. La produzione di ECoRSVo, infatti, è stata attuata mediante tecniche gruppali, centrate sulla libera produzione improvvisativa vocale (anche in riferimento alle qualità ritmiche, dinamiche e agogiche, delle funzioni neurovegetative dei soggetti) e di esplorazione e improvvisazione strumentale (per finalizzare comportamenti motori anche involontari o casuali). La produzione di ECoRSVo ha contemplato, altresì, l'esecuzione live di melodie strutturate.

La metodologia musicoterapeutica ha incluso, inoltre, tecniche attive ricettive, che prevedono specifici ascolti musicali, guidati dalla musicoterapeuta, di melodie di vario genere (classiche e moderne, eventualmente differenti nei parametri musicali), anche preregistrate. I brani musicali ascoltati sono stati poi riprodotti, con gli strumenti a percussione, dal gruppo dei soggetti, in libera esecuzione live, o, in riferimento ai bisogni del gruppo, sulla base di orientamenti tecnico-musicali forniti dalla musicoterapeuta-pianista. L'interpretazione espressiva dei brani musicali ascoltati si è avvalsa anche di altre tipologie artistiche (movimento, danza). Sono state, pertanto, attuate attività musicoterapeutiche gruppali includenti anche: - canto, con canzoni adeguate all'età degli utenti; - formazione di un gruppo musicale strumentale, costituito dai soggetti esecutori su semplici strumenti a percussione che non richiedono conoscenze musicali specialistiche, e quindi utilizzabili da tutti i soggetti; - esperienze coreutiche correlate con le musiche ascoltate/eseguite; - recita di testi letterari/teatrali.

Ogni sessione musicoterapeutica si è sviluppata in quattro fasi temporali. Le prime tre fasi temporali, caratterizzate dalla produzione di ECoRSVo, con l'uso degli

elementi corporeo-sonoro-musicali, sono state così distinte: 1) fase dedicata al saluto musicale, all'espressione di emozioni, bisogni, del soggetto, e al prendersi cura di se stesso, attraverso la produzione di ECoRSVo; 2) fase dedicata alla produzione di ECoRSVo, coniugantesi anche (quando la condizione individuale di ciascun soggetto e la situazione gruppale si presentavano favorevoli alla disponibilità partecipativa) con aspetti cognitivi, nell'apprendimento di elementari nozioni in riferimento ai basilari parametri musicali, e delle modalità d'uso degli strumenti musicali, soddisfacendo, così, anche le istanze in tal senso dei soggetti; 3) uso degli elementi corporeo-sonoro-musicali in interazioni musicali gruppali, con la finalità di sollecitare la costituzione di un ensemble musicale vocale-strumentale, capace anche di eseguire melodie strutturate con la direzione della musicoterapeuta-pianista. La produzione di ECoRSVo è stata sempre seguita, nella quarta fase, da verbalizzazione del feedback, esperienze emozionali individualmente vissute, da ciascun soggetto, durante la sessione musicoterapeutica.

La proposta di produzione di ECoRSVo è stata orientata secondo i criteri: - di reiterazione, per quanto riguardava la proposta di musiche, suoni, voci e rumori, conosciuti dal gruppo di soggetti, con lo scopo di accoglierli in un'atmosfera familiare, ripresentando musiche e parole legame (Oppenheim-Gluckman, 1994); - di variabilità, per quanto concerneva la tipologia degli stimoli sonori (musica religiosa, musica leggera, musica classica, musica popolare), degli strumenti e dei parametri musicali, in relazione alle qualità ritmiche, dinamiche e agogiche, degli schemi di tensione-distensione interagenti primariamente con gli stati emotivi manifestati dal gruppo dei soggetti. La valenza di un'oculata modulazione di ripetitività e variabilità nell'offerta degli stimoli sonoro-musicali è infatti conclamata, nella letteratura scientifica internazionale, ai fini di ottimizzare i livelli di attenzione, e quindi di ricettività, e di risposta, della persona.

Simmetria, simultaneità, similitudine, hanno caratterizzato, altresì, la creazione di ECoRSVo, vocale e strumentale, insieme alle tecniche dell'ecoizzazione, dell'imitazione, del dialogo sonoro, delle associazioni corporeo-sonoro-musicali, nonché di contenimento, rispecchiamento (in imitazione e sincronizzazione), contrasto, sviluppo (Bruscia, 1988), dei parametri corporeo-sonori del gruppo e anche di ciascun soggetto. E' opportuno, a tal uopo, citare la tecnica della sintonizzazione, esatta, inesatta, sinestesica, supportata dall'analisi di transmodalità e qualità amodali delle modalità percettive (Stern, 1987).

In riferimento alle modalità di percezione musicale, va rimarcato che ciascun parametro del linguaggio musicale (suono, durata, altezza, intensità, ritmo, timbro, melodia, armonia, agogica, dinamica, pulsazione, fraseggio, silenzio) è caratterizzato da un'incisiva valenza energetica, particolarmente determinante nelle sistemiche musicoterapeutiche, così come la valutazione, per ciascuna produzione di ECoRSVo, degli Indici di Dinamismo Generale e di Complessità Formale (Imberty, 1988).

Basilarmente, l'empatia ha supportato olisticamente il processo di comunicazione, verbale e non verbale, scandito da precise qualità dinamiche e

agogiche nei contenuti ritmico-musicali di ogni produzione di ECoRSVo (variazioni di intensità, di modulazioni tonali, di ritmi, binari, ternari, etc.), in riferimento alle modalità percettive, all'ISO, e al feedback neurovegetativo, vocale e/o corporeo, di ciascun soggetto e del gruppo, al fine di favorire l'espressione personale e la relazione interpersonale in un contesto rassicurante, contenitivo e non invasivo. In tale ottica, la produzione di ECoRSVo consegue, altresì, l'obiettivo metodologico di rivestire e organizzare musicalmente i rumori eventualmente provenienti dall'ambiente esterno al setting musicoterapeutico, talvolta nocicettivi per il sistema uditivo di alcuni soggetti, nonché inficianti l'attenzione e la concentrazione per il gruppo impegnato nelle attività musicoterapeutiche.

La base metodologica di ciascuna sessione musicoterapeutica può considerarsi metaprogettuale, in quanto il musicoterapeuta deve valutare l'opportunità di articolare una pianificazione oculatamente flessibile per ciascuna sessione musicoterapeutica, operando in interazione sincronica e diacronica sia con gli elementi corporeo-sonoro-musicali che i soggetti e il gruppo propongono attraverso il contesto non verbale, sia con l'input acustico ambientale.

La sessione musicoterapeutica si è pertanto evoluta attraverso differenti momenti sonori non schematicamente codificati, bensì interagenti con flessibilità, in rapporto al reciproco empatizzare caratterizzante la relazione nell'ambito del sistema musicoterapeuta-soggetto-gruppo-musica.

2.1.5. Indice PARSOM

È stato articolato l'Indice PARSOM, Pattern Riconoscitivo Somatico semiologico e grafemico (De Serio, Forenza, 2004), strumento osservativo indicatore del comportamento reattivo del soggetto, interagente con cicli di ESMk, e della sua risposta somato-sensoriale e neurovegetativa, evidenziata da variazioni nel tono muscolare, nella motricità corporea (movimento dei piedi, delle gambe, delle braccia, delle mani), di dinamismo nella motricità bucco-facciale (mimica facciale, dinamismo oculare, labiale, etc.), nella motricità combinata degli arti superiori e inferiori, e da altri segnali attinenti la semeiotica corporea.

Il PARSOM viene monitorato prima, durante l'intervallo diacronico $\theta_2 - \theta_1$ (ove θ_1 è il tempo iniziale, θ_2 è il tempo finale) del trattamento con ESM_k (con k = 1,… n), e dopo (poiché la tipicità della risposta energetica del soggetto induce la variazione dei parametri fisiologici) il trattamento con ESM_k, mediante l'uso di schede descrittive (eventualmente anche con riprese video e/o fotografiche). La formulazione del PARSOM si avvale di una valutazione sintetica delle caratteristiche somatiche e configurazioni generali del soggetto in un determinato tempo T, con registrazione grafico-tabellare dell'analisi dei dati osservati, mediante l'uso di items.

L'algoritmo dell'indice del PARSOM (indicato con "R"), rispetto al tempo t_k (ove k = 1,...n), viene di seguito formulato: $R = f [C + M_F (\omega, \beta, \nu) + M_{AS} (\alpha_d, \alpha_s, \mu_d, \mu_s) + M_{AI} (\gamma_d, \gamma_s)]$. Ove R è funzione (f): - dell'emissione vocale (C); - della mimica facciale (M_F), che, a sua volta, è correlata con il dinamismo oculare (ω), della bocca (β), e alla configurazione del viso (ν); - della motricità degli arti superiori (M_{AS}), ove

α_d e α_s indicano l'arto destro e sinistro, μ_d e μ_s indicano le mani, destra e sinistra; - della motricità degli arti inferiori (M_{AI}), ove γ_d, γ_s indicano gambe e piedi, degli arti destro e sinistro. E' opportuno rilevare che per C, M_F, M_{AS}, M_{AI}, i valori sono compresi nell'intervallo 0 – 2.

La scala dei valori, per R = f [C, M_F, M_{AS}, M_{AI}], si articola nell'intervallo 0 - 8.

2.1.6. Fasi strutturali generali del PiMeTeMuMtDis

Fasi strutturali generali del PiMeTeMuMtDis contemplano: -Ricerca, nel contesto della letteratura internazionale, di un'opera letteraria idonea per interconnessione con metodologie musicoterapeutiche, per rappresentazione scenica di cui sono protagonisti i disabili; -Analisi fenomenologica interpretativa della biografia di Molière e della sua opera letteraria "Le Malade imaginaire"; -Adattamento testuale/registico per rappresentazione scenica con disabili protagonisti; -Analisi esegetica della biografia di Nino Rota e della sua composizione musicale "Il Malato Immaginario"; -Selezione di ulteriori composizioni di Nino Rota idonee per implementare la colonna sonora; -Trascrizione e/o arrangiamento dei brani musicali (da parte della musicoterapeuta e dei docenti impegnati nel Progetto) per ensemble di otto strumenti a fiato e strumenti a percussioni suonati da diversabili; -Studio individuale, da parte di docenti e allievi partecipanti al Progetto, dei brani musicali selezionati; -Studio in ensemble da parte di docenti e allievi strumentisti, guidati dal direttore d'orchestra; -Studio e prove dei brani musicali da parte dell'ensemble dei diversabili esecutori alle percussioni, preparati e diretti dalla musicoterapeuta; -Apprendimento a memoria del testo teatrale da parte dei disabili; -Prove dei brani musicali da parte dell'Ensemble integrato con allievi strumentisti a fiato e diversabili esecutori agli strumenti a percussione; -Prove di regia musicale/teatrale; -Prove generali; -Effettuazione della rappresentazione scenica (durata: 150').

Per quanto concerne l'adattamento registico del testo "Le Malade Imaginaire" di Molière, per rappresentazione scenica con disabili protagonisti, è stato ritenuto opportuno dalla musicoterapeuta e dalla regista dei disabili non utilizzare i nomi originali attribuiti da Molière ai personaggi, mutandoli e attribuendo loro nomi mutuati dalla gastronomia pugliese (la Puglia è la regione italiana di cui la città di Bari è capoluogo), con finalità di promuoverne la conoscenza, oltre che suscitare curiosità nei disabili protagonisti, e nel pubblico di qualsivoglia età anagrafica.

Quindi: il nome del protagonista, Argan, rimane immutato; "Cima di Rapa" è la serva (Toinette); "Orecchietta" è la figlia (Angelique) di Argan; "Gamberetto Rosa" è la seconda figlia (Luisette) di Argan; "Cozza Pelosa" è la seconda moglie (Beline) di Argan; "Calamaro Fritto" è il fidanzato (Cleante) di Orecchietta; "Cicoria e Favette" è il fratello (Berald) di Argan; "Sanda N'cole Aiutaci Tu" è il notaio (Monsieur Bonnefoy); "Polpo Sbattuto" e "Riccio Vuoto" sono due medici, rispettivamente padre (Monsieur Diafoirus) e figlio (Thomas Diafoirus); "Dottor Vongola" (Dott. Crépin), "Dottor Cavatelli" (Monsieur Purgon), "Riso, Patate e Cozze" (Madame Morin), sono medici.

Il musicista Nino Rota, direttore per circa un venticinquennio del Conservatorio di Musica di Bari, ha composto una colonna sonora per il testo di Molière, avvalendosi di un titolo omonimo, ovviamente in lingua italiana, "Il Malato Immaginario". La partitura rotiana rispetta il testo di Molière non sovrapponendo la musica alle voci recitanti, con le quali, invece, si alterna.

La colonna sonora originale rotiana è stata integrata, per la performance scenica, con ulteriori composizioni rotiane: "Viva la pappa col pomodoro" (dalla colonna sonora del musical "Gianburrasca", su testo di Lina Wertmüller), "The Godfather Waltz" (dalla colonna sonora del film "The Godfather"), "La Passerella" e "Galop" (dalla colonna sonora del film "Otto e mezzo").

Le cinque prove generali (ciascuna della durata di circa 150') per la performance scenica si sono svolte nella sede della pubblica performance, l'Auditorium "Nino Rota" annesso al Conservatorio di Musica di Bari, dotato di un vastissimo palco e di circa 800 posti per il pubblico.

3. Risultati

I disabili, insieme con attori e musicisti, hanno realizzato la pubblica performance teatrale-musicale "Il Malato Immaginario" di Molière con musica di Nino Rota. Risultati emergono dall'analisi di SMA, FSMA, POS, ECoRSVo, PARSOM. L'analisi dei risultati ha evidenziato nei disabili incremento di interesse, attenzione e partecipazione, acquisizione di competenze nell'uso degli strumenti musicali finalizzato alla produzione musicale, nonché nell'espressione creativa, adeguata comunicazione prossemica. Per quanto riguarda la funzione energetico-affettiva, i soggetti si sono relazionati con il sistema musicoterapeuta - gruppo dei pari – elementi corporei/vocali/ambientali/ritmici/sonori/musicali dimostrando motivazione, intenzionalità, vigilanza specifica, predisposizione alla relazione e allo sperimentarsi. I soggetti hanno evidenziato, altresì, potenziamento di: adeguata espressione libera di sé, gestuale/vocale, controllo tonico/senso/percettivo/motorio, percezione esterocettiva e propriocettiva, lateralizzazione, coordinazione dinamica generale, competenze e abilità cognitive, con rappresentazione mentale, prassiche e relazionali.

4. Conclusioni

Il PiMeTeMuMtDis, per i soggetti disabili e le rispettive famiglie, nutre senso di identità e stabilità psicofisica, e resilienza nell'affrontare disabilità, stress e isolamento psicosociale, promuove processi di autogestione per implementare l'equilibrio psicofisico, e livelli di autoconsapevolezza nel determinare e calibrare profili personali di energia necessaria per perseguire un continuo processo di attivazione dell'armonia neuro-psico-fisica, la ricerca di personali stati di tranquillità e di miglioramento dell'umore.

Per i normodotati costituisce un ausilio per conoscere e valorizzare le risorse della disabilità, ottimizzare la funzione energetico-affettiva, abilità percettive e di economia creativa.

Riferimenti bibliografici

Benenzon, Rolando. 2007. *La parte dimenticata della personalità*. Roma: Borla.

Bruscia, Kenneth. 1988. *A survey of treatment procedures in improvisational music therapy*, in "Psychology of Music", 16, 1, pp. 10-24.

De Serio, Adriana, Forenza, Donato. 2002. *Indice d'Interazione Ambientale-Musicale*, in "Metamorfosi e Musica in Fenomenologia", a cura di Luigia Di Pinto, pp. 185-249. Bari: G. Laterza.

De Serio, Adriana, Forenza, Donato. 2004. *Musictherapy and Interaction with Patient/Environment: a new Methodology*, in "Atti*"* 2nd Regional Mediterranean Conference, Hellenic Association Group Analysis and Psychotherapy, Atene, p. 50.

De Serio, Adriana, Forenza, Donato, Megna, Gianfranco. 2006. *A new index of patient-environment-music interaction in musictherapy for neuropsychophysical rehabilitation*, in "Atti*"* Congresso Internazionale SIMFER, SINO, Tosinvest Sanità, SR Pisana, SR Cassino, pp. 740-746.

De Serio, Adriana, Forenza, Donato, Megna, Marisa, Megna, Gianfranco. 2007. *Musictherapy and physical activity in the ageing and chronic diseases*, in "Atti" 4th World Congress, ISPRM, pp. 401-402, Seoul (Korea).

De Serio, Adriana, Paipare, Mirdza. 2009. *Group Musictherapy and mental retardation*, in "Proceedings" 17th Intern. Congr. IAGP, Roma, pp. 66-67.

De Serio, Adriana. 2019. *Comunicazione Musicale, Musicoterapia ed Emozioni*, in "Emozioni. L'altro lato del sapere", a cura di Del Mastro, Diana, Wieslaw, Dyk, vol. 2, pp. 125-166. Paris: L'Harmattan; AGA.

Imberty, Michel. 1988. *Suoni, Emozioni, Significati*. Bologna: Clueb.

Lo Coco, Gianluca, Lo Verso, Girolamo. 2006. *La cura relazionale*. Milano: Raffaello Cortina.

Lupaşcu, Ştefan. 1951. *Le principe d'antagonisme et la logique de l'énergie. Prolégomènes à une science de la contradiction.* Paris: Hermann & Co.

Morin, Edgar. 2016. *Per una teoria della crisi.* Roma: Armando, 2017.

Negru, Simona, De Serio, Adriana. 2025. *Musical-theatrical Performance: a Therapeutical Tool for Inclusion of People with Disabilities*, in "Education, Research, Creation", vol. 11, n. 1, pp. 386-391, Costanza (Romania): Università Ovidius.

Oppenheim-Gluckman, Hélène. 1994. *Processus de reconstruction de l'identité subjective après un coma*, in "Revue Française de Psychosomatique", 1994, 1, 5, pp. 149-170.

Stern, Daniel. 1987. *Il mondo interpersonale del bambino*. Torino: Boring.

DOI: 10.35923/QR.13.03.19

Violeta-Simona ZONTE
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Criza justiţiei şi justiţia crizei în drama shakesperiană *Neguţătorul din Veneţia*

Abstract: (The Crisis of Justice and the Justice of Crisis in Shakespeare's play *The Merchant of Venice*) In *The Crisis of Justice and the Justice of Crisis în Shakespeare's play The Merchant of Venice*, the issue of the relationship between the harshness of the law and the necessity of moral conscience is addressed. Shakespeare's play *The Merchant of Venice* illustrates the absolute moral anarchism of the Jew Shylock, opposed to the generosity of Antonio, who is always ready to sacrifice himself for the good and happiness of others. To help his friend Bassanio, Antonio accepts the sinister agreement with Shylock. This stipulates that, if he fails to repay his debt on time, he must pay with "a pound of human flesh" from his own body. Brought before the court due to bankruptcy and his failure to pay, Antonio knows that even the Duke himself cannot change the law; for if he were to alter it arbitrarily, he would endanger the order and stability of the state. From the height of his power, the Duke begs Shylock to show mercy to the unfortunate Antonio. Shylock, who desires Antonio's death, remains unyielding, hiding his hatred and bloodthirsty intent under the shelter of the law. Apparently, we are witnessing a legal crisis impossible to resolve. Salvation comes from Portia, who disguises herself as a lawyer and pleads the case. The wise Portia finds the solution *within* the law itself, thus defending the law from dangerous deviations and interpretations of its own principles. All the while, Portia appeals to Shylock's humanity, to mercy and human compassion. Seeing her efforts are in vain, Portia resolves the crisis through the power of the law: Shylock is permitted to cut a pound of flesh from the unfortunate Antonio, but not a single drop of blood may be shed. If even one drop of Christian blood is spilled, all his wealth, according to the law, will belong to Venice. Moreover, he must cut neither more nor less than exactly one pound of flesh, with utmost precision. But if he errs in the measurement, he is condemned to death and his property is forfeited to the state. A clear victim of his own monstrous wickedness, Shylock finds no solution to this impossible situation. Thus, he loses all his wealth, in full accordance with the laws of Venice, and barely escapes with his life thanks to the Duke's clemency. The ending of the play brings to the forefront the restoration of the moral balance and order of the City.

Keywords: *law, justice, mercy, generosity, measure.*

Rezumat: ***Criza justiţiei şi justiţia crizei în drama shakesperiană Neguţătorul din Veneţia*** , tratează problematica raportului dintre duritatea legii şi necesitatea conştiinţei morale. Piesa shakesperiană *Neguţătorul din Veneţia*, ilustrează anarhismul moral absolut al evreului Shylock, în opoziţie cu generozitatea lui Antonio, gata oricând să se sacrifice pentru binele şi fericirea celorlalţi. Pentru a-l ajuta pe prietenul său Bassanio, acceptă sinistra învoială cu Shylock. Aceasta prevede că, dacă nu îşi va plăti la timp datoria, să plătească cu ,,un funt de carne omenească" din propriul său trup. Ajuns la tribunal datorită falimentului şi a neplăţii datoriei, Antonio ştie că Dogele însuşi nu poate să schimbe legea; căci, dacă ar schimba-o, în mod arbitrar, ar pune în pericol ordinea şi stabilitatea statului. De la înălţimea puterii sale, Dogele îl roagă pe Shylock să aibă milă de nefericitul Antonio. Shylock, care voia moartea lui Antonio, se arată neclintit, ascunzându-şi ură şi sângeroasa-i pornire sub adăpostul legilor. Aparent, asistăm la o criză juridică, cu neputinţă de soluţionat. Salvarea vine de la Portia, care se deghizează în avocat şi susţine procesul. Înţeleapta Portia găseşte soluţia în interiorul legii, apărând astfel legea de deviaţiile şi interpretările periculoase ale legii însăşi. În tot acest timp, Portia caută să facă apel la

umanitatea lui Shylock, la milă şi compasiunea omenească. Văzându-şi eforturile inutile, Portia rezolvă criza tot prin puterea legii: Shylock are voie să taie un funt din carnea nefericitului Antonio, însă fără să curgă nici o picătură de sânge. Dacă curge o singură picătură de sânge creştinesc, atunci toată averea sa, conform legii, va reveni Veneţiei. În plus, nu are voie să taie nici mai mult, nici mai puţin, decât un funt de carne, cu maximă precizie. Dar dacă va greşi la măsurat, atunci este condamnat la moarte şi averea rămâne statului. Victimă **c**lară a răutăţii sale monstruoase, Shylock nu găseşte soluţie pentru rezolvarea acestei situaţii imposibile. Astfel încât, îşi pierde toată averea, tot conform legilor Veneţiei, şi abia scăpa cu viaţa datorită clemenței Dogelui. Finalul piesei aduce, în prim plan, restaurarea echilibrului şi ordinii morale a Cetăţii.

Cuvinte-cheie: *lege, dreptate, milă, generozitate, măsură*.

Din punct de vedere etimologic, cuvântul *criză* provine de la grecescul *krisis*, care înseamnă „judecată, concluzie". În dramaturgia shakesperiană, întâlnim fenomenul crizei, declanşat de cauzalităţi diferite: crize politice, crize erotice, crize domestice, crize militare sau crize juridice.

Un model exemplar de soluţionare a unei crize juridice neobişnuite, este oferit de piesa *Neguţătorul din Veneţia*. În Veneţia încântătoare, cu toată autoritatea Dogelui, se declanşează o criză în justiţie, aparent insolubilă. Criza porneşte de la nesăbuinţă lui Bassanio în cheltuirea averii sale : *„Mi-am risipit averea / Ducând un trăi mult mai umflat decât /Mi-ar fi iertat de modestele-mi mijloace"* (Shakespeare, 1955, p. 140). Conştient de greşelile sale, Bassanio caută să reintre în ordinea morală şi să-şi plătească cinstit datoriile. Dar, drumul său spre abilitare este întrerupt brusc de dragostea fulgerătoare pentru Portia. Însă, nu o poate cere în căsătorie, fără să aibă 3000 de ducaţi şi atunci apelează la bunul său prieten – Antonio.

Impresionat de disperarea prietenului său şi ferm convins că va putea returna banii la timp, Antonio e nevoit să facă o stranie învoială cu evreul Shylock. *„De nu veţi da, la timp şi loc, / Cutare şi cutare sumă, după / Cuvântul din zapis, atunci amendă / Să fie socotită drept un funt. Din scumpa voastră carne, luat, tăiat, / Din trupu-vă, de unde voi voi"* (Shakespeare, 1955, p. 153). Înfricoşat de acestă învoială cruntă, făcută în faţa notarului, Bassanio vrea să renunţe, dar bunul Antonio se opune; fiind absolut convins că va putea plăti datoria, chiar mai devreme de termen.

Vicleanul Shylock caută să-i convingă că el este cel în pierdere, întrucât carnea omenească nu este de nici un folos (ca cea de oaie, capră, etc) şi că din pură prietenie ar fi făcut acestă învoială hazlie. Generos din fire, peste măsură, Antonio nu este conştient de grozăvia învoilelii încheiate. Antonio nu este generos numai cu prietenul său, ci şi cu ceilalţi creştini. Opunându-se hotărât cămătăriei lui Shylock, îşi împrumuta semenii aflaţi la nevoie fără să ceară niciodată dobânda. Ba mai mult, reuşeşte să-i scape pe mulţi creştini săraci din ghearele evreului: *„Adesea am scăpat, din mreaja lui, / Pe mulţi care veneau să mi se plângă"* (Shakespeare, 1955, p.207). Suflet curat iubitor, Antonio se încadrează în rândul acelei categorii de oameni descrise de Cicero:

„Generoşii care scot de la piraţi cu banii lor pe cei ce sunt captivi, achită datoriile prietenilor, îi ajută la înzestrarea fetelor, sau la îmbunătăţirea unei situaţii" (Mărcuș, 1957, p. 138).

În celebra sa lucrare *Pasiunile sufletului*, Descartes promovează o morală eminamente practică, potrivit căreia omul trebuie să se manifeste nu numai spre binele său, cât şi al semenilor. Rolul esenţial în cadrul moralei carteziene este dat de ghidul raţiunii, care însă trebuie să ţină cont şi de sugestia pasiunilor. Fiind sădite în om de la natură, pasiunile nu sunt deloc străine în existenţa noastră, ci forme indispensabile ale esenţei noastre. În același timp, conştiinţa morală îl determină pe individ, să-şi regleze pasiunile prin intermediul voinţei, în scopul atingerii fericirii personale, cât şi a binelui obştesc. Pasiunea cea mai înaltă, care exprimă înclinaţia spre săvârşirea acestui bine colectiv, este generozitatea.

> „Şi totuşi, oamenii cei mai generoşi şi care au sufletul cel mai tare, încât nu se tem, în ce-l priveşte, de nici un rău şi se cred mai presus de puterea întâmplării, nu sunt lipsiţi de compătimire când văd neputinţa altor oameni şi aud plânsetele lor. Căci a avea bunăvoinţa pentru orice face parte din generozitate" (Decartes, 1984, p. 158).

Rezultă că, generosul are atât stima de sine, cât şi respect şi compasiune pentru semeni. Descartes mai precizează că, deşi generoşii urăsc viciile, nu simt deloc ura pentru cei care cad pradă viciilor, simţind faţă de aceştia doar milă .Virtute cardinală în rândul pasiunilor carteziene, generozitatea se împleteşte cu iubirea, situându-se la antipodul egocentrismului. De aceea, oamenii generoşi au darul milei în faţa suferinţei celorlalţi, mila fiind înţeleasă de Descartes ca „un soi de tristeţe amestecată cu iubire".

Între generozitatea absolută a lui Antonio faţă de semenii săi, aflaţi la necaz, şi calculul cămătăriei nemiloase a lui Shylock, este o deosebire esenţială; tocmai această deosebire, îi provoacă o ură neîmpăcată. Dezumanizarea sa absolută se manifestă şi în scena piederii fiicei sale. Deloc îndurerat că a rămas fără Jessica, este profund distrus doar de paguba sa materială : *„Aş vrea s-o văd pe fiica mea moartă, la picioarele mele, şi cu giuvaierele în urechi… Aş vrea s-o văd zăcând în raclă la picioarele mele şi cu galbenii în raclă"* (Shakespeare, 1955, p. 190).

Înnebunit de această pierdere financiară şi complet golit de orice sentiment patern, Shylock ţipa cerând „dreptate" şi împlinirea legii. Rezultă că, pentru el împlinirea dreptăţii trebuie să se facă numai şi numai pentru satisfacerea intereselor sale. Shylock nu este, nici pe departe, un tată bun, aşa cum nu este nici un bun cetăţean. Nici o rază de lumină, sau de compasiune nu-i încălzeşte sufletul. Singura sa bucurie autentică, este bucuria răului şi a distrugerii celorlalţi. Aflând despre falimentul lui Antonio se bucură nespus. Acum îşi poate împlini blestemata învoială şi îl poate ucide pe Antonio, sub pavăza legii! *„Ce-am să-l asupresc! / Ce-am să-l chinuiesc… Mă bucur foarte! / Şi dacă el n-o mai fi în Veneţia, pot să fac orice negustorie poftesc"* (Shakespeare, 1955, p. 190).

Prezenţa generosului Antonio în Veneţia, însemna un fel de instanţă morală, o asigurare împotriva abuzurilor îndreptate împotriva celor slabi şi fără de apărare. În consecință, eliminarea acestuia, îi permitea evreului să-şi desfăşoare toate afacerile sale întunecate. De aceea, Antonio trebuia să piară.

Ascunzându-se sub pavăza dreptăţii şi a legilor, Shylock e hotărât să-şi ducă la îndeplinire sinistra învoială. Antonio ştie că evreul îi vrea moartea, dar şi că Dogele însuşi e neputincios în faţa legii. Dacă ar vrea să îl salveze prin schimbarea legii, atunci ar crea un precedent periculos, care şi-ar pune în pericol siguranţa şi prosperitatea Veneţiei. Ca orice mare port comercial cosmopolit, Veneţia are obligaţia să respecte drepturile şi ,,înlesnirile străinilor".

Bunul Antonio nu se revoltă împotriva legilor Veneţiei, fiind pe deplin convins de dreptatea şi justeţea lor, chiar dacă această dreptate îl poate costa moartea. Atitudinea sa nobilă, de respect absolut pentru lege, ne aduce aminte de procesul lui Socrate descris de Platon în dialogurile *Apărarea lui Socrate* şi *Criton.* Condamnat pe nedrept la moarte, Socrate refuză să asculte sfatul ucenicilor săi de a scăpa prin fugă. Motivul fiind unul singur: respectarea Legilor!

Socrate îi spune lui Criton că, dacă ar fugi pe ascuns, atunci Legile ar veni în faţa lui şi l-ar întreba:

> ,,Spune-ne Socrate, ce-ţi pui în gând să faci? Prin fapta asta, oare nu faci alceva decât să ne distrugi pe noi, Legile şi întreaga Cetate? Oare crezi tu că acea cetate mai poate dura, fără să fie răsturnată, dacă sentinţele date, nu mai au putere, ci ajung neputincioase şi sunt nimicite ca urmare a acţiunilor unor particulari?" (Platon, 2021, cartea a V-a).

Prezența Dogelui la proces, intervenţia şi rugămintea de a obţine milă şi iertare pentru inculpat, probează declanşarea crizei. De la înălţimea puterii sale, Dogele se roagă umil pentru viaţa lui Antonio. Însă, neînduratul Shylock îl ameninţă tocmai cu legile Cetăţii pe care o conduce. ,,De-mi ştergeţi acest drept, primejduiţi / A urbei voastre legi şi libertăţi!" (Shakespeare, 1955, p.217). În ciuda ofertei lui Bassanio de a-i oferi, în loc de trei, şase mii de galbeni, Shylock nu acceptă nici o înţelege. Dorinţa sa de răzbunare este atât de intensă, încât trece şi peste avariţia să aproape patologică. *,,La fel vă spun şi eu: funtul de carne / Pe care-l cer, l -am cumpărat cu aur; / E-al meu! voiesc să-l am! de mă respingeţi, / S-a dus pravila voastră! poruncile / Veneţiei sunt goale de putere!.../ Aştept dreptate"* (Shakespeare, 1955, p. 219).

Exact în mijlocul acestei crize, în care raţiunea rece se războieşte cu sentimentele omeneşti, îşi face apariţia şi Portia, deghizată în avocat. Procedeul folosit de Shakepeare este cel al substituirii şi al aparenţei, căci Portia este femeie şi nu bărbat, cu atât mai puţin avocat. Fenomenul substituirii îşi are rădăcina în arhetipurile exemplare instaurate de zei pe pământ. Repetând gesturile şi acţiunile fundamentale ale nemuritorilor, săvârşite în timpul mitic, oamenii se substituie zeilor, prin intermediul sacerdoţilor.

> ,,Căci totul nu e alceva decât repetarea aceloraşi arhetipuri primordiale; aceasta repetare, actualizând fenomenul mitic în care a fost relevant gestul arhetipal, menţine fără încetare lumea în aceeaşi aureolă a începuturilor" (Eliade, 1975, p. 88).

Epopeea lui Ghilgameş aminteşte despre constituirea unui *Sfat al zeilor*, un fel de tribunal, constituit pentru a judeca dacă Ut-napistim, merită, sau nu, nemurirea. Acest Sfat primordial este considerat ca fiind arhetipul primitiv al tribunalului zeiesc; care nu se putea întruni decât o singură dată. Ut-napistim îi releva lui Ghilgameş caracterul irepetabil al acestui demers. Ghilgameş este cuprins de o dureroasă revoltă, întrucât nu-i vede nici o calitate lui Ut-napistin: „Cum ai intrat tu în sfatul zeilor şi ai primit viaţa veşnică?" (Ghilgameş, 2021, p. 59).

În lumea greacă, nemuritoarea zeiţa Atena este cea care a întemeiat primul tribunal al omenirii, (alcătuit din zei şi din oameni) pentru a judeca matricidul lui Oreste. „Ascultă-mă, întemeiez o lege, locuitori ai Atticei…nestrămutat şi vrednic de cinstire, are să fie Sfatul întemeiat acum, ca să vegheze peste tară, pururi treaz" (Eschil, 2010, pp. 179-180). De atunci, tribunalele au înlocuit legea sângelui cu legea judecăţii prin raţiune. În concluzie, substituţia juridică, transcedentă sau imanentă, este expresia complexităţii instituirii legilor. Prin faptul că, Shakespeare îi conferă Portiei darul substituţiei, ilustrează teza potrivită căreia dreptatea este deasupra limitărilor sexuale, sau teritoriale, având caracter de universalitate.

Indiferent de consecinţele ei subiective faste sau nefaste, legea trebuie respectată întrucât este expresia ordinii şi siguranţei statale. Deplin conştientă de acest adevăr, Portia afirma supremaţia legii, în ciuda rugăminţii disperate a lui Bassano de a „tâlcui" o mică schimbare, care să limiteze puterea lui Shylock. Refuzul Portiei este categoric şi de neclintit. *„Aceasta nu se poate! Nu-i putere, / În Veneţia, care să schimbe / O lege în fiinţa"* (Shakespeare, 1955, p. 225). Modificarea ad-hoc a legii printr-un act arbitrar al unei voinţe particulare, ar putea crea un precedent periculos . *„ Căci ar fi / Ca să strecori o pildă, după care, / O droaie de greşeli – cu acelaşi chip, / Ar da năvală-n stat!… Deci, nu se poate!"* (Shakespeare, 1955, p. 225).

Legea juridică se află în opoziţie cu legea morală, invocată de Doge încă de la începutul judecăţii. Dogele face apel la conştiinţa morală a lui Shylock, la fireasca și atât de omeneasca milă. În numele milei şi iertării, Shylock ar trebui nu numai să renunţe la sângerosul zapis, ci chiar să- i reducă datoria la jumătate. Falimentul lui Antonio, considerat ca fiind un negustor fruntaş al urbei şi un membru de vază al comunităţii, ar trebui să stârnească „chiar milă unor cugete de fier" (Eschil, 2010, p. 216).

Antonio pare să stârnească milă tuturor, dar nu şi al lui Shylock, care rămâne neînduplecat. În acelasi timp recunoaşte deschis că, ceea ce îl mâna pe el în acest proces fără câştig financiar, este *„o grea mânie / şi ura neagră ce-i port acestui om" (*Shakespeare, 1955, p. 217). Dogele este adânc cutremurat de abisul şi anarhia morală în care se găseşte evreul; de aceea, constată, cu tristeţe, că cel care nu are milă, nici nu poate să aştepte milă de la nimeni.

Aşa cum arată Descartes, cei care nu cunosc milă sunt:

> „doar spiritele răutăcioase şi invidioase, care urăsc din fire pe toţi oamenii, sau cei care sunt atât de nesimţitori şi atât de orbiţi de norocul lor sau de disperaţi de

soarta lor rea, încât nu cred că li se mai poate întâmpla ceva rău" (Decartes, 1984, p. 159).

Este exact convingerea lui Shylock, care se crede la adăpost de orice rău, sub scutul legilor. De altfel, pe tot parcursul piesei, el are o plăcere răutăcioasă de a invoca mereu imuabilitatea legii. Din această criză a judecăţii, nici măcar Dogele nu poate să găsească o ieşire. Din acest moment, criza este, aparent, fără ieşire.

Ceea care găseşte soluţia în interiorul legii, cea care apără legea de legea însăşi, cea care judecă criza şi găseşte soluţia în criza judecăţii, este înţeleapta Portia! Numele ei nu este deloc întâmplător, iar Bassano îi mărturiseşte lui Antonio că o pune alături de ,,vestita Portia lui Brutus." Ca fiică a stoicului Cato, Portia a fost învăţată să pună pe primul loc virtutea şi resposabilitatea civică. În aceelasi timp, filozofia stoică i-a influenţat profund educaţia, determindu-i înclinaţia spre un idealism moral absolut, fără compromisuri. Conform istoricului roman Dio Cassio, Portia a fost singura femeie care a fost la curent cu complotul împotriva lui Cezar. Trăind în austeritatea şi sobrietatea idealurilor stoice, Portia a fost martoră creşterii puterii dictatoriale ale lui Cezar, care a refuzat să respecte valorile morale ale vechii Republici. Conform lui Plutarh, Portia a fost cea care l-a susţinut pe Brutus în decizia de suprimare a lui Cezar, în numele libertăţii şi a moralei civice. Ulterior, aflând despre moartea soţului ei, învins în bătălia de la Philippi, se sinucide cu eroism.

Portia lui Shakespeare, face cu măiestrie dizjuncția între instanţă juridică şi instanţă morală. De la început, remarca că procesul este destul de ciudat, dar că din punct de vedere formal, Shylock are legea de partea lui. *„Dar forma-i fără vină şi legile / Veneţiei nu pot să-ţi stea-mpotrivă"* (Shakespeare, 1955, p. 223).

În ciuda rigidităţii formei şi a aparentei sale dreptăţi, se cuvine ca Shylock să aibă milă. Mila este virtutea cardinală care îl face pe Creator să dea ploaie peste câmpii, mila şi nu puterea este cea care înalță slavă monarhului. *„Puterea pământească seamănă / Cu cea dumnezeiasca, mai cu seamă / Când milă se îmbină cu dreptatea".* Portia îl atenţionează pe Shylock să nu se ascundă în spatele dreptăţii sale, căci dacă ar fi să fim judecaţi după dreptatea divină ,,nici unul dintre noi, n-are scăpare". Deci, nimeni nu e fără de păcat şi totuşi Dumnezeu are milă şi îndurare de noi toţi. Aceeaşi milă, o caută Portia în sufletul întunecat al evreului. Portia încearcă să îl convingă să accepte banii de trei ori mai mulţi, chiar dacă sorocul e trecut. Shylock însă, nu are umbră de respect pentru legea morală şi susţine că dacă ar primi Veneţia toată în schimb, tot nu s-ar învoi. Stăruinţa lui absolută în rău, este înfricoşătoare.

,,Pe sufletu-mi, / Că nici o limbă omenească n-are / Puterea să mă schimbe! Dreptate aştept" (Shakespeare, 1955, p. 226). Apelul acesta inuman la o presupusă dreptate, este remarcat, cu dezgust, de Portia. De aceea, îi promite enigmatic că va avea parte de dreptate mai multă decât se aşteaptă.

Raportarea la absolutul legii juridice se face în detrimentul legii morale. În *Întemeierea metafizicii moravurilor*, Immanuel Kant, susţine că legea morală este ceva pe care oamenii îl resimt ca fiind necesar şi universal.

> „Această condiţie a universalităţii, e în fond condiţia imparţialităţii, deci a egalităţii esenţiale a tuturor fiinţelor umane în faţa tribunalului moral: nu poate fi datorie pentru mine ceea ce nu poate fi datorie pentru toţi” (Kant, 2006, p. 304).

Celebrul imperativ moral categoric, este definit de Kant ca fiind un principiu etic absolut, conform căruia orice persoană trebuie să acţioneze conform unei maxime care poate să devină o lege universală. „A nu alege decât astfel încât maximele alegerii tale să fie totodată cuprinse în acelaşi act volitiv ca lege universală” (Kant, 2006, p.330). Imperativul moral categoric este necondiţionat şi obligatoriu pentru orice fiinţă, este un dat a priori. În consecinţă, idealul perfecţiunii morale trebuie să existe în om ca stimulator spre înfăptuirea binelui şi nicidecum că „strivitor.” Apelul Portiei la conştiinţa morală deviată a lui Shylock, se face în numele universalităţii milei şi îndurării; căci mila este virtutea care îl apropie pe om de Dumnezeu. „Legea milei” trebuie să se regăsească în inimile oamenilor, inclusiv în inima lui Shylock. Deviaţia de la legile morale, conduce implicit la anarhie morală, la neantizarea acţiunii binelui. De aceea este atât de periculoasă această alunecare spre neiertare.

Pe tot parcursul desfăşurării judecăţii, Portia încearcă să îl întoarcă pe Shylock spre latura luminoasă a personalităţii umane, spre milă, compasiune şi iertare. Conştientă, în cele din urmă, că eforturile sale sunt sortite eşecului, Portia, îi dă permisiunea formală de a tăia din carnea lui Antonio „de lângă inima”, aşa cum se scrie în zapis. Bucuros, peste măsură, că legea îi permite o asemenea cruzime, evreul ignoră cu cinism rugămintea Portiei de a plăti un felcer: *„Să-i lege rănile, că nu cumva / Din sângele pierdut, să-i vie moartea”* (Shakespeare, 1955, p. 227). Evident că Shylock, care voia moartea lui Antonio, refuză această propunere, pe motiv că nu e „prevăzut în zapis”. Portia recunoaşte că nu există asemnenea prevedere, dar face, din nou, apel la conştiinţa lui morală: *„Bine ţi-ar sta s-o faci din omenie”* (Shakespeare, 1955, p. 227).

Este ultima încercare a Portiei de a-l salva de anarhia morală, de întunericul conştiinţei sale. Portia îi permite formal evreului să taie un funt din carnea lui Antonio, întrucât demersul sinistru se face conform legii. Dar, când Shylock se îndreptă bucuros spre sinistra acţiune, Portia îl opreşte cu o subtilitate juridică remarcabilă: zapisul nu prevede că, are dreptul să verse nici o picătură din sângele lui Antonio. Legea la care a făcut apel obsesiv Shylock până acuma, se întoarce împotriva sa. *„Dar dacă, la tăiat, tu vei vărsa / Un strop de sânge creştinesc: moşia ta /Şi-averea-ţi, după legea Veneţiei, / Trec dintr-odată, în mâna statului”* (Shakespeare, 1955, p. 230).

Înzestrată cu o înţelepciune remarcabilă, dar şi cu o adâncă cunoaştere a legilor, Portia îl învinge printr-o logică arhaică şi paradoxală: legea sângelui vărsat. Shylock are voie să taie, dar nu are voie să verse sânge creştinesc pe pământul Veneţiei. Declarându-se învins, evreul acceptă oferta iniţială de plată întreită. Însă acest lucru nu mai este posibil, căci a intrat de bună voie, în mecanismul justiţiei.

Nu numai că, nu are voie să verse nici un strop de sânge creştinesc, dar e obligat de lege să taie exact un funt din carnea lui Antonio. El trebuie să nu taie nici mai mult, nici mai puţin, sub pedeapsa condamnării la moarte. *„Că dacă tai mai mult sau mai*

puţin /Decât la ţanc, un funt .... / ...dacă cumpăna / S-ar apleca de-un lat de fir de păr, / Tu mori şi-averea- ți rămâne statului" (Shakespeare, 1955, p. 231).

Aşa cum este imposibil să taie fără să curgă sânge, la fel de imposibil este să taie din carnea lui Antonio exact un funt. Pas cu pas, Portia, cu o logică necruţătoare, îl aduce pe Shylock în faţa insolubilei. Situaţia este de nerezovat, iar impasul, în care se afla Shylock, este de nedepăşit. Disperat, el încearcă din nou să scape, fără să mai ceară despăgubirea bănească. *,,Las diavolului, toată socoteală! / Sfîrşit-am pricina"* (Shakespeare, 1955, p. 232). Prin această afirmaţie, recunoaşte apartenenţa întunecată a demersurilor sale. Dar dreapta Portia nu îl lasa să scape, odată prins în hăţişul legilor. *,,În legile Veneţiei stă scris / Că de se dovedeşte că un străin, / Cu uneltiri pe faţă, sau pieziş, / A încercat să omoare un cetăţean / Va lua o jumătate din averea-i / Şi jumătatea a doua, visteria"* (Shakespeare, 1955, p. 232). În acelaşi timp, odată uneltirea criminală fiind dovedită, viaţa vinovatului atârna de îndurarea Dogelui. Dogele singur are puterea să acorde iertare, chiar dacă judecătorii cer moartea vinovatului. Dogele, cel care îl rugase pe Shylock, la începutul procesului, să aibă milă, acum dovedeşte că are milă. Deosebirea dintre cei doi este imensă, Dogele rămânând la înălţimea conştiinţei sale morale. La rândul său, Antonio îşi dovedeşte superioritatea morală, prin dorinţa ca partea de avere ce-i rămâne lui, să fie dată după moartea lui Shylock fiicei şi ginerelui său .

Ieşirea din criza juridică, restabilirea ordinii morale a Cetăţii, întregeşte convingerea asupra caracterului drept al legilor. Abordarea lor unilaterală numai din prisma interesului particular, provoacă cutremure şi crize aparent insolubile. Aşa cum subliniază Kant, adevărata datorie a cetăţeanului trebuie înţeleasă ca fiind

> ,,un fel de necesitate subiectivă de a acţiona din ,,respectul pur" pentru legea morală… indiferent de înclinaţii şi consecinţe… Obiectul respectului este deci exclusiv legea, nu scopul acţiunii" (Kant, 2006, p. 255).

În concluzie, legea morală, ca obiect al respectului, ne apare drept o poruncă a raţiunii, o „reprezentare" a legii într-o fiinţă raţională. De aceea, trebuie respectată, în egală măsură, atât demnitatea fiinţei omeneşti, cât şi demnitatea semenilor.

Bibliografie

Mărcuş, Tullius. 1957. Cicero, *Despre îndatoriri*, traducerea David Popescu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti.

Descartes, Rene. 1995. *Expunere despre metoda,* traducerea Dan Negrescu, Editura Paideia, Bucureşti .

Descartes, Rene. 1984. *Pasiunile sufletului*, traducerea Dan Rautiu, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Eliade, Mircea. 2000. *Istoria ideilor şi credinţelor religioase,* traducerea Cezar Baltag, Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti.

Eliade, Mircea. 1975. *Aspecte ale mitului,* traducerea Paul G. Dianopol, Editura Univers, Bucureşti.

Ghilgameş. 2021. *Epopeea lui Ghilgameş*, traducerea Ioan Mihălcescu, Editura Institutul European, Bucureşti.

Eschil. 1982. *Orestia,* traducere de Alexandru Miran, Editura Univers, Bucureşti.

Shakespeare, William. 1955. *Neguțătorul din Veneția*, traducerea Gala Galaction, E.S.S.P.L.A. Bucureşti.
Kant, Immanuel. 2006. *Întemeierea metafizicii moravurilor*, traducerea Filotheia Bogoiu, Valentin Mureşan, Miki Ota şi Radu Gabriel Pirvu, Editura Humanitas, Bucureşti.
Platon. 2021. *Criton*, traducerea Andrei Cornea, Editura Humanias, Bucureşti.
Pandolfi, Vito. 1971. *Istoria teatrului universal*, vol.3., traducerea de Lia şi Oana Busuioceanu, Editura Meridiane, Bucureşti.
Zamfirescu, Ion. 2002. *Istoria universal a teatrului*, vol.II., Editura Aius, Craiova.

Carte și bibliotecă

Book and Library

DOI: 10.35923/QR.13.03.20

Karin DITTRICH
(Biblioteca Centrală Universitară „Eugen Todoran” Timişoara)

Influenţa crizelor şi a măsurilor politice şi de control din perioada comunistă asupra editurilor din România

Abstract: (The influence of the crises and the political and control measures during the communist period on publishing houses in Romania) During the communist period, Romania experienced several crises. Some of these political and economic crises had a direct impact on publishing houses. So, due to the economic crisis of the 1970s and 1980s, publishing houses were forced to economize on print runs and paper. In addition, some of the political and control measures imposed by the regime affected the publishing houses, especially censorship and the July 1971 Theses. The aim of this paper is to show how these crises and the political and control measures influenced the activities of the publishing houses in Romania.

Keywords*: publishing houses in Romania, communism, crises, political measures, control measures.*

Rezumat: România s-a confruntat în perioada comunistă cu diferite crize. Unele dintre aceste crize politice şi economice au avut o influenţă directă asupra editurilor. Astfel, din cauza crizei economice din anii ’70-’80, editurile au fost nevoite să facă economie la tiraje şi hârtie. De asemenea şi unele dintre măsurile politice şi de control impuse de regim au afectat editurile, mai ales cenzura şi Tezele din iulie 1971. Scopul acestei lucrări este de a arăta în ce fel aceste crize, măsuri politice şi de control au influenţat activitatea editorioală din România.

Cuvinte-cheie*: ediuri în România, comunism, crize, măsuri politice, măsuri de control.*

Introducere

România s-a confruntat în perioada comunistă cu diferite crize. Unele dintre aceste crize politice şi economice au avut o influenţă directă asupra editurilor. Astfel, un impact deosebit asupra editurilor a avut-o mai ales criza economică din anii ’70-’80, din a cărei cauză editurile au fost nevoite să facă economie la hârtie, acest lucru afectând numărul de titluri și tiraje care urmau să apară.

De asemenea şi unele dintre măsurile politice şi de control impuse de regim au afectat editurile, mai ales cenzura şi Tezele din iulie 1971. Alte probleme, cu care s-au confruntat editurile, au fost literatura impusă de regim și cărțile interzise de acesta.

Scopul acestei lucrări este de a arăta în ce fel aceste crize, măsuri politice şi de control au influenţat activitatea editorioală din România. Mai întâi însă vrem să facem o scurtă prezentare a editurilor care au existat în această perioadă în România.

Editurile din România în perioada comunistă

Schimbarea regimului politic din România după cel de-al Doilea Război Mondial a produs o totală restructurare în lumea cărții, creându-se un sistem centralizat, iar producția și difuzarea cărții au fost preluate de instituții de stat. Perioada 1944-1948 a fost o etapă de tranziție, iar naționalizarea din 1948 a însemnat și sfârșitul editurilor, tipografiilor și librăriilor particulare, prin aceasta instaurându-se un control absolut al partidului asupra întregii activități editoriale, la fel ca și prin adoptarea unei noi legi pentru editarea și difuzarea cărții. În anul 1949 a luat ființă și forul tutelar: Direcția Generală a Editurilor, Întreprinderilor Poligrafice și Difuzării Cărții, denumită ulterior Direcția Generală a Editurilor, Poligrafiei și a Difuzării Cărții, iar apoi Direcția Generală a Editurilor și Difuzării Cărții (RF, 310; Vasile 2010-2011, 284; Buluță 1996, 64; Simonescu, Buluță 1994, 84; DGLR, 10).

Deja în anul 1944 s-a înființat Editura Partidului Comunist Român, în 1948 Editura Fundației Regale pentru Literatură și Artă a devenit Editura de Stat pentru Literatură și Artă (ESPLA), iar în anul următor, 1949, au apărut și alte edituri de stat: Editura Academiei R.P.R., Editura de Stat pentru Literatura Științifică și Didactică, Editura Tineretului, Editura în Limbi Străine, Editura ARLUS-Cartea Rusă, Editura Confederației Generale a Muncii, Editura Tehnică, Editura pentru Cultură Fizică și Sport și Editura Militară (Vasile 2010-2011, 284; Buluță 1996, 64; Simonescu, Buluță 1994, 84; DGLR, 10).

În cadrul editurilor au survenit în decursul anilor diferite reorganizări, având loc scindări, contopiri și redenumiri. Conform DGLR (10) tendința de specializare și diversificare s-a accentuat după 1950, având loc reorganizări successive. Aceste restructurări ilustrează după Buluță (1996, 64) etape distincte în viața cărții care sunt legate de momentele aparte ale climatului politic. Pe măsură ce se configurau programe noi, apăreau și edituri noi care erau specializate pe un anume profil (Simonescu, Buluță 1994, 84; Vasile 2010-2011, 287-290).

În anul 1951 a fost înființată Editura de Stat pentru Literatură Didactică și Pedagogică (Vasile 2010-2011, 284), în 1953 Editura Agro-Silvică de Stat, în 1957 Editura Muzicală și în anul 1958 Editura Medicală (Vasile 2010-2011, 289-290; Buluță 1996, 65; Simonescu, Buluță 1994, 84; DGLR, 10).

La începutul deceniul șapte sistemul editorial a fost reorganizat. În anul 1960 a fost înființată Editura Științifică, iar sectorul artistic s-a autonomizat în același an prin crearea Editurii Meridiane, ESPLA scindându-se în trei edituri. Pe lângă Editura Meridiane au mai apărut Editura pentru Literatură și Editura pentru Literatură Universală (Vasile 2010-2011, 289-290, 295; Buluță 1996, 65; Simonescu, Buluță 1994, 84; DGLR, 10).

Și în anii ’60-’70 au fost înființate mai multe edituri: în 1968 Editura Enciclopedică Română; în anul 1969, când a avut loc o amplă reformă editorială: Editura Minerva, Editura Eminescu, Editura Univers, Editura Cartea Românească, Editura Kriterion, Editura Albatros, Editura Ion Creangă, Editura Dacia la Cluj-Napoca și Editura Junimea la Iași; în 1972 Editura Scrisul Românesc la Craiova și Editura Facla

la Timișoara, iar în 1975 Editura Științifică și Enciclopedică (Buluță 1996, 65; Simonescu, Buluță 1994, 84; Ferencz 2022, 42-43; DGLR, 10).

Crizele economice cu influență asupra avtivității editoriale

Deja în anii ’50 au existat probleme economice care au afectat editurile, nevoia realizării de economii amânând reorganizarea sistemului editorial, fiindcă această reformă ar fi presupus costuri suplimentare, pe care bugetul nu era capabil să le susțină în acel moment (Vasile 2010-2011, 287-289).

Sistemul editorial se confrunta, după Vasile (2010-2011, 295), la sfârșitul anilor ’50 și cu problema deficitului de hârtie. O comisie constituită din dispoziția Consiliului de Miniștri a elaborat în anul 1957 un proiect de măsuri care reglementa repartizarea mai rațională a producției de hârtie. Din aplicarea acestor măsuri urmau să rezulte însemnate economii de fonduri bănești și o cantitate de hârtie care ar fi putut micșora deficitul de hârtie al sectorului editorial organizat și al celui de presă și publicații. Însă în următorul an se insista asupra realizării de economii în sectoarele de presă și edituri și asupra folosirii mai raționale a hârtiei, din resursele totale de hârtie pe anul 1958 alocându-se sectorului editorial și de presă aproximativ 30%, iar din acestea, pentru edituri doar 8%.

Astfel, în planul editorial al Consiliului Superior Editorial pentru anul 1958 cantitatea de hârtie având ca destinație tipărirea de cărți a cunoscut o reducere, fiind diminuată cu 26% față de cea stabilită inițial. Această reducere a cantității de hârtie urma să atragă cu sine micșorarea numărului de titluri și tiraje în asemenea măsură, încât producția editorială pe anul 1958 urma să fie mai mică decât cea din 1957. În aceste condiții, Editura pentru Literatură Politică, care era istituția editorială ideologică prin excelență, era editura privilegiată, autoritățile dând indicația ca în primul rând să fie definitivat planul pentru această editură (Vasile 2010-2011, 292-293).

După o perioadă în care producția editorială a cunoscut în general o evoluție fructuoasă, din 1973 s-a impus treptat un regim de austeritate, cu economii la numărul de titluri, la tiraje, la hârtie și la calitatea grafică, care s-a accentuat considerabil în anii ’80 (Buluţă 1996, 66-67; Ferencz 2022, 106). În acești ani România a trecut printr-una dintre cele mai severe crize economice și politice din istoria sa. Criza economică, manifestată prin lipsuri cronice de bunuri și servicii, a afectat toate țările lagărului socialist, însă România a constituit o excepție prin dimensiunile impresionante și efectele dramatice ale crizei asupra populației. Extrema severitate a acestei crize a fost rezultatul deciziilor aberante ale lui Ceaușescu și conducerii de partid de a continua cu politica de industrializare extensivă și de a plăti integral și în timp cât mai scurt datoriile externe ale țării (RF, 236).

În toate domeniile se făceau economii, inclusiv la hârtia pentru tipărit. Deoarece în acești ani rolul compensatoriu pe care îl jucau cărțile era din ce în ce mai important, cererea a crescut, pe măsură ce tirajele erau diminuate. O urmare a acestui fapt erau cozile din librării, atunci când erau puse în vânzare cărți atrăgătoare, din categorii bine vândute, ca traduceri noi de literatură occidentală sau best-seller-uri autohtone. Ca un

detaliu semnificativ poate fi considerat faptul că până în jurul anului 1980 caseta editorială de pe ultima pagină a fiecărei cărți menționa tirajul, iar după aceea nu s-a mai specificat. Și calitatea hârtiei a scăzut dramatic, iar coperțile arătau jalnic, din carton cenușiu (Lefter 2010, 70).

Publicaţii interzise de regimul comunist

În afară de crize, activitatea editorială a fost afectată și de măsurile politice și de control impuse de regim.

În viziunea partidelor comuniste cultura intra în categoria instrumentelor eficace de cucerire și de consolidare a puterii. Când țările comuniste au fost ocupate de Armata Roșie, conducătorii acestor partide au considerat că a venit momentul să controleze întreaga producție artistică și să permită un singur fel de artă, aceea pusă în slujba cauzei comuniste. Era necesar ca terenul edificării noii culturi socialiste să fie eliberat prin evacuarea „resturilor" și „dejecțiilor" culturii burghezo-moșierești, ceea ce s-a întâmplat prin punerea în mișcare a mașinii de epurat scriitori și opere (RF, 308).

Epurarea cărților, așa cum a fost înțeleasă și efectuată în timpul regimului comunist, este după Corobca (2010, 15) un fenomen lipsit de precedent, fiind o invenție sovietică. Deja înainte de terminarea celui de-al Doilea Război Mondial, odată cu avansarea trupelor sovietice spre vest, toate țările „eliberate" au fost obligate să-și constituie instituții de cenzură identice aceleia din URSS. Și în România a existat o astfel de instituție, construită după model sovietic sub supravegherea directă a ofițerilor-cenzori sovietici.

Începutul procesului de epurare a cărților a stat sub semnul Cenzurii Militare și al Comisiei Aliate de Control (Corobca 2010, 36). Între 1945 și 1949 epurarea s-a făcut în cadrul Ministerului Propagandei, Serviciul Aplicării Armistițiului, mai tîrziu Serviciul Defascizării (Corobca 2020, 257). Astfel, acțiunea de epurare a tipăriturilor a început în România înainte de constituirea oficială a instituției cenzurii DGPT (Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor) în 1949, când s-a ajuns deja la al treilea val al epurărilor (Corobca 2010, 36).

Prin Decretul nr. 218/1949 s-a înființat Direcția Generală pentru Presă și Tipărituri (DGPT), un organism cu multiple funcții de cenzură și control. El autoriza apariția tipăriturilor, difuzarea, importul și exportul de ziare, cărți și obiecte de artă, reglementa regulile de funcționare a librăriilor, anticariatelor, bibliotecilor și depozitelor și dădea instrucțiuni cu privire la organizarea birourilor de cenzură (RF, 313). În perioada anilor 1945-1953 epurarea cărților și controlul manuscriselor au constituit, după cum afirmă Corobca (2010, 39), activitatea principală a cenzurii.

Un document de referință este Decretul-Lege nr. 364 din 2 mai 1945, „pentru retragerea unor anumite publicaţiuni periodice şi neperiodice, reproduceri grafice şi plastice, filme, discuri, medalii şi insigne metalice", publicat în Monitorul Oficial nr. 102 din 4 mai 1945, conform căruia „toate publicațiile periodice și neperiodice apărute de la 1 ianuarie 1917 până la 23 august 1944 cuprinzând idei legionare, fasciste, hitleriste, șoviniste, rasiste sau pasagii dăunătoare bunelor relații ale României cu

națiunile Unite“ urmau să fie interzise. Pornind de la acest document s-au publicat broșuri cu liste ale cărților interzise (Corobca 2020, 257).

În același Decret-Lege se mai precizează că toți tipografii și editorii din țară sunt obligați ca, în termen de două luni de la publicarea acestei legi, „să înainteze comisiunii lista tuturor publicațiunilor periodice și neperiodice, tipărite sau editate de ei, începând de la 1 ianuarie 1917 până la ziua de 23 august 1944, pe care le au în deposit sau puse în vânzare, sub orice formă.“. Iar „editurile, tipografiile, librăriile, întreprinderile comerciale de orice fel“, la fel ca și „debitele, anticăriile, chioșcurile, autorii de editură proprie, bibliotecile de împrumut, bibliotecile publice precum și instituțiile publice care au în depozit sau dețin sub orice formă sau titlu“ astfel de publicații „le vor retrage imediat din circulație și le vor depozita în încăperi speciale.“.

Până în 1948 au apărut noi liste de interdicții privind cărți și publicații scoase din circulație prin Decretul din mai 1945. În acel an se tipărește și broșura *Publicații interzise până la 1 mai 1948*, care cuprinde într-un volum de 500 de pagini listele anterioare, completate cu alte nume de autori și titluri de cărți, însumând un număr total de 8779 de titluri (RF, 309).

După Vasile (2010, 72) reglementarea îndreptățită de a îndepărta din memoria colectivă orice urmă de propagandă fascistă a constituit un paravan ideal, permițând eliminarea din biblioteci, librării sau anticariate inclusiv a beletristicii care nu convenea intereselor „estetice“ ale guvernanților comuniști.

Printre autorii interziși se numărau între alții: Vasile Alecsandri, Nicolae Bălcescu, Lucian Blaga, Dimitie Cantemir, George Coșbuc, Mihai Eminescu, Titu Maiorescu, Liviu Rebreanu, Ion Heliade Rădulescu și mulți alții. În afara listelor oficiale existau și altele, secrete, actualizate în funcție de schimbarea de atitudine a partidului și de conjunctura politică internațională (RF, 309-310) .

Și Corobca (2010, 49-50) menționează faptul că modul în care s-a desfășurat epurarea cărților a evoluat pe parcursul anilor de la listele cărților interzise publicate în Monitorul Oficial până la secretizarea lor totală. La început, în anii ’50, erau zeci de criterii și motivații pentru interzicerea cărților, dar treptat nu se mai indica nimic, funcționarii primind doar liste cu dispoziții, în care se menționa să nu apară și să nu se difuzeze nici o referire la anumite persoane sau operele lor.

Cu timpul epurarea cărților a fost transferată Ministerului Culturii și Învățământului, care a preluat în 1977 după desființarea DGPT împreună cu Consiliul Culturii și Educației Socialiste atribuțiile cenzurii în domeniul publicațiilor (Corobca 2010, 39).

Literatura impusă de regim

La începutul anilor ’50 marele progrom al cărții românești organizat de autoritățile comuniste anulase trecutul artistic și șterse însemnele creativității românești. Monopolul asupra producției editoriale și a pârghiilor de control, precum și cenzura care era acum omniprezentă, au pregătit terenul adoptării modelului sovietic de artă pusă exclusiv în slujba propagandei. O contribuție decisivă în realizarea acestui

scop a avut-o introducerea așa-numitei „metode de creație“ realist-socialiste, iar în curând pe piață au existat doar asemenea opere realist-socialiste, cu un evident conținut mobilizator. După Vasile (2010, 50) instaurarea monopolului comunist însemna „atât uniformitatea opiniilor, cât și subordonarea totală a culturii intereselor propagandei și ideologiei oficiale.“. Preocuparea partidului a fost schimbarea radicală a mentalității și făurirea unui „om nou“, fără memorie culturală, despărțit de trecut și pregătit să facă parte din marea familie a popoarelor sovietice (RF, 314).

Din punctul de vedere al partidului, poporul nu avea nevoie de produsele artistice burgheze. Analiza și judecata de valoare a unei opere puteau fi făcute doar din perspectiva contribuției acesteia la construirea socialismului în România (RF, 311). Astfel, regimul comunist a încurajat tipărirea în tiraje de masă a clasicilor marxism-leninismului, a literaturii beletristice realist-socialiste, a diverselor lucrări de propagandă (politică, culturală, științifică etc.), precum și a manualelor școlare (Vasile 2010-2011, 284). Mai ales la începuturile comunismului, afirmă Lefter (2010, 68), la literatura de propagandă tirajele erau mari, de sute de mii de exemplare.

De asemenea, comunismul își propunea să orienteze cultura către mase, înlocuind literatura considerată degradantă și burgheză cu una care să se poată apropia de o categorie cât mai mare de public. Astfel, literatura a devenit accesibilă ca subiect și orientare, fiind extrem de prezentă în cotidian, iar difuzarea de carte cunoștea un avânt considerabil. Literatura care era considerată conformă a fost tipărită în ediții succesive, în tiraje impresionante și a beneficiat de prețuri foarte accesibile. În perioada interbelică lectura nu era la îndemâna oricui, însă comunismul și-a propus să schimbe perspectiva, cărțile devenind o prezență în cotidianul comunismului românesc. Viața culturală a căpătat o importanță deosebită, iar structurarea ei pe bazele realismului socialist a fost un aspect important al politicii acelor ani. Scriitorii erau îndemnați după Leșu (2013, 21) să abordeze teme actuale, să portretizeze societatea și schimbările care aveau loc în noul regim politic, să scrie pe subiecte revoluționare care blamau clasele sociale considerate decadente sau care descriau viața și cotidianul muncitoresc într-un regim de democrație populară.

Erau cărți cu tiraj nejustificat de mare care nu se vindeau, în timp ce volumele cu succes la public erau editate în tiraje insuficiente. Această chestiune era delicată, deoarece cățile de succes, care aspirau la statutul de best-seller într-un spațiu editorial comunist închis și neconcurențial, nu erau neapărat dezirabile din punct de vedere ideologic (Vasile 2010-2011, 286-287). După Lefter (2010, 69) cele mai atractive cărți însă, traduceri de literatură străină sau autori români de succes, se vindeau repede. Lefter (2010, 68) explică și motivul acestui fapt: ziariştii nu spuneau adevărul despre ce se întîmpla în societatea momentului, de aceea au încercat să-i suplinească scriitorii care erau mult apreciați de public pentru acest lucru. Iar istoricii, sociologii, psihologii şi ceilalți specialişti ai ştiinţelor umane nu aveau voie să vorbească liber despre trecut, astfel încât o parte dintre sarcini le-au fost preluate de către romancieri care erau citiți cu pasiune de multă lume.

Pe de o parte sistemul editorial și politica de difuzare a cărții s-au aflat în anii ’50 sub controlul politic strict și a comandamentelor ideologice ale regimului totalitar. Pe de altă parte însă investițiile importante din acești ani în cultură, inclusiv cele din sistemul editorial, au avut după Vasile (2010-2011, 296) efecte însemnate în anii ’60 și până la mijlocul deceniului șapte, aceasta fiind cea mai fastă perioadă postbelică pentru câmpul literar. Diferența se poate sesiza atât la nivelul relaxării regimului de publicare, cât și al tirajelor în cazul unor cărți „cu probleme“ în anii deceniului anterior.

După moartea lui Stalin în 1953 a avut loc un început de relaxare. Au apărut câteva studii de literatură universală, au fost traduși autori clasici și s-a tolerat apariția unor cărți care cu puțin timp înainte erau de needitat. Au început reomologări succesive de scriitori și de cărți (RF, 314-315). La începutul anilor ’60 a început să fie reeditată și literatura clasicilor, scriitori marginalizați sau aflați pe listele negre ale anilor ’50 au fost readuși în conștiința publică, excesele ideologice au fost atenuate și traducerile, nu numai din literatura sovietică, au fost tot mai numeroase, toate acestea fiind semne care anunțau o îmblânzire a regimului (RF, 321).

Schimbarea politicii și modificarea ordinii priorităților propagandei după 1964 au creat un climat de creație diferit, accelerându-se procesul de dezideologizare a literaturii. Însă după 1971 literatura autohtonă împreună cu sistemul editorial au fost constrânse să se adapteze cerințelor ideologice în creștere, în special deselor intervenții ale lui Ceaușescu în proiectele editorial anuale. În acest context au apărut lucrări literare de conjunctură, glorificând pacea, dragostea de patrie, spiritul militant-revoluționar, epoci și personalități istorice dezirabile din punct de vedere politic, precum și momente de împlinire națională (RF, 321; Vasile 2020, 671).

În anii ’80 s-au intesificat, după Vasile (2020, 671), presiunile pentru elaborarea de către edituri a volumelor omagiale, iar impunerile ideologice asupra planurilor editoriale au devenit copleșitoare.

Buluță (1996, 65) afirmă că a existat o categorie de cărți impusă de regim, mai ales în domeniul politic și ideologic, dar și în acela al literaturii, care răspundeau comandamentelor oficiale, în special cărți de reportaj și poezie, antologii la anumite date festive, dar au apărut permanent și ediții din literatura clasică română și universală. Neavând de ales, publicul citea vrând-nevrând literatura bună, ignorând-o pur și simplu pe cea „oficială“, recunoscută ca atare (Buluță 1996, 67).

Tezele din iulie 1971

Tezele din iulie 1971 au reprezentat după Cătănuș (2005, 5) un punct de cotitură în dinamica regimului comunist din România, fiind semnalul declanșării unui proces de redogmatizare a literaturii române. Climatul de creație s-a înăsprit în chip simțitor, printre scriitori răspândindu-se psihoza revenirii realismului socialist (RF, 325; Ferencz 2022, 49, 52-53).

Deschidera inițiată la începutul anilor ’60 de Gheorghe Gheorhiu-Dej și continuată de Nicolae Ceaușescu a fost întreruptă o dată cu enunțarea acestor teze. Liberalizarea manifestată mai ales în ultima parte a anilor ’60 a fost o realitate resimțită

în toate domeniile de activitate și în special în cel cultural. De aceea, posibilitatea reîntoarcerii la o atmosferă dogmatică a provocat un val de îngrijorare (Cătănuș 2005, 5). Această deschidere, pe care Ceaușescu a promovat-o în toate domeniile, a făcut ca perioada 1965-1971 să fie privită după Cătănuș (2005, 26) ca o perioadă de liberalizare, iar tezele să fie percepute ca un final abrupt al acestei liberalizări.

Conform lui Paul Niculescu-Mizil (Comunicare a lui Paul Niculescu-Mizil în Cătănuș 2005, 45-46), încă din 1970 Ceaușescu a exprimat cu mai multe ocazii nemulțumiri față de activitățile ideologice ale partidului și a pus chestiunea necesității unor măsuri de îndreptare. Principalele observații erau legate de insuficienta conducere, îndrumare și control asupra acestor domenii, contestându-se în fond cursul promovat de partid de o oarecare liberalizare a vieții politice, economice și spirituale, un curs care luase o amploare deosebită.

Și Cătănuș (2005, 32) consideră că începând din 1968 există o tendință de limitare a liberalizării care și-a atins apogeul în iulie 1971, care poate fi întrevăzută analizând evoluția a patru discursuri pe care Ceaușescu le-a ținut în această perioadă în patru ocazii.

În 19 mai 1965, la o primă întâlnire cu oamenii de cultură și artă, Ceaușescu dădea asigurări că politica de deschidere începută de Dej va fi continuată. Limitările în ceea ce privea sensul conținutului pe care trebuia să-l aibă creația literar-artistică și a rolului pe care trebuia să-l îndeplinească erau prezente, însă mai mult sub forma unui îndemn, nu a unei impuneri (Cătănuș 2005, 28).

În data de 6 noiembrie 1968 Ceaușescu s-a întâlnit cu conducerea Uniunii Scriitorilor, unde a accentuat în mod deosebit problema conținutului literaturii și a creat impresia revenirii la un nou „îngheț“ în literatură, subliniind și rolul cenzurii. Acest discurs poate fi justificat și de situația internațională extrem de sensibilă, trebuind să demonstreze că România, în ciuda dezacordurilor cu URSS, nu intenționa să renunțe la puritatea ideologiei marxist-leniniste (Cătănuș 2005, 29).

În 10 februarie 1971, la o întâlnire cu oamenii de cultură și artă, Ceaușescu aducea în discuție importanța unei arte diversificate din punctul de vedere al formei și expresiei, dar făcea și un apel pentru vegherea la pluritatea ideologică, susținând că orientarea creației se poate face doar pornind de la concepția comunistă (Cătănuș 2005, 30).

Pe 6 iulie 1971 a avut loc ședința Comitetului Politic Executiv al CC al PCR, unde Ceaușescu a rostit o cuvântare în care, în șaptesprezece puncte, a explicat principiille noii politici în domeniul culturii. Aceste principii au fost numite „Tezele din iulie”, iar operația de aplicare a lor este cunoscută ca „mica revoluție culturală“. Aceste propuneri „privind unele măsuri pentru îmbunătățirea activității politice ideologice, de educare marxist leninistă a membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii“ (Comunicare a lui Paul Niculescu-Mizil în Cătănuș 2005, 45) prezentate de Ceaușescu au fost aprobate în unanimitate. Ideile de bază ale acestor teze erau creșterea controlului de partid și de stat asupra activității culturale și artistice și lupta cu „elementele ideologiei burgheze“ (Burakowski 2016, 184).

Paul Niculescu-Mizil consideră că în propunerile din 6 iulie 1971 „s-a subliniat necesitatea asigurării unui conținut pătruns de spiritul de partid, de înaltă exigență politică și ideologică“ și „s-a pus accentul pe lupta împotriva diferitelor forme ale ideologiei burgheze“ și pe „necesitatea întăririi controlului și a vigilenței.“ (Comunicare a lui Paul Niculescu-Mizil în Cătănuș 2005, 34).

În data de 9 iulie 1971, la o consfătuire de lucru a activului de partid din domeniul ideologiei și al activității politice și cultural-educative, Ceaușescu a dezvoltat ideile enunțate în 6 iulie. Printre altele el a pledat pentru revizuirea activității editoriale prin stoparea traducerilor care făceau apologia modului de viață burghez și pentru subordonarea în totalitate a creației literar-artistice dezideratelor ideologice. La ședința din această zi s-a elaborat un plan de acțiune detaliat pentru următoarele câteva luni. După afirmațiile lui Ceaușescu era vorba de un proces de lungă durată de educare politico-ideologică a populației (Cătănuș 2005, 31; Burakowski 2016, 184-186).

Din multe puncte de vedere tezele reprezentau o întoarcere la o perioadă considerată de cei mai mulți români ca fiind depășită. Măsurile adoptate – îmbunătățirea învățământului politico-ideologic de partid, intensificarea educației marxist-leniniste a membrilor PCR și a tuturor oamenilor muncii, întărirea controlului ideologic asupra publicațiilor, emisiunilor de radio și televiziune – erau privite cu multe rezerve de cetățeni, inclusiv de membrii de partid, dar aplicarea lor a avut cel mai adesea un caracter formal. În perioada următoare însă au fost adoptate noi măsuri concrete pe această linie, presiunea politică și ideologică devenind tot mai puternică. Un efect al acestor teze a fost și retragerea din circulația publică a lucrărilor și a numelor scriitorilor români și străini care contraveneau politicii oficiale sau aleseseră calea exilului (Cătănuș 2005, 100; RF, 325).

Cenzura din perioada comunistă

Cenzura a fost, după partid și organele represive, a treia instituție care a contribuit la instaurarea și menținerea la putere a regimului comunist (Corobca 2020, 254).

După Corobca (2020, 254), cenzura se poate periodiza în felul următor:

1) 1944-1949: au avut loc primele măsuri ale cenzurii, coordonate de consilierii sovietici;
2) 1949-1977: este perioada activității DGPT (Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor), din 1975 transformată în CPT (Comitetul pentru Presă și Tipărituri);
3) 1977-1989: după desființarea DGPT, respectiv a CPT, urmează perioada supremației partidului și a autocenzurii.

Acestor perioade le corespund conform lui Corobca (2020, 256) aproximativ trei direcții temporale:

1) cenzura retrospectivă, bazată pe epurarea publicațiilor din trecutul recent, care a fost mai accentuată în prima perioadă;

2) cenzura imediată, pentru „bun de tipar”, a manuscriselor și a tuturor tipăriturilor, aprobate în vederea publicării sau interzise, mai ales în a doua perioadă;
3) cenzura orientată spre viitor, prin forme speciale de „îndrumare” și manipulare a autorilor, educându-se autocenzura, astfel încât materialele ajunse la cenzori să fie gata cenzurate.

În ceea ce privește cenzura, DGPT și din 1975 CPT au avut cele mai multe atribuții și au deținut monopolul asupra tuturor domeniilor cenzurate în comunism (Corobca 2020, 262).

După o epocă, în anii ’50, în care a predominat literatura comandată de regim, a urmat o perioadă de destindere. După 1965 lumea cărții a cunoscut o anumită liberalizare, cenzura devenind mai tolerantă, iar publicul a putut redescoperi literatura unor scriitori până atunci interziși. Această „primăvară“ a durat până după 1971, după care, potrivit lui Buluță (1996, 66), din nou s-a revenit la o severitate tot mai mare din partea cenzurii. Astfel, după Congresul scriitorilor din 1981, restricților de publicare obișnuite li s-au adăugat altele. Chiar și fotografiile scriitorilor nu mai aveau voie să apară pe coperțile propriilor cărți. La sfârșitul anilor ’80 inițiativele mascate ale cenzuii au sporit. Nu se mai publica nimic din ceea ce ar fi putut deveni subiect interpretabil. A crescut și numărul sintagmelor tabu, precum cuvintele: întuneric, frig, foame, frică, banane sau cafea (RF, 326-327).

DGPT nu era unica instituție care deținea controlul asupra publicațiilor. O ierarhie tot mai sofisticată de la autocenzură la cenzura în edituri, la controlul securității și al partidului, care dădea indicații, pe care DGPT doar le îndeplinea, a dus la o schimbare a accentului: de la control la autocontrol. Deși desființată oficial în 1977, cenzura a funcționat până în 1989 tot mai sever, până la absurd, unii funcționari făcând exces de zel (Corobca 2010, 49; Buluță 1996, 66).

De aceea nu se poate vorbi, după cum afirmă Corobca (2020, 273), despre desființarea cenzurii decât în sens figurat. Chiar dacă instituția DGPT s-a desființat, mecanismul general al cenzurii era deja bine consolidat și s-a putut dispensa de serviciile unui organ care își îndeplinise misiunea.

Controlul cărților avea după Corobca (2010, 39) trei etape: precontrol (al manuscriselor), control (al viitoarelor cărți pentru „bun de imprimat“) și postcontrol (al cărților deja apărute). El a fost preluat aproape în întregime de edituri, cenzorii făcând doar post-controlul.

Fiecare editură avea după 1977 un cenzor în redacție, iar securitatea însăși veghea să nu se scrie și să nu se difuzeze „lucrări necorespunzătoare“, având sub urmărire directă un număr impresionant de scriitori și editori. În edituri exista și un sistem al referatelor externe, iar respingerea unui manuscris putea avea drept consecință intrarea autorului în vizorul organelor de Securitate. Prin negocieri dintre autor, editor și cenzor se încerca salvarea manuscriselor, dar acest lucru putea dura și luni sau ani și se solda cu modificări serioase la text (RF, 326).

Concluzii

În această lucrare am încercat să arătăm în ce fel crizele, măsurile politice şi de control din perioda comunistă au influenţat activitatea editorioală din România.

Problemele economice, cu care s-a confruntat România mai ales în anii ’80, au afectat și editurile. Acestea s-au confruntat în special cu problema deficitului de hârtie, care a avut ca urmare micșorarea numărului de titluri și tiraje.

Dar nu numai crizele economice, după cum am putut vedea, au influențat activitatea editorială în acești ani, ci şi unele dintre măsurile politice şi de control impuse de regim. Cu impact asupra editurilor au fost legile și reglementările regimului comunist care interziceau anumite cărți, la fel ca și literatura impusă de regim, editurile fiind constrânse să se adapteze cerințelor ideologice ale acestuia în ceea ce privește publicarea cărților, iar Tezele din iulie 1971 au întărit controlul ideologic asupra publicațiilor. Și cenzura a avut un rol important, prin ea regimul comunist exercitându-și controlul asupra a tot ce se publica în România.

Putem concluziona că aceste crize şi măsuri politice și de control care au existat în perioada comunistă în România au afectat activitatea editurilor, deoarece acestea au fost nevoite să se supună rigorilor impuse de regim, putând publica doar cărțile acceptate de acesta, fiind în același timp nevoite să se supună ideologiilor acestuia.

Dimensiunea acestei lucrări nu ne-a permis să intrăm în detaliu asupra tuturor problemelor întâmpinate de edituri în activitatea lor, care au fost cauzate de aceste crize și măsuri politice și de control, de aceea am recurs doar la o prezentare scurtă a acestora. Considerăm că această lucrare poate constitui baza unor cercetări mai aprofundate pe această temă.

Sigle

DGLR – Simion, Eugen (coord.). 2005. *Dicționarul general al literaturii române*. Vol. 3: *E-K*. București: Univers Enciclopedic.

RF – Tismăneanu, Vladimir, Dobrincu, Dorin, Vasile, Cristian (ed.). 2007. *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România: Raport final*. București: Humanitas.

Referinţe bibliografice

Buluță, Gheorghe. 1996. *Scurtă istorie a editurii românești*. București: Editura Enciclopedică.

Burakowski, Adam. 2016. *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu: 1965-1989: geniul Carpaților*. Iași: Polirom.

Cătănuș, Ana-Maria (ed.). 2005. *Sfârșitul perioadei liberale a regimului Ceaușescu: minirevoluția culturală din 1971*. București: Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului.

Corobca, Liliana (ed.). 2010. *Epurarea cărților în România: (1944-1964): documente*. București: Tritonic.

Corobca, Liliana. 2020. *Cenzura în comunism: instituții, atribuții, practici*, în Corobca, Liliana (ed.). *Panorama comunismului în România*. Iași: Polirom, p. 254-280.

Ferencz, Tímea. 2022. *Der Kriterion Verlag und die Kriterion-Hefte*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.

Lefter, Ion Bogdan. 2010. *De-ale cărților, sub comunism*, în „Viața Românească“, nr. 5-6, p. 68-71.

Leșu, Giorgiana. 2013. *„La vremuri noi, lecturi noi.“ Propagandă și ideologie în literatura românească a anilor 1950. Studii de caz: Camil Petrescu (Un om între oameni) și Petru Dumitriu (Cronică de familie),* în „Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului

Românesc“, vol. 8: *Între transformare și adaptare: avataruri ale cotidianului în regimul comunist din România*, p. 19-44.
Simonescu, Dan, Buluță, Gheorghe. 1994. *Scurtă istorie a cărții românești*. București: Demiurg.
Vasile, Cristian. 2010. *Literatura și artele în România comunistă*: 1948-1953. București: Humanitas.
Vasile, Cristian. 2010-2011. *Editurile și politica de difuzare a cărții în România anilor 1950: control politic și reorganizări instituționale*, în „Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc“, vol. 5-6: *Represiune și control social în România comunistă*, p. 283-296.
Vasile, Cristian. 2020. *Politicele culturale în România comunistă*, în Corobca, Liliana (ed.). *Panorama comunismului în România*. Iași: Polirom, p. 660-677.

DOI: 10.35923/QR.13.03.21

Mihai A. PANU
(Universitatea de Vest din Timișoara)

Funcțiile cunoașterii în epoca neîncrederii: Considerații asupra crizelor discursului științific.

Abstract: (The Functions of Knowledge in an Age of Distrust. Considerations on the crises of scientific discourse) History certainly occupies an important place in the infrastructure of general knowledge. Without this fascinating discipline, man would only live in a continuous present. An authentic awareness of the past would be inaccessible to him, he would not understand his individual or collective development and he would not understand what the future is built from. Despite the major importance of the science of history, public opinion seems to be shifting its interest to other horizons. Historical discourse in particular, but also scientific discourse in general, is going through a complicated period marked by various crises. We do not wish to bring into question the fact that scientific discourse had a golden age, lost like any age that does not stand still. The main objective of this investigation is to provide a minimal diagnosis of honest historiographic discourse in times of increased intolerance towards scientific culture. Beyond the inherent limits of the scientific phenomenon in general (limits that are related to its very dynamics and that are not related to bad intent), there are a series of disruptive factors of external origin that gradually undermine the capacity of scientific discourse to legitimize itself in relation to its recipients, especially general public opinion. The temptation of obscurantism becomes real when science is under the assault of ideology, when memory mechanisms alter the relationship with the past or when distrust in scientific authority becomes the fashion of the day. The crises of scientific discourse go beyond the particular case of history. They show a chronic state of affairs, located at the intersection between education, politics, society on the one hand and knowledge, progress, sustainability, on the other.

Keywords: *scientific discourse, history, memory, crisis, authority.*

Rezumat: În infrastructura cunoașterii generale istoria ocupă cu siguranță un loc important. Fără această disciplină atât de fascinantă omul ar trăi doar într-un prezent continuu. I-ar fi inaccesibilă o conștiință autentică a trecutului, nu și-ar înțelege devenirea individuală ori colectivă și nu ar pricepe din ce se construiește viitorul. În pofida importanței majore pe care o are știința istoriei, opinia publică pare să-și mute interesul spre alte orizonturi. Discursul istoric în particular, dar și cel științific în general, traversează o perioadă complicată marcată de felurite crize. Nu dorim să aducem în discuție faptul că discursul științific ar fi avut o epocă de aur, pierdută ca orice vârstă ce nu stă pe loc. Miza principală a prezentei investigații ține de o minimă diagnoză asupra discursului istoriografic onest în vremuri de crescută intoleranță asupra culturii științifice. Dincolo de limitele inerente ale fenomenului științific în general (limite ce țin de însăși dinamica sa și care nu au legătură cu reaua intenție) există o serie de factori perturbatori de sursă externă ce subminează treptat capacitatea discursului științific de a se legitima în raport cu destinatarii săi, în special cu opinia publică generalistă. Tentația obscurantismului devine mare atunci când știința se află sub asaltul ideologiei, atunci când mecanismele memoriei alterează relația cu trecutul sau atunci când neîncrederea în autoritatea științifică devine moda zilei. Crizele discursului științific merg dincolo de cazul particular al istoriei. Ele arată o stare de fapt cronicizabilă, aflată la intersecția dintre educație, politică, societate pe de o parte și cunoaștere, progres, sustenabilitate, pe de altă parte.

Cuvinte cheie: *discurs științific, istorie, memorie, criză, autoritate.*

Introducere

Apelul către istorie nu se face doar pentru că ar exista un iluzoriu cult al trecutului de care colectivitățile umane sunt legate identitar. Opinia publică generalistă poate avea poziționări circumstanțiale față de parcursul unor grupuri mai mari sau mai mici ori chiar față de geneza și dezvoltarea unor mari idei relevante socio-cultural. Omul își construiește relația cu trecutul (individual sau colectiv) de regulă selectiv și nesistematic. Omite ce nu este convenabil și amplifică ceea ce poate sluji un capriciu de moment. În linii mari relația sa cu trecutul (ca de altfel și relația cu viitorul) suferă sub povara lipsei de realism și se distorsionează prin condiționările prezentului. Plecăm de la premiza, de maxim bun simț, că discursul istoric trebuie neîncetat să se supună rigorilor unor metode științifice. De fapt, nu doar asupra discursului istoric planează astfel de condiționări ci și asupra construcțiilor discursive din toată sfera cunoașterii. Se întâmplă acest lucru deoarece cunoașterea este indisolubil legată de criteriile obiectivității și se auto-legitimează prin apel la adevăruri factuale, verificabile în contexte date. Dintre toate domeniile cunoașterii, istoria are dificilul rol de a reconstitui pe fundamente cât mai obiective fragmente ale trecutului indiferent cât ar fi acesta de îndepărtat. Cum trecutul se definește ca fiind atotcuprinzător, în aparatul reconstitutiv al discursului istoric intră toate aspectele vieții umane de la societate și economie la politică sau cultură. Inutil să mai adăugăm faptul că în acest aparat intră știința însăși (după cum o demonstrează constantele eforturi dedicate istoriei științei). La fel cum prezentul generic „trăiește" pe umerii propriului trecut, fiecare domeniu al cunoașterii se întemeiază pe o istorie proprie imposibil de neglijat. Parte a problematicii care ține de crizele discursului științific vizează forme de legitimare publică. Ori legitimarea, chiar și a celor mai solide discursuri științifice, nu se poate face trunchiat, necircumstanțial ci în cadre mai largi de manifestare ce revendică o raportare cât mai amplă la o logică a continuității. Cu alte cuvinte, este posibil ca unele dintre crizele discursului științific să fie cauzate de neglijența raportării științei la sensurile propriului progres adică la semnificațiile propriei istorii.

Această lucrare își propune să investigheze articularea valorilor științifice în memoria colectivă de termen lung pornind de la cazurile concrete ale scrierii istoriei. Interogația principală ce se desprinde dintr-un asemenea demers vizează felul în care o cultură științifică solidă se poate eroda prin construcția cotidiană a neîncrederii. Riscurile unui astfel de scenariu sunt reale atâta vreme cât reflexul neîncrederii (mai ales atunci când este condiționat ideologic) devine precondiție pentru nașterea obscurantismului. Dacă ne gândim la predispozițiile societăților de a internaliza natural valorile științei sau, după caz, de a le nega (uneori cu accente vehemente), câteva considerații fundamentale ies la lumină. În primul rând amprenta ideologică a respectivelor societăți. Ideologiile (majoritatea) distorsionează sensurile și mizele pe care progresul științific le presupune. Atât ideologiile seculare (în esență cele politice) cât și religiile (în accepțiunea lor de bază) au o relație tensionată cu discursul științific întrucât fiecare dintre acestea țintește aspecte diferite în conștiința omului (Cliquet, Avramov 2018, 187). Religiile tradiționale și ideologiile politice (mai ales cele non-

democratice) folosesc structuri discursive menite să trezească reacții specifice în rândurile grupurilor sociale. Ele au funcții ce ajung să circumscrie întregi viziuni despre lume și nu sunt compatibile cu pluralismul de idei și nici cu logica failibilistă. Reprezintă pseudo-programe soteriologice[1] croite pe angoasanta condiție umană și au impact mare mai ales în perioadele unor crize sistemice. În al doilea rând, educația formală (și, mai precis, alfabetizarea științifică[2] reală) constituie un reper fundamental în raportarea grupurilor umane la discursul științific. Acolo unde educația formală are un traseu scurt și, mai ales, acoperire redusă impactul benefic al progresului științific devine semnificativ limitat. Educația rămâne cel mai bun antidot împotriva obscurantismului. Ea extrage omul din mentalitățile fatalismului și îl plasează într-un context al nevoii de autodepășire. Prin educație societatea se eliberează de prejudecăți, de dogme, de tentațiile gândirii conforme. Privind în jur nu ar fi deplasat să constatăm că cele mai multe crize ale discursului științific sunt amplificate și prin deficit educațional iar, în subsidiar, avansul ideologiilor extremiste se alimentează din rezervorul ignoranței generale.

Crizele istoriei sau istoria crizelor? Câteva perspective

Dacă ar fi să analizăm conceptul de „criză" în termeni generali am observa anumite particularități rămase constante de-a lungul vremii și altele câteva care se schimbă substanțial. Să le luăm pe rând. Dintre caracteristicile constante (istoric) ale crizei, semnificativă rămâne logica etapizării. O criză (indiferent de sfera pe care o vizează) va conține o fază premergătoare, o fază manifestă și o fază a rezoluției. Se aseamănă întrucâtva cu etapele unei boli: faza premergătoare (corespunde perioadei de incubație a unui virus), faza manifestă (corespunde, desigur, intervalului de manifestare acută a simptomelor) și faza de rezoluție (ce corespunde etapei de recuperare, când întreaga simtomatologie dispare treptat). Acest model de dezvoltare în etape se poate aplica majorității tipurilor de criză pe care le găsim în istorie și pe care le putem documenta suficient de bine. Poate că analogia cu un proces patologic este ușor forțată. Însă boala, văzută ca proces organic, are trăsăturile unei crize și se manifestă ca atare în majoritatea situațiilor. Dintre caracteristicile care se schimbă de-a lungul vremii un loc central îl va ocupa factorul declanșator. Orice criză are nevoie de un factor declanșator suficient de puternic pentru a genera întreaga succesiune de etape. Factorii declanșatori nu trebuie confundați cu factorii favorizanți. Pot exista crize care nu se declanșează chiar dacă există factori favorizanți. Cu alte cuvinte susceptibilitatea nu înseamnă automat apariția bolii. În plan social nu putem vorbi despre absența totală a

[1] Caracterul pretins soteriologic al ideologiilor politice totalitare reprezintă o temă bine-cunoscută și puternic dezbătută în literatura de specialitate. (n.a.). Vezi câteva informații sintetizate: Dietmar Herz, „The concept of political religions in the thought of Eric Voegelin", in Hans Maier (editor), *Totalitarianism and Political Religions*, Routledge, 2004, p. 159.

[2] Despre semnificațiile alfabetizării științifice se poate citi pe larg în: John Airey, Johanna Larsson, „Developing student's disciplinary literacy? The case of University Physics", in Kok-Sing Tang, Kristina Danielsson (editors), *Global Developments in Literacy Research for Science Education*, Springer International Publishing, 2018, p. 361.

unor predispoziții spre diverse crize. Absența predispozițiilor „negative" ar însemna existența unei lumi ideale (în sens maximalist) și, prin aceasta, desigur utopice. Factorii favorizanți (în sesul predispozițiilor) vor exista în orice sistem (politic, economic, social etc.) însă ei nu se transformă în elemente declanșatoare pentru crize atâta vreme cât circumstanțele rămân echilibrate. Între criză și non-criză există un întreg univers al nuanțelor și al condiționărilor. Gândite ca succesiuni în procese istorice lungi cele două fețe ale aceluiași plan sunt inevitabile prin prisma posibilităților de manifestare. Crizele își depășesc de regulă faza vizibilă și intră în latență (devin așadar o non-criză) până când, un declanșator va schimba din nou echilibrul. Importantă nu este existența istorică a crizei (ea ține de necesitate și, prin urmare de inevitabilitate); important este intervalul dintre criză și non-criză, mai bine spus, perioada de hibernare a crizelor. Revenind la tema declanșatorilor, se cuvin alte câteva precizări. Spre deosebire de „vechile crize", multicauzale de regulă, noile crize se declanșează fie în baza unor impulsuri mai reduse ca intensitate, fie în logică uneori uni-cauzală. Cu alte cuvinte vechile crize porneau mai greu și se terminau mai anevoios (fiind condiționate prin multiple aspecte) pe când noile crize (să spunem crizele lumii contemporane) se declanșează mai ușor dar se și dezamorsează mai repede. Sigur, nu încercăm să generalizăm, însă preponderent vom găsi suficiente exemple în favoare perspectivei de mai sus. Generalizarea ar fi oricum imposibilă atâta vreme cât contraexemplele sunt prezente, chiar dacă în sfere specifice, mai restrânse. De pildă, în sfera geopoliticii crizele își păstrează caracterul vechi cel puțin în ceea ce privește posibilitățile de rezoluție. Pe termen lung intervalul între declanșarea și rezoluția crizelor va avea caracteristici dificil de anticipat. În orice caz pe anumite paliere (în special cele din zona securității) acest interval va fi probabil mult mai scurt și vom asista la fenomene încadrabile în logica a ceea ce putem numi „banalizarea crizelor". Inflația crizelor (și implicit „banalizarea" lor) are legătură directă cu multiplicarea factorilor cauzatori. Într-o lume din ce în ce mai complexă, marcată de interdependențe multiple și de reconfigurări sistemice fără precedent în istorie sursele crizelor devin în mod necesar numeroase și diverse. Partea posibil pozitivă[1] în tot acest context s-ar putea să aibă legătură cu o reziliență crescută din partea societății în fața unor situații de risc și în fața unor ipostaze ale crizelor. Reziliența se clădește prin expunere la situații specifice și prin internalizarea mecanismelor de adaptare la situații noi. De fapt, într-o formă sau alta, istoria umanității este un parcurs al crizelor surmontabile fapt ce dovedește resurse nebănuie ale colectivităților umane de a se adapta și de a rezista șocurilor fiecărei epoci.

Indiferent de direcție, coordonatele acestei discuții vor avea legătură cu istoria văzută ca spațiu de manifestare a crizelor de orice fel. Crizele istoriei duc inevitabil la istorii ale crizelor. Mentalul colectiv păstrează amprenta evenimentelor trecute și îl resemnifică treptat și selectiv pe termen lung. Cu cât evenimentul din trecut a fost mai

[1] A se vedea discuția despre gândirea lui Jacob Burkhard privind felul în care crizele pot funcționa ca un fel de acceleratori ai proceselor istorice (n.a). O bună sinteză în acest sens: James R. Martin, „The theory of storms: Jacob Burckhardt and the concept of historical crisis", in Journal of European Studies,40(4), 2010, p. 310.

„traumatic” cu atât amprenta viitoare va fi mai puternică și implicit mai durabilă. Paradoxal, conștiința istorică a oamenilor (și, până la urmă, istoria însăși) se hrănesc din tumult mai mult decât din stabilitate liniară. Criza face istoria mai mult decât non-criza, ajunge să o definească și să îi construiască relieful. Crizele, mai ales cele sistemice, reprezintă borne ale timpului cu ajutorul cărora putem cartografia un trecut altminteri greu sondabil.

În planul științelor, aceeași istorie consemnează fenomene interesante. Revoluția științifică a facilitat progrese remarcabile în plan social însă a creat și anumite premise pentru dezechilibre. Principala problemă a fost (și rămâne) autonomia domeniului științific, altfel spus capacitatea discursului științific de a exista liber în afara constrângerilor de tot felul. Din perspectiva opiniei publice generaliste știința există în primul rând ca discurs. Ea trebuie „tradusă” pe înțelesul celor mai mulți, altminteri va rămâne prizonieră în cercurile specializate. Coborârea în cotidian a discursului științific devine, cel puțin parțial, o practică socială (Pérez-Llantada 2012, 50) perfect internalizabilă în contexte favorabile. Pentru a avea impact și pentru a facilita progresul sistemic știința are nevoie așadar de cadre discursive care să o popularizeze însă fără a o banaliza. Riscul banalizării (deși neglijabil poate pentru unii) presupune în mod direct minimizarea credibilității întregului demers. Ori fără credibilitate discursul științific nu va putea convinge și nu va putea fi internalizat pe termen lung. Deși în ultimele secole felurite domenii ale științei au produs descoperiri remarcabile, cultura științifică a maselor rămâne deficitară. Explicațiile pentru această stare de fapt ar trebui să le căutăm tocmai pe axa autonomie-credibilitate în contextul mai larg de popularizare a științelor.

Pentru a circumscrie mai clar analiza noastră putem lua drept exemplu domeniul (științelor) istoriei. Nu vorbim despre istorie în sensul existenței unui trecut autoreferențial și autodeterminant. Vorbim de multitudinea narațiunilor despre acest trecut și de felul în care discursul științific, mai mult sau mai puțin altoit pe metodologii clare, ajunge să reconstituie acel trecut în lumini cât mai obiective. Diferitele orientări istoriografice folosesc un instrumentar specific pentru a mijloci contactul cu trecutul istoric. Unele sunt mai concentrate pe fapte și evenimente altele pe interpretare și contextualizare. Unele sunt neutre axiologic altele sunt (prin voie sau nevoie) marcate de condiționări ideologice. După cum vedem, relația cu trecutul nu poate fi una directă, nemijlocită. Ea ni se înfățișează întotdeauna ca o structură discursivă cu atribute științifice variabile dependente la rândul lor de impulsuri exterioare demersului propriu-zis. Acest aspect este însă doar jumătatea problematicii. Discursurile științifice asupra istoriei, indiferent de morfologia lor și indiferent de motivațiile care le stau în spate, reprezintă „produse de consum” al căror succes pe piață nu este neapărat garantat de calitate ori obiectivitate. Discursurile științifice asupra istoriei au impact larg în măsura în care pot fi credibile (sau, după caz, în măsura în care vor reuși să mimeze cu succes credibilitatea). Aici situația se complică oarecum deoarece începe să conteze nu doar calitatea produsului, ci și calitatea consumatorilor. Vorbim, desigur, despre calitatea educațional-etică a unor categorii mari de consumatori pentru care contactele

cu discursul științific variat nu sunt întâmplătoare și vag-circumstanțiale. Vorbim în mod necesar de un public instruit pentru care alfabetizarea științifică nu mai este de mult o provocare. Relația maselor cu știința are la bază două dimensiuni importante. Pe de o parte infrastructura educațională ce reușește (cu mai mare sau mai mic succes) să integreze societatea în fluxurile cunoașterii și progresului. În paralel se dezvoltă treptat o cultură a științei ce are capacitatea de a vindeca și cele mai încăpățânate porniri obscurantiste. De cealaltă parte găsim o dimensiune inerțială, adânc înrădăcinată în precaritățile veacurilor trecute. Inexistența sau, după caz, slaba alfabetizare științifică în cazul unor categorii populaționale mari au fost pe termen lung precondiții pentru întreținerea unei ignoranțe structurale aflată la intersecția dintre obscurantism, prejudecată, reflexe mistice și variate superstiții anti-moderne. „Dezvrăjirea" lumii în care trăim s-a făcut greoi și, în ciuda unor evoluții remarcabile, procesul nu pare încă încheiat.

Din perspectiva relației cu știința, mentalul colectiv actual se găsește prins între reflexele trecutului și condiționările prezentului. Progresul științific nu garantează automat dezvrăjiri, detabuizări ori resetări complete de mentalități. Ne lovim constant de aceeași problemă insurmontabilă a încrederii sociale ce își caută ancora în narațiuni maniheiste, apodictice, mitizante, simplificatoare. Acestea din urmă sunt prin natura lor incompatibile cu discursul științific autentic, neînregimentat. Discursul științific nu are impact prin simpla lui validitate. Poate fi onest, bine calibrat, de imensă relevanță. Atâta vreme cât nu își găsește calea spre conștiințele celor mulți impactul lui va fi limitat. Popularizarea conținuturilor științifice fără a le dilua forma și fără a le deturna mizele rămâne, de departe, provocarea cea mai mare pentru lumea de azi. Obscurantismul în variatele sale ipostaze, inclusiv atunci când ia formele unei mișcări sociale, (Harris 1979, 315) se hrănește din acest clivaj al neîncrederii și al insuficientei accesibilizări. Știința nu a fost vreodată un produs de larg consum și probabil nu va fi vreodată. Însă o masă critică, plasabilă în siajul ei, trebuie să existe altminteri modernitatea își va fi ratat sensurile. Nu trebuie apelat la artificii discursive de dragul popularizării. Discursurile (dacă e să ne referim doar la cele pe teme istorice) au oricum propriul balast și suficiente inadecvări. Cu alte cuvinte nu trebuie o „propagandă" pentru știință care să producă adeziuni necondiționate. Știința nu caută credincioși fără dubii. Nu se dorește a fi o nouă religie, nu poate avea pretenția plenară a salvării.

În mai toate ramurile științelor se observă alunecarea spre discursuri alternative. De la convenabile bagatelizări la grosolane falsificări găsim o gamă largă de ipostaze ale crizelor discursului științific. Istoria este, poate, cea mai expusă falsificărilor și mistificărilor de tot felul având în vedere nevoile instrumentalizărilor ideologice și sensibilitățile opiniei publice față de anumite aspecte ale trecutului. Dacă ne uităm cu răbdare spre angajamentul regimurilor totalitare față de rescrierea istoriei în cheie conformă ideologic vom ajunge destul de repede la concluzii pesimiste. Anii întregi de îndoctrinare și internalizarea de către generații întregi a unor narațiuni istorice mistificate până la exces nu pot fi contrabalansați prin exerciții sporadice de gândire critică și nici măcar prin campanii ale demitizării. Adevărul contextual și obiectivitatea

odată deturnate se pot recupera greu mai ales în societăți fără repere axiologice solide și fără o cultură științifică deja rodată. Crizele discursurilor asupra istoriei sunt în primul rând crize de raportare la trecut în condiții de insuficientă dezvoltare a ceea ce Hayden White numea „conștiință istorică" (White 1990, 14). Acest lucru implică intersecția a două aspecte deopotrivă relevante: neîncrederea generală a societății în discursul științific pur și dificultatea istoricului de a reda sensul cursului istoric dincolo de evenimențialitatea brută. Acest ultim aspect merită cu siguranță aprofundat în cercetări de mai mare anvergură. Contează, așa cum am spus, felul în care este „consumată" știința (istorică) de publicul larg, dar contează la fel de mult felul în care produsele cercetării științifice sunt livrate în contexte socio-culturale specifice. Morfologia discursului devine indicator al impactului și semn al receptării dincolo de cercurile specializate. Factualul se poate pune în context doar prin discurs și poate căpăta sens doar prin interpretare bine calibrată. O spun, pe bună dreptate, nume importante din rândul istoricilor: „Studierea stilului sugerează, așadar, că istoricul nu și-a încheiat misiunea odată ce a înțeles cauzele și cursul evenimentelor. Narațiunea istorică lipsită de analiză este trivială, iar analiza istorică fără narațiune este incompletă" (Gay 1976, 189). Dacă stilul de livrare a informației prin intermediul discursului științific este important, atunci atenția dedicată construcției sensurilor devine cât se poate de relevantă. Factualul brut nu poate fi internalizat automat în lipsa unei minime interpretări. Aceasta din urmă este posibilă doar în urma unor analize bine întemeiate preferabil plasate în afara pretențiilor de infailibilitate epistemologică.

Concluzii

Locul și rolul științelor în societățile umane reprezintă un subiect imposibil de acoperit prin abordări disciplinare unice. Nici istoria, nici sociologia, nici antropologia nu pot de unele singure să investigheze cu maximă amplitudine un fenomen aflat la intersecția mai multor planuri, așa cum este știința și, în subsidiar, producerea discursurilor științifice. Interdisciplinaritatea abordărilor devine imperativă atunci când încercăm să explicăm dinamici aflate dincolo de logica monocauzalității. Generic fie spus, știința facilitează progresul, dar are nevoie de vectori specifici pentru a ieși din universul mărginit al comunităților epistemice și pentru a pătrunde ulterior într-un mental colectiv pe care să îl poată modela corespunzător. Crizele discursului științific nu sunt, cel puțin din această perspectivă, plasabile în ecosistemul științific general ci mai degrabă în discursul asupra științelor. Neajunsurile sunt bidirecționale. Pe de o parte strategiile de popularizare a științelor nu țin pasul cu dinamicile sociale și nu pot avea impact semnificativ din pricina insuficientei apropieri față de „consumator" adică față de publicul țintă. Pe de altă parte, slaba alfabetizare științifică identificabilă în categorii sociale mari blochează, la rândul ei, internalizarea optimă a narațiunilor științifice variate, cu atât mai mult a celor istorice (după cum încercam să argumentăm în acest articol). Sincopele de relaționare pe acest plan al producerii științei și popularizării ei cauzează pe termen lung o criză cronică de încredere (din partea celor care nu dețin instrumentele necesare pentru a discerne în asemenea chestiuni). După

cum încercam să argumentăm, educația formală are în acest context dificila misiune de a topi distanțele între ignoranță și emancipare sau de a combate tentațiile obscurantismului prin apel la rațiune și autoritate domenială. Lipsa unor asemenea premise va face ca discursul științific să fie orientat spre nicăieri adică să fie lipsit de destinatari. Totuși, nu acesta este singurul risc. Pierderea locului și rolului discursurilor științifice autentice în societate va atrage după sine reorienatrea opiniei publice spre narațiuni pseudo-științifice sau chiar pe de-a-ntregul false. Oricum, discursurile alternative asupra unor subiecte de mare importanță socială (de la istorie la economie sau de la politică la medicină) tind să devină dominante în acele cercuri sociale vulnerabile prin prisma educației precare. Asistăm la o veritabilă convertire a autorității științifice prin decredibilizarea comunităților epistemice autentice și legitimarea unor surogate. Implicațiile pe termen lung ale acestei stări de fapt sunt multiple și dificil de gestionat iar riscurile aferente deja se întrezăresc. Dacă rațiunea științifică nu mai poate fi un reper social solid atunci viitorul se va construi pe fundamente din ce în ce mai fragile.

Bibliografie

Cliquet R., Avramov D. 2018. *Evolution Science and Ethics in the Third Millennium. Challenges and Choices for Humankind*. Cham: Springer International Publishing.

Gay, Peter. 1976. *Style in History*. New York: McGraw-Hill Book Company.

Harris, Marvin. 1979. *Cultural materialism: the struggle for a science of culture*, New york: Random House.

Maier, Hans (editor). 2004. *Totalitarianism and Political Religions*. New York: Routledge.

Pérez-Llantada, Carmen. 2012. *Scientific Discourse and the Rhetoric of Globalization. The Impact of Culture and Language*. London: Continuum International Publishing Group.

Tang Kok-S., Danielsson K. (editors). 2018. *Global Developments in Literacy Research for Science Education*. Cham: Springer International Publishing.

White, Hayden. 1990. *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Martin James. 2010. *The theory of storms: Jacob Burckhardt and the concept of historical crisis*, in „Journal of European Studies", 40 (4), p. 307-327.

Recenzii

Reviews

DOI: 10.35923/QR.13.03.22

Metamorfozele formei de fugă în spațiul modernității și postmodernității

Gabriela VLAHOPOL*, Forma de fugă și provocările modernității,* Iași, Editura Artes, 2023, 174 p., ISBN 978-606-547-528-1, ISMN 979-0-707669-03-7 / București, Editura Muzicală, 2023, 174 p., ISBN 978-973-42-1367-2, ISMN 979-0-69491-415-8

I. Introducere

Monografia pornește de la constatarea că fuga are o continuitate procedurală dincolo de schimbările de limbaj ale secolului XX. Autoarea nu tratează structura ca formă închisă, ci urmărește transmutațiile ei în contexte ce merg de la serialism și micropolifonie până la fuziuni trans-gen (tango, jazz), argumentând că „supraviețuirea" fugii rezidă în capacitatea de a articula tensiune și coerență în configurații stilistic eterogene. În acest cadru, fuga devine „mod de gândire", nu tipar fix, cu relevanță istoriografică și pedagogică.

Volumul este relevant atât istoriografic, cât și pedagogic, pentru că oferă un cadru unitar de interpretare a unor repertorii adesea discutate izolat.

Cartea are o structură clară, în cinci capitole majore (precedate și urmate de secțiuni programatice), care urmăresc: (1) genealogia conceptelor temă / tematism; (2) suprapuneri structurale ale fugii în primele decenii ale secolului XX; (3) reintegrări moderne (serialism, politonalism, „fugă monodică", fuga parlato); (4) polistilismul și *crossover*-ul, cu un studiu de caz Piazzolla; (5) relația fugă / jazz și paradigma *Third Stream*. Organizarea permite o lectură progresivă, de la fundamentul teoretic la demonstrațiile analitice și la implicațiile culturale.

II. Contribuții teoretice

Secțiunea introductivă trasează istoria conceptului de „temă" (de la Glareanus, Zarlino, Walther, Koch) și clarifică raporturile temă / subiect / motiv în diverse epoci, apoi avansează distincții utile între tipuri de tematism (variațional, dezvoltător) și între stadii ale atematismului. Inserția despre tematismul enescian (teme ale dezvoltării continue *vs*. teme ale repausului structural) ancorează discuția într-o tradiție est-europeană prea rar valorificată în studiile de formă contemporane. Acest eșafodaj conceptual pregătește coerent analizele de caz din capitolele ulterioare.

Un aport metodologic de subliniat este grila retorică aplicată fugii (*status, narratio, divisio, confirmatio, conclusio*). În locul unei taxonomii descriptive, autoarea propune lectura fugii ca discurs persuasiv, în care procedeele tehnice specifice formei (augmentare, inversare, stretto, pedală) capătă roluri funcționale în construcția

argumentului muzical. Transpunerea acestei grile pe repertoriu modern (de la Berg la Șostakovici) este una dintre originalitățile volumului, cu utilitate didactică imediată.

III. Analize reprezentative

III.1. Fuga în dialog cu formele clasice

Capitolul I discută compatibilitatea dintre fuga barocă și morfologiile sonatei și rondo-ului, folosind exemple din compoziții de gen aparținând compozitorilor Max Reger (*Variațiuni și fugă pe o temă de Bach*), George Enescu (*Suita op. 20 – Overture*) sau Paul Hindemith (*Sonata pentru vioară și pian*). Demersul analitic arată cum fugato-ul devine dispozitiv dramaturgic, fie el expozitiv, median sau final: „utilizat într-o articulație mediană, fugato-ul oferă soluția la dificultatea de a scrie secțiuni dezvoltătoare" (p. 13). Pe aceeași direcție a argumentării, autoarea subliniază modul în care, în secolul XX, expoziția poate integra variante modificate ale subiectului chiar înainte ca dezvoltarea să-și înceapă cursul.

III.2. Reintegrări moderne

Capitolul II cartografiază o diversitate de soluții: canon multiplu suprapus pe fugă (Arnold Schönberg, *Pierrot lunaire, „Der Mondfleck"*); fugă variațională (György Ligeti, *Musica ricercata, nr. XI*); ambiguitatea fugă / canon (Liviu Glodeanu, *Preludiu şi fugă pentru pian op. 12*); invenţiuni tematice (Alban Berg, *Wozzeck*); fugă monodică și valorizarea timbralității (Tiberiu Olah, *Sonata pentru clarinet solo*); politonalism cu fugi suprapuse (Darius Milhaud, *5 Études pour piano and orchestre* op. 63, *IIIe Étude*); fuga parlato (Ernst Toch, *Fuga geografica*). În toate aceste situații, „forma" evoluează de la tiparul fix la o dinamică a procedurii imitativ-contrapunctice într-un mediu sonor schimbat.

III.3. *Coincidentia oppositorum*: fugă și semantică literară

Capitolul III propune lectura fugii cu substrat literar (ciocnirea obiectivismului tehnicii cu subiectivitatea programului), analizând de la Tudor Ciortea la Arnold Schönberg modul în care construcția multiplană a genului poate sugera pluralitatea de voci / instanțe textuale. Integrarea metodologiei retorice în analizele fugilor moderne oferă un instrument robust pentru a urmări tensiunea persuasivă a discursului.

III.4. Polistilism și studiu de caz: Astor Piazzolla

Capitolul IV este unul dintre polii de referință ai cărții: în *Fugata, Fuga y Misterio* și *La muerte del ángel* autoarea arată cum compozitorul Astor Piazzolla legitimează tango-ul prin tehnici specifice genului de fugă (expoziții modulante, contrasubiecte, contrapunct multiplu), dar și cum modelează în manieră personală profilul ritmic al subiectelor, translând treptat din fugă spre omofonie, ostinato-uri și poliritmie. Rezultatul este departe de a avea aerul unei pastişe; se coagulează ca identitate hibridă coerentă, în care ethosul tango-ului rămâne central și absoarbe

elementele baroce și jazzistice fără a-și pierde coeziunea. „Dacă fac o fugă în modul Bach, va fi întotdeauna *tanguificada*” (Astor Piazzola, citat la p. 106).

III.5. Fuga și jazzul

În capitolul final, accentul cade pe compatibilitatea contrapunctului cu improvizația, pe de o parte, iar pe de altă parte, pe traseul dintre citatul omagial și fugile funcționale în dramaturgii de jazz simfonic: Darius Milhaud (*La Création du Monde*), George Gershwin (*The Crap Game Fugue*), Bernstein (*Cool Fugue, Prelude, Fugue and Riffs*), David Brubeck (*Chromatic Fantasy Sonata*). Discuția repoziționează direcția *Third Stream* ca spațiu în care procedeele fugii pot media între spontaneitatea ritmică a jazzului și scriitura compozițională extinsă.

IV. Privire critică

Cartea reușește o recalibrare conceptuală: fuga este văzută ca invarianță procedurală ce traversează frontierelor stilistice. Această deplasare de accent eliberează discursul de false opoziții (formă veche vs. limbaj nou) și oferă o meta-teorie a continuității în istoria formelor. În plan practic, propunerea retorică furnizează un cadru de analiză transferabil, ușor de aplicat în cercetarea și predarea repertoriilor moderne/contemporane.

Un al doilea câștig constă în verticalizarea repertoriului: alăturarea Enescu–Reger–Hindemith–Ligeti–Milhaud–Berg–Olah–Toch–Piazzolla–Bernstein–Brubeck oferă o hartă comparativă convingătoare a „reaccesării” fugii în modernitate, evitând atât canonul limitativ, cât și dispersia exemplară fără concluzie.

Densitatea conceptuală și nivelul tehnic sunt ridicate – un atu pentru mediul academic, dar o provocare pentru publicul nespecialist. O ediție viitoare ar putea include: (a) un index de lucrări/compozitori; (b) tabele sinoptice pentru tipologii (de pildă, modele de expoziție modulantă comparate între Reger / Ligeti / Piazzolla); (d) trimitere la resurse audio (QR/URL) pentru exemplele analizate, utile mai ales în capitolele dedicate jazzului și tangoului.

Din perspectivă istoriografică, focalizarea pe tradiția occidentală este firească, oferind spațiul deschiderii către studiul receptării fugii în modernități non-occidentale sau în practici pop/experimentale recente, ceea ce ar consolida teza universalității procedurale.

Volumul este util pentru:

a) muzicologi, compozitori, dirijori, interpreți interesați de tehnicile imitativ-contrapunctice în repertorii secolului XX–XXI;

b) cadre didactice și studenți la compoziție / analiză (capitolele 1–2 și 4 oferă modele de lectură reproductibile în seminar);

c) cercetători ai polistilismului / *crossover*-ului (studiul Piazzolla poate funcționa ca referință metodologică).

Prin combinarea aparatului analitic cu reflecția estetică, cartea are potențial de a deveni titlu de referință în bibliografiile de formă și analiză ale programelor masterale/doctorale.

V. Concluzii

Forma de fugă și provocările modernității propune o lectură actualizată și necesară a unui tipar muzical istoric central, demonstrând că fuga rămâne un instrument de gândire capabil să structureze muzica în plină epocă a hibridizărilor. Prin amploarea repertorială, finețea analitică și deschiderea metodologică, volumul Gabrielei Vlahopol oferă o contribuție originală la muzicologia formei și un model de dialog între tradiție și inovație. Recomandat spre includere în bibliotecile academice și pentru recenzii extinse în reviste de specialitate indexate internațional.

Teodor AMARANDEI
(Universitatea Națională de Arte „George Enescu”, Iași)

DOI: 10.35923/QR.13.03.23

O contribuție valoroasă la istoriografia dobrogeană

Constantin Ardeleanu, *Un drum de fier prin „Estul Sălbatic”. Dobrogea otomană în zorii capitalismului*, București, Humanitas, 2025, 404 p., ISBN 978-973-50-8938-2

Una dintre principalele inovații ale secolului al XIX-lea a fost construcția căilor ferate, acestea aducând un aport esențial atât din punct de vedere tehnic, prin modernizarea și eficientizarea sistemelor de transport, cât și din punct de vedere economic și social. Prin accelerarea circulației bunurilor, infrastructura feroviară a facilitat dezvoltarea schimburilor comerciale, mobilitatea populației și integrarea spațiilor regionale în cadre economice și administrative mai largi, devenind un element central al proceselor de modernizare specifice epocii.

Volumul *Un drum de fier prin „Estul Sălbatic”. Dobrogea otomană în zorii capitalismului*, semnat de către Constantin Ardeleanu și publicat la editura Humanitas în anul 2025, se înscrie în sfera preocupărilor istoriografice dedicate studiului infrastructurilor moderne ca factori ai transformărilor economice și sociale. După cum menționează încă din introducere, autorul propune o analiză aprofundată a amplului proces de construcție a primei căi ferate din Dobrogea, într-un context istoric în care provincia era parte componentă a Imperiului Otoman. Din această perspectivă, în cuprinsul lucrării analizate, calea ferată nu este examinată exclusiv drept o realizare tehnică sau ca expresie a inițiativei capitaliste, ci devine punctul de plecare pentru o investigație amplă asupra implicațiilor sale sociale, politice și economice. Autorul îi atribuie statutul unei structuri cu relevanță socială, politică, juridică, simbolică și epistemică, profund integrată în dinamica transformărilor economice și instituționale ale secolului al XIX-lea (p.21).

Volumul este organizat în nouă capitole și urmărește, în ansamblu, procesul de construire a primei infrastructuri feroviare din Dobrogea, desfășurat pe parcursul secolului al XIX-lea. Autorul pune în lumină atât contextul istoric, economic și social, cât și rolul personalităților și instituțiilor implicate în acest demers. Arhitectura volumului este completată, conform uzanțelor editoriale, de lista ilustrațiilor, secțiunea de mulțumiri, introducerea, concluziile, notele și bibliografia. În introducere, autorul își prezintă metodologia de lucru și oferă câteva repere biografice despre John Trevor Barkley, figura centrală a lucrărilor

de construcție a primei căi ferate din Dobrogea. Totodată, autorul dedică o secțiune a cărții prezentării principalelor unități de măsură și a monedelor utilizate de acesta, specifice secolului al XIX-lea, oferind astfel reperele necesare pentru înțelegerea adecvată a contextului tehnic și economic al epocii.

Capitolul I examinează geneza interesului investitorilor occidentali pentru dezvoltarea unei infrastructuri moderne de transport în Dobrogea, aflată atunci în componența Imperiului Otoman. Această infrastructură era concepută ca o alternativă la ruta tradițională dintre Europa Occidentală și cea Orientală, realizată prin navigația pe Dunăre. Prin prezentarea planurilor de edificare a acestei infrastructuri, care inițial lua forma unui canal navigabil, și a informațiilor de care occidentalii dispuneau despre Dobrogea, autorul analizează dinamica circulației cunoașterii științifice despre o regiune periferică a Imperiului Otoman. Astfel, analiza bine documentată evidențiază cunoștințele adesea fragmentate ale occidentalilor despre realitățile geografice, economice, sociale și administrative ale Dobrogei, cunoștințe adesea distorsionate de percepțiile călătorilor occidentali. Lipsa unei înțelegeri solide a acestor realități a dus, după cum arată Constantin Ardeleanu, la supraevaluarea potențialului economic și a costurilor de realizare ale proiectului, ceea ce a făcut ca acesta să se dovedească, în final, nesustenabil din punct de vedere financiar.

În capitolul al II-lea, Constantin Ardeleanu reușește să surprindă dimensiunea diplomatică a construcției infrastructurii de transport în Dobrogea, punând un accent deosebit pe cadrul internațional care fusese creat în urma Războiului Crimeii. Pentru a face posibil construirea unui canal navigabil sau a unei linii ferate între Dunăre și Marea Neagră, mai mulți investitori străini au demarat negocieri cu autoritățile otomane, în vederea obținerii dreptului de concesiune necesar realizării acestei infrastructuri. Tratativele au fost finalizate prin convenția din septembrie 1857, în urma căreia consorțiul Danube and Black Sea Railway and Kustendjie Harbour (DBSR) a obținut dreptul de a construi o cale ferată, precum și de a moderniza și administra portul Constanța (p. 104-108). Astfel, autorul arată că realizarea unei infrastructuri de comunicații, precum un canal navigabil sau o cale ferată prin Dobrogea, nu ține doar de progresul tehnologic, ci depinde și de existența unui cadru diplomatic eficient și favorabil.

Dacă în primele două capitole autorul a analizat proiectele premergătoare construirii primei căi ferate în Dobrogea, capitolul al III-lea este dedicat construirii propriu-zise a acesteia. Astfel, sunt urmărite etapele esențiale ale procesului, de la constituirea consorțiului de investitori britanici, până la mobilizarea resurselor materiale, tehnologice și umane necesare finalizării lucrărilor. Un aspect semnificativ îl reprezintă colaborarea dintre capitalul

privat britanic, întruchipat de către DBSR, și autoritățile otomane în procesul de concesionare a lucrărilor pentru construirea căii ferate din Dobrogea. Această cooperare s-a concretizat într-un consorțiu pe acțiuni, în cadrul căruia 500 de acțiuni erau alocate investitorilor publici și privați din Imperiul Otoman (p.118-122).

O altă dimensiune importantă, prezentată de Constantin Ardeleanu, privește organizarea și mobilitatea forței de muncă. Autorul arată că, pentru realizarea lucrărilor din Dobrogea, personalul specializat a fost adus, în mare parte, din zona Albaniei, în cazul zidarilor, și din Marea Britanie, în timp ce munca necalificată era asigurată de populația locală, la care se adăugau zilierii proveniți din Valahia și din Peninsula Balcanică. Din această combinație a rezultat o comunitate de lucru multietnică și multiconfesională, în cadrul căreia se vorbeau nu mai puțin de 32 de limbi.

Șantierul a avut, totodată, rolul unui veritabil „șantier-școală", în cadrul căruia o parte a muncitorilor necalificați a dobândit competențe tehnice în domeniul construcțiilor feroviare, prin transferul de cunoștințe și practici între specialiștii occidentali și forța de muncă locală. Acest proces de formare a muncitorilor a dus la profesionalizarea treptată a forței de muncă locale, competențele dobândite fiind utilizate ulterior în alte proiecte feroviare din Imperiul Otoman (p.130-136).

În ceea ce privește relația populației cu noua infrastructură feroviară, numeroși locuitori au manifestat o atitudine ostilă, reflectată în tentative de oprire a lucrărilor și de deraiere a trenurilor. Aceste acțiuni exprimau atitudinea defensivă a mediului rural tradițional față de inovația tehnologică (p. 142-143).

Capitolul IV analizează modalitatea prin care compania DBSR a administrat calea ferată și portul Constanța, evidențiind totodată demersurile investitorilor de a integra această infrastructură în fluxurile de trafic de călători și mărfuri din Europa Centrală. Noua rută s-a dovedit însă vulnerabilă la o serie de factori independenți de sistemul de administrare, dintre care se remarcă fluctuația pieței cerealelor, crizele politico-militare și concurența exercitată de alte axe de transport. În acest context, îmbunătățirea navigației la Gurile Dunării, ca urmare a lucrărilor realizate de Comisia Europeană a Dunării (CED), a redus volumul exporturilor care erau transportate prin intermediul căii ferate dobrogene. Combinarea acestor factori a generat dificultăți financiare persistente, autorul subliniind că afacerea nu a reușit să le ofere investitorilor dividendele promise, întrucât planurile inițiale s-au dovedit excesiv de optimiste în raport cu realitățile economice și geopolitice ale provinciei.

În capitolul V, afacerea DBSR este analizată în raport cu cei doi principali competitori, ale căror interese economice erau afectate direct de

dezvoltarea infrastructurii dobrogene. Un prim competitor era CED, instituție implicată în îmbunătățirea navigației la Gurile Dunării. Încă din faza de proiect, infrastructura feroviară fusese concepută drept o rută alternativă transportului fluvial, fapt care explică opoziția acestui actor față de proiectul DBSR (p.185-198).

Al doilea competitor analizat de Constantin Ardeleanu este statul român, întrucât o parte a autorităților de la București au manifestat suspiciuni față de afacerea DBSR, considerată o potențială amenințare la adresa porturilor Brăila și Galați. Această atitudine s-a reflectat și în dezbaterile de la București privind proiectarea unor linii ferate care aveau să se unească cu linia dobrogeană. În acest sens, promotorii intereselor economice naționale au susținut soluții alternative, menite să consolideze porturile dunărene anterior amintite (p.198-211).

În cadrul capitolului VI, autorul supune unei analize principalele dificultăți întâmpinate de DBSR în relația cu autoritățile otomane, în principal în ceea ce privește dreptul companiei de a percepe taxe portuare în portul Constanța. Imposibilitatea exercitării acestui drept a avut consecințe directe asupra activității consorțiului, întârziind totodată și lucrările de modernizare ale orașului Constanței.

Pe fondul acestor tensiuni, conflictele dintre părțile implicate s-au amplificat, disputa ajungând în fața unui tribunal arbitral. În acest context, DBSR a încercat să valorifice conjunctura internațională creată de Criza Orientală, însă, transformările politice din 1878 au modificat radical statutul Dobrogei, plasând compania britanică în fața unor noi provocări.

În capitolul VII, Constantin Ardeleanu examinează contribuția construcției căii ferate la procesul de modernizare a orașului Constanța. Realizarea infrastructurii feroviare, modernizarea portului, edificarea de locuințe și a anexelor necesare activităților de export al cerealelor au determinat transformări profunde, atât la nivel urbanistic, cât și social și economic. Autorul subliniază, de asemenea, că procesul de modernizare nu a produs doar efecte pozitive, ci a fost însoțit și de apariția unor probleme importante, precum epidemiile, între care se remarcă cea din 1865 (p. 263), favorizate de intensificarea mobilității comerciale și a circulației populației. În același timp, Dobrogea s-a conturat drept o rută din ce în ce mai frecventată de vizitatori, atrași de vestigiile antice ale provinciei, calea ferată contribuind astfel nu doar la dezvoltarea economiei, ci și la diseminarea informațiilor privind diversitatea istorică și culturală a provinciei (p. 267-271).

Analiza realizată în capitolul anterior este extinsă la scara întregului teritoriu dobrogean, astfel încât capitolul VIII este dedicat evaluării impactului

căii ferate asupra economiei și configurației provinciei în cadrul Imperiului Otoman. Autorul demonstrează că introducerea infrastructurii feroviare a determinat o reconfigurare a profilului economic al Dobrogei, prin deschiderea unor noi piețe de desfacere pentru cereale, ceea ce a dus la dezvoltarea accelerată a agriculturii (p. 286-290). Pe fondul acestor transformări, autoritățile otomane au implementat mai multe inițiative administrative, la care s-au adăugat politici de colonizare a provinciei cu populații tătare și cercheze (p. 299-300).

Ultimul capitol este consacrat negocierilor dintre guvernul român și DBSR privind răscumpărarea liniei ferate, în contextul în care integrarea Dobrogei în frontierele statului român a creat pentru capitaliștii britanici oportunitatea de a-și recupera o parte din investiții. Cu aceeași rigoare analitică, Constantin Ardeleanu examinează dimensiunile politice și diplomatice ale acestui proces, evidențiind mecanismele prin care s-a realizat transferul liniei ferate dobrogene din administrația DBSR în cea a statului român. Acest demers este plasat în cadrul unei strategii economice mai ample, în care autoritățile române au perceput avantajul reorientării exporturilor naționale către portul Constanța.

În finalul demersului său, în secțiunea dedicată concluziilor, autorul reia principalele aspecte ale construcției primei căi ferate dobrogene, reliefând rolul acesteia în transformările tehnologice, sociale, demografice și economice ale Dobrogei din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Complexitatea analizei realizate de Constantin Ardeleanu, sintetizată în rândurile anterioare, se sprijină pe un demers intelectual riguros documentat. În acest sens, autorul a valorificat o gamă largă de surse, provenite atât din arhivele românești, cât și din cele britanice și turcești. Acestui nucleu documentar i se adaugă sursele primare edite, provenite din presă și memorialistică, acestea fiind valorificate cu spirit critic și discernământ metodologic. Ansamblul surselor primare este coroborat cu o amplă bibliografie de specialitate, atât românească, cât și internațională, prin intermediul căreia autorul își fundamentează opțiunile metodologice și conceptuale în abordarea temei. Nu în ultimul rând, demersul autorului este completat de includerea a 16 ilustrații, dintre care materialele cartografice joacă un rol esențial în înțelegerea dinamicii construcției primei căi ferate din Dobrogea, oferind cititorului o reprezentare vizuală clară a amplorii proiectului.

Nu putem să nu remarcăm și stilul de redactare al lucrării, acesta fiind clar, coerent și ușor de citit, aspect ce contribuie la o mai bună înțelegere a conținutului. Prin această manieră de prezentare, lucrarea reușește să se

adreseze atât specialiștilor din domeniu, cât și publicului mai larg, fără a pierde din rigoarea academică.

În concluzie, prin complexitatea tematicii și prin varietatea perspectivelor de analiză, Constantin Ardeleanu aduce o contribuție semnificativă la cunoașterea procesului de construcție a primei căi ferate din Dobrogea.

Mihăiță-Silviu BALUȚĂ
(Academia Română-Filiala Timișoara, Institutul de Cercetări Socio-Umane „Titu Maiorescu”, Timișoara/ SCOSAAR – Școala Doctorală de Istorie și Arheologie – Institutul de Istorie „George Barițiu”, Cluj-Napoca)

DOI: 10.35923/QR.13.03.24

Concertul pentru orgă și pian al lui Dinu Lipatti

Cristina Deiana STRUȚA, *Dinu Lipatti – Concertul pentru orgă şi pian*, București, Editura Muzicală, 2024, 88 p., ISMN 979-0-69491-484-4, ISBN 978-973-42-1407-5

Autoarea a cărei carte o recenzăm este o tânără personalitate a vieții muzicale timișorene, absolventă a Facultății de Muzică și Teatru din Timișoara, specializarea orgă, și a Școlii doctorale din cadrul Universității de Vest. Este vorba despre Cristina Deiana Struța, bine-cunoscută publicului timișorean prin concertele de orgă susținute cu orchestra Filarmonicii „Banatul", și nu numai, dar și prin numeroasele proiecte culturale realizate de-a lungul anilor, mai ales în calitate de director artistic, și aici se cuvin amintite: *Timorgelfest, Orgile cetății, Barocul în ipostaze contemporane, Ziua muzicii de orgă din Timișoara, Ways of Knowing, #Concerte'n sat. Deschide lumea prin muzică, Vacanța pe portativ – muzica la sat, EduArtRomi* și altele.

Un succes notabil l-a obținut în cadrul proiectului Timișoara Culturală 2021 unde a fost plasată pe prima poziție în cadrul selecției. Prin inițiativa proiectelor *Orgile Cetății Timișoara,* Cristina Deiana Struța a pus în valoare bogăția patrimoniului timișorean, cuprins în cele 16 biserici cu orgă. Acest proiect a revigorat spațiul cultural timișorean într-un mod cu totul remarcabil, prin concertele organizate și prin invitații de marcă pe care i-a reunit.

În prezent lector universitar doctor la disciplinele Orgă, Acompaniament cu orgă, Muzică de cameră și Improvizație, din cadrul Facultății de Muzică și Teatru din capitala Banatului, Cristina Deiana Struța se dovedește a fi și o pasionată cercetătoare în domeniul muzicologiei, realizând mai multe volume, dintre care amintim: *Timorgelfest – 20 de ani cu muzică de orgă*, Editura Universității de Vest din Timișoara, Timișoara, 2020, și capitole de cărți: *Frumosul muzical în componistica pentru orgă*, Editura Școlii de înalte studii pentru educatori Mihalo Pavlov, Vârșet, Serbia, 2017, *The liturgical chant of the Serbian Ortodox Church of Banat*, în *Studii de Imnologie,* vol. VI, Editura Risoprint, Cluj Napoca, 2017, *Charles Marie Widor, Analiza interpretativă a Simfoniei Romane, op. 73, partea I*, în *Cercetări și Studii – etnomuzicologie, bizantologie și etnologie*, nr.1-2/2020, Editura Academiei Române, Filiala Timișoara. Dar preocuparea de bază s-a focusat în acești ani pe o cercetare cu valențe deosebite și de o valoare inestimabilă, Concertul pentru orgă și pian de

Dinu Lipatti, realizată în cadrul studiilor doctorale, care au vizat domeniul interpretării muzicii lui Charles Marie Widor și Dinu Lipatti, teză de doctorat coordonată de prof. univ. dr. habil. Felician Roșca, susținută și apreciată de comisia de evaluare academică cu calificativul *Summa cum laude*.

Toate aceste publicații dovedesc o migăloasă documentare, simț al echilibrului în stilul de exprimare, dar, mai ales, respect și dragoste pentru obiectul cercetării, fie că este vorba despre analiza unei lucrări muzicale, fie despre o personalitate ce trebuie readusă în atenția publicului, așa cum este volumul de care ne ocupăm, *Dinu Lipatti – Concertul pentru orgă şi pian.*

În această carte, Cristina Deiana Struța face o analiză pertinentă, actuală și unică în domeniu, demersul fiind dublat și de editarea partiturii după documente originale de arhivă, în acest sens fiind comparate manuscrisele aflate la Biblioteca Academiei Române din București, Schola Cantorum din Paris, Biblioteca Universității Naționale de Muzică din București, Biblioteca Academiei de Muzică „Gh. Dima" din Cluj-Napoca, Biblioteca Filarmonicii din Tg. Mureș, meritul fiind cu atât mai mare întrucât propune un titlu oarecum ignorat, aproape necunoscut din creația acestui mare interpret și pedagog român, despre a cărui creație componistică poate că nu s-a scris suficient până în prezent. Se știe, de altfel, că Dinu Lipatti a lăsat o multitudine de capodopere dedicate, în general, creației pianistice, însă acest concert este un opus special dedicat profesoarei sale, Nadia Boulanger.

După câteva informații strict legate de contextul biografico-istoric al nașterii lucrării, autoarea realizează o analiză amănunțită a arhitecturii muzicale ale acesteia, rezultatul fiind redat încă o dată, schematic, la sfârșitul cărții, astfel încât oricine își poate forma, dintr-o privire, o imagine de ansamblu asupra ei. Deosebit de interesante sunt concluziile, din care se desprind câteva aspecte caracteristice, care fac ca lucrarea să se detașeze în cadrul muzicii concertante a compozitorului. Structurat în patru părți, *Allegro, Trio, Adagio, Presto*, concertul se remarcă prin frazele ample, de o anumită dificultate tehnică, însă extrem de profunde ca mesaj muzical, care se întrepătrund în dialogul orgă-pian, într-o scriitură densă și elaborată, în care se remarcă efectul orchestral dat de dispunerea sonoră a registrelor orgii.

Trebuie să recunoaștem că a scrie despre structura formală a unei lucrări muzicale nu este o sarcină facilă deoarece nu oferă ocazii de autoafirmare stilistică. Dimpotrivă, alăturarea de litere și cifre care denumesc diferitele segmente de muzică în ordinea lor, riscă să dea senzația de rece cerebralitate. Autoarea realizează aici ceea ce s-ar putea numi un „tur de forță": alături de simbolurile analitice și inevitabilii termeni de specialitate, apar și momente de discurs într-un ton accesibil, fapt care dă viață structurii analizate. Desigur că,

analizele muzicale sunt necesare pentru înțelegerea și interpretarea lucrării, însă considerăm că ar fi ideal ca publicul meloman să poată avea acces la audierea partiturii, astfel fiind înlesnită interiorizarea discursului sonor, fapt realizat de autoare în cadrul concertului de gală al Festivalului Timorgelfest, ediția jubiliară 2025, alături de pianista Mara Dobrescu (Paris), într-un demers interpretativ de excepție, ocazie cu care a fost distribuită și cartea celor interesați.

De menționat că volumul este onorat de o prefață scrisă de un titan al muzicologiei românești, Maestrul Grigore Bărgăuanu (Paris), domnia sa apreciind demersul muzicologic la un nivel excepțional de valoros, fapt care îl recomandă atât specialiștilor în domeniu, dar și melomanilor, deoarece autoarea reușește să-și echilibreze stilul de exprimare astfel încât, dincolo de scheme și cifre, iubitorul de muzică să poată înțelege frumusețea lucrării analizate.

O felicităm călduros pe organista Cristina Deiana Struța pentru munca depusă, ca interpret și muzicolog, și așteptăm cu interes programarea acestei lucrări în cât mai multe stagiuni ale filarmonicilor din țară și în afara spațiului românesc!

Ani-Rafaela CARABENCIOV
(Universitatea de Vest din Timișoara)

DOI: 10.35923/QR.13.03.25

Un general acuză: o nouă istorie a Revoluției din decembrie 1989

Cătălin Ranco PIȚU, *Ruperea blestemului. Revoluția Română din decembrie 1989*, București, Editura Litera, 2024, 448 p., ISBN 978-630-342-213-8

Puține subiecte au reușit să suscite un interes atât de viu în societatea românească cum a făcut-o Revoluția din decembrie 1989. Chiar dacă au trecut mai mult de trei decenii de la desfășurarea ei, Revoluția reprezintă în continuare o temă de actualitate. Este drept că pe măsura trecerii anilor patima cu care sunt analizate evenimentele respective s-a mai temperat. Bineînțeles, la această stare de fapt a contribuit și dispariția treptată a protagoniștilor acelor evenimente, cel mai recent fiind fostul președinte Ion Iliescu. După 36 de ani putem spune că ne aflăm în stadiul în care patima începe să lase locul detașării istorice. Intervalul de 36 de ani nu este însă suficient de lung pentru ca cercetarea de specialitate dedicată evenimentelor din decembrie 1989 să se poată desfășura în condiții preponderent de obiectivitate. Ar fi fost, de altfel, imposibil din moment ce evoluțiile de atunci și-au lăsat amprenta în mod decisiv în configurarea societății românești postdecembriste la toate nivelurile. Inclusiv diversele tabere apărute în cadrul literaturii dedicate Revoluției reflectă din plin tot atât de diversele interese care stau în spatele lor. Toată această dezbatere aprinsă pe marginea Revoluției din 1989 este una cât se poate de firească, având în vedere că vorbim totuși de un eveniment fondator pentru națiune. Poate că Revoluția din 1989 nu are în istoria României greutatea unor momente precum Unirea Principatelor din 1859, Războiul de Independență din 1877-1878 sau Marea Unire din 1918. Însă în condițiile în care noua Românie postcomunistă nu putea șterge cu buretele cei aproape 45 de ani de regim comunist pentru a relua cursul istoriei de unde fusese întrerupt, Revoluția a reprezentat incontestabil un moment definitoriu (cu adevărate valențe fondatoare) pentru societatea și instituțiile acestei noi Românii. Această idee este subliniată pe parcursul lucrării pe care o vom analiza în rândurile următoare, autorul identificând în modul de desfășurare a evenimentelor cauzele profunde ale problemelor țării din prezent. Este clar că Revoluția din decembrie 1989 a reprezentat debutul unei frământate perioade de tranziție care a mai cuprins conflictul interetnic de la Târgu Mureș, fenomenul Piața Universității sau mineriadele. Se poate spune că ea s-a încheiat cu alegerile din 1996 când a avut loc prima alternanță pașnică la putere și

venirea la guvernare a unei coaliții eterogene care a imprimat o pronunțată traiectorie pro-occidentală țării.

Literatura de specialitate dedicată Revoluției este una vastă și totodată diversă. Spațiul nu ne permite să facem o trecere în revistă care să nu nedreptățească prin omisiune. Așa cum am menționat anterior, cercetările asupra Revoluției reflectă de multe ori și interesele diverselor tabere implicate. Există, spre exemplu, controversa *revoluție sau lovitură de stat*. Există, de asemenea, curentul național-comunist care consideră Revoluția drept o lovitură de stat organizată de serviciile secrete străine (de regulă sovietice și maghiare) cu scopul de a-l înlătura pe președintele patriot Ceaușescu și Securitatea „bună" care îl susținea, în favoarea unei facțiuni filosovietice. Alții preferă să se concentreze pe contraofensivele Securității manifestate sub forma grupurilor „teroriste" ce voiau să-l readucă la putere pe Ceaușescu. Marile întrebări legate de circumstanțele Revoluției (cea mai stringentă fiind cea referitoare la identitatea celor care au tras după 22 decembrie) au rămas în continuare fără un răspuns clar.

La aceste întrebări încearcă să răspundă și autorul cărții pe care o vom recenza, generalul Cătălin Ranco Pițu, procurorul militar care a instrumentat dosarul Revoluției. O ipostază care îl privilegiază, prin accesul nemijlocit la mii de documente și mărturii. Nu vom insista asupra detaliilor biografice ale autorului care pot fi găsite în diverse surse[1]. Ne vom limita să adăugăm că în prezent generalul Pițu urmează un doctorat în Istorie în cadrul Universității de Vest din Timișoara.

Volumul are 15 capitole, inegale ca întindere. Ele variază de la 128 de pagini (capitolul 10) la doar 3 pagini (capitolul 13). Nu vom face un rezumat foarte detaliat asupra conținutului lucrării, mulțumindu-ne să punctăm principalele repere. Primul capitol, intitulat *Bunicul meu a fost frizerul lui Ion Iliescu*, joacă rolul de introducere. Ca orice introducere, prezintă motivația și circumstanțele apariției cărții. Este clarificat inclusiv motivul alegerii titlului, ideea de blestem fiind legată de sângele nevinovat vărsat în mod inutil la Revoluție. De altfel, autorul îl citează în sprijinul acestui punct de vedere pe Petre Țuțea care spunea că „libertatea dobândită prin sânge este libertate demonică" (Pițu 2024, 13). Capitolul are accente de memorialistică, după cum o arată și povestea autorului despre bunicul său matern. Acesta, așa cum spune și titlul, a fost frizerul lui Ion Iliescu în perioada în care ultimul a deținut poziția de vicepreședinte al Consiliului Județean Timiș. Și mai interesante sunt

[1] Mai multe detalii despre biografia lui C.R. Pițu pot fi consultate la https://www.mpublic.ro/ro/content/cv-catalin-ranco-pitu (accesat la 7 februarie 2026) sau https://www.librariaonline.ro/autori/pitu_catalin_ranco (accesat la 7 februarie 2026).

relatările autorului despre întâlnirile cu Ion Iliescu și Gelu Voican Voiculescu (un alt personaj cu un rol extrem de important la Revoluție) pe perioada anchetei. Ele ne oferă ocazia să cunoaștem mai bine personajele, mai ales în condițiile în care sunt scoase din zona lor de confort.

Al doilea capitol discută evenimentele de la Timișoara din 16-17 decembrie și represiunea cu care regimul Ceaușescu a înțeles să le gestioneze. Capitolul oferă totodată și un necesar context geopolitic. Firește, ca români preocupați în primul rând de evoluțiile interne, este ușor să pierdem din vedere că Revoluția din decembrie 1989 a fost doar un episod dintr-o serie mai largă de mișcări de acest tip din întreaga Europă. Din acest punct de vedere, anul 1989 poate fi comparat cu anul revoluționar 1848, cu revoluțiile din perioada imediat următoare Primului Război Mondial sau, mai recent, cu Primăvara Arabă din 2011. Este un an care marchează o schimbare de epocă prin trecerea de la lumea postbelică bipolară la ordinea unipolară a hegemoniei americane (care la rândul ei este în curs de încheiere în prezent). Al treilea capitol se concentrează pe evenimentele din 21 decembrie din București, dar nu numai. Bineînțeles, punctul central este celebrul miting convocat de Ceaușescu în fața sediului Comitetului Central. Următorul capitol analizează evoluțiile din prima parte a zilei de 22 decembrie, până la ora 12:06. Acesta este momentul în care soții Ceaușescu au fugit cu elicopterul de pe acoperișul clădirii Comitetului Central, implicit momentul de final al epocii Ceaușescu. Capitolul 5 abordează intervalul orar 12:06 – 16:00, prezentând circumstanțele în care grupul condus de Ion Iliescu a preluat puterea. Autorul demontează pretenția lui Ion Iliescu de a se prezenta drept un „emanat al Revoluției" și discută tentativele anterioare ale grupului Iliescu de a prelua puterea. Trebuie menționat că în acest interval de patru ore puterea reală în stat i-a aparținut generalului Victor Atanasie Stănculescu, numit ministru al Apărării de către Ceaușescu după sinuciderea generalului Vasile Milea în dimineața zilei de 22 decembrie. Acțiunile lui Stănculescu s-au dovedit decisive în schimbarea de regim atât prin abandonarea lui Ceaușescu, cât și prin alegerea lui Iliescu ca succesor. Ca o paranteză, este ironic faptul că la scurt timp, generalul Stănculescu a primit din partea lui Iliescu același tratament pe care i-l rezervase el lui Ceaușescu: acela de a fi înlăturat din funcție chiar de cineva care îi datora numirea. În cazul lui Stănculescu, el a fost înlocuit de generalul Nicolae Militaru, cunoscut agent sovietic (colaborator al GRU), motiv pentru care și fusese trecut pe linie moartă de Ceaușescu. Al șaselea capitol prezintă momentul consolidării definitive la putere a grupului Iliescu prin pactul încheiat cu structurile de vârf ale Ministerului Apărării Naționale. Capitolul 7 marchează o scurtă diversiune de la intrigile de redistribuire a puterii la vârf ce aveau loc la București, reconstituind traseul

soților Ceaușescu după fuga acestora din capitală. Așa cum se cunoaște deja, aventurile cuplului ex-prezidențial s-au încheiat destul de rapid. În seara aceleiași zile de 22 ei erau deja în custodia garnizoanei din Târgoviște (UM 01417), unde au fost reținuți până la procesul și execuția din 25 decembrie. Incursiunea capătă accente comice, dacă avem în vedere că cel care fusese (până în urmă cu câteva ore) dictatorul absolut al României a ajuns, așa cum spune și autorul, un simplu autostopist pe drumurile României. Practic, din momentul în care a fugit cu elicopterul din București, puterea lui Ceaușescu s-a evaporat instantaneu, în ciuda planurilor sale de a se regrupa pentru a organiza rezistența de la Târgoviște.

Cu capitolul 8 autorul intră cu adevărat în miezul problemei. Aici se discută pe larg despre ampla campanie de dezinformare care a dus la psihoza construită în jurul existenței „teroriștilor" care ar fi încercat să-l readucă la putere pe Ceaușescu. Această psihoză generalizată a dus la moartea 857 de oameni și rănirea altor 2382 în intervalul 22-27 decembrie 1989. Prin comparație, în perioada 16-22 decembrie (până în jurul orei 12:06) s-au înregistrat numai 153 de morți și 831 de răniți. Cu 108 pagini, este al doilea cel mai lung capitol al cărții. Demonstrația generalului Pițu este una ca la carte, el începând prin definirea conceptelor ce țin de dezinformare și inducere în eroare din perspectiva doctrinei militare. Următorul capitol reprezintă demersul autorului de a elucida motivația ce a stat în spatele generării acestei psihoze cu efecte tragice. Capitolul 10, cel mai întins, analizează incidentele din aceste zile din București și alte orașe ale țării, printre ele fiind studiat cel de la aeroportul Otopeni.

Capitolul 11 este unul de o importanță deosebită, discutând despre fapte care în mod normal ar fi trebuit să aducă o serie de acuzații de trădare la adresa unor lideri din acele zile. Este vorba, bineînțeles, despre problema solicitării intervenției armatei sovietice pe teritoriul României de către noua conducere. Nu credem că este cazul să explicăm de ce un astfel de scenariu ar fi fost unul catastrofal pentru România. Doar poziția fermă a generalului Ștefan Gușă, șeful Marelui Stat Major și singurul autorizat la acel moment în a solicita intervenții[1], a împiedicat o intervenție militară sovietică în România. Evident, probabil a contat mult și faptul că la conducerea Uniunii Sovietice se afla un Mihail Gorbaciov și nu un, să zicem, Leonid Brejnev.

[1] Așa cum explică și autorul, doar două persoane erau autorizate să reprezinte statul român în cadrul structurilor Pactului de la Varșovia: ministrul Apărării și șeful Marelui Stat Major. Cum atât generalul Stănculescu, cât și generalul Militaru au fost numiți doar verbal în funcție, singurul care avea drept de semnătură în acele zile a fost generalul Gușă.

Capitolul 12 este dedicat procesului și execuției soților Ceaușescu. Următoarele două capitole sunt rezervate de generalul Pițu pentru a răspunde celor mai controversate probleme ale Revoluției: dilema „revoluție sau lovitură de stat", respectiv adevărul din spatele „teroriștilor". Autorul se bazează pe faptele expuse în secțiunile anterioare pentru a-și susține punctele de vedere, aceste două capitole funcționând ca niște concluzii. În fine, ultimul capitol este folosit ca platformă pentru a răspunde criticilor la adresa activității sale de procuror însărcinat cu anchetarea dosarului Revoluției. Printre aceștia, îi remarcăm pe Andrei Ursu, fiul fostului disident anticomunist Gheorghe Ursu, sau pe Dan Voinea, procurorul care a reprezentat acuzarea la simulacrul de proces al soților Ceaușescu.

Vom încerca în rândurile următoare să rezumăm principalele puncte ale ipotezei generalului Pițu. În noul context geopolitic apărut pe fondul înțelegerii SUA-URSS, regimurile comuniste din Europa de Est (Polonia, Ungaria, RDG, Cehoslovacia, Bulgaria) au căzut unul câte unul în mod pașnic. Pe plan internațional, se aștepta o evoluție similară și în România, rămasă singurul bastion al vechii ordini; particularitatea României era că, spre deosebire de celelalte țări din lagărul socialist, avea un regim de dictatură absolută, refractar la orice idee de reformă. Aceste așteptări (dar și îngrijorarea provocată de întârzierea concretizării lor) sunt surprinse foarte bine de cercetarea lui C.R. Pițu. Faptul că situația din România era urmărită cu mare atenție de statele europene era cunoscut și autorităților române de la acel moment, așa cum o arată notele citate de autor ale Securității și ale atașaților militari români de la ambasadele din Europa. Pe fondul circumstanțelor externe și interne (nemulțumirile față de regim și incapacitatea lui Ceaușescu de a înțelege mersul istoriei și de a se adapta) s-au declanșat evenimentele de la Timișoara începând cu data de 16 decembrie. Ulterior, Revoluția s-a extins și în alte orașe, cel mai important fiind, desigur, capitala București, unde a fost declanșată de proasta inspirație a lui Nicolae Ceaușescu de a organiza celebrul miting din fața sediului Comitetului Central. Mitingul, ce se voia a fi unul de susținere pentru regim, a degenerat rapid, inclusiv cu ajutorul unor tehnici de provocare. Aceste tehnici au inclus rănirea manifestanților (în special femei) cu obiecte ascuțite și contondente, dar și utilizarea unei bande de emitere de sunete de joasă frecvență ce imitau sunete specifice situațiilor de luptă (precum tancuri, avioane militare, etc.) cu scopul de a induce panică. Pe baza acestor date, susținute de relatări ale martorilor, autorul concluzionează că evenimentele revoluționare de la București au fost provocate. Deși nu o spune expres, se poate deduce (inclusiv din consultarea notelor Securității prezentate în capitolul dedicat manifestațiilor din Timișoara) că serviciile secrete ale altor state nu au fost „străine" de aceste

evoluții. Un exemplu este la paginile 22-23, unde notele serviciilor secrete române vorbesc despre acțiunile destabilizatoare intense pe diverse canale ale Ungariei ce vizau regiunile locuite de minoritatea maghiară din Cehoslovacia și România (Transilvania) în scopul obținerii autonomiei pe criterii etnice. Despre aceste acțiuni destabilizatoare se mai afirma în note că ar fi avut sprijinul URSS, dar și al unor state occidentale, printre care și Austria. Este un detaliu interesant, mai ales dacă este privit într-un context mai larg din care fac parte episodul László Tőkés din decembrie 1989 și conflictul interetnic de la Târgu Mureș din martie 1990. Trebuie spus însă că, deși autorul sugerează interferențele unor servicii secrete străine (pe care, prin natura serviciilor secrete, le consideră inerente), el afirmă că nu există probe care să ateste intervenții externe directe în România în zilele respective. Ideea principală este că până la momentul căderii lui Ceaușescu (22 decembrie, ora 12:06) a existat o represiune organizată împotriva revoluționarilor, la care au luat parte toate structurile de forță ale statului român (atât Armata, cât și Securitatea). Abandonarea lui Ceaușescu de către Armata reprezentată de generalul Stănculescu a deschis un interval de incertitudine de aproximativ patru ore în care Armata a controlat situația și în care au avut loc tentativele mai multor grupuri de a prelua puterea. Ora 16:00 marchează triumful grupării filosovietice conduse de Ion Iliescu, Nicolae Militaru, Silviu Brucan și Gelu Voican Voiculescu, grupare care mai avusese tentative de a-l înlătura pe Ceaușescu în anii precedenți. Ascensiunea grupului Iliescu a fost consolidată de pactul cu Armata, în urma căruia s-a pornit o campanie de dezinformare și manipulare în masă ce a dominat următoarele zile cu efecte tragice. Această campanie, ce a opus în luptă fratricidă diverse grupuri de militari și civili, a dus la un număr semnificativ mai mare de victime comparat cu perioada premergătoare căderii dictatorului. Motivul, așa cum este expus de autor, a fost tentativa de legitimare a noii puteri (și a Armatei, care voia să facă uitată participarea la represiunea ceaușistă) prin inventarea unui inamic comun în fața căruia să se ralieze toată națiunea: „teroriștii" securiști. În această notă se înscrie și simulacrul de proces al cuplului Ceaușescu. Cei doi soți cunoșteau prea multe despre complotiști și nu li se putea permite să pună sub semnul întrebării narațiunea oficială a noului regim care se pretindea „emanat" al Revoluției. Cu atât mai mult în condițiile în care noul regim, așa cum am văzut, a solicitat intervenția Armatei Roșii. Per total, generalul Pițu concluzionează că în decembrie 1989 a fost vorba de o revoluție autentică (în special la Timișoara) dublată de o lovitură de stat.

Aceasta ar fi, în linii mari, esența ipotezei lui C.R. Pițu, care i-a adus atacuri constante din partea altor cercetători (printre cei mai vocali fiind Andrei

Ursu și Roland Thomasson)[1] și acuzații de a fi „istoric al Securității". Câteva aspecte sunt importante de precizat totuși. În primul rând, el nu contestă vinovăția lui Ceaușescu, indiscutabilă mai ales în lumina represiunii sângeroase anterioare lui 22 decembrie. Cu toate acestea, chiar și Ceaușescu avea dreptul la un proces echitabil, ceea ce în mod evident nu s-a întâmplat. În al doilea rând, autorul nu are în vedere întreaga Armată, ci doar factorii de comandă responsabili de deciziile ce au dus la moartea a sute de oameni în acele zile. În al treilea rând, generalul Pițu nu absolvă Securitatea de crimele comise până în 22 decembrie. El doar susține că după 22 decembrie Securitatea nu a mai reprezentat un factor de putere.

Citind cartea lui C.R. Pițu, nu putem să nu ne întrebăm, asemenea autorului, care ar fi fost traseul României dacă în acel decembrie 1989 la putere ar fi venit o conducere anticomunistă, iar nu eșaloanele doi și trei ale PCR. Este de notorietate faptul că acțiunile lui Ion Iliescu au fost îndreptate doar împotriva lui Ceaușescu, nu a comunismului în sine. În mod cert, ritmul reformelor și al decomunizării societății ar fi fost mai alert, așa cum o arată exemplul celorlalte țări est-europene. Chiar dacă în respectivele țări au venit ulterior la guvernare formațiuni de stânga, foste comuniste, acestea au fost nevoite să se adapteze unei direcții pro-occidentale ireversibile.

Din punct de vedere metodologic, demersul generalului Pițu se bucură de o meticuloasă documentare bazată în mare parte pe cele aproximativ 3000 de volume ale rechizitoriului dosarului Revoluției. Lucrarea folosește o multitudine de surse printre care declarațiile martorilor audiați în dosarul Revoluției, raportul Comisiei Senatoriale pentru cercetarea evenimentelor din 1989, documentele Comitetului Central al PCR, diverse rapoarte ale Ministerului Apărării Naționale, Registrele Istorice și Jurnalele de luptă ale diverselor unități militare. La acestea se adaugă informațiile oferite de presa scrisă (precum publicațiile *România liberă*, *Scânteia Poporului*, *Tineretul Liber*) și audiovizuală (TVR și Radiodifuziunea Română), dar și, acolo unde este cazul, amintirile personale. Prin natura ei, cercetarea de față este una cu precădere de tip pozitivist, lucru demonstrat și de numărul mare de documente cu care autorul își susține punctele de vedere pe parcursul capitolelor. Însă accentul inerent pus pe apelul la documente nu împiedică demersul autorului să capete nuanțe ce țin de istoria orală sau chiar de memorialistică. Să mai spunem că în cazul de față vorbim de o cercetare atât calitativă, cât și cantitativă, cu o pondere mai mare pentru prima. Din perspectiva rigurozității metodologice

[1] Aceștia susțin teza unei contrarevoluții organizate de Securitate după 22 decembrie, de aici provenind celebrele elemente teroriste.

istorice, trebuie totuși să semnalăm și un aspect negativ. Lipsește aparatul critic și sursele bibliografice la final, iar în cazul documentelor citate nu se menționează cota acestora. Având însă în vedere că acestea sunt practici frecvente pentru editurile specializate în lucrări de popularizare (cum este și Litera), nu credem că este cazul să reproșăm autorului acest minus.

În ceea ce privește forma, generalul Pițu reușește să îmbine rigurozitatea magistratului (dar și a militarului) cu un stil plăcut și accesibil cititorului obișnuit. Este adevărat că unele detalii tehnice militare (cum ar fi calibrul diverselor arme) pot să nu spună prea multe unui cititor nefamiliarizat, dar acesta e un aspect minor care nu împiedică lectura. Autorul poartă în multe momente un adevărat dialog cu cititorul, pe care reușește să îl implice emoțional în desfășurarea evenimentelor analizate în carte. Și, într-adevăr, cititorul are ocazia să experimenteze o gamă largă de emoții. Printre ele, comedia, așa cum o arată peripețiile cuplului Ceaușescu după fuga cu elicopterul sau „mărturisirile" lui Pavel Coruț de la pagina 289 referitoare la relațiile sale cu extratereștrii „buni" (seamănă izbitor din acest punct de vedere cu revoluționarul Lorin Fortuna, la rândul său implicat într-un amplu război intergalactic împotriva unor extratereștri „răi" din postura de aliat al celor „buni"). Comedia are și accente de umor negru, cum o arată episodul transportului cadavrelor soților Ceaușescu la București, descris la pagina 411. În alte pasaje, e greu să nu împărtășim indignarea autorului de la pagina 185 față de promovarea unui personaj funest precum Silviu Brucan (și alintarea lui cu apelativul „domn profesor" de către un alt personaj prezent în spațiul public și în ziua de azi) timp de ani de zile la postul Pro Tv. Sunt și momente unde cititorul devine revoltat sau chiar cutremurat de calitatea umană sub orice critică a unora dintre cei implicați în evenimente. Avem conduita incalificabilă a unor cadre medicale la adresa unor pacienți suspectați de „terorism", așa cum o arată la pagina 263 cazul lui Sergiu Butuza, tânăr maramureșean ce a urmat apelul TVR de a veni la București ca să apere instituția și a decedat în spital câteva zile mai târziu după un glonț încasat în coloana vertebrală. Exemple și mai revoltătoare sunt date la pagina 371, unde sunt menționați un tânăr condamnat ulterior pentru că a tras într-un grup de oameni pur și simplu din dorința de a vedea cum este să ucizi, respectiv celebrul regizor Sergiu Nicolaescu (care se pare, conform unor martori, că a dorit să treacă de la schimburile de focuri regizate de pe platourile de filmare la echivalentul lor autentic). După cum se vede, astfel de momente scot la iveală tot ce este mai rău în natura umană. Revenind, este adevărat că stilul autorului are pe alocuri accente literare prea pronunțate pentru scrisul istoric contemporan bazat pe rigurozitate în limbaj, ceea ce, din perspectivă istoriografică îl apropie ca formă de curentul romantic.

Însă acest fapt nu știrbește cu nimic demersul lui C.R. Pițu, fiind ceva oarecum inerent în cazul unui istoric aflat la început de drum. De altfel, însuși generalul Pițu este primul care recunoaște că este un istoric în devenire.

Per total, demonstrația autorului este una convingătoare, susținută de o documentare minuțioasă și o interpretare critică a faptelor prezentate. Lucrarea generalului Pițu are meritul de a aduce informații noi și de a confirma lucruri care anterior erau doar bănuite. Are totodată curajul de a indica un vinovat clar pentru decesele din zilele de 22-26 decembrie în persoana noilor conducători și a structurilor de comandă ale MApN. O evoluție notabilă dacă ținem cont de imaginea bună de care s-a bucurat Armata la Revoluție (dar și în anii următori) transpusă în celebrul slogan „Armata e cu noi!”. Un plus pentru autor este și îndemnul adresat cititorilor de folosi informațiile prezentate în carte pentru a trage propriile concluzii asupra evenimentelor. Prin urmare, recomandăm această carte cu convingerea că poate contribui la o mai bună înțelegere a unui moment definitoriu al istoriei recente a României, unul care marchează societatea și în prezent.

Alexandru FODOR
(Universitatea de Vest din Timișoara)

Referințe bibliografice

Pițu, Cătălin Ranco. 2024. *Ruperea blestemului. Revoluția română din decembrie 1989*. București: Editura Litera.
https://www.mpublic.ro/, accesat la 7 februarie 2026.
https://www.librariaonline.ro/, accesat la 7 februarie 2026.

DOI: 10.35923/QR.13.03.26

Mutații instituționale în *Romania* lui Alexios I Comnenul

Marek Meško, *Alexios I Komnenos in the Balkans, 1081–1095,* Cham, Elveția, Palgrave MacMillan, 2023, colecția "New Approaches to Byzantine History and Culture" (coord. Florin Curta, Leonora Neville, Shaun Tougher), ISBN 978-3-031-26295-1, 442 pagini

Byzance après Byzance/*Bizanț după Bizanț*: formula lansată în 1935 de Nicolae Iorga pentru a desemna convergența civilizației românești tradiționale la modelul întruchipat de Bizanț – de, pentru a utiliza terminologia oficială a epocii, *Romania* de Constantinopol – ar trebui să fie suficientă pentru a marca interesul cercetătorului român din domeniul istoriei și nu numai față de acest volum publicat de cercetătorul slovac Marek Meško de la Universitatea din Hradec Kralove, Cehia. Să adăugăm și faptul că circumscrierea tematică riguroasă a monografiei în speță este intim legată de evenimente și procese care au afectat regiunea balcanică într-o perioadă în care Imperiul Constantinopolului recuperase frontiera de la Dunărea de Jos și care, fatalmente, s-au repercutat cu intensitate în evoluția societății nord-dunărene, contribuind la desăvârșirea românității.

Autorul, născut în 1977 în Banská Bystrica, Slovacia, este deja un nume consacrat al bizantinologiei, cel puțin pe dimensiunea istorică a acesteia. Absolvent de istorie al Universității Comenius din Bratislava, deținător al unui masterat în studii bizantine de la Universitatea Aristotel din Salonic și doctor în filozofie, Marek Meško a efectuat mai multe stagii de cercetare la Viena, la Universitatea Bosfor din Istanbul și la Universitatea Princeton, New Jersey (SUA), fiind, la data apariției volumului aici evocat, cercetător la Universitatea din Hradec Kralove, Cehia. Ca atare, putem avea așteptări ridicate în ceea ce privește rigoarea metodologică a cercetării redate în monografia de față și judecățile de valoare formulate din partea unui investigator care și-a autodefinit domeniul de expertiză ca fiind istoria medievală a Bizanțului și relațiile bizantinilor cu grupurile etnice nomade în secolele al XI-lea și al XII-lea – și anticipăm, opinând că aceste așteptări sunt împlinite.

Monografia *Alexios I Komnenos in the Balkans, 1081–1095* realizată de Marek Meško nu se prezintă, din fericire, ca o simplă agregare de date factuale aderente la subiectul central al cercetării, ci urmărește, programatic și preponderent implicit, să pună în evidență mutații petrecute la nivel instituțional susceptibile de a scăpa chiar și atenției specialistului avizat. În particular, sunt vizate transformările pe care contextele și evenimentele axiale din perioada domniei basileului Alexios I Comnenul (care, *nota bene*, este fondatorul ultimei dinastii europene bizantine de dinaintea primei căderi a Constantinopolului, cea din 1204) le-a generat la nivelul armatei de uscat și marinei bizantine și, implicit, asupra capacității puterii imperiale centrale de a gestiona simultan

cele două mari emisfere ale suprastatului bizantin, cea balcanică și, respectiv, cea anatoliană. Să detaliem.

Volumul aici analizat este structurat în opt capitole, la care se adaugă un aparat critic de structură clasică, judicios proporționat. Cinci dintre capitole sunt, *de facto*, studii de sine stătătoare, altminteri întru totul agregate întregului: *Army and Navy in Eleventh-Century Byzantium/Armata și marina bizantină în secolul 11* (capitolul 2, pp. 11-50), *Alexios I Komnenos/Alexios I Comnenul* (capitolul 3, pp. 51-56), *War Against the Normans (1081–1085)/Războiul împotriva normanzilor (1081-1085)* (capitolul 4, pp. 57-200), *War Against the Pechenegs (1083–1091)/Războiul împotriva pecenegilor (1083-1091)* (capitolul 5, pp. 201-306), respectiv, *Kuman Invasion (1095)/Invazia cumană (1095)* (capitolul 6, pp. 207-350). Titlurile le rezumă riguros conținutul, drept pentru care vom formula doar câteva observații cu valoare de numitor comun. Autorul urmărește cu atenție interpretările canonizate de istoriografia modernă ale operelor cronicarilor bizantini (mai ales Michael Psellos, Michael Attaleiates și Ioannes Skylitzes), fără să ezite să nuanțeze sau, la limită, să se distanțeze de acestea. Prezentarea factuală are profunzime cronologică (însemnând că este mereu raportată la antecedentele evenimențiale, pentru a facilita înțelegerea întâmplărilor ca parte a unui proces *in progress*), fiind în același timp concentrată pe aspectele pe care autorul de ridică la rang de interes primar: anatomia și funcționalitatea unor instituții militare aflate în metamorfoză, precum și elemente ale modului de formare a deciziilor la nivelul autorității imperiale centrale. Ponderea foarte mare pe care o au capitolele consacrate confruntării Imperiului de Constantinopol cu adversarii geostrategici majori – normanzii și pecenegii, plus cumanii ca primă interferență – se subsumează acestei logici de construire a discursului narativ și eșafodajului argumentativ, permițând totodată înțelegerea mai facilă a modului în care contextele și evenimentele modelează mutațiile detectate. Nu este, desigur, o rețetă perfectă (în parte și pentru că nu există rețete perfecte, dar și pentru că imaginea asupra Bizanțului cu care operează autorul rămâne pe alocuri tributară unei abordări preclasicizate, care la rândul ei este îndatorată carenței documentare), însă, pe ansamblu, Marek Meško reușește să exceleze și o face mai ales printr-o meritorie capacitate de sinteză.

Acest aspect este pus în evidență mai ales prin capitolele încorporative ale monografiei: *Introducerea* (capitolul 1, pp. 1-10 – unde autorul își poziționează elegant demersul deopotrivă față de corpusul exegetic și față de ansamblul tematologic al bizantinologiei, punctând comparativistic), *Sinteza* (capitolul 7, pp. 351-376) și *Concluziile* (capitolul 8, pp. 377-384). Reținem, cu titlu de exemplu, doar două din judecățile de valoare formulate de autor în aceste capitole finale: ”După înfrângerea de la Dyrrachion din octombrie 1081, un factor important a fost faptul că, pentru prima dată, a fost lipsită de trupele sale *de șoc* de primă clasă (în special garda varegă, care a trebuit să se refacă după pierderile grele suferite acolo) și, prin urmare, nu a mai putut proteja restul unităților de atacurile cavaleriei grele normande. În mod normal, bizantinii ar fi răspuns la o astfel de situație printr-o creștere pe termen scurt a numărului de mercenari care excelau într-un stil de război similar cu cel al cavalerilor

normanzi. Aceasta ar fi dus la o recrutare intensificată a cavalerilor normanzi sau vest-europeni, care reprezentaseră în mod tradițional „vârful de lance" al armatei bizantine încă de la mijlocul secolului al XI-lea în luptele atât în vestul, cât și în estul imperiului. Cu toate acestea, această practică consacrată era acum împiedicată sau limitată semnificativ de doi factori - în primul rând, faptul că cei mai periculoși dușmani ai Imperiului Bizantin erau normanzii din sudul Italiei înșiși, astfel încât recrutarea lor în rândurile armatei bizantine era imposibilă și, în al doilea rând, faptul că Alexios Comnenul se confrunta la sfârșitul anului 1081 și începutul anului 1082 cu o lipsă acută de fonduri, ceea ce, la rândul său, l-a împiedicat să angajeze cavaleri din alte părți ale Occidentului latin" (p. 354); respectiv, " În timpul bătăliei de la Dristra (Durostorum-Silistra – n.n.), una dintre *tagmatele* recent formate de mercenari normanzi a fost complet anihilată. Putem presupune că nivelul pierderilor de la Dristra, în august 1087, a atins nu mai puțin de 25%. Atât pierderile umane, cât și cele materiale provocate de pecenegii de la Paradounavon au dus la reluarea unor grave probleme financiare, care, între 1081 și 1083, au încetinit semnificativ procesul de restabilire a capacităților de luptă ale armatei bizantine. Încă o dată, angajarea mercenarilor a devenit din ce în ce mai dificilă, deși, datorită abilităților diplomatice ale lui Alexios Komnenos, această problemă a fost uneori depășită, de exemplu, prin invitarea unui contingent de 500 de cavaleri flamanzi în 1089/1090. Cu toate acestea, împăratul nu a desfășurat această prețioasă unitate împotriva pecenegilor, ci a trimis-o în Asia Mică, unde i s-a încredințat apărarea orașului Nicomedia, recent recucerit, și a împrejurimilor sale din mâinile selgiucizilor" (p. 356).

Ne oprim aici, formulându-ne propria concluzie: demersul realizat de Marek Meško prin monografia *Alexios I Komnenos in the Balkans, 1081–1095* reprezintă, incontestabil, o reușită științifică, pe care o propunem fără rezerve atenției specialiștilor și a publicului calificat.

Laurențiu NISTORESCU
(Centrul de Studii DacoRomanistice Lucus)

DOI: 10.35923/QR.13.03.27

Prințesele roșii – cotidian și ideologie în comunism

Lavinia BETEA, *Prințesele roșii. Femei și bărbați, părinți și copii în ideologia și cotidianul comunist*, București, Editura Corint, 2024, 448 p., ISBN 978-606-088-457-6

Cartea *Prințesele roșii* reprezintă o creație realizată de către autoarea Lavinia Betea, atât despre perioada comunismului, cât și despre conducătorii care au adoptat această ideologie, accentul fiind pus pe femeile din familia acestora. *Prințesele roșii* este un titlu simbolic, indicând un contrast ironic între așteptările legate de o prințesă (eleganță, lux, basm) și realitatea dură prezentată în carte. Titlul indică faptul că este vorba despre femeile dintr-o familie destul de bine înstărită și adjectivul ,,roșu" poate fi asociat cu comunismul, deoarece ,,roșul" este culoarea emblematică a regimurilor comuniste. Cartea este apărută în anul 2024 la Editura Corint și oferă o incursiune captivantă în universul femeilor din elita comunistă, atât de pe teritoriul românesc cât și de pe cel străin. De exemplu, este menționat și numele lui Svetlana Stalin, fiica dictatorului fostei Uniunii Sovietici, Iosif Stalin. Autoarea analizează biografiile acestor figuri controversate, care deși privilegiate, au trăit într-o lume a constrângerilor ideologice și a loialităților impuse. Printr-o documentare minuțioasă și o abordare echilibrată, Betea reușește să surprindă nu doar destinul acestor „prințese" ale regimului, ci și contextul social și politic care le-a modelat. Această lucrare reprezintă o dedicație, așa cum autoarea o numește în primul capitol *În loc de prefață*. O dăruire către toți iubitorii de istorie, cât și celor interesați de psihologie, avându-i în vedere pe toți părinții frustrați sau nefericiți că nu sunt ascultați, onorați sau mândrii de copii lor. Această ultimă frază mă duce cu gândul exact la o mentalitate comunistă, doar un dictator ar putea fi atât de nefericit din motivul că propriul lui copil nu ar fi de acord să urmeze aceeași doctrină pe care a urmat-o el. Din punct de vedere structural, cartea este formată din 430 de pagini, dintre care 8 de bibliografie și 5 index de nume. De asemenea, pot fi găsite și ilustrate cu: Zoia Ceaușescu, Lica Gheorghiu, cu Vladimir Lenin alături de soția sa sau cu filozoful Karl Marx, alături de soția sa și fiicele sale.

Cartea se deschide cu trei citate formulate de către Iosif Stalin, Leonid Brejnev și Nicolae Ceaușescu. Încă de la început, cartea ne trimite într-un mediu dominat de o ideologie, unde cultul personalității apare ca o primă sursă de putere a regimului: ,,*Toată lumea vorbește de mine ca despre un geniu și un mare om de stat...*" – Iosif Vissarionovici Stalin. Ca un părinte fondator al comunismului, Lenin alături de soția sa sunt primii actori menționați în carte. ,,*Când a cunoscut-o Lenin, preda la o școală serală de duminică pentru muncitori. Ca și alții ca ei, Nadejda și Vladimir au fost exilați în Siberia, pe câte o perioadă de trei ani, dar în locuri diferite. Ca să fie împreună, în vara lui 1898, s-au căsătorit la Șușenskoe, satul de domiciliu obligatoriu al mirelui*". Alături de cei doi actori, este menționat numele lui Inessa Armand, fiind descrisă ca o apropiată a lui Lenin, o luptătoare pentru feminist dar și un om politic

care și-ar fi petrecut cea mai mare parte a vieții sale în Uniunea Sovietică. Soția lui Lenin nu era geloasă pe frumusețea Inessei și mai ales că aceasta petrecea un timp destul de lung în preajma soțului său, ceea ce înseamnă că Nadejda nu se îndoia nici de loialitatea soțului său, nici de puterea pe care o deținea ca femeie. Inessa ar fi murit de holeră în anul 1920, în sudul Uniunii Sovietice, unde s-ar fi aflat la odihnă, tot din sfatul lui Lenin. Cartea continuă cu dezvoltarea Guvernului bolșevic, constituirea primului grup de comuniști și cum „noii locatari" ai Kremlinului ar fi ajuns la putere. După perioada lui Lenin, urmează o descriere a vieții familiei următorului lider comunist de la Kremlin, mai precis este vorba despre Iosif Stalin. El a continuat strategia de industrializare masivă, „*Tehnica rezolvă tot*", era lozinca lui preferată. Pe lângă prezentarea familiei fostului lider al Uniunii Sovietice, în prim plan este pusă și „cenușăreasa" familiei Stalin, adică Svetlana. Ciudat este faptul că pe soția lui Stalin, o chema exact ca și pe a lui Lenin, tot Nadejda. Fetița a fost născută la policlinica Kremlinului. Ea mai avea trei frați: Vasili, Iakov și Artiom. Svetlana, încă de mică a fost dusă de către tatăl său la ceremoniile partidului, având un loc special în tribunele oficiale, Stalin fiind tot timpul mândru atât de progresele fiicei sale cât și de doctrinele comuniste pe care aceasta le învăța. Cartea descrie de asemenea și studiile de istorie modernă pe care Svetlana le-a urmat, studiind apoi și literatura rusă. Fata a fost și membră de partid, participând activ la toate ședințele.

După prezentarea primelor „prințese", urmează apoi o mică descriere a ideologiei comuniste și a instaurării ei în România. Este amintită Constituția Republicii Populare Române, care a fost adoptată în aprilie 1948, dar și numele unor actori comuniști ca și Ana Pauker sau Lica Dej, prințesa lui Gheorghiu-Dej. Numele real al fetei era Vasilica, fiind alintată doar Lica, devenind în timp o actriță de teatru și film. Ea a mai avut o soră numită Constanța, alintată Tanți. Viața Licăi Gheorghiu a fost una privilegiată. Ea a fost fiica favorită a lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, beneficiind de avantaje semnificative într-o țară comunistă în care majoritatea oamenilor trăiau în condiții dificile. A fost promovată intens ca actriță, dar talentul ei era adesea pus sub semnul întrebării, iar rolurile i-au fost oferite mai degrabă datorită influenței tatălui ei decât calităților artistice. Este prezentată viața fiicei lui Dej, marile iubirii ale acesteia (de exemplu: Emil Prager, inginer antreprenor cu origini austriece) și activitățile sale ca „vedetă" de cinema în studiourile Buftea. Se poate menționa unul dintre rolurile pe care Lica le-ar fi avut: boieroaica Aristița, fiind personajul feminin principal, dedicat filmului lui Tudor Vladimirescu. Fiica liderului comunist a fost privilegiată chiar și pe scenă, oferindu-i-se doar roluri de tip burghez.

Recenzia nu poate ignora nici imaginea familiei Ceaușescu. Este vorba despre Elena și Zoia Ceaușescu. Nicolae, fostul președinte, este amintit pentru cei 45 de ani, în care acesta s-ar fi bucurat de aerul rarefiat al ideologiei comuniste în țara noastră. Dragostea dintre soții Ceaușescu le-ar fi purtat amândurora un lung și fantastic „noroc". Ca să țină pasul cu soțul său, Elena, sau cum era alintată „Lenuța" ar fi intrat în partid, încercând să promoveze doctrina comunistă, asemeni lui Nicolae. Odată ce a absolvit facultatea, Lenuța a promovat ca cercetător la ICECHIM, apoi prim manevre politice,

a devenit și director al instituției în anul 1964. Primul copil s-a născut în anul 1948, la puține luni după încheierea căsătoriei civile a părinților, purtând numele de Valentin. Copiii lui Ceaușescu au crescut ca și ceilalți fii de dictatori comuniști. Au avut bone, bucătărese, paznici, menajere, fiind duși și aduși de la grădiniță cu mașinile de serviciu. Soția lui Ceaușescu nu spăla, nu gătea, nu se îngrija de nimic, fiind potrivită pentru termenul de „prințesă" și mai ales datorită doctrinei promovate, i se poate adăuga și adjectivul „roșie". Nicu a fost mezinul familiei. El nu se obosea nici cu școala, nici cu sarcinile de acasă. El era interesat de autoturisme, fiind îndrăgit de către șoferii angajați de Nicolae, aceștia învățându-l să iubească autovehiculele. Zoia a fost fiica mijlocie a cuplului Ceaușescu. Încă din liceu a fost de o frumusețe deosebită, fiind curtată chiar și de Petre Roman. Ea a fost o studentă inteligentă a Facultății de Matematică a Universității din București. Fata a fost privilegiată încă din liceu, examenul de bacalaureat promovându-l fără a susține probele de concurs având chiar note maxime. Cartea se încheie cu mărturiile lui Dinu Angelescu, despre căsătoria cu Zoia Ceaușescu.

Ceea ce am rezumat reprezintă o mică parte a cercetării realizată de către Lavinia Betea, care fiind o absolventă a Facultății de Istorie-Filozofie din cadrul Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, are înclinații și spre psihologie. Betea s-a întins pe o pistă destul de lungă în cercetarea ei, analizând situația femeilor din perioada comunistă de pe teritoriul României și din regiunea fostei Uniuni Sovietice. Din punct de vedere al conținutului, autoarea a folosit pentru realizarea cercetării sale, atât lucrări de specialitate străine, cât și românești. Memoriile și jurnalele au reprezentat o sursă bogată pe care Betea le-a folosit în realizarea cărții, de exemplu cartea Svetlanei Alliluyeva *Tatăl meu, Stalin*. Alte surse bibliografice din conținutul cărții au fost documentele inedite, interviuri nepublicate sau articole apărute în periodice. Pe coperta cărții, sunt ilustrați Elena Ceaușescu și Zoia Ceaușescu, împreună cu Nicolae în față la Taj Mahal. Această imagine poate fi interpretată în mai multe moduri. Taj Mahalul reprezintă o clădire luxoasă, splendidă care emană o putere deosebită. Așezarea lor în fața acestui monument poate reflecta un sentiment de mândrie și prestigiu, dar și o atitudine de autoritate. Ceaușescu la mijloc, între fiica și soția lui, poate indica un control absolut pe care acesta îl avea asupra familiei. Prezența celor două femei, Elena și Zoia poate fi un semn că cele două femei erau foarte aproape de putere și beneficiau de o poziție înaltă. Elena, în mod special, a fost o figură puternică în regimul Ceaușescu, iar Zoia, deși nu era la fel de vizibilă, se afla într-o poziție favorizată datorită legăturii de sânge.

Din punct de vedere psihologic, cartea pune accent pe presiunea psihologică și conflictul interior pe care femeile din cercurile de putere comuniste l-au trăit. În cadrul regimului totalitar, femeile ca Elena Ceaușescu sau Nadejda Lenin, erau împinse într-un rol dublu: acela de susținător al regimului și în același timp de mamă, soție sau „autoritate familială". Psihologic, acest lucru poate duce la conflicte interioare, între idealurile promovate de partid și de nevoile personale de autonomie și identitate. Femeile erau prezentate ca simboluri ale stabilității sociale și familiale, viața lor era marcată de o subjugare ideologică, dar și de dorința de a obține putere și recunoaștere

într-un regim care minimiza autonomia feminină. Din punct de vedere istoric, rolul femeilor din Uniunea Sovietică și din regimul comunist din România, era strâns legat de ideologia marxist-leninistă. Cadrul istoric prezintă începutul regimurilor, constituirea partidelor comuniste și puterea pe care liderii ca Stalin, Ceaușescu sau Lenin o dețineau. Sunt amintite și strategiile pe care liderii comuniști le foloseau pentru a controla populația și a-și dezvolta cultul personalității, dar și privilegiile de care beneficiau femeile din familia lor. Din punct de vedere biografic, viața soțiilor și fiicelor din familiile comuniste aflate la putere, sunt descrise și analizate amănunțit de către autoare.

Prin *Prințesele roșii*, exact cum sugerează și titlul, autoarea reușește să ofere o perspectivă nuanțată a vieții pe care soțiile și fiicele dictatorilor comuniști o aveau (bucătari proprii, majordomi, șoferi), femeile care erau scutite de orice lucru gospodăresc și fiicele care erau admirate, datorită părinților care aveau un statut unic în societate. Cartea este valoroasă atât pentru pasionații de istorie, cât și pentru cei interesați de dinamica puterii și rolul femeilor în regimurile totalitare. Printr-o cercetare riguroasă și un stil captivant, Lavinia Betea nu doar că aduce la lumină destine uitate, ci și provoacă cititorii să reflecteze asupra naturii regimurilor autoritare și a prețului pe care îl plătesc chiar și cei aparent favorizați de sistem, carte aflându-se în jurul unor elite comuniste, formate doar din membrii familiei, creând pe parcurs, pe lângă descrierea ideologiei comuniste și viața familiei dictatorului și biografia fiicelor și soțiilor liderilor comuniști.

În concluzie, *Prințesele roșii* reprezintă o lucrare dedicată regimului comunist din țara noastră și din regiunea Uniunii Sovietice. Ea poate fi prezentată ca o carte de istorie și psihologie, dar poate fi încadrată și în rândul cercetărilor biografice, avându-le în prim-plan pe femeile din familia liderilor comuniști. Cartea reprezintă și o analiză a puterii și a impactului acesteia asupra individului, în special asupra celor aflați într-o relație directă cu regimul, arătând cum familia și loialitatea politică pot deveni instrumente de perpetuare a unui sistem opresiv.

Leonard-Denis PĂUȘAN-BARNA
(Universitatea de Vest din Timișoara)

DOI: 10.35923/QR.13.03.28

Reevaluarea paradigmei vocale haydniene:
o analiză morfologică și stilistică a vocii de sopran

Ioana Mia IUGA, *Aspecte ale vocalității în creația lui Joseph Haydn – vocea de sopran,* București, Editura Muzicală, 2023, 285 p., ISMN 979-0-69491-350-2, ISBN 978-973-42-1324-5

I. Premisele cercetării: Haydn între „părinte al simfoniei" și *maestru al vocalității*

Cartea Ioanei Mia Iuga, *Aspecte ale vocalității în creația lui Joseph Haydn – vocea de sopran*, propune o examinare integrată, muzicologică și interpretativă, a vocalității haydniene cu accent pe vocea de soprană, traversând missele, oratoriile și opera, și urmărind felul în care tehnica și stilul se condiționează reciproc. Miza cercetării este explicit formulată încă din „Argument": în spațiul românesc, repertoriul vocal haydnian rămâne subvalorificat în raport cu eforturile internaționale de recuperare, fapt care justifică necesitatea aprofundării: „În România zilelor noastre creația vocală haydniană este privită cu condescendență […] în contextul în care în plan internațional s-au făcut eforturi pentru redescoperirea și punerea sa în valoare." (p. 11).

Așadar volumul se înscrie în direcția actuală de recalibrare a rolului lui Haydn în genurile vocale. Prefața (Grigore Constantinescu) enunță ferm locul creației scenice în câmpul clasicismului: „(...) creația muzical-dramatică a lui Joseph Haydn este esențială în definirea teatrului muzical clasic." (p. 9) Această poziționare susține opțiunea autoarei de a privi vocea de soprană în dublă logică – ca instrument tehnic (ambitus, emisie, articulare) și ca purtătoare de sens dramaturgic (profil, retorică, tipologii de rol).

II. Arhitectura lucrării

Cartea are o structură graduală – fundament teoretic, biografie, analize de lucrări sacre și dramatice, aplicații interpretative – gândită să conducă cititorul de la cadru istoric și stilistic la decizie practică interpretativă. Prefața califică primele capitole drept deschidere metodică: „primele aproape 50 de pagini ale tezei îndeplinesc astfel rolul de Uvertură" (p. 8) – o formulă care surprinde fidel dispoziția volumului: expune reperele, apoi intră în corpul analitic.

Un câștig major este îmbinarea cercetării cu practica de scenă. În descrierea demersului, autoarea insistă asupra nevoii unui „complex analitic" care să articuleze formă, stil, scriitură vocală și orchestră: „domeniul studiului partiturilor de gen presupune un întreg complex analitic, necesar pentru a ajuta la configurarea lucrărilor abordate ca stil, formă, structură, melos, armonie, polifonie, orchestrație, scriitură vocală – solistică și corală." (p. 8) Metoda aleasă (corelarea analizei de partitură cu

sugestii interpretative) face ca volumul să fie util atât muzicologilor, cât și cântăreților și pedagogilor.

III. Paradigma pedagogică: vocea ca instrument de precizie

Autoarea își stabilește încă din debutul lucrării un obiectiv ambițios, acela de a demonstra că scriitura haydniană nu este doar o etapă tranzitorie, ci un sistem pedagogic și estetic de sine stătător. Mai mult decât atât, ea subliniază valoarea formativă a acestui repertoriu: „Muzica vocală haydniană te disciplinează, te instruiește, te provoacă să-ți depășești limitele tehnic-vocale și interpretative prin exigențele de ordin stilistic pe care le impune, pregătindu-te astfel pentru abordarea oricărui gen de operă sau lucrare vocal-simfonică din perioada clasică și romantică." (p. 7).

Unul dintre cele mai dezvoltate aspecte ale cărții este cel legat de tehnica vocală pură. Autoarea nu tratează vocea ca pe un vehicul al textului; ea este privită ca un instrument care trebuie să posede rigoarea unui oboi sau a unui flaut. Această „instrumentalizare" a vocii este esențială pentru estetica clasică. Cercetarea evidențiază faptul că studiul acestui compozitor este piatra de temelie pentru orice soprană. Autoarea afirmă la pagina 8: „Cine poate interpreta muzica vocală haydniană, poate aborda orice rol clasic și romantic belcantist, devenind un artist liric complet și complex, stăpân pe propriile mijloace de exprimare."

Din punct de vedere tehnic, lucrarea insistă asupra „emisiei vocale foarte bine suspendată și concentrată în rezonatorii superiori" (Anexe, p. 133), element vital pentru a obține acea claritate cristalină necesară agilităților haydniene.

IV. De la oratoriu la liturghia de concert

Capitolul al III-lea analizează plurivalența creației vocal-simfonice. Analiza *Missei brevis in F* combină lectura formei cu igiena emisiilor și omogenitatea timbrală a duo-ului de soprane. Autoarea sugerează un punct de sprijin clar pentru practicieni: „Ambitusul liniei melodice vocale destinat celor două soprane […] este: sopran I din Fa^1 până în Sib^2, iar pentru sopran II din Mi^1 până la Mi^2. O caracteristică importantă […] este compatibilitatea timbrală […] să se omogenizeze, să se completeze fără […] sonorități stridente." (p. 66).

În aceeași secțiune, Ioana Mia Iuga motivează estetic opțiunea pentru emisie controlată în pasaje de agilitate, subliniind filiația scriiturii cu estetica barocă: „Configurația scriiturii […] este sub influența muzicii baroce de gen, având un profil mai mult instrumental decât vocal. De aceea emisia non-vibrato […] este imperios necesară […]" (p. 66–68).

O atenție deosebită este acordată oratoriilor *Il ritorno di Tobia* și *Die Schöpfung*, unde autoarea observă trecerea de la descrierea naivă a naturii la profunzimea sentimentului uman. Analizând aria *Anna, m'ascolta!*, autoarea demonstrează cum Haydn folosește coloratura nu ca pe un simplu ornament, ci ca pe un mijloc de elevare spirituală. „Caracterul instrumental al vocalității în oratoriile sale solicită din partea interpretei o precizie intonațională absolută și un control riguros al dinamicii, în special în pasajele de filaj al sunetului." (p. 53).

Discuția despre repertoriul sacru (misse/oratorii) e dublată de o orientare documentară solidă. Un reper exegetic crucial este citatul lui Otto Biba: „Dezvoltarea artistică a lui Haydn nu se poate urmări nicăieri mai bine decât în muzica sa religioasă: «Prima sa lucrare păstrată este o misă, iar ultima sa compoziție dusă la bun sfârșit de asemenea.»” (p. 61).

Perspectiva se întărește cu mărturia compozitorului: „Când mă gândesc la Dumnezeu inima îmi este atât de plină de bucurie încât notele îmi curg ca de pe mosor […] și, deoarece Dumnezeu mi-a dat o inimă veselă, mă va ierta dacă îl slujesc vesel fiind.” (p. 61).

Aceste ancore susțin utilitatea practică a capitolului dedicat missei, tocmai pentru că centrul de greutate estetic al lui Haydn se înțelege exemplar în lucrările religioase.

V. Tipologii din genul operei: dialectica între *buffa* și *seria*

Analiza dramatică din Capitolul IV este, probabil, cea mai densă secțiune a cărții. Cercetarea segmentează universul feminin haydnian în două direcții clare:

1. Grilletta (din *Lo Speziale*) reprezintă tipologia de *soprano lirico-leggero,* unde maleabilitatea și dicția sunt prioritare. Autoarea vede în acest rol geneza personajelor mozartiene, notând că scriitura se bazează pe o „vocalitate flexibilă, capabilă să redea nuanțele comice prin recitative quasi-parlando”.
2. Armida (din opera cu același nume): acest rol este analizat ca un punct de cotitură către *opera seria* de mare anvergură. La pagina 84, Ioana Mia Iuga oferă o descriere precisă a necesităților vocale: „Rolul Armidei cere interpretei să posede o voce de soprană lirică lejeră sau de coloratură dramatică având posibilități tehnice vocale deosebite, pentru a exprima contrastul dintre fragilitatea dragostei și forța magică, autoritară a personajului.”

VI. Sinteza stilistică: concluzii și tabele comparative

Finalul lucrării (Capitolul V și Anexele) reprezintă o resursă neprețuită pentru practicieni. Autoarea sistematizează diferențele dintre vocalitatea barocă și cea haydniană într-un tabel comparativ de o rigoare științifică exemplară (Anexa 1, p. 132-133).

Câteva puncte cheie citate din acest tabel includ:

- Despre recitativ: „Interpretarea recitativului folosește emisia non-vibrată și impostată a cântului, cu unele accente declamatorii”, spre deosebire de stilul baroc pur, care era mai degrabă detimbrat.
- Despre agilitate: *„O foarte bună tehnică de interpretare a frazelor de agilitate vocală... vocea fluidă, bine condusă”*.
- Despre dinamică: Se pune accent pe *„sunetul foarte suplu și mobil, având armonice și nuanțele de piano-pianissimo”*.

Concluzii

Cartea privilegiază vocea de soprană (asumat în titlu), iar selecția repertorială este exemplară pentru această finalitate. Însă meritul distinctiv al volumului este

alinierea fină dintre analiza muzicologică și pedagogia interpretării. Teza pedagogică a lucrării este formulată fără echivoc: „Muzica vocală haydniană te disciplinează […] este o bună școală de cânt: îți oferă o paletă suficient de largă de la genul cameral, la cel vocal-simfonic și dramatic […] Cine poate interpreta muzica vocală haydniană, poate aborda orice rol clasic și romantic belcantist, devenind un artist liric complet și complex." (p. 12).

În plan istoriografic, volumul participă la corectarea decalajului de receptare semnalat în „Argument" printr-o ofertă de instrumente aplicabile imediat în studiu și pe scenă. Monografia Ioanei Mia Iuga este în același timp o veritabilă lucrare de istoria muzicii și un tratat de estetică aplicată. Prin utilizarea unui limbaj de specialitate elevat și prin rigoarea cu care disecă fiecare arie, autoarea reușește să ofere o viziune tridimensională asupra creației vocale a lui Joseph Haydn.

Așa cum se menționează în concluziile lucrării, parcurgerea acestui studiu este obligatorie pentru oricine dorește să atingă „echilibrul vocal și maturitatea stilistică". Este o carte care „vorbește" în egală măsură muzicologului, profesorului de canto și tinerei soprane aflate în căutarea propriei identități artistice. Prin îmbinarea argumentului analitic cu normativul interpretativ, volumul Ioanei Mia Iuga este o referință credibilă pentru bibliografiile de stil și interpretare în clasicism. În limbajul istoriografiei, concluzia despre locul lui Haydn este bine calibrată: „Prin creația sa, Joseph Haydn realizează primul salt calitativ, prima sinteză a acumulărilor […] creând modele la care se va raporta o întreagă epocă." (p. 43).

Pe scurt: o lucrare care re-profesionalizează lectura și re-înarmează practica, exact acolo unde repertoriul haydnian cere inteligență tehnică și finețe de stil.

Gabriela VLAHOPOL
(Universitatea Națională de Arte „George Enescu", Iași)

Volum apărut cu sprijinul: